

THE TRACES OF THE BATTLE OF THE FRIGID RIVER IN VERALDAR SAGA, AMBRÓSIUS SAGA BISKUPS AND ITS POTENTIAL ECHOES IN KIRIALAX SAGA

Alenka DIVJAK

Centre of Biotechnology and Tourism Novo mesto, SI-8000 Novo mesto, Sevno 13

e-mail: alenka.divjak@guest.arnes.si

ABSTRACT

This article analyzes and discusses the traces which the Battle of the Frigid River and its protagonists left in two Old Icelandic texts: Veraldar saga from the early thirteenth century, and Ambrósius saga biskups from approximately the same period. The Viking Eugenius in the Icelandic romance Kirialax saga, most likely to have been written in the fourteenth century, might have been modelled on the same historical figure as the one referred to in Veraldar saga and Ambrósius saga. In Veraldar saga, the Emperor Theodosius I is described as being the most important figure of his age, a representative of imperial power and a staunch supporter of Christian orthodoxy, while Eugenius is assigned the minor role of usurper. In Ambrósius saga, the battle is described in detail, with the emphasis on hagiographical elements which evolved around the event during the Late Antiquity. In Kirialax saga, the Viking Eugenius, who might have been borrowed from Veraldar saga, is depicted – together with Attila and Theodoric the Ostrogoth – as one of the efficient and intimidating war leaders who were invading Italy during the Late Antiquity, which, by implication, increases the value of Kirialax's victory over such an enemy.

Key words: Battle of the Frigid River, Late Antiquity and medieval Latin sources, medieval Icelandic accounts, hagiography, historiography, medieval Icelandic romance

TRACCE DELLA BATTAGLIA DEL FIUME FRIGIDO NELLA SAGA ISLANDESE SULLA STORIA DEL MONDO, NELLA SAGA SUL VESCOVO AMBROGIO E SUOI EVENTUALI ECHI NELLA SAGA SU KIRIALAX

SINTESI

L'articolo analizza le tracce della battaglia del Frigido e dei guerrieri coinvolti lasciate in due saghe cavalleresche medioevali islandesi: nella cronaca della storia del mondo (Veraldar saga) e nella biografia del vescovo Ambrogio (Ambrosius saga biskups), fa però anche il punto su possibili riferimenti riscontrabili nella Saga di Kirialax (Kirialax saga). Nella saga sulla Storia del mondo il ruolo di protagonista spetta all'imperatore Teodosio I che da devoto regnante cristiano e valoroso difensore dell'integrità dell'Impero sconfigge il vichingo Eugenio, in cui si può riconoscere il rivale di Teodosio, l'imperatore Eugenio (392–294). Nella saga dedicata al vescovo Ambrogio la battaglia viene dettagliatamente descritta, è intrisa di elementi agiografici risalenti al periodo tardo classico e che la storiografia medievale ha successivamente fatto propri. Anche nella Saga di Kirialax appare la figura del vichingo Eugenio in veste di valoroso condottiero germanico, presentato come predecessore di Teoderico il Grande e Attila. In conformità con le leggende eroiche germaniche nella Saga di Kirialax, Attila e Teoderico risultano coevi, ma contrariamente alla tradizione germanica che li presenta in chiave positiva, nella storiografia medievale la loro coesistenza assume una connotazione marcatamente negativa. Lo si può evincere anche dalla Saga di Kirialax in cui appare un'annotazione sui delitti commessi dai due personaggi storici durante gli attacchi all'Impero Romano. Nella saga si enfatizza in questo modo la natura pericolosa delle popolazioni germaniche e di conseguenza la grandezza della vittoria di Kirialax su Eugenio che appartiene appunto al mondo germanico.

Parole chiave: battaglia del Frigido, fonti latine tardoantiche e medievali, scritti medievali islandesi, agiografia, romanza medievale, romanza islandese

THE BATTLE OF THE FRIGID RIVER

In 1994, an international symposium was held at the castle of Zemono (5.–8. 9. 1994), in order to commemorate the 1600th anniversary of the Battle of the Frigid River (waged at an unidentified location near the Vipava River in what is now western Slovenia) and to discuss the significance of this event in the broader context of

Late Antiquity and the development of early Christianity in western Illyricum and north-east Italy (Bratož, 1993; 1994b). The papers were published by the National Museum in Ljubljana in 1996 in the anthology entitled *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozni rimski dobi*, edited by Dr. Rajko Bratož. His research into Late Antiquity Greek and Latin sources, his discussion of the corresponding medieval Latin accounts as well as his analysis of the gradual development and emergence of the most important hagiographical elements associated with the battle (Bratož, 1994a) have provided a good starting point for further research into the Battle of the Frigid River whose spiritual and ideological significance had already been recognised in Late Antiquity and further acknowledged in the Medieval period.

In the Battle of the Frigid River, which took place on 5 and 6 September 394, Theodosius I, praised as an orthodox Christian, and his rival in the West, Eugenius, denoted as a pagan by Christian tradition, eventually resolved their tensions in an open military confrontation. As Eugenius was backed by the pagan aristocracy from Rome, the battle had been regarded from the very beginnings as a fight between Christianity and paganism. The battle itself, however, remains a rather mysterious event as, in spite of numerous accounts from Late Antiquity and the Medieval period, as well as several modern studies, it is still not clear where the battle actually took place or how it was waged. Even though the battle is not regarded as a ground-breaking event by military historians (Demandt, 1996, 43; Springer, 1996, 92), it was politically and ideologically so significant that in terms of political importance it was believed to be on a par with the Battle of the Milvian Bridge, which took place in 312.

The encounter between Theodosius and Eugenius has its roots in the year 392, when Emperor Valentinian II was found hanged in his palace in the Gaulish town of Vienna. Arbogast, who was Frank by origin and the main military leader in the West, was actually in charge of Valentinian's part of the empire. He was regarded as being primarily responsible for the Emperor's death, and soon after nominated Eugenius, the former teacher of rhetoric, as the new emperor. As Eugenius allowed himself to be nominated by the notorious Arbogast, his own reputation suffered accordingly. Historiography from the Late Antiquity and Medieval period commented on his close associations with the strong pagan opposition in Rome (Jones, 1963, 30–33), which quarrelled with Archbishop Ambrose of Milan, and demanded the restoration of the Altar of Victory to its former position in the Roman Curia, from where it had been removed by Emperor Gratian in 382 (Wallis, 2008, 17–18). Eugenius yielded to this group's request when he recognised the futility of his attempts to reach reconciliation with Theodosius I. In order to gain support from this influential social group, he allowed the restitution of the altar to its former location and the renewal of pagan cults. This brought down upon him the wrath of the Christian clergy, Ambrose in particu-

lar, and the accusation that he had rejected Christianity and embraced paganism, a reproach which is difficult to confirm as Eugenius' religious convictions are far from being clear. He is depicted as an undisputed pagan by some historians (Ferrill, 1986, 73), while others believe he was nominally a Christian even though his sympathies lay with paganism (Bloch, 1963, 199; O'Flynn, 1983, 11). Still others argue that the Church consciously and systematically exaggerated accusations levelled at Eugenius, as this line of argument corresponded rather well with its political and ideological ends (O'Donnell, 1978).

Theodosius arrived in the West at the beginning of September in 394, after a thorough military preparation. In the second half of May he travelled from Constantinople via Thrace, where he joined forces with numerous barbarian troops consisting mostly of Goths, Alans and Huns, continuing his way through the Danube region, until he arrived at the Alpine passes where he had already encountered Eugenius' forces, as recorded by numerous writers of the Late Antiquity and Medieval period.¹ According to contemporary Late Antiquity and later Medieval sources, Theodosius initially fared rather badly but later he was believed to have won the battle with divine assistance in the shape of a strong wind, which blew into the faces of Eugenius and his soldiers with such force that their own spears and arrows aimed at Theodosius' side were turned against themselves (Kovač, 1996, 113). This was an event interpreted by contemporaries (especially Theodosius' supporters) as a sign of divine favour. By adhering to this vision of events, the Romans remained faithful to their own tradition, in which there was hardly a battle without intervening meteorological factors which, according to popular belief, were influenced by the gods (Demandt, 1996, 39). For that reason, it is currently difficult to determine to what degree the reference to this strong wind, which was supposed to have been a decisive factor in the outcome of the battle, was a *topos*, and to what degree it was an actual event. This meteorological disaster, regarded as a miracle from the very start, was expanded by other hagiographical elements as early as the period of Late Antiquity to include such elements as the apparition of the evangelist John and the apostle Phillip in Theodosius' dream, his prayer on a high cliff, the desertion of one part of Eugenius' army into Theodosius' camp, and the energetic military action of one of Theodosius' commanders, Bacurius, all of which are supposed to be the response to Theodosius' prayer. After the battle, Eugenius was captured and beheaded while Arbogast committed suicide (Bratož, 1994a, 7–22; Springer, 1996, 53–76). The rest of the army fared much better as Archbishop Ambrose easily persuaded Theodosius to grant a

1 The most notable writers are as follows: Sanctus Ambrosius, 11.–13.; Claudius Claudianus, 15.; Turrianus Rufinus, 22.; Paulus Orosius, 25.; Sanctus Aurelius Augustinus, 26.; Philostorgius, 27.; Sozocrates Scholasticus, 29.; Zosimus, 31.; Theodoretus, 33.; Sozomenus, 34.; Johannes Antiochenus, 40.; Georgios Monachos, 45.; Georgios Kedrenos, 47.; Nicephoros Callistus Xanthopulos, 48. (Šašel, 1971, 26–44).

general amnesty to the defeated soldiers and their family members, which marked a radical break with the late republican and early imperial practice of annihilating defeated opponents (Bratož, 1994a, 38).

As mentioned earlier, Late Antiquity and Medieval sources in Greek and Latin have been more or less thoroughly researched, while the issue of corresponding vernacular accounts still remains open. One of the purposes of this article is therefore to draw the scholars' attention to the fact that the Battle of the Frigid River is far from being an exhausted topic and that the accounts of the event written in various vernacular languages could stimulate further research into this important military confrontation. In order to stress the point, the article discusses two medieval Icelandic texts in which the battle is referred to, although with a different degree of attention and from different angles. These are the universal chronicle *Veraldar saga* and the saint's life *Ambrósíus saga biskups*, which both raise the issue of potential reminiscences of the battle in the Late Medieval *Kirialax saga*.

KIRIALAX SAGA

The idea that the traces of the Battle of the Frigid River might be found in medieval Icelandic literature emerged as a result of my extensive research into *Kirialax saga*, a Late Medieval prose text. It is classified by literary science as an Icelandic romance, a popular and flourishing literary genre (also designated as Icelandic *rid-dara sögur*), which emerged in medieval Iceland in the fourteenth and fifteenth centuries and which shared with medieval European romance the same narrative pattern: the hero's departure from home, adventures, success and marriage (van Nahl, 1981, 11, 28). In common with other Icelandic romances, *Kirialax saga* sees the hero likewise exchange his safe domestic environment for a spectacular journey around the world, which he successfully completes, marries and leaves behind descendants of equal distinction to himself. What makes *Kirialax saga* exceptional among other Icelandic romances is its impressive element of erudition, namely, an exceptional quantity of learning and pseudo-learning having its roots in the classical and medieval tradition which found its way into various medieval Icelandic and Old Norse translations and adaptations which are based on this tradition (Cook, 1982, 305–308; Kålund, 1917a, XVIII–XXVI; 1917b, 6–12). *Kirialax saga* abounds in 'learned' references to various well-known historical, legendary and pseudo-historical figures and events which are included in the text and which are set into such unreal and highly fictitious narrative situations that these learned references – in spite of their scientific status by medieval standards – nevertheless manage to sharpen the reader's awareness of the saga's fictitious character. The scope of this section, however, is limited to the discussion of only one of the saga's numerous pseudo-historical figures, namely the Viking Eugenius, whom, according to the saga, the eponymous hero confronts in

Sicily at the time of Eugenius' attack on the King of Sicily, Lodovicus, and his guest, Emperor Zeno:² »[...] and they sailed first to Sicily. At that time the emperor was dwelling there whose name was Zeno. He was fighting at that time in the east, but then there came the Viking from the northern hemisphere whose name was Eugenius and he nearly won the kingdom of Sicily from the king, but at this point the Emperor Zeno came there and fought against the Viking for several days. The Viking had an army of many men and they were very brave, and they had killed a great host of the Emperor, and now the Emperor settled in a certain town which is called Syracuse, and Eugenius was daily attacking the town.«³

Kirialax with his successful action saves the situation, while Eugenius flees over the mountains (the Alps), and in Swabia and Hollstein gathers new forces with which he later returns to Italy and captures Rome: »Eugenius [...] and then he headed northwards over the mountains and raised the army in Svafa and Hollzetuland and then harried in Italy and performed there brave deeds and captured Rome at last, according to the account in the *Gesta Romanorum*.«⁴

According to Kålund (Kålund, 1917a, XX), the designation of Eugenius as a Viking, which occurs in *Kirialax saga*, might be borrowed from *Veraldar saga*, which records Theodosius I's victory over Eugenius: »Síþan felldi Theodosius viking þann er Evgenius het ok ser hafði eignat Rumveriaríki« (translation: »Then Theodosius cut down the Viking whose name was Eugenius and who had conquered the kingdom of the Romans«) (Benediktsson, 1944, 62). There is no doubt that here Eugenius (392–394) is considered to be the usurper from the late fourth century, since he is presented as a contemporary of Archbishop Ambrose of Milan (ca. 347–420) and St. Jerome (ca. 338–397), but otherwise *Veraldar saga* does not provide any further information about his activities (Benediktsson, 1944, 62–63).⁵

2 All the translations of the passages from Old Norse into English are the work of the writer of this article, and they endeavour to follow the original Old Norse texts as faithfully as possible, with the only exception being that the author did not account for every þá, síðan, eptir, nú and ok.

3 The original text: »[...] ok sigla fyrst til Siciliam. Þar sat þa keisaren, er Zeno het, þvíat hann hafði þann tíma herið i austr-veg, en þa var kómen af norðr-halfu heimsens vikingr sa, er Eugenius het; hann hafði nálíga unnið undan konginum Sikileyar ríki, ok kóme þar keisaren Zeno i þan punkt ok hafði barízt við vikingin marga daga. Vikingren hafði ogrynni hers, ok voru miog hardfeingir, ok hófdu þeir drept micit líð af keisaranum, ok settízt hann nú i eina borg, er Siracusana heitir, en Eugenius berízt daglíga á borgina« (Kålund, 1917a, 57–58).

4 The original texts: »Eugenius [...] ok hellt hann síðan norðr um fíall ok elfdízt at líði i Svafa ok Hollzetu landi ok heriði síðan á Italia ok vann þar stor verk, ok um síðir vann hann Romaborg, eptir því sem *Gesta Rómánorum* segir« (Kålund, 1917a, 62).

5 The editions of medieval historiographical texts referred to in this paper: Droysen, 1879, 352–353; Mommsen, 1894b, 470; Muratorius, 1855, 893–894; Waitz, 1881, 759–760; Pertz, 1881, 56–57; Hofmeister, 1912, 206.

In *Veraldar saga*, there is no mention of Eugenius' links with Rome and its pagan traditions, the emphasis of the account being on his military efficiency, and subsequent conquest of the kingdom of the Romans, which Theodosius I, the legitimate emperor residing in Constantinople, finds so alarming that he takes relentless military action against him. *Kirialax saga*, by contrast, associates Eugenius closely not just with the kingdom of the Romans but with the very heart of it, Rome, depicting him as a war leader who captures the city. The fact that he is seen as a conqueror of the city and not of the empire, as in *Veraldar saga*, stresses the prestige of Rome rather than the Roman Empire as a whole. In spite of the Icelandic term 'víkingr' in *Veraldar saga*, Eugenius is firmly set in the context of the Roman world. *Kirialax saga*, by contrast, transforms him into a Germanic hero by elaborating the account of his activities not found in *Veraldar saga*. According to *Kirialax saga*, Eugenius crosses the Alps after his defeat in Sicily, returns to Swabia and Hollstein where he gathers new troops and with their assistance he invades Italy and conquers Rome. The 'Germanic' nature of the episode is further strengthened by the account of Theodoric the Ostrogoth and Attila, the two notorious heroes of medieval historiography and central figures of Germanic heroic legend, whose evil deeds in the saga – like those of Eugenius – are felt by both Italy and the western empire in general: »*At that time a powerful chieftain ruled over Rome who was called the patricius; then King Theodericus made an attack on Rome and plundered a great deal and conquered all these peoples who lived east and south of the mountains and were formerly called Gotar, Vandali and Lumbardi, and all these kingdoms which were nearby. The patricius sent his men to meet Attila, king of the Huns, and asked him to come with his army and fight in alliance with the Romans, because the Huns were winning great victories throughout the northern hemisphere and grew very famous on account of their warfare. But Attila did not want that. And eventually Theodericus himself captured the city of Rome and killed the patricius and in this way he became the lord of Rome. This very Theodericus is called in the Danish language Þidrekr. After that he committed many a crime in the city of Rome, because at this time the heresy of Arius was spreading rapidly throughout the world and this Þidrekr followed it eagerly, and therefore he caused the holy Pope Johannes to die of starvation in prison and killed two excellent nobles, Simacus and Boecius, as is related in many books, Gesta Romanorum and Imágo Mundi and Dialogi Gregorii. King Attila ravaged at that time in Saxland and Frankland. At this time the messengers of King Dionicus came from England with many ships and they had with them the daughter of King Dionicus whose name was Ursula, and with her eleven thousand maidens, and they were given as a token of reconciliation to the King of the Franks, but King Attila attacked him with all his army and obtained great booty. He killed there every living soul on these ships, but he chose for himself Ursula, the King's daughter, and all her maidens, but since they did not want to fornicate with heathen men, King Attila gave orders to his*

men to behead them all in one single day. Later on they were enshrined there, and since then they have been called the maidens of Cologne, and the mass-day in their memory is celebrated seven nights before the feast-day of the two apostles, Simon and Jude. After this crime Attila returned home to Hunaland.»⁶

Even though Theodoric with the assistance of well-educated Roman writers successfully developed propaganda about his peaceful, just and prosperous reign (Moorhead, 1982, 592–593), he acquired a status of notoriety in medieval historiography whose views of Theodoric were to a significant degree shaped by ecclesiastics of Late Antiquity.⁷ It was not, however, the ruthlessness with which he eliminated his rivals but his adherence to Arianism and his share of responsibility for the deaths of the senators Boethius and Symmachus, and Pope John (Löwe, 1953, 83), which gave him such bad press throughout medieval historiography. However, if the suffering of these three notables was seen in medieval texts as a result of his religious fanaticism (Droysen, 1879, 218–219; Muratorius, 1855, 904–905; Waitz, 1881, 753–754, 781; Pertz, 1881, 93; Hofmeister, 1912, 229, 232), the pairing of Theodoric and Attila as

6 The original text: »Þa var settir yfir Roma ríki haufðingi sá, er patricius het; þá striddi Theodericus kongr upp á Roma ok giordi micit hervirki ok vann allar þær þjódir, sem voru fyrri austan ok sunnan fjall ok voru forðum Gotar kallader, Vandali ok Lumbardi ok aull þau ríki, er nærri voru. Patricius sendi menn á fund Attila Huna kongs ok bat hann koma med sinn styrk ok beriazt med þeim Romverium, því at Hunir unnu þá micin sigr vida um norðr-alfuna ok urdu frægir miog af sinum hernadi. En Attila villdi þat eigi. Ok um sidir vann þessi sami Theodericus Roma borg ok felldi patricium ok eignadizt med því Romam. þessi sami Theodericus kallazt a danska tungu Þidrekr; hann giordi sidan maurg illvirki i Roma borg, þvíat i þan tíma geck miog fram villa Arius um heimen, ok fylgdi þess Þidrekr henne fast, ok þar fyrri svellte hann Johannem helgan pafa i hel ok drap tvo ágíeta hofðingia Simacum ok Boethium, sem segir i morgum bokum, Gesta Romanorum ok Imago Mundi, Dialogi Gregorii. Attila kongr heriadi þenna tíma um Saxland ok Frakland. I þan tíma kvomu sendimenn Dionici kongs af Einglandi med morgum skipum ok haufðu medr ser dottur Dionici kongs, er het Ursula, ok med henne XI þúsundir tígina meya, ok voru þær presentadar i sættar gerd Frakka kongi, en Attila kongr lagdi at honum med allan sinn her ok tok þar micit herfang ok drap þar hvert mannz barn af þeim skipum, en tok til sín Ursulam kongs dottur ok allar henar meyar, en med því at þær villdu eigi samþyckia vid heidna menn, let Attila kongr sina menn hálshöggva þær allar á einum degi, ok voru þær sidan skrinlagdar þar, ok eru þær s[ídan] kalladar Kolnis meyar, ok þeira messu dagr hallden siau nottum fyrri tveggja postola messu Simonis et Jude. Eptir þetta illvirki hvarf Attila kongr heim i Hunaland [...]« (Kålund, 1917a, 62–64).

7 The hatred of contemporary clergy which is reflected in the *Liber Pontificalis*, the *Anonymus Valesianus* and Gregory's *Dialogi* continued to occur throughout the medieval period, being reflected also in medieval Icelandic texts. For the image of Theodoric as a pope's murderer, see *Heilagra manna sögur* (Unger, 1877, 245) and *Veraldar saga* (Benediktsson, 1944, 64). Theodoric had no peace from their hatred even after his death. In addition to the well-known image of Theodoric, who is thrown into a volcano after his death, which had originated in the *Dialogi* and reappeared later in many medieval historiographies, for example, in *Pauli Landolfique additamentis* (Droysen, 1879, 219), *Ekkehardi Uraugiensis Chronica* (Waitz, 1881, 753), there is another image of this notorious king, existing in *Otonis Episcopi Frisingensis Chronica* (Hofmeister, 1912, 232) and being borrowed from folk literature that Theodoric was carried alive into hell on horseback: »Hinc puto fabulam illam traductam qua vulgo dicitur Theodericus vivus equo sedens ad inferos descendisse« (Hofmeister, 1912, 232).

contemporaries – even though in reality Attila died in 453 and Theodoric was not born until the 450s – is a distinguishing feature of Germanic heroic legend, which made contemporaries of many prominent historical figures who, in reality, lived in different historical periods. The co-existence of Theodoric and Attila is found, for example, in *Piðreks saga*, *Guðrúnarkviða in þriðja* in the Poetic Edda, and in a number of medieval German poems such as *Das Hildebrandslied*, *Das Niebelungenlied*, *Alpharts Tod*, *Rabenschlacht* and *Dietrichs Flucht*. In these texts Theodoric is depicted as being an exile at Attila's court, dependent on the generosity of Attila, King of the Huns, who supports Theodoric's unsuccessful attempts to regain his inheritance, the kingdom of Italy, taken away from him by his treacherous uncle Eormanric (Guest, 1998). According to these poems, Attila is a generous host and Theodoric (526!) emerges as a man of great nobility who sacrifices his great victories against Eormanric (375!) in order to save the lives of his men who were captured by Eormanric, while fighting for Theodoric's return to Italy.

However, the only element of Germanic heroic legend in *Kirialax saga*, the co-existence of Attila and Theodoric, which is marked by a number of positive connotations in Germanic heroic legend, is used in the saga to demonise the characters of both Attila and Theodoric. Attila's determination not to assist the *patricius* is an introduction to his other negative deeds, namely, the invasion of the West and the slaughter of St. Ursula and her companions (Divjak, 2009, 175), and apart from that, his passivity enables Theodoric to conquer Italy and indulge in religious persecution. In *Kirialax saga*, Attila and Theodoric are regarded as intruders from the North whose actions are as damaging as those of Eugenius and his inarticulate soldiers. The deeds of the Viking Eugenius must therefore be viewed from the broader perspective of the dangerous Germanic world which threatens Italy, whose military vulnerability changes the country into an ideal target for adventurers from the Germanic North. In *Kirialax saga*, the Viking Eugenius is an undisputed Germanic adventurer, which contrasts sharply with the image of Eugenius in *Veraldar saga*, where this figure – in spite of the use of the Icelandic word 'víkingr' – remains firmly rooted in the context of the world of Rome during the Late Antiquity. In other words, Eugenius in *Kirialax saga* moves in the sphere of fiction, while his namesake in *Veraldar saga* is firmly rooted in the world of medieval historiography.

VERALDAR SAGA

As mentioned earlier, *Veraldar saga*, the world chronicle or universal history, refers to the confrontation between Theodosius and Eugenius. But before analysing the weight and significance of this event in the chronicle, it is necessary to mention the most notable features of this genre. The history in the universal chronicle is presented as a coherent unit (Vanderputten, 2001, 147–148), being in its Late Antiquity and

Medieval versions divided into the following six ages: the first age extending from the creation of the world to Noah, the second from Noah to Abraham, the third from Abraham to David, the fourth from David to the Babylonian Captivity, the fifth from the Jews' return from the Babylonian Captivity to the advent of Christ, and the sixth from the arrival of Christ, onwards to the writers' own times; the most notable universal chroniclers in Late Antiquity and the Medieval period being: Eusebius of Caesarea, Augustine, Orosius, Bede the Venerable, Isidore of Seville, Jans der Enikel, Otto von Freising, Sigebert of Gembloux, Vincent de Beauvais and others. In the first four ages, universal chronicles dedicate most of their energy and space (with the notable exception of the Troyans, referred to in the third age) to the history of the Jews from the Old Testament (Gropper, 2009) and it is in the fifth age that other nationalities – such as Babylonians, Assyrians, Persians, Greeks and Romans – receive attention and the proper recognition of their significance in world history. The fifth age is characterised in particular by two momentous turning points: the emergence of the Roman Empire and the birth of Christ, both events having taken place under the Emperor Augustus. The fact that Christ's birth actually coincided with the beginning of the Roman or the so-called fourth empire (the previous ones being the Assyrian, Persian and Macedonian empires), which was considered never to pass, acquired a symbolic dimension among early Byzantine writers in particular (Averincev, 2005, 81–82).

The co-existence of the Roman Empire and Christianity is the leading motif which dominates the entire sixth age, and the attitude towards Christianity is an important criterion by which *Veraldar saga* assesses almost each emperor. The sixth age begins conventionally with the account of Christ's birth and death and continues in *Veraldar saga* up to its writer's own period, the reign of the German Emperor Friedrich I. Barbarossa (†1190), which means that *Veraldar saga* must have been written at the end of the twelfth century, while its oldest surviving fragment dates from ca. 1200. The saga in the sixth age painstakingly traces the transfer of imperial power from the Romans and the emperors in Constantinople to the emperors in Germany, which, according to *Veraldar saga*, is now ruled by Friedrich I (Benediktsson, 1944, 71). The purpose of this chapter is to examine the role of the Battle of the Frigid River as well as its significance in all this flood of information and details concerning the greatness and eternity of the imperial power extending from Augustus to Friedrich I. In other words, according to what criteria did the battle and its protagonists gain access into the sixth age, deeply preoccupied with the issue of the Roman Empire whose existence had a deeper spiritual and eschatological meaning, on the assumption that the Roman Empire, unlike those before it – the Babylonian, Persian and Greek empires – would thrive for ever, until the end of time (Goetz, 2000, 4–5). The broader context of the battle in *Veraldar saga* is as follows: »*Gratian and Valentinian [Valentinian II] had power for six years. Gratian gave authority to Theodosius. He had many battles with heathen peoples and was highly successful. At*

this time Martin was a bishop in Tours, the most distinguished among people, because of his sanctity and the miracles he had performed. Maximus [Magnus Maximus] was called the king in Britain. With his army he marched to France and treacherously pursued Gratian, so that he was killed in the town which was called Lvgdvnvm [Lyon]. Then Maximus expelled Valentinian and his mother Justina from Italy. She was seduced into the religion of the priest Arius and she did much damage to her people and her son. Theodosius the Great was the ruler in the eastern empire with Gratian for six years, and later, after his death, he was emperor for eleven years. In his hands Valentinian sought protection. And Theodosius led him into the true faith and strengthened him so much that he avenged his brother [Gratian], and he killed Maximus in the town called Aquilegia [Aquilea]. At this time Queen Justina died. Then Theodosius cut down the Viking who was called Eugenius and who had conquered the kingdom of the Romans. At this time, Ambrose was bishop in Milan, very famous and distinguished. And then Jerome was a priest, generally famous for his erudition.»⁸

The passage is completely silent about the battle as such, its exact location and the exact date of its course, the only significant fact being Theodosius' elimination of Eugenius. The analysis of the passage reveals that the main hero is Theodosius I, while Eugenius is depicted as being one of his numerous rivals for the imperial position in the West. In the religious sphere, Theodosius is lauded as a fighter against pagan peoples and as an orthodox Christian, who 'saves' the young Emperor Valentinian from Arian heresy and leads him to the true faith against the wishes of Valentinian's mother Justina. The pious emperor reaps rewards in the political field as well, destroying two usurpers in the West, first the notorious Magnus Maximus and then Eugenius. The importance of the political sphere is further confirmed by Eugenius' conquest of the 'kingdom of the Romans', which forces Theodosius to conduct a relentless military campaign against him. In other words, it is the political implications of Eugenius' act, not his religious transgressions, which alarm Theodosius to such a degree that he eventually decides to annihilate him in an open battle once and for all.

⁸ The original texts: »Gracianvs ok V(alentinianvs) hofdv riki .vi. ar. G(racianvs) gaf riki Theodosio. Hann hadi margar orrostvr við heiðnar þjóðir ok var allsigrsæll. A þeim tíðvm var Martinvs Týrons-borgar byskup agætr manna af hæilagleic sinvm ok tacnvm þeim er hann gerði. Maximvs het konvngv a Bretlandi. hann for með her sin a Fracland ok beitti velvm Gracianvm sva at hann var ve-gin i borg þeirri er i Lvgdvnvm heitir. Siþan rak Maximvs V(alentinianvm) ok Jvstino modvr hans a brot af Italia. hon var villt i trv Arrii p(restz) ok spillti miog fyrir bvanda sinvm ok sva syni. Þeodosivs in mikli var .vi. vetr konvngv i Avstrriki með Graciano en eptir hans daga var hann kei(sari) .xi. ar. honvm til handa flydi Va(entinianvs) in yngri. En Theodosius færði hann a retta trv ok eflði hann til þes at hann hefndi brodvr sins ok drap Maximvm við borg þa er Aqvilegia heitir. J þan tíð do Ivstina drotni<n>g. Siþan felldi Theodosivs viking þann er Evgenivs het ok ser hafði eignat Rumveriariki. A þeim tíðvm var Ambrosivs byskvp i Meilansborg harda tíðr ok agætr. Þa var ok Jeronimvs p(restr) al-lagetr af frodleic sinvm« (Benediktsson, 1944, 64).

AMBRÓSIUS SAGA BISKUPS

If the encounter between Theodosius and Eugenius can be viewed from a clear political and secular perspective, the religious dimension of their confrontation in *Ambrósíus saga* is much better emphasised – which, according to the saga's designation as a saint's life – does not come as any surprise. Hagiography of the Late Antiquity and Medieval period tended to divide saints' lives into two main groups: *passiones* and *vitae*. The *passio* focuses on the saints' suffering and martyr's death, this aspect being particularly emphasised in the period of massive religious persecutions before Constantine I, while the *vita* asserted its position later, in the age of Constantine and his successors, when the focus of sanctity shifted from the saints' martyr's death to their renunciation of the world, their fight against evil forces, temptation of all kinds and even their own bodies. The best known examples of this kind of sanctity were provided in the fourth century by *Vita sancti Antonii eremitae* and *Vita sancti Martini* (Wallis, 2008, 89). Ambrose, the most marked ecclesiastical personality of the fourth century, notable for his opposition to Arianism, his confrontation with the notorious Arian supporter, the Empress Justina, and his famous quarrels with Theodosius in matters of ecclesiastical jurisdiction, was provided with his biography *Vita Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi*, written by his secretary and notarius Paulinus from Milan, as early as in the first decades of the fifth century.

In medieval Iceland, the translation of his biography must have been made at the turn of the twelfth and thirteenth centuries, being attributed to the notable Benedictine monk Gunnlaug Leifsson (†1218, 1219) from the monastery of Þingeyrar in the north of Iceland. A quick glance at *Ambrósíus saga* reveals the presence of the elements which do not occur in Paulinus' biography. It suffices to mention only three of them: first, the birth of the future Empress Justina in dramatic and extraordinary circumstances foretelling her future imperial position (*Ambrósíus saga biskups*, 1. Ambr28–29); second, St. Ursula's martyrdom in the saga is set in the late fourth century, which corresponds roughly with the chronology in *Historia Regum Britanniae* by Geoffrey of Monmouth (*Ambrósíus saga biskups*, 8. Ambr35), which in Gunnlaug's lifetime represented a considerable break with the then firmly established tradition of St. Ursula and her eleven thousand virgins who were, according to tradition, slaughtered by Attila during the fifth century (Divjak, 2009, 180–181); and finally the account of Eugenius and the Battle of the Frigid River (*Ambrósíus saga biskups*, 15. Ambr41–42, 16. Ambr42–44), which also confirms that Paulinus' account in *Ambrósíus saga* is vitally expanded with various, well known hagiographic elements. Paulinus' account of the trio Eugenius, Theodosius and Ambrose is fairly short. Eugenius incurs Ambrose's displeasure by his decision to have the Altar of Victory reinstated at its former location in the Roman Curia. In order to avoid any contact with Eugenius, the archbishop even leaves Milan for Florence and hurls reproaches at the new emperor from a safe dis-

tance (Vita Sancti Ambrosii, Ch. 27). When Eugenius marches off with his army, Ambrose returns to Milan awaiting Theodosius' victory (Vita Sancti Ambrosii, Ch. 31). When the victory is won and Eugenius and his closest associates are eliminated, Ambrose intercedes on behalf of the defeated enemies who sought shelter in churches, and first sends to the emperor the deacon with the letters and then appears in person in Aquilea where he meets Theodosius and achieves a general amnesty (Vita Sancti Ambrosii, Ch. 31). This sight at the relevant passages in *Ambrósíus saga* reveals that Paulinus' text underwent certain expansions in the medieval Icelandic version: »15. After Valentinian, Eugenius acceded to the government. And soon after that Simachus demanded the same thing which had been requested earlier from Valentinian in the posted letter [the restoration of the altar of Victory to its former location], and now the prefect Flavianus and Count Arbogast demanded that from King Eugenius. And he now abandoned his God and his religion. Ambrose learned that and was wroth and on learning that the king went to Milan, he himself first went to the city called Bononien-sis [Bologna], and then to Favencia [Favencia] and then from there to Tuscia [Toscana] and he avoided more the meeting and contact with the impious Eugenius rather than his vices. Now the bishop sent him the letter, and only little is it possible to say about many a thing which was written there: 'Even though the imperial position is a great honour, nevertheless, it is God who is higher and stronger, he sees into the hearts of all men and knows everything before it happens and what anyone intends to do. You do not suffer to be deceived, and yet you want to deceive God. Now, if you persist in your error, I am not allowed nor is it decent for me to do anything but to seek a good counsel for myself if I could not do likewise for you.' Some time later the bishop returned to Milan and then Eugenius went to face Theodosius in battle, and in the meantime the bishop was waiting in Milan for the arrival of the truly Christian emperor, and he had no fear that God would have allowed the pagan men to defeat his own. And before Eugenius and his army left Milan, Count Arbogast and the prefect Flavianus swore an oath that they would, if they returned victorious, convert Ambrose's church into a stable and kill its priests, the cause of this was that they refused to accept the king's gift and conduct divine service in his presence.

16. Now the kings went towards one another and Theodosius had a far smaller army because his trust did not lie in either a sword or shield or a number of soldiers but in God and holy men. And when he came to the region of the mountains called the Alps, he became aware of Eugenius' spies lying in ambush. The following night Theodosius remained awake in prayer, begging God for victory and intercession and the help of the saints. During prayer he fell asleep and in his sleep two distinguished men appeared in front of him and said: 'We are the apostles John and Phillip, sent to you from God, and it must be related that the Bishop Ambrose is praying for you day and night to God to grant you victory. Now at the Lord's command we have come to you and we are going into battle with you against your enemies and even though we

are not seen in battle, you must believe for certain that we will be there and grant you assistance.' Then the king woke up and thanked God for the concern and wisdom given to him. And the next day Theodosius and Eugenius met and then a fierce battle began and the attack was so forceful that the Greeks retreated. Now Theodosius saw that his men were retreating and he went forward up to a cliff, fell on his knees and said: 'Take pity on me, the most sinful man, Lord, and behold, we are fighting for the true cause.' That was seen and heard by one of his counts, the commander of the army and the greatest hero, now he relied on divine assistance and the king's prayer, now he encouraged other counts and dukes to attack. Now they all rose for a second time and so fearless in their minds that they all would either perish or win. Then the fiercest battle began for a second time, consisting of blows and shots, and then such a strong wind turned towards Eugenius and his men that he, Arbogast, the greatest hero, and Flavianus and the other army could not go into attack. Some other mighty chieftain and hero in Theodosius' army, called Bavarius, attacked their army for the first time with a battle ram, and even though [Eugenius' men] were shooting towards them with spears and arrows, the wind brought [missiles] for a second time against them and caused a severe loss of men, and damaged the opponents for a second time. Now they could not keep their position any longer and retreated as the wind brought them defeat and death, and to the other side success and glory. Now Eugenius saw he was defeated and met Theodosius and fell on his knees in front of him and begged for his life and for mercy, and as Theodosius' friends knew he was very merciful and they little trusted Eugenius, they did not wait for the king's reply but beheaded him before his feet. Now the battle ended and King Theodosius sent a letter to Bishop Ambrose telling him the news and thanked God and him for the victory. The bishop did not feel more obliged in any other matter than to intercede on behalf of those who had deserted the battlefield, and he sent his deacon with letters bearing this message to the meeting with the king. A little later he himself travelled to Aquilea, with the same purpose of interceding for the others, and he easily achieved that through the king. The king fell to his knees when they met and said that Ambrose's prayers had brought him victory. Some time later the king fell ill and died, but the bishop still lived three years after that. The bishop mourned his death deeply, he wrote about him a long letter or epistle. In this letter the bishop deeply bemoaned the king's death and praised him above all other emperors, saying that such an emperor like him would never be born in the world, as he was.«⁹

9 The original texts: »15. Ríkit tekr eptir Valentinianum Eugenius. En bradliga eptir þetta þa beidiz enn ens sama, sem fyrr var af Valentiniano konungi i ordsendingu (ed. corr.) Simacus, ok beida nu þess Flavianus greifi ok Arbogastes iarl Eugenium konung. En hann gefr nu upp ok sva gud ok tru king. Þetta fregn Ambrosius ok verdr vid reidr, ok er hann fra, at konungr for til Melansborgar, þa ferr hann fyst til þeirar borgar, er Bononiensis heitir, þadan til Favencio borgar ok sva ut i Thusciam, ok fordadz fund ok samneyti ens gudrækia Eugenij meir en meingerdir hans. Nu sendir byskup bref til hans, ok mun her fatt sagt af því murgu, er i brefunum stod. Þetta var þar mellt: 'Þo at keisaradomr

Unlike *Veraldar saga*, *Ambrósíus saga* deals in detail with the religious aspects of the events, being more detailed in every respect. Eugenius rises to power after Valentinian's death, incurs Ambrose's wrath by his obliging behaviour towards the pagan faction, and the saga declares him to be an apostate with whom Ambrose re-

se mikil tign, þa er þu gud meiri ok ædri, hann ser hiúrtu allra manna, litr hann ok hugrenningar manna, ok alla hluti veit hann fyrr en verdi, ok sva hvat hverium gengr til hverskis. Er þolit eigi, at er sed blecktir, en er vilit þu bleckia gud. Nu ef þu ert rangs bedinn bædi vid gud ok menn, nu er mer eigi lofat annat ok eigi byriar mer annat at rada mer sialfum heillt, ef ek ma eigi þer.' Nockveriu sidar ferr byskup aptr til Melansborgar, en þa er Eugenius brott farinn moti Theodosio til bardaga, en byskup bidr medan i Melansborg tilqvomu ens rettcrístna keisara Theodosij, ok var ohryggr i, at gud mundi eigi lata vonda menn ganga yfir sína menn. En adr Eugenius ok hans lid færri or borginni, þa hüfdu þeir Arbogastes iarl ok Flavianus greifi het (strengt) þess, ef þeir kæmi aptr med sigri, at þeir mundi gera stall i kirkiu Ambrosij ok hafa hana fyrir hrossahus en drepa klerka hans, en sia var sok til þessa, at þeir vildu eigi þiggia ofron konungs ok eigi tidir syngia, sva at hann væri vid.

16. Nu faraz þeir i moti konungarnir, ok hafdi Theodosius miklu minna lid, þviat hans traust var eigi undir sverdi edr skildi ne mannfúlda helldr undir gudi ok helgum monnum. En þa er hann kom i nand fiollum þeim, er Alphes heita, þa verdr hann þar varr vid niosnir Eugenij, þviat þeir leynduz þar i fyrirsatunum. Nott ena næstu eptir vakit Theodosius konungr ok er a bænum ok bidr gud ser sigrs ok tenadar ok helga menn arnadarordz ok fulltings. Afbænenni sofnar hann ok i svefninum vitraz honum .ii. dyrligir menn ok segia honum sva: 'Vid erum postolar drottins Johannes ok Phillipus sendir til þin af gudi ok þat þer at segia, at Ambrosius biskup bidr fyrir þer bædi nætr ok daga til guds, at hann gefi þer sigr. Nu veitir gud þat hans bænum, at vid komum til þin ok munum vid ganga i bardaga med þer i gegn ovinum þinum, ok þottu siair ockr eigi i orrostunni, þa skalltu þvi ifanlaust trua, at vid skulum þar vera ok þer fullting veita.' Eptir þetta vaknar konungr ok þackar gudi huggan þessa ok vitron, er honum var veitt. Enn næsta dag eptir finnaz þeir Theodosius ok Eugenius, ok tekz aküf orrosta med þeim þegar ok sva hürd hrid, at Grickir opodu a hæl. Nu sier Theodosius sína menn hlida, þa geingr hann fra ok a hamar einn ok fellr a kne til bænar ok segir sva: 'Minnztu min, drottinn, syngdugs mannz, ok se at ek beriumz fyrir retta sük.' Þetta ser ok heyrir iarl hans einn, hüfþingi hersins ok enn mesti kappi, treystiz nu guds fulltingi ok bæn konung, eggjar nu sidan a adra iarla ok hertuga til framgongu. Risa þa vid allir i annat sinn ok sva üruggir i hug, at annathvort skulu þa allir falla edr fa sigr ella. Þa tekz en hardazta orrosta i odru sinni bði af hüggum ok skotum, ok þa lystr a oda vedri i moti þeim Eugenio, sva at þeir Arbogastes enn mesti kappi ok Flavianus ok annat lid þeira mattu eigi i gegn vega. Einn mikill höfþingi ok hetia i lidi Theodosij, er het Bavarius, ryfr fyst fylking þeira Eugenius med akafa vedrsins; ok þo at þeir skyti i moti spiotum edr steinum, þa bar vedrit þat allt aptr a þa, ok gerdi þeim þat mikinn mannskada, en i odru lagi vopnagangr sinna ovina. Nu megu þeir eigi vid halldaz ok snua undan, þviat vedrit veitti üdrum agang ok bana en odrum framgang ok frama. Nu ser Eugenius sik sigradan ok snarar a fund Theodosio ok fellr til fota honum ok bidr ser liknar ok lifs, en vinir Theodoij vissu hann vera liknsaman en trudu illa Eugenio (corr.), þa bðu þeir eigi svara konungs ok hüggu hann þegar fyrir fotum honum. Nu slitr bardagann, ok sendir Theodosius konungr bref Ambrosio, segir honum tipindin ok þackar gudi ok honum sigrinn. Byskup lætr ser ecki annat iafnskyllt en frida fyrir þeim, er undan hüfdu komiz or bardaganum, ok sendir diakn sinn med brefum med þessum eyrindum a fund konungs. Nockuru sidar ferr hann sialfr til Aqvilegia borgar, ok finnr hann þar konung, ok ens sama eyrindis enn fyrir monnum at frida, en þat geingr honum audvelliga vid konung. Konungr fellr þegar til fota honum, er þeir funduz, ok qvad hans bænir ok verdleik ser sigr hafa veitt. Fam stundum sidar tekr konungr sott ok andaz, en byskup lifdi .iii. vetr sidan. Frafall hans harnar byskup miog; um hann gerir hann langan pistil edr sendibref. I þeim pistli grætr byskup miog ok lofar konung umframm um alla adra keisara, qvedr eingan fædaz munu i verolldina þvilikan keisara sem hann var« (Ambrósíus saga biskups).

fuses to have any dealings at all (*Ambrósius saga biskups*, 15. Ambr41–42). The religious aspect of Ambrose's conflict with the emperor is further emphasised by Flavianus and Arbogast's threat to convert Ambrose's church after the victory into a stable and kill its priests (*Ambrósius saga biskups*, 15. Ambr41–42). On this point *Ambrósius saga* differs materially from Paulinus' account which, instead of the promise to kill the priests of Ambrose's church, provides the threat of military conscription for the clergy (*Vita Sancti Ambrosii*, Ch. 31). Unlike Paulinus' *Vita*, which focuses exclusively first on the pre-war events leading to the battle and then on to its aftermath, *Ambrósius saga* pays great attention to the battle itself, relying heavily in its battle account on the wider hagiographical and historical tradition which contains well-known hagiographical elements: the apparition of the apostle Phillip and the evangelist John in Theodosius' dream, the emperor's prayer on a high cliff, the strong wind, all of which are easily recognisable signs of divine favour (Bratož, 1994a, 9–15). Apart from the hagiographical elements mentioned above and borrowed from some other sources, the saga, among other things, refers to the Alps, identifying them as the site of the battle. The mountains and alpine passes are not mentioned in Paulinus' *Vita*, even though the Alps figure prominently in many other late antiquity accounts of the battle, which corresponded well with the military importance of the Alps, this fact being mentioned by many ancient writers (Šašel, 1971, 20–45). Arbogast deliberately allowed Theodosius to enter the alpine region but he was determined to make the emperor's departure from this area as difficult as possible, in other words, the Alps were expected to serve as a trap in which to confine Theodosius' army (Bratož, 1994a, 36; Šašel, 1971, 34). In *Ambrósius saga*, the emperor could see Eugenius' spies hidden in the mountains, which concurred with the historical accounts relating that one part of Eugenius' army was commissioned to encircle Theodosius. In *Ambrósius saga*, however, Eugenius' spies function as a blind motif, as the saga does not complete its account of Eugenius' spies with the detail – found in many other sources – that the usurper's soldiers, commanded to attack Theodosius, eventually changed sides and ruined Arbogast's plan by going over to the emperor.

The Battle of the Frigid River is discussed in detail in *Ambrósius saga*, but what is its function in the saga as a whole? If *Veraldar saga* cast most of its light on Theodosius, who together with Augustus and Constantine is given the greatest amount of attention among the Roman emperors, in *Ambrósius saga*, this role is convincingly adopted by Ambrose. The successful outcome of the battle depicted as the result of Ambrose's prayers is regarded only as an additional proof of his sanctity which makes him invincible in his fight for the true faith. Just as he had relentlessly fought for orthodoxy within Christianity, which is best reflected in his dislike of Arianism, so too the Battle of the Frigid River serves as an example of his relentless fight against paganism. Thus he removes himself from Eugenius' sight with disgust, reprimands him in letters, and prays for the orthodox Emperor Theodosius, who is led to

the victory by Ambrose's prayers, as acknowledged by the emperor himself. At the end of the battle, Ambrose resurges once again, and the account of the events taking place in the aftermath (*Ambrósíus saga biskups*, 16. Ambr42–44) resembles a relevant passage in Paulinus' *Vita* which factually records the following events. Ambrose, on being informed of the victory, first sent his deacon with letters to the emperor, asking him to grant amnesty to the defeated soldiers, and later met him personally in Aquileia (*Vita Sancti Ambrosii*, Ch. 31). His wish was willingly granted, and the emperor – being aware of Ambrose's contribution to the successful outcome of the battle – fell on his knees in the archbishop's presence, thus acknowledging Ambrose's spiritual superiority.

CONCLUSION

The article analyzes the traces the Battle of the Frigid River left in two medieval Icelandic texts, the universal chronicle *Veraldar saga* and the saint's life *Ambrósíus saga biskups*. Apart from that, the references to Eugenius, probably via *Veraldar saga*, even though in a highly fictionalised form, might occur in *Kirialax saga* as well. Various literary genres and their peculiarities in terms of contents and style definitely affected the treatment of this topic in respective medieval Icelandic texts. *Veraldar saga*, with its emphasis on the eternity, prestige and power of the imperial authority from Augustus to its own age at the end of the twelfth century, dedicates considerably more attention to the Christian emperor Theodosius, legitimate ruler and defender of the empire against both pagans and usurpers, rather than his rival Eugenius, who is depicted in the saga as only one of Theodosius' numerous defeated enemies. Their confrontation is encapsulated in one single sentence: »Then Theodosius cut down the Viking whose name was Eugenius and who had conquered the kingdom of the Romans.« As the saga provides a list of the most notable personalities of that time, such as St. Martin of Tours, St. Jerome, the unfortunate Emperor Valentinian II and his notorious mother Justina, it is easy to recognise the usurper Eugenius hidden behind the Viking Eugenius.

In *Ambrósíus saga*, the event is given considerably more space, attention and emphasis, this time being viewed from an unmistakably hagiographical perspective. The Battle of the Frigid River, together with forebodings, campaign preparations and the aftermath of the battle, serves as further evidence of Ambrose's sanctity, the successful outcome of the battle being presented as a result of his prayer, while the Emperor Theodosius is cast in the role of an obedient son of the Church, who faithfully follows Ambrose's teaching and for which he earns his reward as early as in this temporal world. The analysis of the text reveals that, even though Paulinus' *Vita* did serve as a model for *Ambrósíus saga*, the saga is, to a considerable degree, supplemented with additional hagiographical elements not found in Paulinus' *Vita*.

The universal chronicle *Veraldar saga* and the hagiographic text *Ambrósíus saga biskups* rely more or less faithfully on historical facts, by medieval standards, while the sense of historical reality is completely lost in the fictitious environment of the Icelandic romance *Kirialax saga*. Even though *Veraldar saga* does not mention the battle itself, the Viking Eugenius, due to the historical context, in which he is mentioned together with St. Martin of Tours, St. Jerome and St. Ambrose, is a clearly recognisable historical figure. This factual detail is absent in *Kirialax saga* where Eugenius is a fictitious Germanic war-leader who, due to Kirialax's efficient military action, fails in his attack on Sicily. The account of Eugenius' further conquest of Italy is followed by a brief pseudo-historical narrative of Attila and Theodoric the Ostrogoth, who, like Eugenius, are set in the context of the aggressive Germanic world which attacks Rome and the western part of the empire. The report about Theodoric's conquests and Arian fanaticism on one hand and the account of Attila's crime against St. Ursula and her companions on the other, serves as an effective means of highlighting the danger represented by Eugenius, whose position and weight are increased by the fact that he is by no means an isolated northern bully, but rather a precursor of the two most notable figures of Germanic heroic legend.

In all three texts, the treatment of the battle and its protagonists is in service of a higher idea. In *Veraldar saga*, the execution of the Viking Eugenius additionally confirms Theodosius' ability to protect the imperial authority. This is in line with the ideological orientation of *Veraldar saga*, namely, its preoccupation with the permanency and indestructibility of the empire, whose prestige had been greatly enhanced by Theodosius' fight against various pagan and Christian usurpers. In *Ambrósíus saga* the battle also has a special purpose, namely, to stress Ambrose's spiritual power with which he manages to change the course of a battle in such a way as to benefit the Christian side, which further confirms Ambrose's sanctity. In the fictitious context of *Kirialax saga*, Kirialax's victory over Eugenius, the representative of the dangerous Germanic North, is again only a link in a long chain of Kirialax's spectacular achievements. However, even though the Battle of the Frigid River is in both *Ambrósíus saga* and *Veraldar saga*, it is only one among many of the heroes' achievements, referred to with varying degrees of accuracy and examined from various angles. The event itself must have been, in the eyes of the writers of both texts, significant enough as to undergo a detailed hagiographic treatment in *Ambrósíus saga*. The number of facts and the full detail of its treatment considerably exceeds the account in Paulinus' *Vita*, while the liquidation of Eugenius earned a short, but significant note in the wider context of Theodosius' reign in *Veraldar saga*. If it is indeed the case that the Viking Eugenius in *Kirialax saga* might have been borrowed from *Veraldar saga*, it would mean that the battle found its distant and materially altered echo even in the distinctively fictitious romance *Kirialax saga*.

SLEDI BITKE PRI VIPAVI V STAROISLANDSKI ZGODOVINI SVETA, SAGI O ŠKOFU AMBROZIJU IN NJENI MOREBITNI ODMEVI V SAGI O KIRIALAXU

Alenka DIVJAK

Center biotehnike in turizma Novo mesto, SI-8000 Novo mesto, Sevno 13

e-mail: alenka.divjak@guest.arnes.si

POVZETEK

Namen članka je proučiti namige in podatke, ki se nanašajo na bitko pri Vipavi in njene udeležence v dveh srednjeveških islandskih besedilih: univerzalni kroniki Zgodovina sveta in življenju svetnika Saga o škofu Ambroziju, in istočasno prepoznati in proučiti morebitne odmeve na bitko v islandski romanci Saga o Kirialaxu. Podatki o spopadu so v Zgodovini sveta zajeti v enem samem stavku: »Nato je Teodozij ubil vikinga, ki se je imenoval Evgenij in je osvojil kraljestvo Rimljanov.« Ker Zgodovina sveta istočasno podaja podroben seznam Teodozijevih in Evgenijevih sodobnikov, kot so bili sv. Hieronim, sv. Martin iz Toursa in nadškof Ambrozij iz Milana, lahko bralec prepozna v Evgeniju uzurpatorja Evgenija (392–394), ki je neuspešno ogrožal oblast cesarja Teodozija I. v bitki pri Vipavi l. 394. Zgodovina sveta popolnoma prezre verske razsežnosti bitke in se namesto tega osredotoči na Teodozijevo fizično uničenje uzurpatorja, ki je ogrožil cesarstvo. V Sagi o škofu Ambroziju je sami bitki posvečena bistveno večja stopnja pozornosti. Razen dejstev, ki se nahajajo v Pavlinovi Vita Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi, ki je služila kot model za Sago o škofu Ambroziju, se je morala saga naslanjati na širšo zgodovinsko in hagiografsko tradicijo, iz katere bi utegnili prevzeti hagiografske elemente, ki se ne pojavijo v Pavlinovi Vita. Če Zgodovina sveta in Saga o škofu Ambroziju dokaj zvesto podajata zgodovinsko resničnost, po srednjeveških merilih, Saga o Kirialaxu ustvari popolnoma fikcijski zapis, kjer ni Evgenij niti Teodozijevo nasprotnik niti njegov tekmeč za nadzor nad zahodnim delom cesarstva, temveč germanski vojskovodja, enakovreden s Teoderikom Velikim in Atilo. Vsa tri besedila tudi razkrivajo, da so reference o Evgeniju vedno v službi višje ideje. V Zgodovini sveta podatki o Evgeniju služijo kot priložnost za slavljenje cesarja Teodozija in poudarjanje njegove uspešne obrambe rimskega cesarstva, v Sagi o škofu Ambroziju relevantni zapis dodatno potrди Ambroziјеvo sposobnost posredovanja pri Bogu in moč njegove molitve, medtem ko je v Sagi o Kirialaxu zmaga eponimnega junaka nad Evgenijem samo člen v dolgi verigi Kirialaxovih dosežkov, ki povečajo njegov ugled. Za zaključek, kljub dokaj obrobni položaji bitke v Zgodovini sveta in Sagi o škofu Ambroziju, se zdi, da je imel ta zgodovinski dogodek vendarle tako evokativno moč, da je bil vključen v univerzalno kroniko in življenje svetnika, dve »stvarni« besedilni zvrsti po srednjeveških merilih, čeprav z različno stopnjo natančnosti in iz različnih pripoved-

nih perspektiv, in bi utegnil biti zajet, čeprav spremenjen do nerazpoznavnosti, celo v popolnoma fikcijskem kontekstu islandske romance.

Ključne besede: bitka pri Vipavi, latinski poznoantični in srednjeveški viri, srednjeveški islandski zapisi, hagiografija, historiografija, srednjeveška romanca, islandske romance

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Ambrósíus saga biskups (2010):** Ordbog over det norrøne prosasprog. ONP's norrøne webtekster. Ambrósíus saga biskups (Cd. Holm. 2 folio). [Http://www.onp.hum.ku.dk/onplit/ambr.htm](http://www.onp.hum.ku.dk/onplit/ambr.htm) (12. 2. 2010).
- Benediktsson, J. (ed.) (1944):** Veraldar saga. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 61. Copenhagen, Bianco Lunos.
- Droysen, H. (ed.) (1879):** Eutropi Breviarium ab urbe condita cum versionibus Graecis et Pauli Landolfique additamentis. Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 2. Berlin, Weidmann.
- Hofmeister, A. (ed.) (1912):** Ottonis Episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de Duabus Civitatibus. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 45. Hannover, Hahn.
- Jordanes (2006):** O izvoru in dejanjih Gotov. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
- Kålund, K. (ed.) (1917a):** Kirialax saga. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 43. Copenhagen, S. J. Møller.
- Mommsen, T. (ed.) (1894a):** Chronica Minora Magni AvrelII Cassiodori Senatoris. Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 11/2. Berlin, Weidmann.
- Mommsen, T. (ed.) (1894b):** Isidori Iunioris Episcopi Hispalensis Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum. Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi 11/2. Berlin, Weidmann.
- Muratorius, L. A. (ed.) (1855):** Godefridi Viterbiensis Pantheon. Patrologia Latina 198. Paris, J.-P. Migne.
- Pertz, V. (ed.) (1881):** Hugonis abbatis Flaviniacensis Chronicon. Patrologia Latina 154. Paris, J.-P. Migne.
- Unger, C. R. (ed.) (1877):** Benedictus saga. V Heilagra manna sögur. Vol. 1. Christiania, Bentzen.
- Vita Sancti Ambrosii (2010):** Cooperatorum Veritatis Societas. Documentacatholicaomnia. Vita Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi. [Http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/03390397,_Ambrosius,_Vita_Sancti_AmbrosiiMediolanensis_Episcopi_\[A_Paulino_Ejus_Notario\],_MLT.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/03390397,_Ambrosius,_Vita_Sancti_AmbrosiiMediolanensis_Episcopi_[A_Paulino_Ejus_Notario],_MLT.pdf) (12. 2. 2010).

- Waitz, G. (ed.) (1881):** Ekkehardi Uraugiensis Chronica. Patrologia Latina 154. Paris, J.-P. Migne.
- Zangemeister, C. (ed.) (1882):** Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII. Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum 5. Wien, C. Geroldi.
- Averincev, S. (2005):** Poetika zgodnjebizantinske literature. Ljubljana, KUD Logos.
- Barber, R. (1961):** King Arthur. Hero and Legend. New York, Random House.
- Bloch, H. (1963):** The Pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century. In: Momigliano, A. (ed.): The Conflict between Paganism and Christianity. Oxford, Clarendon Press, 193–218.
- Bratož, R. (1993):** Poročila srednjeveških piscev o antični zgodovini prostora med Sirmijem in Oglejem. Zgodovinski časopis, 47, 2. Ljubljana, 185–214.
- Bratož, R. (1994a):** Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev. Zgodovinski časopis, 48, 1. Ljubljana, 5–45.
- Bratož, R. (1994b):** Die antike Geschichte des Gebietes zwischen Donau und Adria in den Vorstellungen der mittelalterlichen Autoren. In: Brunner, K., Merta, B. (eds.): Ethnogenese und Überlieferung der Frühmittelalterforschung. Wien - München, R. Oldenbourg Verlag, 264–292.
- Cook, R. (1982):** Kirialax saga: A Bookish Romance. In: Boyer, R. (ed.): Les Sagas de Chevaliers (Riddarasögur). Actes de la Ve Conférence Internationale sur les Sagas Présentés par Régis Boyer (Toulon, 1982). Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 303–326.
- Demandt, A. (1996):** Römische Entscheidungsschlachten. In: Bratož, R. (ed.): Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozni rimski dobi. Ljubljana, Narodni muzej, 31–44.
- Divjak, A. (2009):** Studies in the Traditions of Kirialax saga. Ljubljana, Nova revija.
- Ferrill, A. (1986):** The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation. London, Thames & Hudson.
- Goetz, H.-W. (2000):** Historical Consciousness and Institutional Concern in European Medieval Historiography (11th and 12th centuries). Congress of Historical Sciences. Oslo, 2000. <http://www.oslo2000.uio.no/program/papers/m3a/m3a-goetz.pdf> (12. 2. 2010).
- Gropper, S. (2009):** Polysystem Theory. <http://sagastudies.blogspot.com/2009/09/polysystem-theory.html> (12. 2. 2010).
- Guest, T. (1998):** Theodoric the Great. In: Gerritsen, W. P., van Melle, A. G. (eds.): A Dictionary of Medieval Heroes. Characters in Medieval Narrative Traditions and Their Afterlife in Literature, Theatre and Visual Arts. Woodbridge, Boydell & Brewer, 266–272.

- Jones, A. M. H. (1963):** The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity. In: Momigliano, A. (ed.): *The Conflict between Paganism and Christianity*. Oxford, Clarendon Press, 17–37.
- Kålund, K. (1917b):** Kirialax sagas kilder. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 3, 7. København, 1–15.
- Kovač, M. (1996):** Bora or Summer Storm: Meteorological Aspect of the Battle at Frigidus. In: Bratož, R. (ed.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozni rimski dobi*. Ljubljana, Narodni muzej, 109–119.
- Löwe, H. (1953):** Theoderich der Große und Papst Johann I. *Historisches Jahrbuch*, 72. München - Freiburg, 83–100.
- McCormick, M. (1977):** Odoacer, Emperor Zeno and the Rugian Victory Legation. *Byzantion*, 47. Bruxelles, 212–222.
- Moorhead, J. (1982):** Italian Loyalties during Justinian's Gothic Wars. *Byzantion*, 53. Bruxelles, 575–596.
- van Nahl, A. (1981):** Originale Riddara Sögur als Teil altnordischer Sagaliteratur. Frankfurt am Main - Bern, P. Lang.
- Newark, T. (1987):** Warlords. Ancient~Celtic~Medieval. London, Blanford Press.
- Norwich, J. J. (1990):** Byzanc. Aufstieg und Fall eines Weltreichs. Zürich, Verlagsbüro Neumeister-Taroni.
- O'Donnell, J. J. (1978):** The Career of Nicomachus Flavianus. *Traditio*, 32. New York, 129–143. [Http: //www9.georgetown.edu/faculty/jod/texts/flavianus.html](http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/texts/flavianus.html) (12. 2. 2010).
- O'Flynn, M. (1983):** Generalissimos of the Western Roman Empire. Alberta, Alberta University Press.
- Springer, M. (1994):** Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem. In: Bratož, R. (ed.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozni rimski dobi*. Ljubljana, Narodni muzej, 45–94.
- Šašel, J. (1971):** *Claustra Alpium Iuliarum I*. Ljubljana, Narodni muzej.
- Vanderputten, S. (2001):** Typology of Medieval Historiography Reconsidered: a Social Re-interpretation of Monastic Annals, Chronicles and Gesta. *Historical Social Research*, 26, 4. Köln, 141–178. [Http: //hsr-trans.zhsf.uni-koeln.de/hsrretro/docs/artikel/hsr/hsr2001-534.pdf](http://hsr-trans.zhsf.uni-koeln.de/hsrretro/docs/artikel/hsr/hsr2001-534.pdf) (12. 2. 2010).
- Wallis, S. H. (2008):** Understanding and Dealing with Evil and Suffering: A Fourth Century A.D. Pagan Perspective. University of Adelaide. School of European Studies and Languages. The degree of Masters by Research in Classical Studies. [Http: //digital.library.adelaide.edu.au/dspace/handle/2440/49853/2/01front.pdf](http://digital.library.adelaide.edu.au/dspace/handle/2440/49853/2/01front.pdf) (12. 2. 2010).

FEUDAL ECONOMY IN EARLY MODERN WESTERN SLOVENIA

Aleksander PANJEK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: aleksander.panjek@zrs.upr.si

ABSTRACT

The paper presents an interpretation of the fundamental economic characteristics of the manors in the southern Hapsburg lands, today's Western Slovenia, in the late 16th and early 17th centuries. Relying on official estimates of manors, it presents the structure of the landlords' rents and an attempt of evaluating the presence and extent of an active landlords' approach to the economic activities within their manors. The paper aims to put the case of Western Slovenia into a European context and to contribute to the study of the differences and similarities in the feudal systems development in early modern Europe. The feudal economy of Western Slovenia results to be characterized by the weakness of the demesne economy, by a strong share of money incomes in the manorial rent, and by a rather high degree of non-agricultural activities among the rural population of the area.

Key words: feudal system, feudal rent, demesne economy, Central Europe, Western Slovenia, 16th–17th Centuries

ECONOMIA FEUDALE NELLA SLOVENIA OCCIDENTALE IN ETÀ MODERNA

SINTESI

L'articolo presenta un'interpretazione delle caratteristiche economiche di fondo delle signorie feudali delle terre asburgiche meridionali, corrispondenti all'attuale Slovenia occidentale, tra gli ultimi decenni del Cinque e i primi del Seicento. Basandosi sulle stime ufficiali del valore delle signorie feudali, il contributo presenta la struttura della rendita percepita dal possessore della signoria e un tentativo di valutare la presenza e l'estensione di un approccio attivo da parte dei signori alle attività economiche nell'ambito delle signorie. L'articolo mira a collocare il caso della Slovenia occidentale nel contesto europeo e a contribuire allo studio delle affinità e differenze nello sviluppo dei sistemi feudali europei nella prima età moderna.

L'economia feudale nella Slovenia occidentale risulta caratterizzata dalla debolezza dell'economia della grande riserva signorile basata sulle corvées, dall'ingente quota di entrate in denaro nell'ambito della rendita signorile e dal rilevante grado di attività extra agricole della popolazione rurale dell'area.

Parole chiave: sistema feudale, rendita feudale, economia della riserva signorile, Europa Centrale, Slovenia Occidentale, secoli XVI–XVII

INTRODUCTION

The paper presents an interpretation of the fundamental economic characteristics of the manors in the southern Hapsburg lands,¹ that is in the County of Gorica/Gorizia (*Grafschaft Görz*) with a part of the Duchy of Kranjska/Krain/Carniola, today's Western Slovenia², in the late 16th and early 17th centuries. The research relies on a lesser-used source typology, the estimates of manors (*Herrschaftschätzungen*), a very interesting source to consider since they allow us to survey and compare wider areas. The source allows an insight into the material foundations of the aristocracy in the form land revenues, the orientation of production in agriculture, and structural outlines of social relations. Specific attention is dedicated to the attempt of evaluating the presence, nature and extent of an active landlords' approach to the economic activities within their manors. The main different directions and strategies to increase income from land to which such active approach led in 16th and 17th century Europe, as recognized by the historiography, may be probably summarized as follows: a renewed introduction of 'forgotten' payments and duties and a more strict control over the peasants' duties in Western Europe, the activation of all production potentials in Central Europe (*Wirtschaftsherrschaft*), the large, market-oriented agricultural estate managed directly and based on the peasants' *corvée* labour in Eastern Europe (*Gutsherrschaft*), the spreading of different kinds of short-term tenancy contracts (most known is the *mezzadria* in Southern Europe, parts of Italy and France in particular) besides the 'large lease' of large-scale farms managed with increasingly capitalist criteria to be found in different regions of early-modern Europe (from

1 An extended version of this paper was presented at the World Economic History Congress 2009 in Utrecht, session N7 »The development of the rural economy and the 'demesne lordship' (Gutsherrschaft): East-central Europe, c. 1500–c. 1800«.

2 That is the area between the Julian Alps and the Northern-Adriatic littoral area, in today's Slovenia referred to as the region of »Primorska«.

Lombardy to England passing through the Netherlands). And what about Western Slovenia: where does it belong? What might be her contribution to the »East-and-West-of-the-Elbe debate«? What are the striking features and are there any particular features to be observed there? By answering to these questions, the paper aims to put this specific case into a European context and to contribute to the study of the differences and similarities in the feudal systems development in early modern Europe.

The examined area encompasses the mountainous Soča/Isonzo Valley, the Vipava Valley, and the Karst. Politically and administratively, from the 16th through the 18th centuries the area was divided between the County of Gorica/Gorizia and the Duchy of Carniola, and bordered Venetian Friuli in the west and Venetian Istria in the south. The border character of this area was not only defined by its division between the Hapsburg hereditary lands and the Republic of Venice but also reflected in the economic, social, and ethnic fields.

Briefly describing the border and transit character of the examined area in terms of trade, we can say that it represented the hinterland of the north-eastern Adriatic space, in particular the Hapsburg towns of Trieste and Gorizia and the Venetian towns of Koper and Piran. The countryside was traversed by cross-border merchant flows between the Austrian and Pannonian spaces on one hand and the Italian and Adriatic spaces on the other. The local countryside population was involved in these merchant activities with horse packing, carting, trafficking, and contraband. The peasants participated in long-distance commercial exchange while being connected with the local market, both in towns as in the countryside (Gestrin, 1991; Panjek, 2002).

The border area was characterized by different agrarian structures as well: that in Carniola and the eastern part of the County of Gorica/Gorizia considerably differed from the structure prevailing in Hapsburg and Venetian Friuli, the Trieste area, and Venetian Istria. In Primorska (the Slovenian name for the region), and in particular in Karst and the Vipava and Soča/Isonzo Valleys, the economic and administrative structure was marked by relatively large and compact manorial estates (*Herrschaft*) with ample manorial courts (*Landgericht*). Large manors were in fact usually coupled with judicial authority, which means that the holder of the manorial court would usually be the largest feudal lord in that area. In the vicinity of towns the serfdom system was more scattered (Vilfan, 1980a, 200; Panjek, 1997a)³ and thus the high number of estates in the surroundings of the towns of Gorizia and Trieste can be attributed to their relatively small size. The peasantry could hold farms in the form of life-long tenancy, which tended to be *de facto* hereditary or based on the »purchase right« (*Kaufrecht*), which legally granted the peasant the right to inherit and sell the farm. This situation was generally common to a major part of Inner Austria (*In-*

3 Smaller and scattered manors and estates were prevalent in number in for instance Carniola (Gestrin, 1991, 39, 72).

nerösterreich or the group of Hapsburg provinces of which the area we are analyzing was part).

In Goriška Brda/Collio, the plain of Gorizia, the lowlands of Friuli, and the area of Trieste large estates were significantly more scattered and fragmented and not necessarily coupled with judicial rights. The population could hold farms and plots of land based on long-term tenancy contracts, or could also own them; however, short-term tenancy contracts with mixed tributes were much more common (*affitto misto*, form of agricultural lease with fixed and proportional tributes), in addition to other forms of land lease (as the *livello*, which could hide forms of credit). The same types of contract were widespread in Venetian Friuli and Istria as in a large part of northern and central Italy.⁴ Hence, in terms of its agrarian structure the Primorska area represented a land of transition between the central European and Mediterranean spaces.

It is the former Hapsburg part of Western Slovenia and the area characterized by the manors in particular that is addressed by this paper. With the acquisition of the County of Gorica/Gorizia (1500), the Hapsburgs acquired large manors and ample forests that became part of the Inner-Austrian »Court Chamber« (*Innerösterreichische Hofkammer*), which managed the estate-properties and finances of the sovereign (the Hapsburg archduke). In the 16th century the Hapsburg archdukes would grant the manors in this area in the form of »pledge« (*Pfand*) to old and new nobles while in the first decades of the 17th century they would sell them. The pledges and the sales brought to a sensitive concentration of administrative, judicial, and economic power in the hands of few noble families, each having control over large portions of the countryside, irrespective of the location of the manors in the County of Gorica/Gorizia or in the Duchy of Carniola: the Coronini family held the large mountainous area of the upper Soča/Isonzo Valley (manor and district of Tolmin), the Thurn family held the manor of Duino/Devin (Tybein), the Petazzi the manors of Schwarzenegg (today Podgrad pri Vremah) and Socerb (St. Serff), and had territorial jurisdiction in Novigrad na Krasu; these bordering manors constituted a compact whole, similarly to the manors of Reifenberg/Rihemberk and Vipava (Wippach) of the Lanthieri and the manors of Senožeče (Senosetsch) and Prem of the Porzia. The Gradisca County, created to be granted to the Eggenberg, can be added to this list. In addition to the alienation of the largest manors, numerous sales of minor manors and estates took place in the 17th and 18th centuries. In the plain of Friuli no manors were created and the primary object of concession and alienation was jurisdictional rights. The granting of other rights by the Chamber (*Hofkammer*) was recorded as well. Therefore, the first two centuries of the modern era were marked by a long process of temporary or permanent devolution of administrative, jurisdictional, and economic rights as well as cameral estates to the benefit of local elites (Panjek, 2005).

4 On the forms of production relations in Italian agriculture see Giorgetti, 1974.

Fig. 1: Approximate extension of the analyzed area in Western Slovenia (Public information, Surveying and Mapping Authority of the Republic of Slovenia, 1 : 1.000.000 National General Map of Slovenia, November 15, 2009).

Sl. 1: Približen obseg obravnavanega območja v zahodni Sloveniji (Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije, Državna pregledna karta v merilu 1 : 1.000.000, stanje podatkov na dan 15. 11. 2009).

THE LANDLORD'S INCOMES: THE SOURCE AND METHODOLOGY

The existing archival material offers two types of sources that provide a relatively integrated picture and are particularly valuable for the historical research of the economic and social reality of the countryside: these are land registers (*Urbar*) and summaries of annual income of manors (*Einkommens-Extrakt*). Land registers have been extensively used in Slovene and Austrian historiography,⁵ which is why they will not be dealt with here, except when they may facilitate the interpretation of the main source used in this paper, which are summaries of annual income. These have been used in research, but less so in Slovenia (Vilfan, 1980a, 204; Blaznik, 1980; Gestrin, 1991, 230–231; mostly Umek, 1982; in Austria Knittler, 1989; Bastl, 1992).

Summaries of annual income were created within the process of estimates of manors before these were given in pledge or sold. Given that up to the first decades of the 17th century all large manors in the Primorska region had still been owned by the prince who put them on sale right then (and thus had estimates made), these sources allow an examination of a large and compact part of the countryside that extends from the mountainous area of the upper Soča/Isonzo Valley (Tolmin area) to Karst and Istria. In the 16th century the manors would be given in pledge (*Pfand*) while in the first decades of the next century they would be sold, in both cases against payment to the Chamber. The amount of the payment (pledge amount or purchase money) was determined by a Chamber commission after the estimate of the manor and verification of its return. Temporally and generally, the sales in the first half of the 17th century in Primorska can be compared to similar operations carried out in Hapsburg hereditary lands from 1575 through 1625. The estimate not only included the income from the feudal census or tribute (*Zins*) but income of any kind (tithes, jurisdiction fees, *corvée* labour or demesne economy). Both the pledge (*Pfandkaufweis*), which could be hereditary or not, and the sale (*freier rechter Kauf*) could be revoked by the prince (*wiederruflicher Kauf*).

Even though on one hand the pledge had the character of feudal benefice,⁶ in fact manors were leased out in exchange for a loan to the Chamber. Income from the manor belonged to the lender and represented the interest rate that he was entitled to for his loan. Therefore, the pledge amount (*Pfandsumma*) represented a long-term loan to the state treasury (Vilfan, 1980a, 178) while the feudal rent represented the interest on the loan capital (Knittler, 1989, 23–24). This was a financial-real property transaction between the Chamber and the nobleman, in which the 'state' financed itself through a temporary pledge of its property while the nobleman made a cautious, certain, and profitable investment. Revocable sale, too, represented a »form of credit operation« (Vilfan, 1980a, 180). The objective of the estimate procedure (*Herrschaft-*

5 For the Primorska region e.g. Kos, 1954.

6 For the relation between pledge and benefice, see Boutruche, 1984, 209–210.

sschätzung) was the calculation of the value of the manor: to this purpose the rent and real property value were summed in the »summary of annual income« (*Summari Extract der jährlichen Einkommen*). The summary included and calculated, though not always, some basic expenses, primarily taxes and wages for stewards (*Pfleger*) and salaries for judges. Given their inconsistency in these estimates, expenses will not be examined and calculated; in addition, the stated expenses could not have been the only costs and expenses of manorial operation and the source does not provide any data on the revenue generated by the demesne economy, which is why they would not lead to satisfactory and consistent estimates of net income across all manors. Therefore, the analysis will first focus on gross rent income, supported by much more homogeneous data. The second phase represents an attempt to quantify the demesne economy despite being based on incomplete and non-homogeneous data.

In terms of its form and content the summary of annual income is a synthetic list of all income of the manor: it lists the *Zins*, the tithe, different leases, the vineyard tax, the grazing fee, *corvée* labour, and receipts from public law offices and rights (fines, death duties, transfer fees, road tolls, taxes, mills, hunting and fishing fees etc.). In addition, the summary includes the value of demesne property or revenue generated by the demesne economy. Income from land can be divided into income in kind and income in money. Among tributes in kind in the form of *Zins* as well as tithe various types of grain and other crops are listed separately, so is white and red wine as well as livestock. A variety of other tributes is also listed, ranging from money to eggs. Non-agrarian income includes fines, transfer and inheritance fees, taxes from artisans and parish fairs, excise duties, road tolls and customs duties, depending on the extent of the rights of each manor. The *Zins* is a relatively good indicator of current receipts while tithe receipts represent the average (mostly triennial) return. The quantification of other receipts, primarily those from public functions, is based on bookkeeping records only to a minor extent; instead it mostly relies on estimates of probable (sometimes minimal) receipts. The commissioners' estimates were based on the geographical size and traffic position of the manor, population size, and last but not least enquiries among the serfs. Statements made by peasants were also used to determine the average amount of the tithe rent when they lacked documented data or when cooperation from the nobleman was scarce.

The analysis and processing of the material open a series of methodological questions. These include different measuring units, the value of produce expressed in money value (price), the information provided by the *Zins* and tithe, the estimate and calculation of *corvée* labour and demesne property, the differentiation between revenue and rent, and a logical systematization of the diverse forms of income, that have already been presented and discussed elsewhere (Panjek, 2002; 2004). The category »land-rent income«, as used here, consists of tributes and payments in money and in kind that the manorial lord received on the basis of different rights over cultivated

and non-cultivated land or the agrarian activities of the peasant population: for farms, plots of land, common meadows, pastures, and forests (*Zins* and vineyard taxes [*Bergrecht*], tithes, rents, grazing fees etc.). The category »income from public functions« consists of receipts of the manorial lord that derive from his public rights and competencies in a broader sense (manorial court, royal prerogatives, taxes) and that were not directly connected with agrarian activities: court taxes and fines, inheritance and sales taxes for farms, road and bridge tolls, taxes levied on goods entering the area, excise duties, parish fair dues, artisan taxes, and receipts from hunting and fishing. The third category used here consists of rent in labour services, which refers to various services that the manorial lord was entitled to and the peasant was obligated to (the calculation of the rent in labour services will be based on the money value of *corvée* labour as estimated by the commissioners).

The analysis of the feudal economy from the perspective of the landlord's rent will be followed by an attempt to estimate the importance of the demesne economy within the broader manorial economy. Here the analysis and interpretation will be limited by the mentioned methodological limitations and the scarcity of available data on demesne economy and demesne estates. Most of our estimates from the early 17th century include the real property value of demesne estates, and not their revenue. In these cases the methodology adopted in the attempt to quantify the importance of demesne economy is the comparison between the real property value of the demesne estate and the capitalized values of different groups of rent income of manors. Under the given circumstances this is the only method that allows comparisons between comparable categories (capital-value with capital-value) despite having a series of limitations. Firstly, we lack knowledge concerning the estimate procedure of demesne estates, and secondly, different aspects of demesne estates may be involved (land, facilities, forests); these were subject to different forms of management and had a different role within the production process.⁷ In addition, part of the income from forests was included in the land-rent. An additional problem is again *corvée* labour. On one hand, methodological consistency requires the inclusion of *corvée* labour into the category of capital components of the estate based on the fact that it undoubtedly was a component of the total value of a manor; on the other hand, in the actual production process part of available *corvée* labour was used for the cultivation of demesne land. Anyway, in these cases we will analyze the capital structure of the manor, in which differences and comparisons will be made among capitalized land-rent, capitalized income from public functions, capitalized *corvée* labour, real property value of the demesne, and real property value of forests. Where available, the information on the quantity and typology of labour obligations of the serfs will be used in an attempt to interpret the role of demesne economy in manors.

⁷ About the uses and exploitation of woods and forests in early modern western Slovenia see Panjek, 2007.

THE LANDLORDS' RENTS

The analysis of manors clearly indicates the very different conditions prevailing in each. The main factors that determined the local specific character of manors derived from environmental characteristics and the geographical location of the area, and from the rights and competencies that each manor and area held. Despite differences, it is the common features that will be described here.

Among the most salient common features we can find the high level of concentration of land and rights (*Zins*, vineyard taxes [*Bergrecht*], tithe, dues for uncultivated and cleared land, judicial and fiscal competencies) and thus power in the hands of landlords, particularly in large manorial estates (Tolmin, Duino, Reifenberg, Vipava, Schwarzenegg). Within the judicial area of these major estates there were other landlords or manorial lords, while the manors also held farms located beyond the boundaries of their manorial court. Considerably smaller and fragmented manors also existed; with the exception of the Socerb manor these will not be dealt with in this paper.

Common features across these manors include the structure of the feudal rent. The share of tributes in kind ranged from one to two thirds, with the exception of the mountainous manor of Tolmin, where it reached only a fifth of total value. The share of the land-rent ranged from one half to 80%. An exception in this respect was the Socerb manor because of high income from tollhouses (*Maut*). Therefore, the feudal rent was generally based on the land-rent, which was prevalently exacted in kind but also in money, given that everywhere the land-rent contained approximately 15 to 20% of money. Hence, in all manors money income exceeded one fifth of the total rent, and the existence of tollhouses among the competencies of the manor in particular tended to increase the share of money income to two thirds. An example where money income reached a share of two thirds is the manor of Tolmin (StLA, 10); here, however, this was a result of the clear orientation toward tributes in money in the land-rent itself, which can be compared to other alpine regions.⁸ In manors with vast lands and therefore a higher number of *Hube*, *Korb/Keuschler*,⁹ and consequentially serfs, *corvée* labour held a significant portion in the total rent, ranging from one tenth to one fifth of its value; in other cases the economic potential and importance of *corvée* labour was much lower (Tables 1–3). In large manorial estates the total value of the feudal rent ranged from three to six thousand *gulden* a year while in the extensive Tolmin manor it exceeded 10,000 *gulden* (Table 5).

Some common features can also be noticed with regard to the structure of the rent in kind. Wheat and oats prevailed among grain in all manors. Conditions permitting, a significant role was held by wine, in some cases (to a lesser extent) small cattle

⁸ *Zinsen* and rents in money were common in the alpine territory. These can be found, to make two examples, both in Carnia (Morassi, 1997, 165) and in Trentino (Pastori Bassetto, 1986, 71).

⁹ Farms/heads of farm with lesser land, cottagers.

(Table 4). All manors were entitled to the exaction of the tithe, though not necessarily across the entire area, and this income significantly contributed to the variegated structure of the land-rent and its total amount.

The preference for wheat, oats, wine, and money as constituents of the land-rent was realized through the traditional *Zins* and tithes, the selective tendency toward the intensification and expansion of the same cultures, and the commutation of tributes in kind into tributes in money. However, as confirmed by the wide selection of grain and other produce mostly but not only as parts of the tithe, agriculture was essentially polycultural and directed by the nutritional needs of the peasant population. Another reason for the wide range of grain can be identified in harsh natural conditions, typical of karstic and mountainous worlds. Nevertheless, the prevalence of wheat and oats can be attributed to land register regulations and demands of the rent receiver as well as their market value for the peasant, if any were left after he had settled the various obligations.

The share of the natural rent in the examined manors is not negligible (Table 2). The receivers were provided with saleable market goods favoured by the location of Karst, the Vipava Valley and the Tolmin area in the hinterland of the towns of Gorizia and Trieste and along the border with the Republic of Venice. However, calculations indicate that produce from the largest rents in this area (Table 4) would not be sufficient to meet the alimentary needs of a single neighbouring town; the grain from all rents could feed 800 people for one year while there would be enough wine for 369 people for one year only.¹⁰

Table 1: Rent structure across manors: land-rent, public functions, labour services (Panjek, 2004, 47; 2002, 131).

Tabela 1: Struktura rente v gospostvih: zemljiška, javnopravna, storitve (tlaka) (Panjek, 2004, 47; 2002, 131).

Manor	Land-rent %	Public func- tions %	Labour services %	Total %
Senožeče 1615	57.24	39.47	3.29	100
Schwarzenegg 1618	77.13	9.45	13.42	100
Socerb 1620	41.86	55.89	2.25	100
Duino 1637	54.14	29.48	16.38	100
Reifenberg 1624	75.21	6.53	18.26	100
Vipava 1624	82.74	6.16	11.10	100
Tolmin 1633	47.03	38.74	14.23	100

¹⁰ The calculation includes average daily consumption of 0.6 kg of grain per person, the weight of 75 kg for 1 hl of grain, and 37.5 kg for 1 hl of oats; daily wine consumption was estimated at 0.67: Panjek, 2004, 49–50; Malanima, 1995, 500; Fornasin, 2001, 56–57; Panjek G., 1992, 155–163).

*Table 2: Rent structure across manors: money, kind, labour services (Panjek, 2004, 47; 2002, 131).**

*Tabela 2: Struktura rente v gospostvih: denar, naturalije, storitve (tlaka) (Panjek, 2004, 47; 2002, 131).***

Manor	Money %	Kind %	Labour services %	Total %
Senožeče 1615	55.23	41.48	3.29	100
Schwarzenegg 1618	23.93	62.65	13.42	100
Socerb 1620	66.76	30.99	2.25	100
Duino 1637	51.29	32.33	16.38	100
Reifenberg 1624	22.75	58.99	18.26	100
Vipava 1624	26.77	62.46	10.77	100
Tolmin 1633	68.66	22.28	9.06	100

* Where income from public functions includes tributes in kind, these are included among tributes in kind; dues in money include the Robotgeld, if collected, and the tithe collected in money.

** Kjer so med javnopravnimi dohodki prisotne dajatve v naravi, so te vključene v odstotek naturalij; kjer je izpričano plačevanje robotnine in/ali desetine v denarju, so ti zneski vključeni v dohodke v denarju.

Table 3: Money income in the rent of manors (Panjek, 2004, 46; 2002, 130).

Tabela 3: Denarni dohodki v renti posposte (Panjek, 2004, 46; 2002, 130).

Manor	Land-rent in money (<i>gulden</i>)	Income from public functions in money (<i>gulden</i>)	Total <i>gulden</i>
Senožeče 1615	235.88	563.60	799.48
Schwarzenegg 1618	455.78	297.50	753.28
Socerb 1620	156.27	803.12	959.40
Duino 1637	1,362.45	1,739.07	3,101.52
Reifenberg 1624	752.67	304.33	1,057.00
Vipava 1624	1,152.91	350.00	1,502.91
Tolmin 1633	2,729.31	4,269.28	6,998.59
<i>Total</i>	<i>6,845.27</i>	<i>8,326.90</i>	<i>15,172.18</i>

Table 4: Main forms of natural income in the rent of manors (quantities) (Panjek, 2004, 48; 2002, 130).

Tabela 4: Glavni naravni dohodki v renti gospodstev (količine) (Panjek, 2004, 48; 2002, 130).

Manor	Wheat (hl)	Oats (hl)	Other grain (hl)	White wine (hl)	Teran wine (hl)	Small cattle (head)
Senožeče 1615	90.10	91.95	39.22	37.51	3.88	81.0
Schwarzenegg 1618	130.91	205.67	219.35	0.00	0.00	359.0
Socerb 1620	16.96	23.72	37.02	38.80	0.00	0.00
Duino 1637	107.10	143.48	15.26	17.62	66.77	318.0
Reifenberg 1624	185.93	186.18	142.38	191.76	97.34	11.5
Vipava 1624	187.18	154.90	156.65	251.58	197.25	150.0
Tolmin 1633	147.43	407.76	253.49	0.00	0.00	118.0
Total	865.61	1,213.66	863.37	537.27	365.24	1037.5
Total in kg ¹¹	64,921	45,512	64,753	-	-	-

Table 5: Total rent across manors (Panjek, 2004, 47; 2002, 132).

Tabela 5: Skupna renta gospodstev (Panjek, 2004, 47; 2002, 132).

Manor	Total rent (gulden)	Landlord (gulden)
Senožeče 1615	1,427.97	Porzia
Schwarzenegg 1618	3,146.96	Petazzi
Socerb 1620	1,436.95	
Duino 1637	5,899.05	Thurn
Reifenberg 1624	4,641.34	Lanthieri
Vipava 1624	5,683.61	
Tolmin 1633	11,026.01	Coronini
Total	33,261.89	

THE LANDLORDS' DEMESNE ECONOMY

Following a description from 1624, the demesne estate of the manor of Vipava consisted of one *Maierhof*,¹² 11 meadows, 7 fields, and 4 vineyards (according to the

¹¹ The calculation is based on the weight of 75 kg for 1 hl of grain and 37.5 for 1 hl of oats.

¹² Originally the *Maierhof* had often been farms that later passed under direct management: »Die Eigenwirtschaft erfolgte meist in der Weise, daß aus eingezogenen Bauerngütern oder aus Gemeindeland

1572 estimate their yield amounted to 655 litres of white and 1,035 litres of red wine), and the (unpopulated) Baumkircherturm complex. According to the 1572 estimate, another *Maierhof* (with land covering a total of 9 *Tagbau* – approximately 3 hectares), one garden, 3 vineyards, and some meadows could be found here. The Baumkircherturm complex was cultivated with *corvée* labour of 16 *Hube*, each of which had to provide four days of *corvée* labour with draft animals and eight days of manual *corvée* labour (1572). No data concerning the quantity and form of *corvée* obligations is available for a major part of the manor. It is only known that *corvée* labour was compulsory for a total of 196 *Hube* and 220 *Keuschler* (1624). The different capacity of the latter is implicitly stated, namely that »all have to at least help in manual *corvée* activities [...] so that *corvée* labour of each cottager can be calculated with that of another,« that is on average or approximately. The 1624 estimate also mentions that the landlord implemented new, »unordinary« ploughing *corvée* labour on demesne land, which amounted to 14 days of labour and was to be added to the regular *corvée* labour; however, the peasantry would rather pay the *Robotgeld* than work. The new *Robotgeld* was significantly higher than the value of the 'old *corvée*' (StLA, 1; 2; 4).

Based on the 1624 estimate, the demesne estate of the manor of Reifenberg consisted of 5 meadows (52 *Tagbau* – approximately 18 hectares), 2 uncultivated fields (less than 1 hectare), 2 *braide*, some gardens, a wine cellar at Štanjel, and some partly derelict facilities (*Maierhof*). *Braide* refer to plots of land with a variety of cultures, including trees, vines, grain, and vegetables. In this case one *braida* included a vineyard and a cultivated field (2.5 *Tagbau* – a bit less than 1 hectare, in addition to six rows of vines), while the other included one cultivated field (10.34 *Tagbau* – approximately 3.6 hectares). There is no data on the extent of the gardens »situated all around the castle hill.« The manorial lord of Reifenberg could use *corvée* labour provided by 249 *Hube*, many of which were inhabited by several serfs (heads of families), »all obliged to labour«, and 524 *Keuschler* (tenants of farms of the *Korb* type, cottagers). The source does not specify the type of service nor the number of days of labour requested from each peasant. The sum of the *Hube* and cottagers, at 773, which also represents the minimal number of days of labour at the disposal of the landlord, allows us to conclude that *corvée* labour was more than sufficient to cover the necessary activities on 54.25 *Tagbau* of meadows and 12.84 *Tagbau* of arable land (partly covered with vines and gardens), which the demesne consisted of. It is thus probable that part of the labour force remained unused and that *corvée* labour was converted into a money tribute. The 1624 summary does not provide any data on revenue yielded by the demesne economy. In 1572 the average yield of the *braide* was 13 hl of white wine, 97 hl of *teran* red wine, and 100 *pesenali* of

Meierhöfe angelegt wurden, deren Bewirtschaftung die restlichen Bauern als zusätzliche Robot übernehmen mußten. Diese Entwicklung begann [...] ähnlich wie im Burgenland bald nach 1500 und erreichte nach 1600 ihren Höhepunkt« (Tremel, 1969, 240).

»various grain« (rye, spelt, millet, and oats, approximately 1,600 kg). In addition, there were two *Maierhof*. In 1572 the one located in Branik, the village near the castle, maintained an independent cultivation function, producing 70 *pesenali* of mixed grain. Another was converted into a stable and winter and summer pasture for a flock of approximately 400 sheep, of which the income is unknown (StLA, 3; 5).

Demesne land at Schwarzenegg was larger. In 1618 it consisted of two *Maierhof* of unknown size (one was cultivated as a garden, orchard, and *teran* vineyard), and various fields and gardens, divided into four entire *Hube* for a total of eighty *Tagbau*. In addition, there were some meadows, their production being estimated at 200 *Fueder* of hay, and forests. Similarly to other demesne estates, no indications are available concerning the income earned from forests; what is known is their attributed real property value, which represented a significant share of the total value of the demesne estate. The Schwarzenegg summary accurately lists the *corvée* obligations of the subject population: 157 transports, 81.5 days of ploughing, 146.5 days of unspecified *robot*, 367.5 days of manual work, 268 *Fueder* of hay and grain to be transported to the castle, 30.5 days of manuring, 450 days of various forms of manual *robot* owed by the *Untersassen* (villagers with virtually no land), 36 days of hoeing and reaping of the demesne *braide* situated near the castle by the closest *Hube* (1 day each), in addition to the complete maintenance of castle gardens that had to be done by eight *Untersassen* who lived in their vicinity, and construction work at the castle. The records on the demesne estate do not provide all data concerning the size of agricultural land. Nevertheless, a comparison of its size with compulsory *corvée* labour allows a partial estimate of its use in direct production. 81.5 days of ploughing is close to 80 *Tagbau* of field area, the delivery of 268 sheaves of hay can be related to meadows whose size was estimated at 200 sheaves. Considering the low productivity of *corvée* labour, the quantity and variety of *corvée* obligations as well as the larger size of the demesne estate, it can be deduced that in Schwarzenegg the majority if not all available *corvée* labour was utilized. Only with reference to packing or carting to Gorizia, Rijeka, and Trieste (*Samfahrt*, *Weinfahrt*), the commissioners explicitly stated that unused obligation was to be converted into one *gulden* of *Robotgeld*.

In 1637 the demesne estate of the manor of Duino consisted of one *Maierhof*, several meadows, a garden in front of the walls of Duino borough (*Merkht Tybein*), the vineyard below the castle, two fields, and forests. Significant differences between two real property estimates of this manor can be observed. One of the reasons for the higher (second) estimate, as stated by the commissioners of the Chamber, was that in the first the estimated value of demesne estate was too low: the former and the current owners bred a high number of cattle and horses, and the commissioners also thought that the first estimate of forests was »very low«. Speaking of *corvée* labour, the estimate states that Count Thurn used *corvée* labour for the construction of two mills and that the castle was mostly built using compulsory labour. The accurate

quantity and typology of agricultural obligations are not mentioned and data concerning the size of the demesne estate is also absent. Therefore, any conclusions as to the use of *corvée* labour on demesne land would be uncertain.

The size of the demesne estate at the manor of Socerb was limited. In addition to three gardens and some meadows it mostly consisted of woodland. The description of *corvée* obligations is not complete: only 33 days of labour are mentioned while the type of the majority of obligations remains unstated. The extent of *corvée* labour certainly was low.

In the »manor and district« (*Herrschaft und Hauptmannschaft*) of Tolmin, in the mid-18th century the hill of Tolmin castle, unpopulated by the time, was surrounded by small demesne fields and meadows (*Acker- und Wiesflegken*), *braide* and *dobrave* (meadows). The tillage of the *braide* was performed by 82 *terrenari* coming from nine different villages. 54 *terrenari* (heads of *Hube*), each of whom had to plough seven *vaneze* and a half while sowing was a duty of their women, were sufficient for the 420 *vaneze* that were cultivated each year on average (rotation). In addition, each *terrenaro* had to supply the manorial lord with fifteen »two-wheeled *zagotto*« of manure, of which only approximately thirty would actually be used. Reaping, raking, and transporting hay from the lowland meadows (*dobrave*) were divided among eight communities. One village community was bound to a transportation of hay to the manor »house«, enjoying in return the right to pasturing in the *dobrave* where the manorial lord was only entitled to the »first grass«. The meadows in the mountains, producing two *mede* of hay a year, were reaped on alternate years by villagers from two communities, compensated with 8 *lire* each time.¹³ The wood needed by the manorial lord »in his house for burning« had to be delivered free of charge while it was the duty of the *terrenari* from three villages to supply the castle with the necessary water and that of the *cossani* (heads of *cossania*, *Keuschler*) from a village to repair the access road to it. In numerous cases the obligations exceeded the needs. Many services were remunerated with meagre payments and the cost of labour in the *braida*, for instance, amounted to approximately 38 *lire* a year. Transportation activities were included as well: the manorial lord could ask a serf to carry out two transports a year reaching beyond the boundaries of the manor but still within the counties of Gorica/Gorizia and Gradisca, for which he would be paid by the number of horses he used. Transport *corvée* services within the boundaries of the manor would be remunerated based on the daily rate of one *lira* for each man and another for each horse. These *robote*, too, could be converted into money tributes. In the district of Cerkno (covering approximately one third of the territory) all *corvée* services were converted into money value (ASPG, 1). This is what the situation was like in the mid-18th century. For the previous century we only know the value of demesne

13 On the Venetian money in the Southern Hapsburg lands, see Panjek, 2002 (with bibliography), and the more recent Darovec, 2008.

production and of all *corvée* labour generally converted into money, based on an estimate made by the Chamber in 1651; nevertheless, we are neither able to provide a reasonable approximation of the quantity of *robote* effectively used for production purposes nor the part that was used for transport services. In any case, if compared to total manorial income the importance of demesne production clearly appears as marginal; it would be even more so were we able to include the share of *corvée* labour not used for cultivation.

Taking into consideration the defined methodological criteria, some cases allow an estimate of the importance of demesne revenue compared to other sources of income: percent values range between modest three to slightly more than five percent (Table 6). The modest role of demesne economy is confirmed if the real property value of the demesne is used as an indicator: in no case its value exceeds 3.5% of the capital value of the manor (Table 7). Although we have noted that the value of the *corvée* labour in several cases represented a consistent share of the rent, since it could reach 18% (Tables 1 and 2), and that also its capitalized value was significant (17%, Table 7), it appears quite clearly from the analysis here above that in most cases the landlords did not exploit this resource to such an extent within their demesne economy.

Table 6: *Demesne revenue in relation to the land-rent and income from public functions (StLA, I; 3; Panjek, 2002, 94 – Tolmin).*

Tabela 6: *Prihodki od pristavnega gospodarstva v primerjavi z zemljiško rento in z javnopravnimi dohodki (StLA, I; 3; Panjek, 2002, 94 – Tolmin).*

		Land-rent	Income from public functions	<i>Robotgeld</i>	Demesne revenue
Vipava 1572 (without Baumkirchenturm)	<i>guld.</i>	2,897.14	90	N/A	124.17
	%	93.12	2.89	N/A	3.99 ¹⁴
Reifenberg 1572	<i>guld.</i>	2,130.17	100.65	N/A	125.67
	%	90.4	4.27	N/A	5.33
Tolmin 1633/1651	<i>guld.</i>	5,168.07	4,271.50	568,44 ¹⁵	350.00
	%	49.98	41.17	5,48 ¹⁶	3.37

14 Only the wine demesne production is calculated.

15 Incomplete sum.

16 Incomplete sum.

Table 7: Value of the demesne estate in relation to the capitalized income value (StLA, 4; 3; 6; 7; 8).

Tabela 7: Vrednost dominikalne posesti v primerjavi s kapitalizirano vrednostjo dohodkov (StLA, 4; 3; 6; 7; 8).

		Capitalized land-rent	Capitalized income from public functions	Capital- ized <i>cor- vée</i> la- bour	Real property value of demesne	Real property value of forests	Total
Schwarzenegg 1618	<i>guld.</i>	48,546	5,950	8,443.2	1,880	7,733.00	72,552.20
	%	66.91	8.2	11.64	2.59	10.66	100
Socerb 1620	<i>guld.</i>	12,030.2	16,062	646.6	294	1,999.33	31,032.13
	%	38.77	51.76	2.08	0.95	6.44	100
Duino 1637	<i>guld.</i>	63,878.8	34,781.4	19,320.8	736.67	6,000	124,717.70
	%	51.22	27.89	15.49	0.59	4.81	100
Reifenberg 1624	<i>guld.</i>	69,813.2	6,066.8	16,946.8	3,368.5	0	96,195.30
	%	72.57	6.31	17.62	3.5	0	100
Vipava 1624	<i>guld.</i>	94,058.8	7,000	12,613.4	2,939.5	0	116,611.70
	%	80.66	6.00	10.82	2.52	0	100

WESTERN SLOVENIA IN A CENTRAL-EUROPEAN PERSPECTIVE

With a broad stroke of the brush, Ferdinand Braudel saw the »second serfdom« expanding »across ample spaces, from the Baltic to the Black Sea, to the Balkans, to the kingdom of Naples, Sicily, and from Moscow (a very particular case), crossing Poland and central Europe, to the approximate line that connects Hamburg with Vienna and Venice« (Braudel, 1981, 261–262). More recent economic historiography, however, is abandoning the overly simplified distinction between Western Europe west of the Elbe and Eastern Europe, characterized by a harsher feudal regime and general economic underdevelopment, to the east of this river. »*Un schéma classique oppose au système agraire de l'Europe occidentale au XVIe siècle, celui qui se développe au même moment en Europe centrale et orientale. Le rôle essentiel y appartient à la réserve seigneuriale (folwark) qui est exploitée directement*« (through the exploitation of *corvée* labour, Wyczanski, 1974, 772). Wyczanski used this definition of the distinction between the two parts of Europe as a starting point for several clarifications, in particular those concerning the freedom of economic action of the Polish rural population and the direction of development of the feudal structure. Aymard's criticism concerning the interpretation of the feudal system in Western Europe (»between the Loire and the Rhine«) and of its evolution as the »central and

original« model, compared to which other systems of development in space and time are referred to as underdeveloped or delayed, can be placed within the same trend (Aymard, 1981, 426–435).

The issue concerns socio-economic (Maczak, Samsonowicz, Burke, 1985) but also political structures (Zernack, 1995, 1–10). The arguments used by several authors to put forward and support the idea of »East-Central Europe« (*Ostmitteleuropa*) from the historical-economic point of view are convincing in many respects. The territory this term embraces varies among authors yet always includes the kingdoms of Poland, Bohemia, and Hungary (Burke, 1985). Historical Austria should, but has not been placed within this context.¹⁷ In terms of feudal regimes, the Hapsburg hereditary lands (since the early 17th century also including Bohemia) were characterized by significant differences between the western (Tyrol) and eastern parts (Upper and Lower Austria, Inner Austria); in addition, there were strong analogies between Bohemia and the bordering Upper and Lower Austria while the differences between the latter and Inner Austria were not negligible (Valentinitsch, 1995). It seems that comparative studies have not yet produced results based on which a coherent representation of the feudal regimes and directions of their development in this area could be drawn (Harnisch, 1986, 251–274; Peters, 1995; Schmale, 1995).¹⁸ These are the reasons why this paper uses the term Central Europe, perceived as an area of transition and conjunction.

German language historiography has defined the large demesne based on *corvée* labour of the subject rural population, which constitutes the model of feudalism considered to be typical of Eastern Europe, with the term *Gutsherrschaft*. It represents the result of the fundamental transformation of the agrarian structure that occurred between the 16th and 17th centuries, resulting in a new form of feudal system in which the peasants lost their medieval liberties and became serfs, while the exaction of rents in money or in kind was replaced by direct or indirect management by the nobles (Topolski, 1985, 128). The preconditions for this change to happen were considerable expansion of land on which extensive agriculture could be practiced, similarly ample availability of *corvée* labour, the existence of a market for the produce, and communication routes to reach it. Harnisch stated that if the rent in labour is lower than two or three days a week per farm, the rent in kind maintains an important role in manorial receipts (*»grundlegend wichtiges Unterscheidungskriterium der Gutsherrschaft gegenüber der Grundherrschaft ist das Vorherrschen der Arbeitsrente,«* Harnisch, 1986, 251–252). An important aspect related to the extent of demesne based on *corvée* labour has been highlighted by Hobsbawm: »Given the incredibly low level of agriculture based on the compulsory labour of peasants, it could only be

17 It is an integrated part of Central Europe in a description provided by e.g. Petraň, 1965, 217–222.

18 On the need for and the state of research within comparative studies based on archival sources within this topic field, see in particular Schmale, 1995, 101.

convenient for a large feudal lord to deal with the difficulties concerning the organization and control of huge masses of rebellious serfs in the light of the profits he would earn from the management of his own property such as a large grain-growing estate.« (Hobsbawm, 1968, 49). The roles played by the internal and foreign markets are still disputed. While Topolski supports the higher importance of internal demand for Polish grain, Zytkowicz highlights the export-orientation of the production of grain and wine and cattle breeding in Hungary, while in Bohemia, located at a distance from the main long-distance traffic routes and with no inland waterways, the internal market prevailed (Topolski, 1985, 128; Zytkowicz, 1985, 68, 83).

In addition to aristocratic predominance at the political, social, and land holding levels, these changes were caused by increased demand for agricultural produce and raw materials in the 16th century (Zytkowicz, 1985, 80). Besides these general analogies, the forms of development display significant differences. Grain production prevailed in Poland while in Hungary vine growing and animal husbandry, in particular cattle, had an important role (although here also the direct production of the nobility was primarily oriented toward the production of grain, Pach, 1965, 232). The coincidence of the high level of urbanization and the eccentricity to major international commercial flows in Bohemia directed the major demesne activities toward the production of beer, fish farming, and animal husbandry for the needs of the internal market. The pace of development of the *Gutsherrschaft* was different as well: first in Poland and then in Hungary (starting from 1530 and on a large scale since the early 17th century). In Bohemia the process of concentration of land property, the role of demesne, and of *corvée* labour, without ever reaching Polish levels, strengthened only in the mid-17th century. At the same time the rural population ceased to be the main source of supply of foodstuffs for the market (Zytkowicz, 1985, 59–83; Mátkai, 1985, 24–35; Wyrobisz, 1985, 36–46; Kiss, 1985, 84–96).

The importance of fish farming, beer production, and the long-standing relatively low importance of *corvée* labour represent further elements of analogy between the demesne in Bohemia and that in Lower Austria.¹⁹ In fact, in the Austrian Hapsburg lands the tendencies to escape exclusive dependency on the rent can be observed, too. In order to make a distinction between this reality and those expressed in other parts of Central Europe, the concept of *Wirtschaftsherrschaft*, an intermediate form between the *Grundherrschaft* (manorial estate) and the *Gutsherrschaft*, was put forward within Austrian historiography. In other words, this would be a *Grundherrschaft* that did not complete its development in the direction of a *Gutsherrschaft* (Valentinitsch, 1995, 293).²⁰ Tremel interpreted the *Wirtschaftsherrschaft* as a result of the reor-

19 For these aspects in relation to Lower Austria see Knittler, 1989, 146–203.

20 The term *Wirtschaftsherrschaft* was proposed by Hoffmann, 1958, 123–131. For the contextualization of the case of Austria within the framework of Central Europe; Harnisch, 1986, 251–274; Knittler, 1993.

ganization of the manorial system toward major »centralization« and accentuation of the dependency of the peasants, also realized through an increase of *corvée* labour: this is supposed to have represented a more rational economic system. In addition, one of the characteristics of feudalism in the mercantilism period is, according to Tremel, the fact that it ceased to be exclusively based on the possession of land and that it, to an extent previously unknown, also included »economic rights«, »enterprises«, the management of tollhouses and royal roads, and thus »commercial control«. The »strengthening of manors«, therefore, is considered to be »the first sign of the mercantilist state« while the *Wirtschaftsherrschaft* is considered to represent a minor-scale reproduction of the tendencies of the state to constitute itself as an economically coherent organism based on mercantilist principles (Tremel, 1969, 230, 242–245).

Despite the absence of targeted research, the phenomenon of large, market-oriented demesne based on *corvée* labour appears to be marginal in Inner Austria, composed of the provinces of Styria, Carinthia, Carniola, and the County of Gorizia/Gorizia (Valentinitsch, 1995, 279–297). Here the geographical conditions significantly limited the opportunities for large-scale exploitation of compulsory labour (Tremel, 1969, 242). In this respect Western Slovenia reflects the environmental conditions in Inner Austria, where the prevalently hilly and mountainous landscape significantly limited the space suitable for demesne complexes oriented toward extensive agriculture. A further significant obstacle to the development of the tendencies of manorial lords to adopt the *Gutsherrschaft* system can be identified in the legal status of the Austrian rural population, who were personally free and not bonded to the land. In addition to that, in mountainous areas in particular the peasants were fully aware of their rights and willing to defend the forms and conditions inherited through customs and tradition (Tremel, 1969, 235–236). The practice of taking legal action to try and affirm their reasons and rights against their landlords was very diffuse among the rural population of the area. Furthermore, from the late 15th to the 18th centuries the southern Hapsburg lands were stirred by a long series of local uprisings as well as peasant rebel movements permeating several provinces at the same time. Irrespective of the immediate and contingent results of peasant movements, long-term latent rebelliousness and attention to the preservation of rights had a detrimental effect on the freedom of action of manorial lords. Meaningful episodes of rebellion with strong anti-manorial elements occurred in the Gorizia area as well (Tolmin 1627, the whole county 1713: Panjek, 1997b). Other facts that underlay the difficulty of the manor-system typical of this area to adopt economic solutions that would reach beyond the usual framework of operation (the Urbar and life-long tenancy in particular) are mentioned discussed elsewhere.

In western Slovenia, the main feature shared by holders of manors was the marginal economic role of direct management. Among the analysed manors, the highest was registered in the Schwarzenegg manor on the meagre Karst highlands, where

land cultivated by means of compulsory labour amounted to at least 80 *Tagbau* of arable land. Direct management only contributed to 3.37% of total receipts in mountainous Tolmin.²¹ In several cases the demesne partly consisted of vacant farms, which was a common mechanism aiming at the formation of ampler demesne complexes in Inner Austria (Valentinitsch, 1995, 284, 290). However, there are no indications of systematic action of eviction of peasants (*Bauernlegen*) in the area. In Western Slovenia the percentage values clearly bespeak the absence of a phenomenon of an extent that could be compared to that in Lower Austria manors, where one can reasonably speak of *Gutsherrschaft*, since the role of direct management could exceed 50% of total receipts (Bastl, 1992). With the exception of these cases and those of the manors located in the eastern territories of the present Republics of Austria (Burgenland) and Slovenia (Prekmurje), which belonged to the Hungarian lands at the time, a general tendency for the commutation of *corvée* labour into tributes in money was observed (Gestrin, 1991, 223–224; Valentinitsch, 1995, 290; Vilfan, 1980a, 174).²² Almost needless to say, this kind of development is contradictory to any tendency to attribute an important economic role to direct management following the *Gutsherrschaft* model. Within the area analysed here, the tendency to commute servile obligations and tributes into tributes in money was most obvious in Tolmin and Duino: in this sense the situation in Western Slovenia did not differ from the rest of Carniola and Inner Austria in general. If it is true that in the analysed manors demesne land was a structural part of the feudal production system, it is also necessary to highlight that in Western Slovenia the availability of *corvée* labour did allow the existence but not necessarily determined the extent and consequential economic importance of the demesne. Therefore, the causal relation between the possibility of exploitation of compulsory services and the development of the demesne based on compulsory labour as proposed by Topolski, who stated that »The creation of demesne based on *corvée* labour contributed to the second feudalisation of vast territories. This refeudalization was not caused by the process of concentration of land by the nobility (a phenomenon that was present across Europe) but by the existence of *corvée* labour« (Topolski, 1979, 230), is not applicable in the case of Western Slovenia. Despite the persistence of the (rather small) demesne and the presence of *corvée* labour, the development in this area was far from being analogous to those in other parts of East-Central Europe. In addition to the reasons outlined earlier, the further development of the »demesne based on *corvée* labour and a producer of grain« was

21 See Table 6. In Hungary, too, vine growing was based on farms: »Obwohl sich auch der herrschaftliche Weinbau im XVII. Jh. mehrerenorts ausdehnte, blieben die »allodialen« Weinerträge als Quellen der Weineinkünfte im Vergleich zu den Abgaben der bauerlichen Weingärten weit zurück. Der Weinhandel der Gutsherren, vor allem der Weinausschank, beruhte auch zu dieser Zeit im überwiegenden Teil auf den Weinabgaben der Bauern« (Pach, 1965, 323).

22 For monographic studies on single estates see Blaznik, 1973, 293–296 and Koropec, 1972.

hindered not by the absence of a market, a necessary stimulus (Topolski, 1979, 213–228), but primarily by the environmental conditions of karstic and mountainous land, unsuitable for large-scale production of grain (Panjek, 2006).

In addition to the major or minor role of demesne economy, the understanding of the direction of development that the feudal system undertook in the first centuries of the modern era is based on the increase or decrease of personal dependency of the serfs and their burdening with tributes. Despite being »largely unresearched«, Vilfan thinks that in Slovenia the »second serfdom« »developed to different extents, decreasing from the east toward the west« and that »serfdom least considerably intensified in the Mediterranean part« of today's Slovenia (comprised in the area analyzed in this paper). In general, intensifying tendencies are believed to have predominated over reducing tendencies and personal dependency is supposed to have gradually increased between the 16th and 18th centuries (Vilfan, 1980b, 341). In fact, in the Primorska region no harsh intensification of compulsory labour services was observed so far; where this was the case, the increase primarily concerned the demand for transportation services, which is accordant with the tendencies expressed by the manorial lords in Carniola (Gestrin, 1991, 298–302). Furthermore, through a comparison of the amount of the feudal rent in labour and the extent of demesne land, we have observed how the existence of surplus labour force is more likely to have been the case than a full exploitation of available compulsory labour (with the probable exception of Schwarzenegg). The existence of urban markets, though limited (Trieste and Gorizia together counted about 10,000 inhabitants), interregional commercial relations (Carinthia), and international commercial flows that crossed the territory did not activate *corvée*-based demesne activities. This interpretation can be confirmed by previous findings, for instance Blaznik's, that »in Primorska *corvée* labour in general was used very little,« and Vilfan's, that in Slovenia »efforts for the restoration of the demesne economy« were absent, being least perceptible in the West and stronger in the East, most so in Prekmurje, nearing Hungary (Blaznik, 1980, 265; Vilfan, 1980a, 197–199). These interpretations confirm Gestrin's placement of the Primorska region into the framework of the feudal system in Slovenia (Gestrin, 1991, 40, 72) but also consistently into the structure of Inner Austrian reality, where the phenomenon of large and *corvée*-based manorial economy was marginal (Valentinitsch, 1995, 279–297).

»In terms of this development the Slovene lands were somewhere in the middle, yet closer to the West than to the East,« Gestrin concluded (Gestrin, 1991, 302). Not only were the manors in western Slovenia 'somewhere in the middle', but also the ones in Inner Austria and Central Europe in general. In fact, the examination of the differences among feudal regimes unveils diversity, deviations, transition forms, and specificities, which lead toward the abandonment of the dichotomous representation of a clear divide between a 'harsher' Eastern European and 'easier' Western European

feudal system. More than about a clear dividing line we shall perhaps think of a transition area and thus interpret Central Europe as an area of transition between Western and Eastern European prevailing feudal models. On the other hand, it is possible to observe that within the Central European area itself different models can be identified. Based on the results of this research it is undoubtedly possible to coherently place the Primorska feudal economy into such Central European framework.

RENT IN MONEY AND PEASANTS ON THE MARKET

As early as 1552 the provincial estates of Carniola claimed that »in particular in Carniola and Karst the peasants could not remain on their farms without trade and packing,« while according to Gestrin around the year 1600 »the involvement of the countryside in market economy and the dependence of a major part of the peasant population on it was such that the process of commercialization could not be stopped« (Gestrin, 1991, 79–80, 252). The activities related to merchant flows leading to Trieste were particularly important and necessary for »numerous cottagers« between the borough of Postojna and the Adriatic coast (Blaznik, 1970, 170).

In the whole period examined here, a large part of the population of the Western Slovenian countryside continued to trade with all goods existing on the local and neighbouring markets, carrying them on their shoulders, with donkeys and horses, carts and handcarts, establishing autonomous flows and entering middle-range ones, in particular those running from the east to the west and those from the south to the north. What prompted the peasants toward what appears to have been a kind of general mobilization on the market? In 1634 the exactor of the tollhouse in Tarvisio, Carl Rechpacher (Rechbach), wrote to the Carinthian provincial estates, which he depended on, that the Predel-pass road (near Bovec, along the Soča/Isonzo road that connected Gorizia to Carinthia) was largely »used by the serfs and cottagers of near-by jurisdictions with their horses so small and weak that sometimes they could barely carry 3 or 4 buckets of wine in order to find some subsistence and satisfy their overlord (*Obrigkeit*)« (KLA, 1). Among the serfs coming from 'near-by jurisdictions' we could certainly find peasants from Tolmin (Panjek, 2000; Hassinger, 1987, 223, 237). The participation of the peasants from the mountainous part of the County of Gorizia/Gorizia in trading should be placed into a broader context in which commercial activities of the rural population constituted a widespread phenomenon in the northern Adriatic hinterland as well as in the Alpine area in general and in Europe. Among Slovene historians Gestrin in particular explored this theme, noticing a contest between the towns and the countryside to gain control of the trade and transport in the countryside. In proving the importance that non-agricultural income had for the rural population, it is relevant to also recall his observation that demands for rights in trade and transport were a constant request in all major peasant uprisings in Slovenian

lands, so that the struggle against obstructions to rural commerce was one of their essential constituents (Gestrin, 1973a; 1973b).

Being a zone of transit and active contraband, occasionally accompanied by acts of intimidation and violence against the archduke's customs guards by the local rural population, intense illegal traffic was present in 16th and 17th century Karst, too. It is equally important that illegal traffic of the peasants was not only tolerated but openly defended by the local manorial lords. Here the noblemen not only claimed the right of first instance concerning illegal commerce and denied collaboration to archduke's toll officials and guards, but openly hindered them in their control of traffic crossing the countryside, as was claimed by those in charge of the Chamber's tollhouses in the Gorizia area in 1567 as well as 1691 (StLA, 9, reports of Petter Julliani 1567, and Antonio Conduzi 1691). In disdain to royal and archducal regulations, the very judicial bodies of the Karst manors (Reifenberg, Štanjel and Žablje²³) would not allow the guards of the Gorizia customs office to enquire into and resist contraband. Therefore, the widespread participation of the rural population in commerce could rely on the support on the manorial lords. Clearly, these interventions were neither disinterested nor a mere expression of antagonism between local authorities and officials in the service of the state, which did exist and constitute one of the aspects of the relation between the centre and periphery. When the manorial lords denied the customs officers armed support in the repression of contraband or in some instances hindered their operations, they acted in a very precise direction. The participation of the rural population in the market, whether legal or illegal, represented a means for the monetization of agricultural production *surplus*, activating redundant resources of time and labour. The toll officials and guards had to cope with the hostility of noblemen because the integration of subsistence margins of peasants increased the fiscal basis at the disposal of the manorial lord.

In this respect the behaviour of the manorial lords in Primorska was entirely in line with what Gestrin noted: »With no recourse to non-agrarian activities, with only the income from farms, the peasants would not have been able to meet the increased feudal and state burdens. The feudal lords were well aware of this fact,« so that in the 16th century and later on they opposed the attempts of towns to restrict rural commerce as well as the continuous intentions of the Chamber to increase fiscal burdens. The statements made by the feudal lords in defence of rural trade and transport activity »can be synthesized as follows: without commerce the serfs could not survive on their farms nor could we collect tributes from them and demand taxes.« These were indeed self-interested arguments that, however, were not objected to: »not even the prince, or his provincial officers, the *Vizedomini* in Ljubljana, ever questioned them, despite knowing the situation well« (Gestrin, 1991, 250–251).

23 The manorial lords of Reifenberg were Carlo and brothers Counts of Lanthieri, the lord of Žablje was Giovanni Count of Lanthieri, and the lord of Štanjel na Krasu was Count Cobenzl.

Undoubtedly, the manorial lord could only benefit from the merchant activity of the serfs, however minute (though capillary) it might have been. The peasant, part of whose subsistence depended on extra-agricultural activities, managed higher monetary resources and his dependence on land produce was less exclusive. As a result, the receiver of rural tributes had ampler possibilities to direct tributes into money payments and/or preferred produce without immediately and irreversibly broaching the basis of subsistence of his serfs. The second factor to consider, not less interesting and certainly mirroring the first, is the fact that in Karst, like in Tolmin, the mobilization of the rural population on the market was driven by the structure of tributes. The conditions coincide with those observed in most manors in Carniola where through the 16th century the rent was becoming more and more monetary in nature, particularly so in the manors situated in areas crossed by or close to merchant routes. »Tributes in money were favoured by the feudal lord in many respects. They freed him from the collection, conservation, and sale of tributes in kind. The peasant benefited from them, too. They allowed him higher freedom of management of farms, but he had to enter the market« (Gestrin, 1991, 245).

Let us now try and have a look at the extra-farm activities of the Western Slovenian rural population from the peasant's point of view. Their involvement in variegated merchant and transport activities was undoubtedly a widespread necessity: for the majority of peasants the accumulation of extra-agricultural income represented a compulsory choice to reach the level of subsistence and be able to collect the amount necessary for paying their feudal, provincial, ecclesiastical, and state tributes. But the sole fact that it was a necessity does not yet necessarily mean it was a passively accepted solution. The multiplication of family nuclei beyond the level of subsistence provided by land resources indicates, in fact, that the rural population counted on and exploited the possibility of access to integrative and/or alternative activities, such as the entry into trafficking. In this respect the proximity of the towns of Trieste and Gorizia and of the border with the Republic of Venice, as well as the existence of a consolidated network of long-distance commercial flows and local streams, legal or illegal, crossing the countryside, represented a kind of guarantee.

Referring back to the schematization proposed by Aymard in his questioning the relation between self-consumption and market (Aymard, 1983, 1392–1393), distinguishing among the recourse to the market to the minimum possible extent (Chayanov), the direct response of farms to market demands (Labrousse), and the impasse of growth as a consequence of the reaching of the maximum possible ratio between population and production as a result of technical inertia (Le Roy Ladurie), the solution adopted by the rural population in Western Slovenia appears to be still a different one: the recourse to various forms of activity external to their farms that allowed them to exceed the limits set by environmental conditions and monopoly over land held by the nobility. New family nuclei could thus develop also without access to

enough land to grant them subsistence based on self-consumption only. Given the characteristics of the major part of the territory, unsuitable for large-scale agriculture and quite limiting as far as specialization potentials are concerned (wine and stock-farming partly excepted), and that the feeble specialization present was in many aspects a consequence of *Urbar* rules and of the demand of the receivers of tributes (wheat, oats, and wine), the peasants' response to market demand was not exhibited at the level of choice and kinds of produce but rather at the level of major or minor opportunities to enter extra-farming activities. The quest for monetary resources certainly was a response to tributary demand but also represented an element of a more complex, or global, economic strategy of the rural population in which one part of the subsistence was provided by the farms, and the other by external activities, ranging from illegal commercial activities to working as day labourers. Since the phenomenon did not subside throughout the early modern era, and even later, it may and should be considered a structural element of the rural economy in this area (Panjek, 2002, 171).

Table 8: Money income compared to total rent across manors (data from Tables 3 and 5. Panjek, 2004, 46; 2002, 130).

Tabela 8: Denarni dohodki v primerjavi s skupno rento gospodstev (podatki iz tabel 3 in 5. Panjek, 2004, 46; 2002, 130).

Manor	Money income in the rent of manors (in <i>gulden</i>)	Total rent (in <i>gulden</i>)	Ratio between money rent and total rent
Senožeče 1615	799.48	1,427.97	
Schwarzenegg 1618	753.28	3,146.96	
Socerb 1620	959.40	1,436.95	
Duino 1637	3,101.52	5,899.05	
Reifenberg 1624	1,057.00	4,641.34	
Vipava 1624	1,502.91	5,683.61	
Tolmin 1633	6,998.59	11,026.01	
<i>Total</i>	<i>15,172.18</i>	<i>33,261.89</i>	<i>45.6%²⁴</i>

The analysis presented in this paper, based of summaries of annual income of the major manors in the area, further confirms and allows us to roughly quantify the phenomenon: almost a half of the income of the manors consisted of receipts in money (Table 8). Although a part of the money incomes came from tolls and fees paid by

²⁴ Percentage calculated on the basis of hypothetic sums in the table and therefore representing a rough estimate.

people who were not subjects of the manors ('foreign' merchants, traders etc.), the amount of the tributes in money as well as the practice of conversion of natural tributes into money, indicate a lord that directs his serfs toward the market and supports their efforts in non-agricultural activities. Based on these findings, it's reasonable to put forward the interpretation that in Western Slovenia the instrument used by the feudal lords to increase their income from landed-estates was, much more than direct demesne production, the support to the mobilization of the rural population in the market. And, in parallel, that the economic strategy adopted by a relevant part of the rural population in the region was 'plural activity'.

FEVDALNA EKONOMIJA V ZAHODNI SLOVENIJI V ZGODNJEM NOVEM VEKU

Aleksander PANJEK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: aleksander.panjek@zrs.upr.si

POVZETEK

Prispevek predstavlja interpretacijo temeljnih gospodarskih značilnosti gospodstev v zahodnem slovenskem prostoru oz. na Primorskem v zadnjih desetletjih 16. in prvih desetletjih 17. stoletja, pri čemer se poslužuje komparativnega pristopa. Analizirana gospodstva so pripadala grofiji Goriški in vojvodini Kranjski. Kvantitativni del razprave sloni na cenitvah deželnoknežjih gospodstev, ki so se v 16. in na začetku 17. stoletja opravljale z namenom njihove podelitve v zastavo ali prodaje s strani deželnoknežje komore. Vir omogoča tako spoznavanje materialnih osnov plemstva v obravnavanem prostoru kakor tudi primerjavo temeljnih značilnosti fevdalne ekonomije na Primorskem z drugimi območji notranjeavstrijskih dežel ter s širšo srednjeevropsko in evropsko stvarnostjo. Na osnovi uradnih cenitev vrednosti gospodstev, razprava predstavlja strukturo gosposke rente in poskuša oceniti morebitno prisotnost in razsežnost aktivnega pristopa gospodov h gospodarskim dejavnostim v njihovih gospodstvih. Namen prispevka je vpeti primorski primer v evropski kontekst ter prispevati k preučevanju razlik in podobnosti v razvoju fevdalnih sistemov v Evropi v zgodnjem novem veku. Posebno pozornost razprava namenjena preučevanju aktivnega pristopa gospodov h gospodarskim dejavnostim v njihovih gospodstvih. Glavne usmeritve in strategije, s katerimi so si v 16. in 17. stoletju zemljiški gospodje v Evropi prizadevali povečevati svoje dohodke od zemljiške posesti, je na podlagi zgodovinopisja najbrž mogoče strniti, kot sledi: ponovno uvajanje 'pozabljenih' dajatev in bremen ter okrepljen nadzor nad dolžnostmi kmečkega prebivalstva v Zahodni Evropi, aktiviranje

vseh gospodarskih potencialov gospostva v Srednji Evropi, veliki pristavni obrat sloneč na tlačansko delo v Vzhodni Evropi, širjenje različnih oblik kratkoročnih pogodbenih odnosov med katerimi je najbolj znano klasično spolovinarstvo v Južni Evropi (posebej v delih Italije in Francije), poleg 'velikega zakupa' velikih kmetijskih obratov v raznih predelih Evrope (od Lombardije do Anglije preko Nizozemske). Kaj pa slovenske dežele in kam v tem okviru sodi Primorska? Na to vprašanje razprava poskuša najti odgovor tako, da v interpretacijo rezultatov analize arhivskega gradiva pritegnje tako slovensko kakor mednarodno literaturo. Na osnovi pridobljenih rezultatov se kot značilnosti fevdalne ekonomije v zahodnem slovenskem prostoru kažejo šibka razvitost pristavnega gospodarstva, relevantnost denarnega deleža v sestavi gosposke rente ter razmeroma visoka stopnja vključevanja podeželskega prebivalstva v neagrarno dejavnosti. Fevdalno ekonomijo zahodnega slovenskega prostora v zgodnjem novem veku je mogoče koherentno umestiti v (sicer pisani) srednjeevropski okvir.

Ključne besede: fevdalni sistem, fevdalna renta, pristavno gospodarstvo, srednja Evropa, zahodna Slovenija, 16.–17. stoletje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- ASPG, 1** – Archivio Storico Provinciale di Gorizia, Stati Provinciali II, b. 723/VI, c. 63.
- KLA, 1** – Kärntner Landesarchiv, Ständisches Archiv, C-Akten, Abt. I, K. 619, H. 4, ff. 173r–175v.
- StLA, 1** – Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Innerösterreichische Hofkammer – Sachabteilung (IÖHKS), K. 90, H. 10, ff. 9–20 (Wippach 1572).
- StLA, 2** – StLA, IÖHKS, K. 90, H. 10, ff. 21–27 (Wippach – Baumkircherturm 1572).
- StLA, 3** – StLA, IÖHKS, K. 90, H. 10, ff. 29–40 (Reiffenberg 1572).
- StLA, 4** – StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, ff. 17–21 (Wippach 1624).
- StLA, 5** – StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, ff. 29–33 (Reiffenberg 1624).
- StLA, 6** – StLA, IÖHKS, K. 90, H. 12, ff. 1–5, 8–14 (Schwarzenegg 1618).
- StLA, 7** – StLA, IÖHKS, K. 91, H. 18, ff. 1–9 (St. Serff 1620).
- StLA, 8** – StLA, IÖHKS, K. 113, H. 7 (Tybein 1637).
- SLA, 9** – StLA, IÖHKS, b. 122, f. 6.
- StLA, 10** – StLA, Archiv Lamberg, K. 175, f. 2.

- Aymard, M. (1981):** L'Europe moderne: féodalité ou féodalités? *Annales E.S.C.*, 36, 3. Paris, 426–435.
- Aymard, M. (1983):** Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie? *Annales E.S.C.*, 38, 4. Paris, 1392–1393.
- Bastl, B. (1992):** Herrschaftsschätzungen. Materialien zur Einkommens- und Besitzstruktur niederösterreichischer Grundherrschaften 1550 bis 1750. Wien-Köln - Weimar, Böhlau.
- Blaznik, P. (1970):** Enote individualne posesti. In: Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S., Zwitter, F. (eds.): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Volume 1. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, DZS, 161–184.
- Blaznik, P. (1973):** Škofja Loka in loško gospostvo. Škofja Loka, Muzejsko društvo.
- Blaznik, P. (1980):** Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva. In: Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (eds.): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Volume 2. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana, DZS, 241–278.
- Boutruche, R. (1984):** Signoria e feudalesimo. Volume 2. Signoria rurale e feudo. Bologna, Il Mulino.
- Braudel, F. (1981):** *Civiltà materiale, economia e capitalismo. Secoli XV–XVIII. Vol. II. I giochi dello scambio*. Torino, Einaudi.
- Burke, P. (1985):** Introduction: A note on the historiography of East-Central Europe. In: Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.): *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century*. Cambridge, Past and Present Publications, 1–5.
- Darovec, D. (2008):** Venetian and Austrian money in Istria in the modern age. *Annales Ser. Hist. Sociol.*, 18, 2. Koper, 277–288.
- Fornasin, A. (2001):** Lontano dal mercato. Prezzi, costi di trasporto e consumi dei cereali nella montagna friulana (secolo XVIII). In: Gardi, A., Knapton, M., Rurale, F. (eds.): *Montagna e pianura. Scambi e interazione nell'area padana in età moderna*. Udine, Forum, 49–68.
- Gestrin, F. (1973a):** Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca 15. do srede 17. stoletja. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 12. Beograd.
- Gestrin, F. (1973b):** Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov. *Situla*, 13. s.l., 45–67.
- Gestrin, F. (1991):** Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem. Ljubljana, Slovenska matica.
- Giorgetti, G. (1974):** Contadini e proprietari nell'Italia moderna. Rapporti di produzione e contratti agrari dal XVI secolo a oggi. Torino, Einaudi.
- Harnisch, H. (1986):** Probleme einer Periodisierung und regionalen Typisierung der Gutsherrschaft im mitteleuropäischen Raum. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 10. Berlin, 251–274.

- Hassinger, H. (1987):** Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den Östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Stuttgart, Steiner.
- Hobsbawm, E. J. (1968):** La crisi del XVII secolo. In: Aston, T. (ed.): Crisi in Europa 1560–1660. Saggi da »Past and Present«. Napoli, Giannini.
- Hoffmann, A. (1958):** Die Grundherrschaft als Unternehmen. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 6. Frankfurt am Main, 123–131.
- Kiss, I. N. (1985):** Agricultural and livestock production: wine and oxen. The case of Hungary. In: Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.): East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century. Cambridge, Past and Present Publications, 84–96.
- Knittler, H. (1989):** Nutzen, Renten, Erträge. Struktur und Entwicklung frühneuzeitlichen Feudaleinkommen in Niederösterreich. Wien - München, Verlag für Geschichte und Politik - R. Oldenbourg.
- Knittler, H. (1993):** Zwischen Ost und West. Niederösterreichische adelige Grundherrschaft 1550–1750. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, 4/2. Wien, 191–217.
- Koropec, J. (1972):** Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja. Maribor, Obzorja.
- Kos, M. (1954):** Srednjeveški urbarji za Slovenijo Vol. III. Urbarji Slovenskega Primorja. Part II. Ljubljana, SAZU.
- Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.) (1985):** East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century. Cambridge, Past and Present Publications.
- Mákkai, L. (1985):** Economic landscapes: historical Hungary from the fourteenth to the seventeenth century. In: Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.): East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century. Cambridge, Past and Present Publications, 24–35.
- Malanima, P. (1995):** Economia preindustriale. Mille anni: dal IX al XVIII secolo. Milano, Mondadori.
- Morassi, L. (1997):** 1420–1797. Economia e società in Friuli. Udine, Casamassima.
- Pach, S. P. (1965):** Über einige Probleme der Gutsherrschaft in Ungarn in den ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. In: Deuxieme Conférence internationale d'Histoire économique. Aix-en-Provence 1962. Paris, Le Haye.
- Panjek, A. (1997a):** Un contributo per la storia economica e sociale del Carso nel '500. Presentazione di una fonte. Metodi e Ricerche, 16, 2. Udine, 41–56.
- Panjek, A. (1997b):** Kmetijstvo in trgovina na Goriškem v novem veku: kmečki upor leta 1713 iz gospodarskožgodovinske perspektive. Annales. Analiza istrske in mediteranske študije, 7, 10. Koper, 153–162.

- Panjek, A. (2000):** Über die südliche Grenze Kärntens in der frühen Neuzeit: Kleinhandel, Schmuggel und Saisonarbeit im Ostalpenraum. *Carinthia I*, Jg. 190. Klegensfurt, 401–413.
- Panjek, A. (2002):** Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento. Gorizia, Laguna.
- Panjek, A. (2004):** Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615–1637). *Acta Histriae*, 12, 2. Koper, 1–72.
- Panjek, A. (2005):** La diplomazia del vino e la »libera navigazione del mare Adriatico« : alla ricerca di una politica economica nel meridione austriaco (1500–1717). *Histoire des Alpes*, 10. Zürich, 93–111.
- Panjek, A. (2006):** Človek, zemlja, kamen in burja. Zgodovina kulturne krajine Krasa. Koper, Založba Annales.
- Panjek, A. (2007):** Gli usi del bosco nelle Alpi Giulie in età moderna. In: Ambrosoli, M., Bianco, F. (eds.): *Comunità e questioni di confini in Italia settentrionale (XVI–XIX sec.)*. Milano, Franco Angeli, 144–168.
- Panjek, G. (1992):** La vite e il vino nell'economia friulana: un rinnovamento frenato. Secoli XVII–XIX. Torino, G. Giappichelli.
- Pastori Bassetto, I. (1986):** Crescita e declino di un'area di frontiera. Sete e mercanti ad Ala nel XVII e XVIII secolo. Trento, Dipartimento di Economia dell'Università di Trento.
- Peters, J. (1995) (ed.):** Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. München, R. Oldenbourg.
- Petrañ, J. (1965):** A propos de la formation des régions de la production spécialisée en Europe centrale. In: *Deuxieme Conférence internationale d'Histoire économique*. Aix-en-Provence 1962. Paris, Le Haye, 217–222.
- Schmale, W. (1995):** Vergleichende Analyse der Seigneurie in Burgund und der Grundherrschaft in Kursachsen. In: Peters, J. (ed.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. *Historische Zeitschrift*, Beiheft 18. München, R. Oldenbourg, 101–125.
- Topolski, J. (1979):** La nascita del capitalismo in Europa. Crisi economica e accumulazione originaria fra XIV e XVII secolo. Torino, Einaudi.
- Topolski, J. (1985):** A model of East-Central European continental commerce in the sixteenth and the first half of the seventeenth century. In: Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.): *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century*. Cambridge, Past and Present Publications, 128–139.
- Tremel, F. (1969):** Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Wien, F. Deuticke.

- Umek, E. (1982):** Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis*, 23. Ljubljana, 311–320.
- Valentinitsch, H. (1995):** Gutsherrschaftliche Bestrebungen in Österreich in der frühen Neuzeit. Unter besonderer Berücksichtigung der innerösterreichischen Länder. In: Peters, J. (ed.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. München, R. Oldenbourg, 279–297.
- Vilfan, S. (1980a):** Zemljiška gospodstva. In: Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (eds.): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Volume 2. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana, DZS, 75–239.
- Vilfan, S. (1980b):** Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. In: Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (eds.): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Volume 2. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana, DZS, 279–353.
- Wyczanski, A. (1974):** Le paysan, la tenure et le bail en Pologne au XVIe siècle. *Annales E.S.C.*, 33, 4. Paris.
- Wyrobisz, A. (1985):** Economic landscapes: Poland from the fourteenth to the seventeenth century. In: Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.): *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century*. Cambridge, Past and Present Publications, 36–46.
- Zernack, K. (1995):** Staatsmacht und Ständefreiheit. Politik und Gesellschaft in der Geschichte des östlichen Mitteleuropa. In: Weczerka, H. (ed.): *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*. Marburg, Herder-Institut, 1–10.
- Zytkowicz, L. (1985):** Trends of agrarian economy in Poland, Bohemia and Hungary from the middle of the fifteenth to the middle of the seventeenth century. In: Maczak, A., Samsonowicz, H., Burke, P. (eds.): *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century*. Cambridge, Past and Present Publications, 59–83.

KOPRSKA FIZIKA 19. STOLETJA

Stanislav JUŽNIČ

Univerza v Oklahomi, Oddelek za zgodovino znanosti, US - Norman OK 73019-6030, West Brooks 401

e-mail: stanislav.juznic-1@ou.edu

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen razvoj pouka fizikalnih ved v koprski nadaljevalni šoli od časov študija Giuseppeja Tartinija do konca 19. stoletja. Poudarjeni so dosežki koprskega in tržaškega profesorja Vlacovicha.

Opremo fizikalnega kabineta gimnazije v Kopru v drugi polovici 19. stoletja smo primerjali z gimnazijami v Celovcu, Ljubljani in Novem mestu. Pri raziskovanju fizikalnih kabinetov v drugi polovici 19. stoletja so uporabljena vsakoletna izvestja, le-ta so redno prinašala popise nabav in dotacij fizikalnega kabineta, sezname predavateljev, včasih celo namig na njihovo učno knjigo ali okvirne učne načrte pouka fizike s kemijo. Podatki, tiskani v izvestjih, se skladno dopolnjujejo z letnimi inventurami, shranjenimi v mestnih arhivih v Ljubljani ali Kopru.

Pregledali smo učne knjige iz časov piaristov, ki jih še danes hrani koprška italijanska gimnazija Gian Rinaldo Carli in obujajo spomin na osnovna zanimanja tedanjih profesorjev in zrcalijo znanje njihovih dijakov.

Ključne besede: Koper, Vlacovich, zgodovina pouka fizike, fizikalne eksperimentalne naprave

LA FISICA A CAPODISTRIA NEL XIX SECOLO

SINTESI

Il contributo prende in esame lo sviluppo dell'insegnamento delle scienze fisiche presso la scuola di perfezionamento di Capodistria a partire dall'epoca di Giuseppe Tartini fino alla fine del XIX secolo. Attenzione particolare viene dedicata alle conquiste conseguite dal professore capodistriano-triestino Vlacovich.

Si sono confrontate le attrezzature del gabinetto di fisica ospitato dal ginnasio di Capodistria nella seconda metà del XIX secolo con quelle dei ginnasi di Klagenfurt, Lubiana e Novo mesto. L'indagine dei gabinetti di fisica nella seconda metà del XIX secolo è stata realizzata sulla base dei bollettini annuali, che di regola descrivevano

le accessioni e le dotazioni del gabinetto, gli elenchi dei docenti, talvolta vi erano perfino cenni sui loro libri di testo oppure sui programmi di base per l'insegnamento della fisica e della chimica. I dati, stampati nei bollettini, sono integrati dagli inventari annuali, conservati negli archivi municipali di Lubiana e Capodistria.

Sono stati esaminati i libri di testo a partire dai tempi dei piaristi, ancora oggi conservati presso il ginnasio italiano di Capodistria Gian Rinaldo Carli e in grado di restituirci uno spaccato di quelli che erano i principali interessi dei professori dell'epoca e la conoscenza dei loro allievi.

Parole chiave: Capodistria, Vlacovich, storia della fisica, attrezzature fisiche sperimentali

UVOD

Pomorsko naravnano središče starodavnega istrskega znanja v Kopru je bilo vse-skozi blizu matematičnemu naravoslovju, koprski naravoslovci so se namreč izkazali že v 16. stoletju. Nadaljevalne šole v Kopru imajo kar najdaljšo tradicijo v slovenskem prostoru. Res je koprski hram učenosti pogosto spreminjal naziv, po drugi strani se je celo samemu Kopru nekoč reklo Justinopolis. Imena se vedno znova pestro spreminjajo obenem z ljudmi, ki jih uporabljamo...

Leta 1186 je magister šolarjev Bonifacius nastopil kot priča v Kopru (Schmidt, 1963, 17), koprška nadaljevalna šola v sodobnem pomenu je bila ustanovljena leta 1612 kot kolegij plemičev v duhu tridentinskega koncila. Zgradbo Gimnazije Gian Rinaldo Carli v Kopru so zidali od 3. 11. 1676 do leta 1683 pod vodstvom menihov somaskov, reda, ki ga je leta 1528 ustanovil sv. Girolamo Emiliani iz Somasce blizu Bergama. Somaski so poučevali koprške dijake po štiri leta: nadebudni učitelji so začeli z računanjem v prvem razredu in končali s filozofijo v zadnjem razredu. Nato so bili pridni gojenci nared za univerzo v Padovi.

KOPRSKI PIARISTI V VRTINCIH SODOBNIH IDEJ ELEKTRIKE IN KEMIJE

Od leta 1650 sta samostana sv. Blaža in sv. Klare skrbela za izobraževanje koprskih deklet, leta 1710 pa je koprski škof Paolo Naldini ustanovil seminar. Pred začetkom 18. stoletja so nadaljevalno izobraževanje v Kopru prevzeli redovniki piaristi *Padres Scholarum Piarum*, v italijanskih deželah imenovani *Scolopi delle scuole Pie* (Tosti, 1996, 121; Cantor, 1908, 701, 1087). Kmalu po njihovem prihodu jim je Kolegij plemičev mesta Koper za nedoločeno dobo prijazno zaupal upravljanje še

razmeroma novega šolskega poslopja. Leta 1708 je bila koprška šola že docela pod okriljem piaristov rimske province, ki je obsegala še celotno Dalmacijo.

Sloviti Pirančan Giuseppe Tartini si je nabral začetnega znanja pri koprskih piaristih. Od leta 1704 do 1707 je študiral filozofijo, matematiko in retoriko na plemiškem kolegiju (*Collegio dei Nobili*) v Kopru. Učitelji so mu vcepili neusahljivo ljubezen do matematičnih ved. Grof Gian Rinaldo Carli je študiral v Kopru in nato v Padovi od leta 1739 do leta 1742; tri leta pozneje je še rosno mlad dobil pravkar ustanovljeno katedro za teorijo navtike in ladijske arhitekture na padovanski univerzi (Sangalli, 2001, XVIII–XIX, 47, 51; Del Negro, 1997; Hoyer, 1992, 18). Obenem je nadobudne študente poučeval še o astronomiji vse do leta 1749 in tako postal prvi poklicni astronom, doma iz prostorov sedanje Slovenije, dve desetletji preden se je podobnega pouka lotil Gabrijel Gruber v Ljubljani. 21. 8. 1743 je Carli iz Benetk poslal prijatelju Tartiniju v Padovo glasbeno navdihnjeno pismo (Cavallini, 1992, 5). Leta 1761 je z velikimi upi odprl predilnico v Kopru (Petrobelli, 1992, 45, 81; Capri, 1954, 53); pri poslovanju je žal sledil tedaj modnim načelom visokih krogov, ki se v zaresnem gospodarstvu niso posebno obrestovala. Podobne predilnice so se tisti čas uspešno razvijale v sosednji habsburški Kranjski in Štajerski v tesni povezavi s predilskimi šolami, ki so po habsburškem patentu s konca 1765 omogočale izkoriščanje cenene najstniške delovne sile (Šorn, 1984, 113, 116–117; Schmidt, 1963, 156, 158–159). Carli je vsekakor znal na zanimiv način združiti izobrazbo in posel: aprila 1763 je vodil komisijo za imenovanje Ruđerja Boškovića na katedro univerze v habsburški Pavii. Uspešen prehod Boškovića iz Rima v Pavio je bil nadvse pomemben za fiziko v habsburških dednih deželah, ki se je v tistih letih urno prilagajala Boškovičevemu nauku. Piaristi se v Kopru 18. stoletja niso izogibali poučevanju laikov na višjih študijih (Schmidt, 1963), saj sta se vsaj Tartini in Carli na koprskih višjih študijih pripravila za vpis na padovansko univerzo, ne da bi vstopila v duhovni stan.

Piaristi so še posebej poudarili pomen matematičnih in fizikalnih ved v Kopru. Oče rektor je vodil kolegij ob pomoči očeta »duhovnega ravnatelja«. Poučevali so štirje učitelji magistri. Prvi je predaval branje, pisanje, računanje z abakom (abacus) in svetopisemske konkordance, drugi je poučeval italijanski in latinski jezik v dveh razredih gramatike, tretji pa je učil humanistiko in retoriko. Četrty magister se je lotil filozofije in matematike; predaval je na ravni višjih študijev jezuitskih kolegijev, kjer so si za pouk filozofije s fiziko navadno omislili po več učnih moči. Koprška šola je obsegala petrazredne nižje študije in svojevrstne filozofske višje študije, podobne jezuitskim – mladino je pripravljala za univerzo. Koprski piaristi so se v splošnem zgledovali po jezuitih, čeprav so z njimi obenem tekmovali. Zaključek pouka v Kopru je vedoželjnim študentom omogočal vpis na univerzo, predvsem seveda v beneško Padovo.

Šolske brate piariste je ustanovil Galilejev prijatelj Španec Jožef Kalasanc (José de Calasanz). Prvo šolo so ustanovili v Italiji leta 1597. Že leta 1621 so se začeli uveljavljati na Poljskem, kjer so leta 1642 ustanovili kolegij v Varšavi, leta 1664 pa v

Krakovu. Za razliko od jezuitov se niso preveč ukvarjali z visoko politiko in jim ni bilo toliko do položajev spovednikov na dvorih. Radi so poučevali celo na osnovnih šolah, medtem ko so se jezuiti temu izogibali (Adamczyk, 1995, 30).

Med najpomembnejšimi piaristi matematiki Tartinijevega časa je bil Ljubljčan Janez Podhorski, pisec štirih matematičnih in astronomskih knjig (Fischer, 1985, 21; Hoyer, 1992, 16). Leta 1727 je v spodnjeavstrijskem Retzu ob češki meji obelodanil svojo teorijo tedaj znanih planetov; za nameček si je v Augsburgu privoščil še znamenito razpravo o mistiki števil, še posebno tistih iz stare zaveze.

Eduardi Corsini je začel študirati pri piaristih v domačem Fananu pri Modeni. V noviciatu je vstopil v Firencih in tam postal docent filozofije. Nato je skoraj do smrti v Pisi učil logiko, metafiziko, etiko in literaturo. Vmes je od leta 1754 do leta 1760 delal za piariste v Rimu, dokler ni postal knjižničar nadvojvode Francesca III. d'Este v Firencih. Slovel je kot strokovnjak za kronologijo, filologijo, numizmatiko, pa tudi za matematiko, fiziko in hidravliko. Sodeloval je celo z Grandijem, kot mladenič mu je poslal rešitev kvadrature kroga v kateri je slavní Guido Grandi blagohotno našel napako. Corsini je bil profesor metafizike in moralke v Pisi, pozneje pa celo general piaristov. Leta 1743 je izdal učbenik fizike s filozofijo, ki ga je enajst let pozneje Bernard Ferdinand Erberg nabavil za jezuitski kolegij v Ljubljani.

Najboljši fizik med piaristi je bil gotovo Giambattista Beccaria, od leta 1747 profesor eksperimentalne fizike na univerzi v Torinu in zagovornik teorije elektrike Benjamina Franklina; Tartini je njegov sloves poznal, zato je s pismi skušal zagotoviti Beccarijevo podporo svojim dokaj prevratnim matematično-akustičnim domislicam. Kmalu po veliki noči 1767 je Ruder Bošković v Torinu obiskal Beccario; posebej vneto sta razpravljala o Franklinovih poskusih z elektriko (Agnes, 2006, 103). Koprski piaristi so brali pisma o elektriki, ki jih je njihov sobrat Giambattista Beccaria pošiljal bolonjskemu profesorju kemije Giacomu Bartolomeu Beccariju; pismom so dodali opis tedaj novih privlačnih luminiscenčnih snovi »*nuovo fosforo descritto*«. Oba sta bila člana Kraljeve družbe v Londonu, *Accademie delle Scienze* v Bologni in drugih prestižnih ustanov. Koprski piaristi so pod naslovnico vpisali svoj lastniški zaznamek: »*Bibliotheca Justinopolitana Scholas Piarum*«; nad njim se oblastno bohóti poznejši cesarski pečat, obkrožen z napisom: *I. R. Biblioteca ginnasiale in Capodistria*. V Kopru hranijo tudi delo istega piarista Beccaria o elektriki ozračja iz leta 1775.

Beccarijev učenec je bil njegov nečak Cigni, posredno pa še piarist Barletti; slednji je leta 1751 v Ženevi zagovarjal Beccarijevo in Franklinovo enofluidno teorijo in razmišljal o pozneje močno priljubljenem prenosu električne energije na velike razdalje. Barletti je leta 1771 svojo milansko knjigo posvetil grofu Karlu Josephu Firmianu, ministru Marije Terezije za Lombardijo. Barletti je predaval fiziko na univerzi v Pavii v času, ko so tam poučevali matematik Bošković, Spalazzani, Scopoli in pozneje Volta. Podobno Volti in v nasprotju z Galvanijem je Barletti prav rad so-

deloval s francoskimi revolucionarnimi zasedbenimi četami, zato so ga maščevalne habsburško-ruske enote leta 1799 zaprle in mu precej zagrenile zadnje mesece pred smrtjo.

Med najstarejšimi fizikalnimi knjigami v Kopru so Električni pojavi v ozračju profesorja filozofije Bammacara s kraljeve akademije v Neaplju. Bammacaro je zagovarjal Franklina (Bammacaro, 1743; Bammacaro, 1748) tako kot mlajši neapeljski polkovnik Saverio Poli, ki je kljub hvali Franklina le-temu ponekod rad nasprotoval. Poli je študiral medicino v Padovi dokler se ni navdušil nad elektriko in postal profesor fizike na neapeljski realni akademiji *Nunziatella*. Čeravno je zavračal Franklinove in Beccarijeve domneve o izolatorjih in še posebej o steklu, ga je podprl vplivni starejši neapeljski zagovornik Newtona Giovanni Maria Della Torre. Torrejev učbenik fizike (Della Torre, 1750; Poli, Dandolo, 1798; Poli, 1804; 1811): *Elementi di fisica sperimentale composti per uso della regia università*, zvrhano poln poskusov z elektriko, so ljubljanski jezuiti kupili že štiri leta po natisu. Poli je svoj učbenik fizikalnih poskusov sprva objavil v sodelovanju z ducat let mlajšim grofom Vincenzom Dandolo iz prestižne beneške družine. Poznejše Dandolove knjige so bile odločilne za gladek sprejem Lavoisierovih kemijskih reform pri koprskih piaristih. Dandolo se je zgodaj vpisal na padovansko univerzo. Pod vplivom očeta kemika Marc'Antonija se je posvetil predvsem kemiji in občasno geometriji. Sprejel je Lavoisierovo nasprotovanje flogistonu (1791) z novimi kemijskimi označbami vred med prevajanjem poglavitnih pariških raziskovalcev Louisa-Bernarda Guytona de Morveauja, Antoine-Françoisa Fourcroya in Claude-Louisa Bertholleta. Dandolo je Lavoisierove domislice na široko uporabil v filozofiji, gospodarstvu, predvsem pa v poljedelstvu. Preučeval je sajenje krompirja in skladiščenje vina, podobno kot piarista Barletti in Fontana je podpiral ideje francoske revolucije ob Napoleonovih vojnah in ukinitvi Beneške republike kot civilni upravitelj Dalmacije in reformator šol. Žiga Zois je v Ljubljani s pridom uporabljal Dandolovi knjigi o špansko-italijanski vzreji ovac (Dandolo, 1804) in pridelavi grozdnega sladkorja (Dandolo, 1810) (AS, 1; Trogrlić, 2006).

Knjige koprskih piaristov izpričujejo izrazito zanimanje za elektriko, ob pozneje zmagovitih teorijah Franklina, Boškovića in sobrata Beccarie so piariste privlačila celo nasprotna mnenja Nolletovih privržencev. Ob beneški izdaji Nolletove elektrike so si tako privoščili predvsem prebiranje umotvorov zoologa Brissona, ki je leta 1759 postal pariški akademik. Brissonova skrb za zbirko Reaumurjevih nenavadnosti je botrovala odlični raziskavi ptičev po Linnéjevem vzoru. Po Reaumurjevi smrti je grof Buffon preselil zbirki v kraljevi vrt in Brissonu prepovedal delati v njem; ubogi Brisson se je po sili razmer posvetil fiziki in leta 1787 objavil odmevno razpravo o specifični teži teles. Sodeloval je z Buffonovim nasprotnikom Nolletom, prevzel njegovo katedro na kolegiju Navarra in leta 1771 objavil zelo kritičen prevod znamenite Priestleyeve zgodovine elektrike; podkrepil je Nolletovo zavračanje Frankli-

novih poskusov, Priestleyu pa je očital nedosleden opis Summeryeve domneve o dveh električnih fluidih.

Knjižnica italijanske gimnazije v Kopru se danes ponaša s štirintridesetimi fizikalnimi deli, obelodanjenimi pred letom 1915 v skupno triinpetdesetih zvezkih. Žal ni veliko ohranjenih knjig, tiskanih v Tartinijevi dobi, druga polovica 18. stoletja pa je v koprsko knjižnico zanesla dobrih ducat večinoma beneških knjig v italijanskem jeziku. Niso se branili niti protestantskih učenjakov, saj v nekdanji knjižnici koprskih piaristov še danes najdemo matematično naravnano učno knjigo Christiana Wolffa, tiskano leta 1713 in 1715 z drugim delom, posvečenim optiki; po tedanjih dokaj peripatetično naravnanih jezuitskih učnih načrtih so namreč svetlobne pojave še zmeraj predavali med matematičnimi poglavji. Seveda so koprski piaristi v duhu Newtonovih odkritij kupovali tudi odmevne Elemente fizike Nizozemca P. Musschenbroeka v beneški priredbi A. Genovesija iz leta 1761; Musschenbroekov izum leydenske steklenice je Vlacovich razčlenil v svoji prvi razpravi v Kopru, ljubljanski jezuit B. F. Erberg pa je ponatisnil prevod Musschenbroekovih raziskovanj magnetov.

Piaristi so v Kopru radi listali tridelno Fiziko patra kapucina Giovanbattiste S. Martina (Pasinato, Martino, 1791; 1793; 1795), ki se je ukvarjal tudi z galvanoplasiko. Boškovičevemu nauku so sledili, že odkar je piarist Gregorio Fontana leta 1768 prevzel dotlej Boškovičevo katedro za matematiko v bližnji Pavii. Fontana je leta 1764 postal profesor filozofije z logiko in metafiziko na univerzi v Pavii in direktor knjižnice; Napoleon ga je pozneje postavil za decimvirja Cisalpinske republike. Fontanov prijatelj Gulio Fagnano je raziskoval paradokse neskončnosti v matematiki in prvi vpeljal naziv polarne enačbe. Fontanov mlajši brat Felice Fontana je zaslovel z raziskovanjem getrov v vakuumskih posodah. Šele nekdanji dunajski doktorand piarist Remigio Samuel Döttler je omajal navdušenje piaristov nad Boškovičem. Leta 1804 je prevzel dunajsko univerzitetno katedro za fiziko in mehaniko nekdanjega ljubljanskega rektorja Antona Ambschlla, pozneje pa se je povzpel celo do časti dekana filozofske fakultete; v letu svoje smrti je objavil učbenik fizike, ki so ga uporabljali celo pri nas. Navajal je Boškoviča, vendar se je že v naslednjem odstavku spogledoval s Kantovo dinamiko, ki se mu je očitno zdela obetavnejša (Döttler, 1815, 14–15). Po letu 1775 je rektor dunajske savojske gimnazije piarist Gratian Marx vodil reforme habsburškega šolstva (Schmidt, 1963, 272), z gimnazijskimi reformami pa je tri desetletja pozneje nadaljeval njegov goriški sobrat Franc Inocenc Lang (Schmidt, 1964, 37); piaristi so pred Ilirskimi provincami dosegli kar največjo veljavo tako v znanosti kot v šolstvu.

Temeljna fizikalna odkritja piaristov so si podajala roke vse do marčne revolucije, ko je genovski univerzitetni profesor fizike piarist Bancalari prvi opazoval diamagnetizem plamena med sukanjem ognja z magnetom. O svojem odkritju splošnega magnetizma je poročal 21. 7. 1847 fizikalni skupini Devetega zborovanja italijanskih

naravoslovcev, njegove domneve pa je še istega leta podprl Michael Faraday v Londonu in z njimi tlakoval vzpon sodobne elektrotehnike.

Tabela 1: Knjige nekdanjih učiteljev piaristov v sodobni knjižnici gimnazije Gian Rinaldo Carli v Kopru.

Table 1: The Books of Former Capodistrian Teachers Padres Scholarum Piarum, Now in the Library of Grammar School Gian Rinaldo Carli in Capodistria.

Pisec	Leto	Področje	Kraj izdaje
Wolff, Christian	1713, 1715	<i>Elementi matematike</i>	
Bammacaro (Bammarchius), Nicolaus	1748	<i>Elektrika</i>	Neapelj
Nollet, Jean-Antoine	1750	<i>Elektrika</i>	Benetke
Beccaria, Giambattista	1758	<i>Elektrika, fosforescenca</i>	Bologna
Bošković	1761	<i>Astronomija</i>	Benetke
Genovesi, Antonio	1761	<i>Fizika po Musschenbroeku</i>	Benetke
Barletti, Carlo	1771	<i>Elektrika po Franklinu in Beccarii</i>	Milano
Beccaria, Giambattista	1775	<i>Elektrika v ozračju</i>	
Genovesi, Antonio	1781	<i>Eksperimentalna fizika, 2. del</i>	Benetke
Da S. Martino, Giovanbattista; Pasinato, Giovanni Battista	1791–1795	<i>Fizika, 3 zvezki</i>	Benetke
Brisson, Mathurin Jacques	1799	<i>Fizika</i>	Benetke
Dandolo, Vincenzo	1802	<i>Fizika, kemija, 4 zvezki</i>	Milano
Moratelli, Giambattista	1803	<i>Fizika</i>	Benetke
Poli, Giuseppe Saverio	1811	<i>Eksperimentalna fizika, 5 zvezkov</i>	Benetke
Suckov, Giorgio Adolfo	1816	<i>Fizika, kemija, dva dela v treh zvezkih</i>	Milano

KOPER POD FRANCOZI

Zlata doba koprškega šolstva pod vodstvom piaristov se je nadaljevala celo po padcu Beneške republike in vzpostavitvi habsburške oblasti leta 1797. Črni oblaki so zagrozili komaj pod Napoleonovo oblastjo, ki je leta 1806 prepolovila gmotno podporo šoli; revolucionarni Francozi so piariste zamenjali z laičnimi učitelji (Tosti, 1996, 121; Bonato, 1981, 155; Markovič, 1994, 114), čeravno je pater piarist Antonio Carena leta 1807/1808 še obdržal licejska predavanja osnov geografije in algebre. V letu 1810/11 so najprej ustanovili dvorazredno gimnazijo in šestrazredni licej, nato pa med letoma 1811–1813 kolegij. Med Ilirskimi provincami so koprskemu podoben kolegiji razvili v bližnjem Trstu.

Gimnazijski pouk fizike se v predmarcu ni posebno navezoval na nadaljnja predavanja, ki so jih bili dijaki deležni med študijem filozofije. Študent v Ljubljani, Celovcu in Gorici (1807–1810) ali v Kopru (1813–1818) je povprečno poslušal po 1,357 tedenskih ur fizike med vsakim od osmih let šolanja pred vpisom na katero od univerz. Ena od obeh tedenskih ur v prvih treh letnikih gimnazije je bila posvečena prirodoopisu, druga pa naravoslovju s fiziko in kemijo; seveda so ure trajale le po 30 minut (Ciperle, 1980, 115).

Leta 1810/11 v Ilirskih provincah na dveletnih oziroma na triletni ljubljanski gimnaziji niso poučevali fizike oziroma naravoslovja (Schmidt, 1964, 82). Tudi na kolegijih med letoma 1811–1813 (Schmidt, 1964, 99) in na petletnem liceju v Ljubljani ni bilo pouka naravoslovja. Na srednji stopnji so tako poučevali fiziko v okviru naravoslovja le leta 1810/11 na licejih v Kopru, Gorici in Trstu; Tržačani so predavanja ozaljšali še z astronomijo. Liceji so delovali le od jeseni 1810 do ukinitve 12. 11. 1811. Imeli so posebnega profesorja za splošno fiziko, v Trstu tudi profesorja za astronomijo in navtiko, v Kopru in Gorici pa za risanje in arhitekturo (Schmidt, 1964, 83–84).

Koper in Trst sta občasno gostila dveletne višje filozofske študije, ki so jih študentje po končani gimnaziji obiskovali pred vpisom na univerzo. Koprski licej z dveletnimi filozofskimi študijami so po restavraciji habsburške oblasti med letoma 1813–1819 znova vodili piaristi. Poučevali so prirodoopis in v njem fiziko, ki ji na samih gimnazijah niso namenjali ravno veliko pozornosti.

Naravoslovna usmerjenost reform je po marčni revoluciji vgradila pomembno podlago v poznejši razvoj prirodoopisa na koprski gimnaziji. Dne 30. 10. 1814 je Koprčane razveselil začetek delovanja štiriletne gimnazije. Po letu 1819 so se zavoljo vrnitve liceja v Gorico ponašali le s petrazredno gimnazijo, žal pa so celo njo 7. 11. 1842 preselili v Trst. Lahko si predstavljamo jezo Koprčanov ko so jim po skoraj poltretjem stoletju edino nadaljevalno šolo nenadoma speljali malce privoščljivi sosede. Seveda se niso dali ugnati v kozji rog in so novembra 1848 z lastnimi sredstvi postavili gimnazijo (Markovič, 1994, 111–115), ki je dobila leta 1850/51 štiri razrede, med letoma 1856–1858 pa je dopolnila vseh osem.

GINNAZIJA V KOPRU PO MARČNI REVOLUCIJI

Fizikalni kabineti so se razvili v licejih, ki so bili na ozemlju, poseljenem s Slovenci v Ljubljani (ZAL, 2), Celovcu, Gorici, s prekinitvami pa tudi v Kopru in Trstu. Po marčni revoluciji leta 1848 so liceje prelevili v sedme in osme letnike gimnazij v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu, Kopru in Novem mestu. Pozneje so gimnazije dopolnili še v Mariboru, Celju, Beljaku, Kranju in Kočevju, kjer licejev nikoli ni bilo. Vzporedno so razvijali učiteljišča in realke, ki so po letu 1869 dobile sedmi in osmi letnik.

Visoko raven gimnazijskega pouka prirodoslovja na Slovenskem so v tem času zastopala predvsem mesta z nekdanjimi liceji, kar potrjuje tako število prirodoslovnih objav v izvestjih kot opremljenost fizikalnih kabinetov. Poznejši tržaški profesor Giuseppe Accurti (*1824) iz Senja je že v prvih *Atti dell' imp. Reg. Ginnasio di Capodistria alla fine dell'anno scolastico* (koprskih gimnazijskih izvestjih) leta 1858 objavil italijansko pisano botanično razpravo o algah na Koprskem (Accurti, 1858). Iste leta je gimnazija v Kopru dobila vseh osem razredov z nemškim učnim jezikom. Naravoslovje so v vseh razredih poučevali po dve uri na teden, v 4., 7. in 8. razredu pa po tri ure. V pouk so vpletali fiziko, za priboljšek pa še nekaj anorganske kemije in astronomije.

Gimnazija v Kopru je bila do priselitve triletnega rovinjskega učiteljišča 2. 1. 1873 edina srednja šola v Kopru (Markovič, 1994). Učiteljišču so dodali še četrti letnik v šolskem letu 1875/76. Realke so leta 1854/55 ustanovili v Piranu, Trstu in Gorici, Koper pa je ni dobil. Odtod velika skrb meščanov Kopa za bogato tradicijo domače gimnazije.

Vlacovichove razprave o elektriki

Po priimku sodeč je bil Nicolò Vlacovich slovanskega porekla. Rojen je bil v ribiški, danes tudi turistični vasi Portire (Postira) na severni obali otoka Brača leta 1832 – prav tam se je poldrugo stoletje pozneje rodil hrvaški pesnik Vladimir Nazor. Med študijem na dunajski univerzi je Vlacovich raziskoval na Ettingshausnovem fizikalnem inštitutu, kjer je pet let po Vlacovichovem odhodu v Koper Jožef Stefan postal Ettingshausnov sodirektor in pozneje naslednik.

Stefan je bil en semester gojenec (*Zögling*) na dunajskem fizikalnem inštitutu, kjer je pokazal »izreden talent« (OSTA, 1, 26. 1. 1863, 9). 5. 8. 1858 je bil potrjen za učitelja matematike in fizike, leta 1860 je predaval na Višji realci 1. Innere Stadt (Bauernmarkt), obenem pa je bil docent višje fizike na dunajski univerzi (Vaniček, 1860). Vlacovich je bil prav tako gojenec fizikalnega inštituta, dokler ni bil potrjen za učitelja matematike in fizike poldrugi mesec po mlajšem Stefanu dne 25. 9. 1858 (Dassenbacher, 1868); od suplentske nastavitve dne 5. 10. 1858 do konca šolskega

leta 1862/63 je poučeval fiziko na višji gimnaziji v Kopru (Vaniček, 1860), kjer je bil še kustos fizikalnega kabineta. Leta 1863/64 je dobil mesto na mestni višji realki *Civica Scuola Reale Superiore Autonoma* v Trstu, ki se je pozneje razvila v sodobni licej *Oberdan*. Tam je pred njimi fiziko predaval Bartolomeo Biasoletto.¹ Vlacovich je več kot dve desetletji usmerjal razvoj tržaškega šolstva, saj je bil še vedno profesor fizike in direktor v šolskem letu 1884/85. Realka v Trstu je bila sprva nižja, nato pa so jo dopolnili v višjo šestrazredno realko. Vlacovich je leta 1865/66 poleg direktorskega dela predaval še po pet ur fizike na teden v drugem letniku po Schabusovem učbeniku iz leta 1859. Leta 1871/72 je predaval fiziko zgolj v šestem razredu.

Že ob prihodu v Trst leta 1863/64 je bil Vlacovich član Družbe naravoslovnih znanosti v Augusti pri sicilijanskih Sirakuzah in član Kmetijske družbe v Gorici. V prvih letih v Trstu je Vlacovich razvil bogato znanstveno dejavnost, še posebej pa so ga veselili poskusi z elektriko.

Poleg Vlacovicha so izvestje realke v Trstu bogatili še drugi fizikalni prispevki. Leta 1875 je G. Derase opisal postopke za določanje lomnega indeksa v trdnih snoveh, tekočinah in plinih. Leta 1871 je suplent za geometrijo M. Lovrich raziskoval vibracije strune, vpete med dve uteži. Poleg tega so leta 1872 (J. Streissler), 1878, 1879, 1881, 1884, 1885 in 1887 (E. Lindenthal) v izvestjih realke v Trstu tiskali razprave o geometriji, o krivuljah drugega reda in o drugih matematičnih zagatah. Hofman je pisal razprave o antični astronomiji za izvestje gimnazije v Trstu leta 1865, 1870, 1871 in 1873; mesto se je tako razvijalo v pomembno središče fizikalnih in matematičnih ved.

Med najpomembnejše dosežke na naših tleh spada Vlacovicheva razprava o trajanju električne iskre, objavljena v Kopru leta 1863. Nadaljeval je poskuse, ki jih je pred letom objavil v *Nuovo Cimento* in v dunajskem akademskem glasilu *Wien.Ber.* Po vzoru berlinskega profesorja matematične fizike Petra Theophila Riessa je dokazoval (Vlacovich, 1862b, 531; 1862a, 30, 33, 35, 47, 51, 52, 72), da se iskra le navidez sproži v trenutku; v resnici gre za vrsto zaporednih razelektritev, med katerimi se nasprotna naboja postopoma izničitata. Meril je povezave med vezanim in prostim nabojem, visoko napetost pa je proizvajal z Riessovim generatorjem v koprskem kabinetu. Vlacovichov celovški kolega Robida je prav tako podpiral Riessove dosežke iz leta 1838, čeravno so bili na zelo slabem glasu pri dunajskih raziskovalcih zavoljo izzivalne domneve, da je trajen le magnetizem naravnega magnetita, medtem ko naj bi se vsaka snov sčasoma razelektrila (Robida, 1857; Rosenberger, 1890, 775).

¹ Dvajsetletni Istran Biasoletto je leta 1814 diplomiral iz lekarništva na Dunaju in leta 1823 za nameček še doktoriral iz naravoslovnih ved v Padovi. Leta 1828 je ustanovil prvi botanični vrt v Trstu, leta 1838 pa je obiskal Črno goro in Dalmacijo; svoje videnje tamkajšnjih prebivalcev je tri leta pozneje popisal v knjigi.

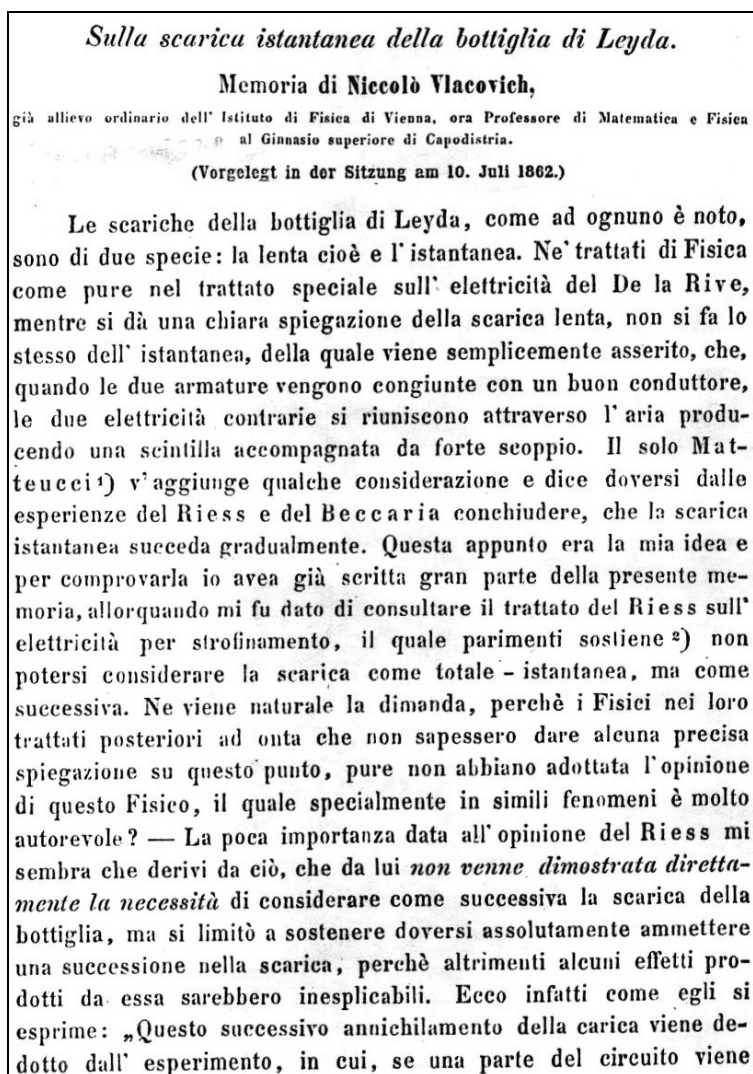
Vlacovicheva raziskovanja so vzpodbudile meritve svetlobnih pramenov iskre Ruggiera Fabbrija z rimske univerze, objavljene v odmevni reviji *Il Nuovo Cimento* marca 1858, predvsem pa Felicijeva domnevna neodvisnost trajanja električne iskre od tokokroga, v katerem nastane iskrenje, objavljena v 15. zvezku istega glasila (Vlacovich, 1863b, 358; Fabbri, 1858; Felici, 1852; 1862). Felici je svoje delo objavil sočasno z Vlacovichevim in sprva ni poznal tekmečevih dognanj. Čas iskrenja naj bi določala le razdalja, ki jo iskra preskoči (Vlacovich, 1863a, 10); po Feliciju naj bi lastnosti tokokroga vplivale zgolj na svetilnost iskre pri praznjenju. Danes vemo, da je svetilnost praznjenja odvisna od napetosti, ki jo povzroča, zato se zdijo Vlacovichevi dvomi upravičeni.

Vlacovicheva kritična pozornost je veljala predvsem Matteuccijevim (Matteucci, 1841) in Felicijevim dosežkom v Pisi. Matteucci je študiral fiziko in matematiko v Bologni do promocije leta 1828/29. Ob izpopolnjevanju na pariški Politehnični šoli se je spoprijateljil z akademikom Aragojem. Leta 1831 se je vrnil v domači Forlì in Bologno, poln liberalnih nazorov, nič kaj všečnih vsakokratni oblasti: zato je moral leta 1834 pobegniti v Firence. Ponudili so mu položaj lekarnarja, vendar je raje odšel med radožive Parižane in po objavi razprave pri tamkajšnji akademiji s Humboldtovo in Aragojevo pomočjo dobil katedro v Pisi (1840). Leta 1835 je neodvisno od Faradaya postavil zakone elektrolize, leta 1841 ga je pariška akademija nagradila za fiziološke poskuse, čez tri leta pa je v svojo zbirko dodal še londonsko Copleyev medaljo. Pomlad narodov ga nikakor ni pustila križem rok: leta 1847 se je lotil politike, po združitvi Italije pa je kot minister za izobraževanje poenotil programe različnih univerz v kraljevini (1862). Kljub novim izzivom je leta 1847 raziskoval polarizacijo dielektrikov, med letoma 1853–1854 pa širjenje elektrike v izolatorjih ob magnetnih in diamagnetnih pojavih, kar je Vlacovicha najbolj zanimalo. Leta 1859 je pojasnil vpliv severnega sija na telegrafске vodnike. Vir elektrike v ribi torpedo je ponazoril s prvim fizikalnim modelom živca kot temeljem poznejših dosežkov Emila Du Bois-Reymonda, ki je začel raziskovati pod neposrednim Matteuccijevim vplivom.

Felici je v Parmi začeti študij končal v Pisi, kjer je leta 1846 postal Matteuccijev asistent; v revolucionarnem letu 1848 se je kot poročnik vojskoval v univerzitetnem bataljonu, leta 1862 pa je prevzel katedro pravkar imenovanega ministra Matteuccija. Bil je med ustanovitelji, sprva edini lastnik in v letih pred smrtjo urednik revije *Il Nuovo Cimento*, kjer je objavljala tudi Vlacovicheve dosežke; Felici je postal eden direktorjev *Scuola Norm. Superiore* in član nacionalne akademije *dei Lincei*, ki je slovela že od Galilejevih dni. Predvsem se je posvečal teoriji električne indukcije in matematičnemu zapisu Faradayevega indukcijskega zakona (1851–1859), ki ga je samouk Faraday sprva raje izrazil s poljudnimi besedami. Felici je raziskoval vzporedno z Franzom Ernstom Neumannom in Vlacovichem; Felicijeva dognanja je Hermann Helmholtz prelevil v splošnejšo teorijo potenciala. Vlacovich je seveda posegel

daleč čez domet tedanjih poskusov s trditvijo, da iskro ob razelektritvi sestavlja hitro naslednje sunkov. Za razliko od Felicija je trdil, da je med sunki prvi najmočnejši. Kljub majhnemu celotnemu času naj bi bili presledki med posameznimi sunki še vedno mnogo daljši od časa, ki ga električna motnja potrebuje za pot skozi tokokrog, s katerim povzročamo iskrenje; hitrost elektromagnetne motnje je prvič prepričljivo izmeril Anglež Charles Wheatstone leta 1834 in 1835 (Vlacovich, 1862a, 51, 52, 58), pomembne meritve pa so se posrečile še Dolenjcu Ignacu Klemenčiču leta 1884 v Gradcu. Prav v času Vlacovichevih raziskav je Škot James Clerk Maxwell objavil prve razprave o podobnem bistvu elektromagnetnega valovanja in svetlobe.

Vlacovicheva upornost tokokroga prav nič ne vpliva na dolžino iskrenja (Vlacovich, 1862b, 531; 1863a, 11) v nasprotju z Wheatstonevimi dognanji. Vlacovich se je z natančnimi poskusi skušal dokopati do podatkov o absolutnih presežkih elektrike med iskrenjem (Vlacovich, 1862a, 40–46). Domneve o polarizaciji vibrirajočih molekul genfskega profesorja fizike Avgusta Arthura De la Riveja (*1801 Genf; †1873 Marseille) je izrabil za vljudno kritiko nedorečenosti Matteuccijeve knjige iz leta 1852 (Vlacovich, 1862a, 48, 52, 56, 58, 62, 73) v skladu z atomističnimi prepričanji Ettlinghausnove šole svojih učnih let. Vlacovich ni bil daleč od londonskih mnenj Johna Fredericka Daniella ali indukcijskih domislic samega Faradaya, ki je skupaj z Wheatstonom dokazal zaporednost iskrenja v ognju (Vlacovich, 1862a, 49, 58, 59, 73) in preučeval Lichtenbergove figure (Vlacovich, 1862a, 66). Vlacovich je ob Matteuccijevih raziskovanjih razelektritev pri negativnem polu uporabljal učbenik pariške Politehnike Gillesa Celestine Jamina (Vlacovich, 1862a, 62–63); domiselno je preučeval preboj električne iskre skozi molekule igralnih kart (Vlacovich, 1862a, 68, 72), pač za tarok ali še raje za primorsko briškolo; po Matteuccijevih meritvah se je lotil tudi razelektritve v vakuumu (Vlacovich, 1862a, 69). Obljubil je nadaljnje poskuse za dopolnitev dosežkov »slavnega« Matteuccija (Vlacovich, 1862a, 73): zarečeno je izpolnil že naslednje leto v koprskih izvestjih s poskusi na polprevodniškem bombažu in prevodni vodi (Vlacovich, 1863a, 7). Po Riessovih meritvah (Riess, 1853a; 1853b) je dokazoval, da je trajanje iskre obratno sorazmerno segrevanju (Vlacovich, 1863a, 8) in razdalji, sorazmerno pa upornosti (Vlacovich, 1863a, 10–11). Vlacovichev potek razelektritve ostaja zanimiv tudi dandanes, saj še nimamo prevladujoče teorije, s katero bi opisali dogajanje ob atmosferski razelektritvi med bliskanjem in grmenjem.

Sl. 1: Prva stran dunajske izdaje Vlacovicheve razprave, kjer so ga predstavili kot nekdanjega rednega študenta Dunajskega fizikalnega instituta, sedaj profesorja v Kopru (Vlacovich, 1862b, 531).

Fig. 1: The first page of Viennese edition of Vlacovich's paper where he was introduced as the former student of Viennese Physical Institute, now a professor in Capodistria (Vlacovich, 1862b, 531).

Vlacovich je stekleni palici z drgnenjem dodajal negativno elektriko, ob močnejšem drgnenju pa pozitivno. Z Bunsenovo baterijo je odklanjal magnetno iglo v pariški Gaugainovi napravi (Vlacovich, 1864; 1868, 424). Nato se je lotil sestavljanja električnih baterij za tedaj modna svetila (Vlacovich, 1870; 1880), ki jih je pozneje objavil kot odmev na nagrado, ki jo je beneški znanstveni institut leta 1872/72 podelil padovanskemu profesorju tehniške fizike Andreju Naccariju. Najprej je po Naccariju povzel razvoj raziskav vse do Galvanijevega odkritja (Vlacovich, 1875, 129); Vlacovicha so posebej privlačili Leclanchéjev člen in de la Rivejevi poskusi s peroksidi na pariški razstavi leta 1867 (Vlacovich, 1875, 130). Zanimala ga je vloga amonijevega klorida kot elektrolita med elektrodama iz oglja in cinka v Leclanchéjevemu členu (Vlacovich, 1875, 133–134; Sabaz, 2008, 201), ki so mu različni raziskovalci namerili presenetljivo neenake napetosti (Vlacovich, 1875, 135). Sam Vlacovich je devet mesecev prirejal Leclanchéjev člen za reguliranje gibanja ure (Vlacovich, 1875, 136); baterija s kromovo kislino je sprva dajala visoko napetost, ki pa je vse preveč urno pešala (Vlacovich, 1875, 138).

Nagrajenec Naccari je doktoriral iz matematike leta 1862 v Padovi, nato pa je v Torinu predaval eksperimentalno fiziko med letoma 1878–1916; skupaj s pomočnikom Bellatijem sta uporabila kromovo kislino, vendar je Vlacovich v Naccarijevih dognanjih ugotovil neskladje z Voltovo elektronapetostno vrsto in se je zato lotil samostojnih poskusov z Bunsenovo (Vlacovich, 1875, 139) in tremi Leblancovimi baterijami (Vlacovich, 1875, 140). Naccari je izboljšal Ohmov in Poggendorffov postopek, dopolnjen po Du Bois Reymundu; izmeril je napetost Daniellovih, Siemensovih, Grovejevih, Smeejevih in Bunsenovih baterij s čisto dušikovo kislino (Vlacovich, 1875, 141) v iskanju primernih izvirov napetosti lastnosti za uporabo v telegrafiji. Smeejeva baterija je bila priljubljena v Kopru še pozneje, saj jo je Sbuelz kupil za fizikalni kabinet leta 1876 in leta 1892 z dvanajstimi elementi (Programma, 1876, 82; 1892, 49). Telegrafске baterije naj bi se izogibale oddajanju par: zato so francoski telegrafisti uporabljali Leclanchéjev izum, predelan v »suho celico« (Vlacovich, 1875, 141). Naccari in po njem Vlacovich sta se še posebej zanimala za električna svetila z baterijami župnika Callana in Bunsena (Vlacovich, 1875, 142–143); Vlacovich je lično skiciral svoje poskusne naprave s cinkovimi in ogljikovimi elektrodami, namočenimi v žvepleni kislini (Vlacovich, 1875, 145); kot vesten učenec tisti čas že bolnega Ettingshausna si je atom vodika predstavljal kot del molekule kisline v elektrolitu (Vlacovich, 1875, 146). Čeravno na Primorskem olja še niso zamenjali z električnimi svetili, je že raziskoval dinamo pariškega Belgijca Grammeja iz leta 1869/70, ki si ga je ogledal na mednarodni dunajski razstavi leta 1873 (Vlacovich, 1875, 147). Zanimala ga je tudi uporaba elektrike v medicini in galvanoplastiki (Vlacovich, 1875, 148; 1876) – slednjo je ljubljanski profesor H. Mitteis predstavil na predavanju pred Društvom kranjskega deželnega muzeja 5. 3. 1856 pod naslovom *Uporaba galvanometrije; svetlobni, toplotni in električni vplivi galvan-*

skega toka in 18. 3. 1856 pod naslovom *Zgodovina galvanoplastike* (Dežman, 1858, 91). Vlacovich je pripisal odločilen pomen afiniteti plina in električni sili – zato je po bolonjskemu profesorju Emiliu Villariju z bolonjske univerze v bateriji raje uporabljal paladij kot Grovejevo platino, saj je ob paladiju ugotavljal povečano aktivnost vodika zavoljo tvorbe paladijevega oksida na pozitivni elektrodi. Vodik je ob stiku s paladijem bolj nagnjen k oksidaciji kot v stiku s platino: Vlacovich je iskal pravilne kemijske formule spojin paladija z vodikom in obljubil nadaljevanje raziskav vodikovih spojin s kalijem ali natrijem (Vlacovich, 1875, 149–151).

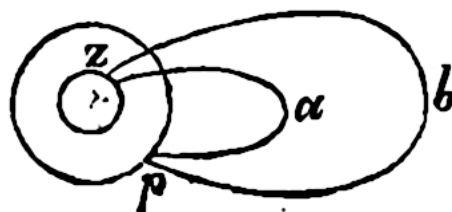
Seconda Seduta del 16 settembre.

Il professore Filippuzzi, prendendo occasione dalle ricerche di Beller e Teichsmid, riportate nel fascicolo di settembre e ottobre del *Bulletin de la Société chimique*, espone che, secondo certe sue esperienze, la paraffina, anzi che essere un solo carburo d'idrogeno, sarebbe una miscela di varj carburi della formola C^xH^y , il più elevato dei quali presenterebbe il punto di fusione a circa 60° C. Sottoponendo della paraffina alla ossidazione con una miscela di bicromato potassico ed acido solforico, egli ottenne varj acidi grassi, dai quali separò un acido grasso, fusibile a 80° C., che probabilmente è acido cerotico.

Il signor dottor Vlacovich Nicolò comunica il fatto, da lui osservato, che un bastone di vetro, soffregato con una coda di volpe leggermente, dà elettricità negativa, mentre dà segni di elettricità positiva se si prolunga lo strofinamento a sufficienza. Egli ha pure osservato che un bastone di vetro, strofinato finchè cominciava dare segni

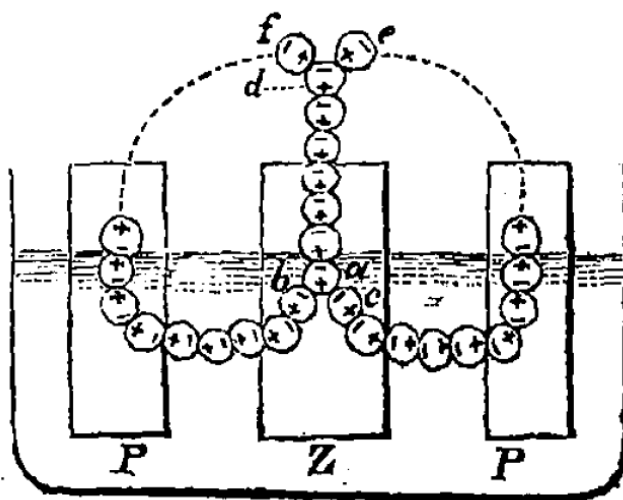
Sl. 2: Prva stran Vlacovichovega poročila o poskusih z elektriko objavljenih v Milanu (Vlacovich, 1868, 453).

Fig. 2: The first page of Vlacovich's report on electrical experiments published in Milano (Vlacovich, 1868, 453).

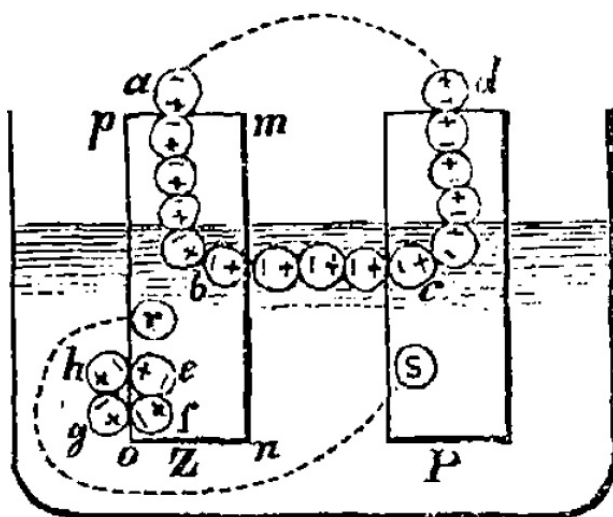
Sl. 3: Skica delovanja baterije s cinkovimi ploščami pri Vlacovichovih poskusih (Vlacovich, 1876, 129).

Fig. 3: The sketch of battery work with zinc plates used in Vlacovich's experiments (Vlacovich, 1876, 129).

Sl. 4: Vlacovicheva elektroliza s cink-ogljikovima platinastima ali drugimi kovinskimi ploščami v močni žvepleni kislini (Vlacovich, 1875, 145).

Fig. 4: Vlacovich's electrolysis with zinc-carbon, platinum or other metal plates in strong sulfuric acid (Vlacovich, 1875, 145).

Sl. 5: Vlacovicheva elektroliza s cink-ogljikovima ploščama ob nazorni predstavitvi gibanja molekule cinka (Vlacovich, 1875, 146).

Fig. 5: Vlacovich's electrolysis with zinc-carbon plates and nice drawings of zinc molecular moving (Vlacovich, 1875, 146).

Vlacovich v primerjavi z drugimi profesorji

Tabela 2: Redni profesor Vlacovich je leta 1862/63 takole sestavil svoj učni načrt pouka fizike (Atti Ginnasio, 1863, 23; Krmac, 2008, 57).

Table 2: The ordinary professor Vlacovich arranged his teaching plan in this way in 1862/63 (Atti Ginnasio, 1863, 23; Krmac, 2008, 57).

Razred	Ur na teden	Snov
3. (2. semester)	2	Splošne lastnosti teles, molekulske sile, anorganska kemija
4.	3	Mehanika, akustika, magnetizem, elektrika, optika, astronomija
7.	3	Splošne lastnosti teles, molekulske sile, anorganska kemija, mehanika
8.	3	Dinamika, akustika, optika, magnetizem, elektrika, toplotni pojavi

Vlacovich je znal prvovrstno družiti temeljne raziskave s poukom; poleg fizike je v osmem razredu poučeval še matematiko, tako da je v prvem semestru predaval po 10 ur na teden, v drugem pa po 12. Njegov naslednik, Lorenzo Gossetti, je imel več učnih obveznosti, saj je poučeval matematiko v 7. in 8. razredu leta 1863/64, leta 1866/67 pa tudi v 6. razredu. Rečan Stefano Hammerle (Hamerle) je leta 1870/71 poučeval fiziko še v 5. razredu, in sicer po Molinovem učbeniku (Programma, 1871, 43). Leta 1870 je postal član dunajske komisije za srednješolsko reformo.

V šolskem letu 1871/72 so na gimnaziji v Kopru prejeli v dar fiziko Giambattiste Moratellija (1803) v štirih delih in petdelno Polijevo fiziko (1811). Knjigi tako nista dediščina piaristov, ob nabavi pa sta bili že prestari za učne potrebe, ki jim je služila sočasno kupljena Allisijeva italijanska dvodelna osnova fizike. Nemški učbenik eksperimentalne fizike Adolpha Wüllnerja, profesorja fizike s Politehnike v Aachnu, so verjetno nabavili v tretji izdaji, tiskani leta 1870/71 v Leipzigu, ki so jo prav tako dobili na gimnaziji v Novem mestu; prav Wüllnerjeve priredbe J. Tyndallovih meritev je Jožef Stefan uporabil pri zasnovi po Stefanu imenovanega zakona o sevanju (Wüllner, 1871, 175–176, 266–267).

Tabela 3: Najvidnejši profesorji fizike s kranjskih, primorskih in koroških gimnazij v 19. stoletju (črka »F« se nanaša na fiziko nasploh, »E« pa na elektriko. V oklepajih so objavljena dela pred prihodom na obravnavano gimnazijo ali po njem).

Table 3: The most important professors of physics of Carniolan, Coastlands, or Carinthian grammar schools in 19th century (the letter »F« goes for physics in general, and »E« for electricity. In parenthesis published works before enrolling to particular grammar school or after it are listed).

Gimnazija:	Ljubljana	Celovec	Koper	Novo mesto
Pomembni profesorji	Heinrich Mitteis	Karel Robida	Niccolò Vlacovich	Bernard Vovk
Rojstvo in smrt	1828–1878	1804–1877	1832	1824–1911
Fiziko na tej šoli poučeval	1853–1866	1847–1874	1858–poleti 1863	15. 5. 1851–30. 10. 1884
Objavil fizikalna dela v času poučevanja na šoli	(1 F); 1 meteorologija; 1 E; 1 seizmologija	17, od tega 7 o atomih med letoma 1848–1866	2 E (5 E)	1 Meteorologija
Vseh predavateljev fizike na šoli 1850–1900	17	4	4	6
Dijaki 1850–1870, ki pozneje postanejo pomembni fiziki	Simon Šubic	Jožef Stefan	Nicolò Tessari	Ignac Klemenčič
Dijak te gimnazije:	1850–1852	1845–1853		1863–1871

Koprski dijak Nicolò Tessari je bil po študiju na dunajski Politehniki nastavljen za profesorja leta 1861, med letoma 1862–1868 pa je predaval matematiko in kemijo na novoustanovljeni realki v Gorici (Dassenbacher, 1868). Postal je ravnatelj Scuola Reale Superiore Elisabetiana v Roveretu na Tirolskem in objavil šest del. Najuspešnejši srednješolski profesor v deželah, poseljenih s Slovenci, je bil gotovo Robida, ki pa je v svojih raziskavah zagovarjal že zastarelo teorijo molekul, medtem ko Vlacovicheve meritve elektrike spadajo v sam vrh tedanje fizike. Robidova raziskovanja elektrike so resda posegala med prve meritve razprševanja kovin in širjenja elektromagnetni valov, vendar je bil pristop mlajšega Vlacovicha bolj sodoben.

Tabela 4: Drugi srednješolski profesorji fizike na Primorskem, Kranjskem in Koroškem okoli leta 1860.

Table 4: Other grammar school professors of physics in Coastland, Carniola, or Carinthia around the year 1860.

Srednja šola	Čas poučevanja	Narodnost, ime in priimek
Mestna (italijanska) realka Trst	do 1863	Bartolomeo Biasoletto, pozneje Vlacovich
Realka v Ljubljani	1853–1861 1870–1874	Kemik Michael Peternel (* 1808) Češki Nemec Finger (* 1841)
Realka v Celovcu	16. 11. 1856–1868	Nemec iz Lvova Franz Hoffman (* 1825)
Realka v Gorici	1863–1872 1871–1904	Slovenec Simon Kos (* 1828) Slovenec Jakob Čebular (* 1844)
Gimnazija Gorica	3. 10. 1853–19. 9. 1869 1872–1907	Koroški Nemec Franz Pauschitz (* 1824) Slovenec Anton Šantel (* 1845)

DIDAKTIČNI PRIPOMOČKI V KOPRU

Fizikalni kabinet

Naprave za pouk fizike so z liceja koprskih piaristov verjetno odnesli v Trst ob selitvi zavoda leta 1842. Bržkone jih niso vrnili ob ponovni ustanovitvi gimnazije v Kopru novembra 1848, saj je koprška gimnazija dopolnila osem razredov šele deset let pozneje (Markovič, 1994, 115).

Po dekretu mestne vlade 13. 12. 1855, potrjenem dne 31. 5. 1858, so pred letom 1857 v fizikalnem kabinetu gimnazije v Kopru nabavili 53 naprav za poskuse iz kemije in fizike. Pozneje lahko sledimo nabavam tako v inventarjih kot v vsakoletnih izveštjih. Vira sta nekoliko različno imenovala posamezne kose. V inventarjih gimnazije Koper so popisovali tudi orodja, cene in inventarne številke naprav; slednje najdemo v izveštjih le za leto 1896.

Tabela 5: Dohodki fizikalnih kabinetov primorskih, kranjskih, koroških in hrvaških nadaljevalnih šol.

Table 5: The incomes of cabinets of physics in Coastland, Carniolan, Carinthian, and Croatian secondary schools.

Šola:	Letne dotacije v florintih	Število različnih naprav	Število vseh naprav	Vrednost naprav (fl)
Gimnazija Novo mesto 1870–1873	150	200		
Gimnazija Ljubljana: 1859–1873	210			
1849–1859 in 1873–1876	200	362 leta 1874/75		6007,48
Gimnazija Koper: 1862/63	126		154	
1866–1871	okoli 110		285 leta 1871	
1877	200			
1880	122,70			
1885	120			
1886–1898	130		239 leta 1896	
Gimnazija Celovec: 1850/51	100			
1851/1852	darila: de-žela 400 fl, prelat iz St. Paula 100 fl			
1865/66	105			
Realka Celovec 1881/82	150			
HRVAŠKA: realka Rakovac pri Karlovcu 1880/81		277		
Gimnazija Požega 1873/74	140	89		
Gimnazija Osijek: 1876/77	182,85	274		
1877/78		283		
Gimnazija Zagreb: marec 1848		22		
Petdeseta leta		200		
1857 in dalje	60 fl dodatnih za stroške poskusov	160 po letu 1871		
1884/85	327,93	242	364	

Numero progressivo dell' inventario	Numero del carta n.º tito	Oggetto
<p>I. Oggetti acquistati per Decreto dell'Eccelsa Luogotenenza 13 dec. 1855 N.º 5516 e approvati sub 21 mag. 1858. N.º 6953</p> <p>A) Proprietà erariale.</p>		
1	1	Monocordo
2	2	Apparato di Savart per le figure sonore.
3	3	Ago d'inclinazione
4	4	Ago di declinazione
5	5	Tre elementi, uno alla Daniel, uno alla Grove, uno alla Bunsen
6	7	Apparato per la decomposizione dell'acqua
7	9	Bolla d'ottone con anello
8	14	Torchio pel mercurio
9	26	Macchina elettrica di Winter
10	27	Scampario elettrico
11	28	Ruota elettrica

Sl. 6: Začetna stran nepaginiranega popisa koprškega fizikalnega kabineta z napravami, ki so jih začeli nabavljati leta 1850. Na 5. mestu so popisane Daniellove, Grovejeve in Bunsenove baterije, na šestem naprava za razkroj vode pri elektrolizi, na devetem mestu pa Winterjev generator, ki ga je uporabljal Vlacovich (PAK, 1, 2).

Fig. 6: The first page of unpagined listing of Capodistrian cabinet of physics with instruments they started to gather in 1850. On 5th place Daniell, Grove, and Bunsen's batteries are noted, on 6th place there is an instrument for water decomposition with electrolysis, and on 9th place Winter's generator which Vlacovich used (PAK, 1, 2).

*Tabela 6: Letni nakupi fizikalnega kabineta gimnazije Koper glede na pripadajoče veje fizike.**

*Table 6: Yearly acquisitions for the cabinet of physics of Capodristrian Grammar School listed according to the branches of physics.***

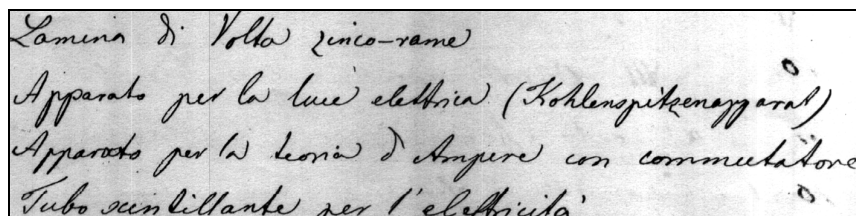
	Do leta 1857		1857	1858	1859	1860	1863	1865	1866	1867	1869	1870	1871
	A ²	B											
SKUPAJ MEHANIKA	10	11	4	13	7	1	12	1	26	6	4	2	5
- plini	4	4	0	0	0	0	1	0	2	1	1	1	1
- akustika	3	1	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1
- hidrostatika	0	0	0	1	2	0	6	1	7	0	0	0	0
- orodja	0	1	0	10	4	0	0	0	12	3	0	0	1
ELEKTRIKA IN MAGNETIZEM	11	6	3	1	6	5	22	0	2	2	2	4	1
- elektrika	8	4	3	0	5	3	13	0	0	2	2	3	1
- magnetizem	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NAUK O TOPLOTI	3	0	1	2	1	0	6	1	3	3	0	0	0
OPTIKA	8	1	1	5	1	2	11	0	0	2	2	4	3
ASTRONOMIJA	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
METEOROLOGIJA	1	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0
KEMIJA	1	1	0	4	7	0	6	4	14	0	7	2	0
INVENTARNI POPIS:													
- nabav v letu	34	19	9	25	22	8	60	7	46	13	15	12	9
- vseh naprav	34	53	62	87	109	117	154	178	224	237	264	276	285
Letnih nabav po Izvestjih:								7	23	9	13		8

*V stolpcu za leto 1863 so zapisane le uporabne naprave fizikalnega laboratorija gimnazije v Kopru, ki jih je bilo manj od polovice vseh. Pozneje so neuporabne naprave odpisali in zapisali nove inventurne številke, različne od popisov iz obdobja 1857–1871. Tako so po Izvestjih leta 1896 nabavili napravo, ki so jo zapisali pod inventurno številko 239. Po prvotnem oštevilčenju v inventarjih (PAK, 1) so napravo s to številko vpisali že leta 1868.

**In the column for the year 1863 just the useful instruments of Capodristrian Physics Cabinet are listed, which was less than half of total. Later they got rid of damaged instrument and wrote new inventory numbers different from those used in inventories between the years 1857–1871. For example, according to the Program for the year 1896 they acquired the instrument noted with the inventory number 239, but that number was used already in previous inventory for the year 1868 (PAK, 1).

Popisane naprave v inventarjih gimnazije Koper v primerjavi z ljubljanskimi niso bile razvrščene po fizikalnih panogah. Fizikalni kabinet gimnazije v Kopru je po nabavah iz leta 1848 z dodatki leta 1863 štel 54 naprav. Kaže, da poldrugo desetletje

2 Delile so se na »državno lastnino« (Proprietà erariale, v tabeli in v inventarju označeno z »A«) in »Grisonijevo ustanovo« (Fondazione Grisoni, v tabeli in v inventarju označeno z »B« (PAK, 1, 2, 3)).

Sl. 7: Deseta stran nepaginiranega popisa koprskega fizikalnega kabineta z napravami, ki jih je Vlacovich nabavil leta 1859. Številko 102 je dobila cink-bakrova Voltova celica, pod njo je električno svetilo, številko 104 ima naprava za prikaz Ampèrove teorije in končno še prikaz električnega iskrenja, ki ga je Vlacovich uporabljal pri svojih koprskih in tržaških raziskovanjih (PAK, 1, 10).

Fig. 7: The 10th page of unpagined listing of Capodistrian cabinet of physics with instruments which Vlacovich used in 1859. The number 102 goes for zinc-copper Voltaic pile, below is the electric lighter, the number 104 goes for the instrument used for the demonstration of Ampère's theory, and finally there is also the demonstration of electrical sparkling which Vlacovich used for his research in Capodistria and Trieste (PAK, 1, 10).

niso nabavljali novih instrumentov, čeprav je »Preudarni in delavni profesor« Vlacovich je v šolskem letu 1862/63 prejel 126 florintov dotacij in z njimi fizikalni »kabinet opremil za potrebe plodnega poučevanja« (Atti Ginnasio, 1863, 33; Sabaz, Južnič, Okretič-Salmič, 1998, 60). Vodil je še poseben kabinet za kemijo, kjer so tudi popravljali pokvarjene naprave.

Iz popisa ni mogoče ločiti, katere izmed naprav so bile nabavljene leta 1848, katere pa leta 1863, razen same postavitve kabineta za kemijo. Prav tako preseneča maloštevilnost nabav za pouk astronomije na gimnaziji v Kopru pred zadnjo četrtino 19. stoletja, podobno kot istočasno v fizikalnem kabinetu gimnazije v Celovcu. Med popisanimi napravami v Kopru ni bilo teleskopov, ki so jih v tem času imeli v Ljubljani. Pozneje so kupili Galilejeve teleskope iz brona, ki so na gimnaziji Gian Rinaldo Carli v Kopru še danes ohranjeni.

Pri objavljenih meritvah je Vlacovich uporabljal elektrometer Priestleyevega varovanca Williama Henleya (Henly) iz leta 1772 (Heilbron, 1993, 82–83), ki ga je zapisal v inventarnem popisu leta 1857, ne pa med štiriinpetdesetimi fizikalnimi instrumenti, naštetimi v izveštjih za leto 1863 (PAK, 1, št. 50 (leto 1857); Vlacovich, 1862b, 535, 552; 1862a, 35, 52; Atti Ginnasio, 1863, 33–34); Henleyev merilec je Kersnik že leta 1811 in 1845 uporabljal v Ljubljani (ZAL, 2, 8). Vlacovich je elektriko pridobival z generatorjem Carla Winterja (Vlacovich, 1862a, 57), ki je plošče prvi sestavil sredi 19. stoletja na Dunaju. Isti pripomoček je leta 1852 Robida kupil za svoj fizikalni kabinet v Celovcu.

Med dvaindvajsetimi napravami za elektriko in magnetizem je Vlacovich v svojih razpravah uporabljal cev za opazovanje iskre, Leydensko steklenico, Voltovo baterijo in dvanajst močnih Bunsenovih baterij. Imel je še aparat za električno luč v vakuumu ter obločnico (PAK, 1, št. 103, št. 105 (leto 1859), št. 112 (leto 1860); Atti Ginnasio, 1863, 35–36). Vlacovicovo vakuumsko žarnico z nitko iz oglja je prvi opisal Jobard leta 1838 v Belgiji, uspešno pa jo je prodajal šele Edison po letu 1879.

Cene naprav v fizikalnem kabinetu gimnazije v Kopru

Tabela 7: Letna poraba florintov za potrebe fizikalnega kabineta v Kopru, ki je hranila tudi pripomočke za poučevanje kemije.

Table 7: Yearly outcome in florins for the needs of cabinet of physics in Capodistria where they also kept the chemical instruments.

Leto:	1866	1867	1869	1870	1871	Povprečje
Stroški v fl (število nabav)	111,42 (46)	80,80 (13)	135,60 (15)	107,03 (12)	112,00 (9)	109,37 (19)
Povprečna cena naprave (fl)	2	6	9	9	12	6

Tabela 8: Vrednosti eksperimentalnih naprav gimnazije v Kopru v florintih.

Table 8: Prices of experimental instruments of the Capodistrian Grammar School in florins.

	Porabljenih fl za nakup fizikalnih naprav (število nakupov)					Skupna (povprečna) cena v fl:	Število nabav v cenovnem razredu (fl)			
	1866	1867	1869	1870	1871		do 3	3–10	10–20	nad 50
VSA MEHANIKA	33,94 (26)	13,3 (6)	7,3 (4)	2 (1)	57 (5)	113,54 (2,78)	37	2	3	1
Hidromehanika	3,38 (7)	0	0	0	25 (2)	28,38 (3,15)	8	1	0	0
Plini	4,42 (2)	5 (1)	1,5 (1)	2 (1)	5 (1)	17,92 (2,99)	3	0	2	1
Akustika	0	5,5 (2)	0	0	15 (1)	20,5 (6,83)	1	1	1	0
Orodja	24,56 (12)	2,8 (3)	0	0	12 (1)	39,36 (2,46)	16	0	0	0
ELEKTRIKA IN MAGNETIZEM	18,9 (2)	7 (2)	16,8 (2)	78 (4)	20 (1)	140,7 (12,79)	2	6	2	1
Elektrika	0,9 (1)	7 (2)	16,8 (2)	18 (3)	20 (1)	62,7 (6,97)	0	6	2	0
NAUK O TOPLOTI	12,72 (3)	15,5 (3)	0	0	0	28,22 (4,70)	1	2	2	0
OPTIKA	0	45 (2)	65 (2)	25 (4)	25 (3)	160 (14,59)	0	6	3	2
METEOROLOGJA	12 (1)	0	0	0	0	12 (12)	1	0	0	0
VSE SKUPAJ							41	16	10	4

Med letoma 1866–1871 so v inventar fizikalnega kabineta v Kopru vpisovali še cene posameznih naprav. Najdražje fizikalne naprave v Kopru so bile: gumijasti balon s pipo iz medi, bržkone namenjen za raziskovanje plinov (PAK, 1, št. 255 (leta 1867)), Nörrenbergerjev polarizator z Nicolovo prizmo kot analizatorjem, Ruhmkorffov induktor za praznjenje skozi Geisslerjevo elektronko in »naprava za razkroj slike«, verjetno Newtonov poskus s prizmo. V povprečju so bile optične in elektromagnetne naprave nad dvakrat dražje od drugih.

Tabela 9: Svetila, popisana v gimnazijskih izveštjih oziroma ob vsakoletnih rokopišnih inventurah v Ljubljani (L) (ZAL, 1; 2; 3), Kopru (K) (PAK, 1), Celovcu (C) in Novem mestu (N).

Table 9: Lighters listed in the grammars school programmes or in yearly manuscript inventories in Ljubljana (L) (ZAL, 1; 2; 3), Capodistria (K) (PAK, 1), Klagenfurt (C), and Novo Mesto (N).

Svetilo (cene po ljubljanskem inventarju iz leta 1866)	Leto nabave (kraj, inventarna številka)
Plinska svetilka iz črne lakirane kovine, Freybergerjev izdelek	med 1809–1845 (L357)
varnostna svetilka Humphrya Davya (* 1778; † 1829) (v Kopru ohranjena miniatura in ačica)	pred 1855 (N90), pred 1857 (K45)
Svetilka iz stekla, na sifon	1858 (K74)
Svetilka, imenovana po Švedu J. J. Berzeliusu (* 1779; † 1848)	1853 (L), 1855 (N47), pred 1857 (K21), 1864 (K164)
Naprava s konico iz oglja za proizvodnjo električne svetlobe (6 fl 30 kr)	1854 (L30)
Naprava za demonstracijo žarenja galvanske elektrike	1856 (L)
Trije pari osti iz oglja	1859 (K100)
Naprava za električno luč z ostjo iz oglja, v vakuumu	1859 (K103)
Cev za električne iskre	1859 (K105)
Naprava za električno luč v vakuumu	1860 (K112)
Indukcijska tuljava s krožnim prekinjanjem v vakuumu	1860 (K114)
Obločnica (danes v Kopru ohranjen elektromagnetni regulator električnega obloka)	pred 1863 (K)
Špiritna svetilka v steklu (63 kr)	pred 1866 (L22)
Naprava s konico iz oglja za električno svetlobo z gonilom in reflektorjem	1868 (L)

*Tabela 10: Trideset naprav fizikalnega kabineta gimnazije Koper z nabavno ceno, višjo od treh florintov, zapisano v inventarnih popisih (PAK, 1). * Fizikalne panoge so označene z začetnicami: M (mehanika s posebnimi področji: a (akustika), h (hidrostatika) in p (plini, aerodinamika)), T (nauk o toploti), S (nauk o svetlobi) in EM (elektrika in magnetizem).*

*Table 10: Thirty instruments kept in the cabinet of physics of Capodistrian Grammar School with their selling prices over 3 florins noted in inventories (PAK, 1). ** The branches of physics are noted with their initials: M (mechanics with its special sub branches a (acoustic), h (hydrostatics), and p (gases with aerodynamics)), T (theory of heat), S (optics), and EM (electrics and magnetism).*

Naziv naprave	Panoga fizike	Leto nabave	Inventurna številka	Cena v florintih	Nemških mark	Številka v Kohlovem katalogu
Negrettijev maksimalni termometer	T	1866	202	12,00	22 ali 6	91074 in 91095
Model Wattovega stroja	T	1866	212	12,00	105	91564
Majhen Morsejev telegraf	EM	1866	213	18,00	22	95148
Elastični balon iz gume z medeninasto pipo	M-p	1867	225	58,00	4,5	15411
Trevelyanov termofon	S	1867	226	4,50		
Konkavno zrcalo s štirimi slikami	S	1867	228	5,00	12	15601
Naprava za spektralno analizo	S	1867	229	40,00	32	15681
Papinov lonec	T	1867	230	6,00	50 do 240	91319–91324
Ingenhouszov merilec toplotne prevodnosti	T	1867	231	5,00		
Naprava za galvanoplastiko	EM	1867	233	5,00	11	95070
Struna za violončelo	M-a	1867	236	3,00		
Grovejev element	EM	1869	259	8,00		
Dva pripomočka za uporabo baterije	EM	1869	260	8,80		
Nörrenbergov polarizacijski aparat	S	1869	261	55,00	85	15867
Dve konveksni in dve konkavni leči	S	1869	262	10,00		
Ruhmkorffov induktor	EM	1870	265	60,00	22	93187
Geisslerjeve elektronke	EM	1870	268	3,00	5 do 20	95738–95767
Nicolova prizma	S	1870	269	6,00		
Dve kristalni plošči	S	1870	271	5,25		
Šest valjev iz cinka	EM	1870	272	9,00		
Šest valjev iz oglja	EM	1870	273	6,00		
Dvanajst vijakov za opazovanje barv	S	1870	274	4,20		
Opazovanje sile sunka vodnega curka	M-h	1871	277	5,00		
Prikaz Torricellijevega teorema	M-p	1871	278	15,00	30 ali 25	15321 in 15326
Prikaz Mariottovega zakona	M-p	1871	279	20,00	16	15343
Akromatska prizma	S	1871	280	10,00	45	15676
Prizma iz za kapljavine	S	1871	281	11,00	75 do 220	15667 in 15672
Naprava za bočno projekcijo slike	S	1871	282	4,00		
Pripomoček za vzbujanje longitudinalnih valov	M-a	1871	283	15,00	15	15499
Bohnenbergerjeva vrtavka ³	M	1871	284	20,00	45	15145

* Cene v nemških markah in številke po katalogu so povzete po Kohlovi ponudbi (Kohl, 1907).

** The prices in German Marks and the catalogued numbers from Kohl's offer (Kohl, 1907).

- 3 Vrtavka s podstavkom, ki jo je Bohnenberger, profesor matematike in astronomije v Tübingenu, sestavil leta 1817 za ponazoritev vrtenja Zemlje in drugih nebesnih teles. Leta 1852 je Foucault v Parizu izboljšal vrtavko in jo imenoval gyroskop; pozneje so jo veliko uporabljali v tehniki. Bohnenbergerjevo napravo so na gimnaziji v Kopru nabavili leta 1871 in je še danes v dobrem stanju.

Žal večina naštetih fizikalnih naprav danes ni več uporabnih. Številne naprave iz ljubljanske gimnazije čakajo na raziskovalce v Slovenskem šolskem muzeju, medtem ko Vlacovicheve svetilke še danes najdemo v zelo dobro ohranjenem fizikalnem kabinetu italijanske gimnazije v Kopru. Popis kaže, kako so v fizikalnih kabinetih v deželah, poseljenih s Slovenci, postopoma opuščali plinske in špiritne svetilke ter jih nadomeščali z električnimi. Leta 1857 je svet mesta Ljubljana posodil gimnazijskemu fizikalnemu kabinetu baterijo z desetimi cink-železovimi elementi in regulator za proizvodnjo električne svetlobe (Programm und Jahresbericht, 1857, 28). Po inventurnem popisu 15. 8. 1876 so na gimnaziji v Kopru pod strop obešali dve petrolejki (PAK, 2, 7). Leta 1886 so v koprskem fizikalnem kabinetu nabavili dve električni svetilki (*due lampade ad incandescenza*) (Programma, 1887) in napovedali, »da bodo nameščene še druge«. Izdelovalec teh žarnic žal ni bil naveden. V času kustosa Orlanda Inwinkla so leta 1908 fizikalni kabinet gimnazije v Kopru opremili s samostojno električno napeljavo; napetost so lahko spreminjali med 1 in 250 V, tok pa od 0,1 do 30 A. Kabinet je bil neposredno povezan z električno centralo, neodvisno od mestne napeljave; za nameček si je Sbuelz privoščil še nakup novega Röntgenovega izuma (Annuario, 1908, 56). Nova električna doba je bila pred vrati, saj so prav v tem času električne žarnice tudi v Ljubljani prevladale nad plinsko razsvetljavo.

Leta 1866 je imel Mitteis na ljubljanski gimnaziji 75 naprav za prikazovanje električnih in magnetnih pojavov (ZAL, 1), več kot trikrat toliko kot Vlacovich tri leta prej. Leta 1896 je imel fizikalni kabinet gimnazije v Kopru že 239 oštevilčenih naprav, med katerimi so poleg italijanskih zapisali še nekaj nemških nazivov (Programma, 1894; 1896, 82). V triintridesetih letih se je število naprav v fizikalnem kabinetu pomnožilo za več kot štirikrat in doseglo število, ki so ga imeli v Ljubljani petintrideset let prej. Leta 1875 je fizikalni kabinet gimnazije v Ljubljani hranil 360 naprav.

Morsejeva telegrafa so v Kopru nabavili leta 1866 in leta 1881, v Ljubljani pa so ju kupili leta 1852 in leta 1864. Trevelyanov termofon sta obe ustanovi nabavili leta 1867,⁴ morda ob organiziranem nakupu, kot jih poznajo sodobne šole. Bourdonov kovinski barometer so v Kopru dobili leta 1875, deset let za Ljubljano. Naprave za preučevanje loma in odboja svetlobe so v Kopru kupili leta 1875, v Ljubljani pa leta 1864.

V Kopru so se zanimali celo za fluorescenco, ki je botrovala večini fizikalnih odkritij na prelomu stoletja. Leta 1875 so nabavili tri posodice za fluorescenco, leta 1907 pa osem fluorescentnih kapljev. Sledili so odkritjem v elektroniki: v letih 1870, 1897 in 1907 so kupovali Geisslerjeve elektronke, nazadnje kot didaktični komplet. Leta 1905 so dobili nedavno izumljeni radiotelegrafski Marconijev aparat,

4 Termometer (termofon) Škota A. Trevelyana (v Atti Ginnasio Superiore, 1867, 59 pomotoma Trevelyau) so na gimnaziji v Kopru nabavili leta 1867 in je še danes v dobrem stanju.

ki je Marconiju leta 1909 prinesel Nobelovo nagrado iz fizike. Leta 1907 in 1908 so zbirko dopolnili z rentgensko napravo, Crookesovo ter Hittorfovo elektronko za opazovanje žarkov oziroma delcev, odkritih konec 19. stoletja (Annuario, 1907, 61).

Leta 1863/64 je dotedanjega profesorja Vlacovicha v Kopru zamenjal Lorenzo Gossetti (Gosetti), redni docent, doktor matematike, civilni inženir in arhitekt. Za njim je službo profesorja fizike nastopil redni docent Rečan Stefano Hammerle (1867–1871), nato pa Solkanec Carlo Sbuelz (Karol Žbuelz), redni docent in kustos fizikalnega kabineta (1872–1902), ki je razisloval tudi krivulje (Sbuelz, 1874). Do prve svetovne vojne je nato fiziko koprski mladini predaval Orlando Inwinkl.

Sbuelz je vodil fizikalni kabinet koprške gimnazije skoraj tri desetletja in je bržkone najbolj zaslužen za dobro ohranitev današnjega fizikalnega kabineta. V izveštjih za leto 1874 je objavil odmevno matematično razpravo (Programma, 1873, 62; 1874, 322, 24; 1875, 49). Sbuelz je bil rojen leta 1844 v Gorici v družini z nemškimi in italijanskimi pogovornimi jeziki. 31. 5. 1872 je opravil učiteljske izpite za matematiko, obenem pa za prirodoslovje (*Naturlehre*) s kemijo in fiziko. Leta 1890 je bil v Kopru profesor VIII. plačilnega razreda (Schematismus, 1882; 1890).

V času Sbuelzovega naslednika, suplenta Bartolija, je v letu 1903 naprave v kabinetu gimnazije Koper popravljali tržaški mehanik Delsasso (Programma, 1903, 60). Leta 1910 se je fizikalni kabinet gimnazije v Kopru preimenoval v kabinet za kemijo in fiziko (Annuario, 1910, 81), saj se je tudi na gimnaziji uveljavila kemija, ki je bila na realkah že dolgo samostojen predmet; prav tedaj je kustos Inwinkl kupil influenčni kolovrat z velikanskimi iskrami, ki ga Holtz sestavil leta 1865 v Berlinu; žal je bil preobčutljiv na vlago in je zahteval začetno naelektritev. Od leta 1915 je kabinet vodil kemik Antonio Schor (Annuario, 1915, 35; Sabaz, 2008, 202).

Primerjava nakupov gimnazijskih fizikalnih kabinetov glede na fizikalne panoge

V izveštjih niso objavljali odpisov posameznih fizikalnih instrumentov in so navadno popisali manj nabav kot v inventarjih. V Izveštjih gimnazije Koper za leto 1866 so zapisali le pol toliko nabav fizikalnih naprav kot v inventarnem popisu za isto leto (Atti Ginnasio Superiore, 1866, 58). V drugi polovici 19. stoletja so v inventarjih gimnazije Koper popisali več kot dvakrat toliko nabav akustičnih naprav kot v izveštjih. V izveštjih gimnazije v Ljubljani so popisovali naprave v vrstnem redu, ki ni bil enak razvrstitvi po panogah fizike v inventarnih popisih. Posebno velike razlike so bile znotraj posameznih področij mehanike.

Tabela 11: Nabave fizikalnih kabinetov, razporejene po fizikalnih panogah in sorodnih vedah: S (vseh nabav), P (povprečno nabav na leto), O (odpisanih naprav), R (odstotkov sočasnih nabav ljubljanske gimnazije).

Table 11: The acquisitions in Physics cabinets arranged according to the branches of physics and related fields: S (all acquisitions), P (average acquisitions per year), O (abandoned instruments), and R (percentage of simultaneous acquisitions in Ljubljana).

	Ljubljana					Celovec				Koper					
	20 Inventarjev 1856–1875			25 Izve- stij 1851– 1875		12 Izvestij 1851–1875			11 Inventarjev 1856–1871 (brez 1863)			10 Izvestij 1865–1875			
	S	P	O	S	P	S	P	R	S	P	R	S	P	R	
Kemija	18	0,90	13	16	0,67	4	0,33	49	40	3,6	400				
Mere, uteži	2	0,10	2	17	0,71	10	0,83	117	26	2,4	436				
Trdnine	9	0,45	0												
Tekočine	8	0,40	1	17	0,71	6	0,50	70	14	1,3	325				
Plini	26	1,08	0	9	0,38	2	0,17	44	14	1,3	148				
Akustika	17	0,85	4	9	0,38	9	0,75	197	5	0,5	59				
SKUPAJ MEHANIKA	62	3,40	7	52	2,17	27	2,52	114	59	5,4	159				
Elektrika	1	0,05	0	5	0,21	1	0,08	38	31	3,1	6200				
Elektromagnetizem	33	1,65	3	36	1,50	4	0,33	22	9	0,9	55				
Magnetizem	1	0,05	0	5	0,21	1	0,08	38	3	0,3	600				
SKUPAJ ELEKTRIKA IN MAGNETIZEM	34	1,70	3	55	2,29	9	0,75	33	43	3,9	229				
Toplota	11	0,55	4	17	0,71	13	1,08	152	14	1,3	236				
Optika	28	1,40	4	28	1,17	10	0,83	71	29	2,6	186				
Astronomija	0	0,00	2	4	0,17	3	0,125	147	0	0					
Meteorologija (glej tudi plini)				10	0,42	4	0,33	79	3	0,3					
Astronomija in meteorologija				14	0,58	7	0,58	100	3	0,3					
VSE SKUPAJ	153	7,65	33	180	7,50	70	5,83	78	188	17,1	223	117	11,7	156	
Ostalo	34	1,70	12	tiskovine, slike, oprema					31	2,8	165				

Dohodki fizikalnega kabineta gimnazije v Kopru so bili približno enaki dohodkom na gimnaziji ali na realki v Celovcu ter za približno 50% manjši od gimnazije v Ljubljani, ki je bila ena najpomembnejših v monarhiji (Wretschko, 1878, 397). Fizikalni kabinet liceja v Ljubljani je imel 626 naprav že po Kersnikovem popisu tik pred marčno revolucijo leta 1847 (ZAL, 3). Čeprav vsi popisani instrumenti niso bili povsem uporabni, je številka velika v primerjavi z dvaindvajsetimi instrumenti v »*Musei physici*« zagrebške predmarčne Akademije, o katerih je poročal tedanji profesor fizike Ivan Kiselj (Benigar, 1885, 910).⁵

⁵ Slovenca Benigarja so hudomušni Zagrebčani za šalo klicali »Janez«; njegov sin je zaslovel z raziskavami ameriških Indijancev.

Število letnih nabav fizikalnega kabineta v Celovcu ni bilo veliko manjše kot v Ljubljani, v Kopru pa so kupovali celo veliko več. Za vse panoge fizike, razen akustike in elektromagnetizma, so v Kopru kupovali nekajkrat več naprav kot v Ljubljani. Med drugim so v Kopru potrebovali veliko novih električnih merilnih naprav in baterij, ki so jih v Ljubljani in Celovcu podedovali od predmarčnega liceja.

Robida v Celovcu in Vlacovich v Kopru sta kupovala več cenejših didaktičnih pripomočkov od ljubljanskih kustosov fizikalnega kabineta. Robida je nabavljal številne pripomočke za raziskovanje akustike, toplote in mehanike trdnin, o katerih je objavljajal znanstvene raziskave. Manj naprav je kupoval za poskuse za optiko in mehaniko plinov, ki so bile v povprečju več kot dvakrat dražje. Med letoma 1852–1854 je dobil osem novih naprav za ponazoritev toplotnih pojavov. Za razliko od mlajšega Vlacovicha je nabavljal razmeroma malo dragih elektromagnetnih naprav, ki so pridobivale na pomenu z napredkom tehnologije v drugi polovici 19. stoletja.

Leta 1863 so v Kopru popisali še uporabne naprave, ki jih je bilo tako manj kot pol vseh nabav. Zato so pozneje napravam pripisali nove inventarne številke, različne od popisov iz obdobja 1857–1871. Tako so po Izvestjih leta 1896 nabavili 239. napravo, kar se je po prvotnem oštevilčenju v inventarjih zgodilo že leta 1868.

Gmotne zmogljivosti fizikalnih kabinetov omejujejo izdatke za nakup pripomočkov

Med letoma 1866–1871 so v inventarnih popisih fizikalnega kabineta v Kopru zapisovali še izdatke za posamezne naprave. Te podatke lahko uporabimo za zanimiv pregled cen tedanjih znanstvenih pripomočkov.

*Tabela 12: Letni izdatki za fizikalne in kemijske naprave kabineta v Kopru v florintih.
Table 12: Yearly outcomes in florins spent for physical and chemical instrument in Capodistrian cabinet.*

Leto	1866	1867	1869	1870	1871	Povprečje
Cena (kosov)	111,42 (46)	80,80 (13)	135,60 (15)	107,03 (12)	112 (9)	109,37
Povprečno	2,22	6,22	9,04	8,92	12,44	5,76 (19)

Tabela 13: Dohodki fizikalnih kabinetov srednjih šol v Kopru, Ljubljani in Celovcu v florintih.

Table 13: Incomes in forints spent in the secondary schools of Capodistria, Ljubljana, and Klagenfurt.

Leto	Gimnazija Ljubljana	Gimnazija Celovec	Realka Celovec	Gimnazija Koper
1849–1858	200			
1850/51		100		
1852		400 od koroške dežele, 100 od prelata St. Paula		
1863				126
1865/66		105		
1866–1871				okoli 110
1858–1873	210			
1873–1876	200			
1877				200
1880				122,2
1881/82			150	
1885				120
1886–1898				130

Ohranjenost nekdanjih naprav fizikalnega kabineta gimnazije v Kopru

Fizikalni kabinet italijanske gimnazije v Kopru se še danes lahko pohvali s skoraj polovico od 239 oštevilčenih naprav, popisanih leta 1896. Med drugim hranijo sto-petdeset naprav iz bron in iz lesa, ki jih je večinoma nabavil Carlo Sbuelz, kustos fizikalnega kabineta v Kopru med letoma 1872–1902. Ob začetku prve svetovne vojne so imeli v fizikalnem kabinetu gimnazije v Kopru skoraj 300 fizikalnih (in kemijskih) naprav. Nekaj instrumentov se je seveda v poznejših letih izgubilo, drugi pa so premalo ohranjeni, da bi jih še znali sestaviti v uporabno celoto. Starejše naprave iz trpežne masivne kovine so pogosto pritrjene na močnih lesenih podstavkih; danes so očiščene in prenovljene, tako da lahko uživamo ob pogledu nanje. Večino so kupili v Avstriji, predvsem na Dunaju, redke izhajajo z območja današnje Italije.

Manj je uporabnih vakuumskih naprav, predvsem različnih izvedb katodnih elektronk, ki so jih srednje šole nabavljale kmalu po izumu Geisslerjeve vakuumske črpalke leta 1854 v Bonnu, predvsem pa po odkritju rentgenskih žarkov. Omogočale so zanimive prikaze: prizadevni srednješolski profesor si je z njimi lahko obetal celo marsikatero znanstveno odkritje. Seveda je bilo te naprave lažje poškodovati od trd-

nejših naprav iz bron iz lesa. Več vakuumskih cevi najdemo v mlajšem fizikalnem kabinetu gimnazije v Kočevju, gimnazije Bežigrad ali Elektrotehniško-računalniške strokovne šole in gimnazije na Vegovi v Ljubljani, prav nobene pa v fizikalnih kabinetih nekdanje 1. in 2. gimnazije v Ljubljani, katerih naprave je v 70. letih prejšnjega stoletja prevzel Slovenski šolski muzej. Velik del srednješolske naravoslovne dediščine se je v zadnjem stoletju izgubil; žal imamo le malo pokazati iz ostaline 1. ljubljanske gimnazije, ki je bila veliko bolje opremljena od ostalih.

Priseganje na nove tehnologije 20. stoletja ni bilo posebno prijazno do ohranjanja starih eksperimentalnih naprav v srednješolskih fizikalnih kabinetih. Zato so masivne naprave iz bron in lesa šle pogosto po zlu in z njimi še dobršen del naše prirodoslovne preteklosti. Razstave učil v sodobni Sloveniji niso (bile) posebno naklonjene starim učilom, čeravno jih je na svetu veliko in jih lahko zasledimo tudi na svetovnem spletu.

Izboljšavam sledimo šele v zadnjem desetletju. Tako od leta 1994/95 prenavljajo zbirko fizikalnih naprav na italijanski gimnaziji Gian Rinaldo Carli v Kopru. Instrumente v omarah na hodniku šole so katalogizirali in fotografirali. Pomembnejše naprave so junija 1997 mesec dni razstavljali na zelo obiskani razstavi v Osrednji knjižnici Srečka Vilharja v Kopru. Danes se lahko prav v Kopru pohvalimo z najbogatejšo urejeno zbirko srednješolskih fizikalnih učil.

Tabela 14: Danes najbolj lični pripomočki nekdanjega gimnazijskega fizikalnega kabineta v Kopru s šiframi sodobnega kataloga italijanske gimnazije Gian Rinaldo Carli v Kopru (Sabaz, 1994–1995).

Table 14: Best shaped instruments from the former Capodistrian Grammar School with the numerations of the modern Italian Grammar School Gian Rinaldo Carli in Capodistria (Sabaz, 1994–1995).

Panoga, naziv in opis naprave	Leto nabave po Izvestjih, sorodne nabave in popisi
MEHANIKA	
M1. Atwoodsovo padalo, visoko okoli 2 m. V leseni podstavek vklesano »41 40«; »240765« [24. 7. 1865]	1891 (tudi v Ljubljani)
M2. Elektromagnetna ura	1863 ali prej (tudi v Ljubljani)
M3. Ura z nihalom na kompenzacijo	1881
M4. Masa Foucaultovega nihala	1863 ali prej
M5. Naprava za študij kroženja	
M6. Klanec s sodčkom, s premaknjenim težiščem za kotaljenje po klancu navzgor	1891 (Kohl, 1907, št. 15113; tudi v Ljubljani)

Panoga, naziv in opis naprave	Leto nabave po Izvestjih, sorodne nabave in popisi
M7. Magdenburški polkrogli, Nicholsonov aerometer	1865: samo aerometer za spremenljive prostornine
M8. Sferometer	
M9. Tehtnica z mehurčkom (vodna, »wasserwaage«)	
TOPLOTNI POJAVI (začenši s hidrostatiko)	
T1. Richardov barograf	1863 ali prej: suhi (aneroidni) barometer
T2. Daniellov higrometer na kondenzacijo	
T3. Bimetalni termometer	1882
T4. Bourdonova cev: deformacije, ki jih povzroča tekočina pod tlakom elastične snovi	1875: Bourdonov barometer, navadni manometer
T5. Destilator	
T6. Pirometer na toplotni raztezek trdnin	1876: pirometer
T7. Razni stekleni deli različnih naprav	
T8. Univerzalni hidrostatični pribor	1896 (št. 239)
T9. Pascalova naprava za merjenje tlaka	
T10. Črpalke za Heronovo posodo	
T13. Lonec s kuhalnikom za kuhanje pod nadtlakom	
T14. Heronova posoda	1907: Heronov balon
T11. Papinov lonec z varnostno zaklopko	1867 (št. 230, 6 fl): Papinov lonec (»un digestore Papiniano«)
T12. Lonec na (nad)tlak	
T15. Pascalova naprava za opazovanje tlaka na dno (Stevinov zakon)	1882
T16. Kartezijev plavač (hudič)	1866 (št. 226, 0,24 fl), tudi 1863 ali prej
T17. Mariottova cev z živim srebrom (višina okoli 2 m, odlom na vrhu cevi), 1863, 1871 (št. 279, 20 fl), 1895, 1897: Mariottov zakon	
T18. Dutrochetov endosmometer	Kohl, 1907, št. 20
T19. Réaumurjev termometer in Augustov psihometer (vlažnost zraka)	1863 ali prej
T20. Presek naprave na izmenični tok pare	1877
T21. Miniaturna Davyjeva varna rudniška svetilka	1886: 2 električni svetilki (Kohl, 1907, št. 91590)

Panoga, naziv in opis naprave	Leto nabave po Izvestjih, sorodne nabave in popisi
Naprava za merjenje poroznosti lesa (s sledovi živega srebra)	Kohl, 1907, št. 15171
»altri furono cimpessi« (Kohl, 1907, 91590)	
OPTIKA z vakuumskimi elektronkami in akustiko	
O1. Mikroskop z dodatno opremo v lesenem toku	1874: mikroskop s petimi okularji in tremi objektivi za kabinet » <i>Storia naturale</i> «
O2. Mikroskop za projekcijo, v katerem manjka okular	
O3. Teodolit za določanje kotov, v lesenem toku	
O4. Heliostat, vrtljiv okoli navpične osi, ki sončne žarke vedno odbija v isto smer	1914: Zidni heliostat (Ganot, 1886, poglavje 534)
O5. Projektor na sončno svetlobo (Sončev mikroskop, diafragma heliostata)	pred 1857 (št. 33, Sabaz, 1994–1995, 29; Ganot, 1886, št. 557559)
O6. Model zemeljskega daljnogleda z lečami na leseni optični plošči dolžine okoli 80 cm (z lesenim podstavkom)	(Kohl, 1907, št. 15776)
O7. Astronomski daljnogled iz brona dolžine okoli 80 cm v lesenem toku	
O8. Fresnelova dvojna prizma za interferenco in druge optične priprave	
O9. Kaleidoskop	1863 ali prej, 1900
O10. Dikromatski sistem prizem v dveh delih	1871 (št. 280, 10 fl): Akromatska prizma
O11. Zrcalo s črnim steklom pod polarizacijskim kotom	
O12. Votel valj z vrtljivo prizmo	
O13. Spektroskop za direktno ogledovanje	1875: Spektrometer za meritev Fraunhoferjevih črt
O14. Dva primerka Hartlovih optičnih plošč	1906 (Kohl, 1907, št. 15618); tudi v Ljubljani
O15. Naprava za odboj svetlobe	1875: (Kohl, 1907, št. 15592-3), tudi v Ljubljani; 1872: naprava za lom svetlobe (Kohl, 1907, št. 15628)
O16. Naprava za Newtonove kolobarje	1857 (št. 20)
O17. Naprava za spekter (disperzije svetlobe)	1868: Massonova spektralna naprava

Panoga, naziv in opis naprave	Leto nabave po Izvestjih, sorodne nabave in popisi
O18. Heliostat z mikrometrsko režo	
O19. Zrcalo iz črnega stekla	
O20. Crookesova elektronka	1907
O21. Elektronka z razredčenim zrakom	1870 (št. 268, 3 fl), 1897: Geisslerjeva; 1907: različne elektronke
O22. Kamera obskura	1882
O23. Projektor za filme	
O24. 7 Helmholtzovih resonatorjev (iz serije osmih)	1907: 10 kosov Helmholtzovih resonatorjev
O25. Resonanca vibracij zvoncev za ojačitev zvoka	1867: majhen akustični rog
ELEKTRIKA IN MAGNETIZEM	
E1. 3 Leydenske steklenice	1863 ali prej (ohranjeno na gimnaziji Kočevje)
E2. Dva Voltova elektroforja	1872, 1877 (obakrat brez omembe Volte)
E3, E4, E6. Ruhmkorffov induktor za generiranje visoke napetosti, z iskrenjem dolgim 25cm (tudi Ljubljana in Kočevje) in 65 cm	1902; 1893 Riessov; 1914: Influenčni stroj
E5, E7. Ruhmkorffova indukcijska tuljava (prva brez omembe Ruhmkorffa)	1913
E8, E9. Pomnoževalka za prenos gibanja na vrtljivo orodje z višjo frekvenco	1863: pomnoževalka za hidro- in tornio elektriko
E10. Merilec kota nihanja	
E11. Marconijev oscilator in sprejemnik	
E12. Marconijev radiotelegraf	1905
E13. Dva Morsejeva telegrafa	1866 (št. 213, 18 fl) in 1881
E14. Neerfovo prekinjalo	
E14. Prekinjalo z nožem	1913: Prekinjalo s kladivom
E16. Marconijeva radijska postaja s priloženo električno shemo	
E17. Galenov radio (nepopoln)	
E18. Električni zvonec (ohranjen tudi v Ljubljani)	
E19. Neeffovo kladivo	1899
E22. Siemensova enota za upor vodnikov	1875; 1878: Siemensov uporovni steber
E23. Telefon (nepopoln, z lesenim rogom)	1878; 1882: mikrofoni; 1889: Siemensov telefon

Panoga, naziv in opis naprave	Leto nabave po Izvestjih, sorodne nabave in popisi
E21. Prekinjalo (»interapler«) z zobatim kolesom	1908: Wehneltovo elektrolitično prekinjalo
E24. Reduktor napetosti (transformator)	Wheatstonova inačica za optiko
E25. Voltmeter in ampermeter	1894 (ohranjeno tudi v Ljubljani in Kočevju)
E26. Galvanometer	
E27. Voltmeter	1908
E28. Elektromotor z dinamom	1863 ali prej, 1885
E29. Magnetoelektrična naprava (tudi v Ljubljani)	1886
E30. Votla tuljava z debelim navitjem (tudi v Ljubljani)	
E31. Sinderjev telegrafski relé in Morsejevo prekinjalo	
E32. Model elektromotorja	1863 ali prej: Pageov model elektromotorja
E33. Galvanoskop	
E34. Votla tuljava v na železnem mačku (nosilcu)	
E36. Elektromagnetni regulator električnega loka	1860 (št.112): vakuumška žarnica in obločnica
E37. Termoelektrična baterija iz bakra in konstantana za kapljavine različnih temperatur	
E38. Webrov magnetometer za merjenje magnetnega polja Zemlje	1893 (Ganot, 1886, pogl. 949)
E39. Kompas in magnetne igle	1875: Wiedemannov kompas
E40. Železni magneti v obliki podkve in kos magnetita	
E41. Deklinometer z namagnetanim vodnikom za določanje točnega meridiana	
E42. Inklinometer za določanje smeri magnetne sile Zemlje	1888, tudi v Ljubljani in Kočevju
E43. Steklена naprava	
E44. Komutator	1893
Fonograf, bržkone Edisonov, iz druge polovice 70. let 19. stoletja	

Fizikalne knjige in revije v Kopru po Vlacovichu

Vzporedno z razvojem fizikalnega kabineta je naraščalo število fizikalnih knjig in revij v profesorski knjižnici, ki so jo na koprski gimnaziji popisovali ločeno od zbirke knjig, namenjenih dijakom. Podobno kot pri nabavi naprav so ločevali tudi podarjene od kupljenih knjig. Leta 1866/67 so dobili delo o toploti nemškega teoretika Hirna, optiko in elektrostatiko profesorja matematike in fizike na univerzi v Bonnu, Beera, in elektromagnetizem profesorja v pariški *Musée d'Histoire naturelle* Antoina Césara Becquerela (Atti Ginnasio Superiore, 1867, 58–59). Leta 1872 so kupili novi knjigi G. Milanija o optiki in meteorologiji, leta 1888/89 elektriko urednika *Annalen der Physik* Wiedemanna (Programma, 1889, 56), leta 1902 več knjig o industriji, leta 1875 in 1908 milansko izdajo Galilejevih del iz leta 1832 (Programma, 1875, 61; 1908, 54), leta 1913/14 pa Graetzo elektriko, Rosenbergerjevo in Muranijevo eksperimentalno fiziko (Annuario, 1914, 67). V primerjavi z drugimi so bila stara Galilejeva, tudi za leposlovje pomembna dela, namenjena predvsem dijakom in so jih zato uvrstili v študentom namenjeni del šolske knjižnice.

Koprski profesorji so ohranjali neposreden stik z novostmi ob naročanju vodilne fizikalne revije *Annalen der Physik und Chemie* iz Leipziga z dodatkom *Beiblatter* (Atti Ginnasio Superiore, 1875, 60; Programma, 1878; 1879, 62) in *Zeitschrift für Mathematik und Physik*, ki so ga O. Schlömlch, E. Kahl in Moritz Cantor urejali v Leipzigu pri založbi B. G. Teubnerja (Atti Ginnasio Superiore, 1869, 46). V *Zeitschriftu* je med letoma 1861 in 1863 objavljala tudi Jožef Stefan. Glasilo naravoslovno-matematičnega in drugih razredov dunajske Akademije so sprva prejeli v dar od dunajske Akademije skupaj s poučno prilogo *Anzeiger* (Programma, 1879, 62; 1889, 56); morda so darilo botrovali prav Vlacovichove akademske objave. Leta 1913 so kupili še številne druge matematične, fizikalne, kemijske in meteorološke časopise (Annuario, 1913, 70–71). Med knjigami in revijami so do konca vojne prevladali nemški tiski ob nemajhnem številu italijanskih. Po letu 1913 so pridobljene fizikalne knjige ali revije naštevati v izvestjih med lastnino fizikalnega kabineta, pred tem pa so bile del skupne profesorske knjižnice. Vse nemško tiskane koprške gimnazijske knjige so zagledale luč sveta po letu 1849, med njimi *Kosmos* slovitega Humboldta kot svojevrsten odmev germanskih znanstvenih vetrov v tradicionalno italijansko naravnani Istri. Italijanske učne knjige so v Kopru prevladale po letu 1868, ko je italijanščina postala glavni učni jezik; leta 1875/76 jo je znova nadomestila nemščina (Markovič, 1994, 117).

ZAKLJUČEK

Ne vemo zakaj so prav Koprčani bolje ohranili svoja fizikalna učila kot drugi danes slovenski kraji. Uspeli s(m)o jih ovrednotiti in zapustiti zanamcem, da bodo s ponosom znali ceniti dosežke svojih prednikov. Tovrstni zakladi so dediščina domače kulture in v veliki meri pričajo, kako malo so nekdanje šole na slovenskem ozemlju zaostajale za podobnimi v Evropi – morebiti so jih ponekod celo prekašale. Šolniki so od nekdanj sol v juhi izobraževanja vsakega naroda: orodja in še posebej fizikalne naprave, ki jih učitelji uporabljajo za zložnejše vlivanje znanja v pogosto trde glave svojih dijakov, pa so kot žlice, brez katerih se juhe ne da premešati.

PRILOGA: SEZNAM OSEB

Anton Ambschell (* 9. 3. 1751 Győr; SJ 17. 10. 1767 Trenčin na Slovaškem; † 14. 7. 1821 Bratislava).

Dominique François Jean Arago (* 1786; † 1853).

Nicola Bammacaro (Bammacarus, Bammarchius, Bammacari, † 1778).

Michele Alberto Bancalari (* 1805 Chiavari pri Genovi; pijarist).

Carlo Battista Barletti (* 1735 Roccase v provinci Alessandria; † 1800).

Giacomo Battista Beccaria (Giambattista Beccheria, * 31. 10. 1716 Mondovi; † 27. 5. 1781 Torino).

Antoine Césaire Becquerel (* 1788; † 1870).

August Beer (* 31. 7. 1825 Trier; † 18. 11. 1863 Bonn).

Bartolomeo Biasoletto (* 1793 Vodnjan v Istri; † 1858/59 Trst).

Johann Gottlieb Friedrich Bohnenberger (* 1765; † 1831).

Mathurin Jacques Brisson (* 1723 Fontenay-le-Comte; † 1806 Croissy pri Parizu).

Nicholas Joseph Callan (* 1799; † 1864).

Moritz Benedict Cantor (* 23. 8. 1829 Mannheim; † 10. 4. 1920).

Giovan Francesco Cigni (* 1734 Mondovi; † 1790 Mondovi).

Odoardo Eduardi Corsini (* 1702 Fellicarolo v Fananu; † 1765 Pisa).

Vincenzo grof Dandolo (* 22./26. 10. 1758 Benetke; † 12. 12. 1819 Varese).

John Frederick Daniell (* 1790 London; † 1845).

Remigio Samuel Döttler (* 7. 8. 1741 Dunaj; pijarist; † 8. 4. 1812).

Thomas Alva Edison (* 1847; † 1931).

Andreas baron von Ettingshausen (* 25. 11. 1796 Heidelberg; † 25. 5. 1878 Dunaj).

Ruggiero Fabbri (Fabri, * 1830 Ravenna).

Riccardo Felici (* 11. 6. 1819 Parma; † 20. 7. 1902 S. Alessio v Lucci).

Karl Joseph Firmian (* 1716; † 1782).

Felice Fontana (* 15. 4. 1730 Pomarolo pri Roveretu; † 9. 3. 1805 Firenze).

- Gregorio Fontana (* 19. 10. 1735 Nagarolo pri Roveretu; piarist; † 1802/1803 Milano).
- Jean Bernard Léon Foucault (* 1819; † 1868).
- Jean-Mothée Gaugain (* 1811 Sully; † 1880 Pariz).
- Heinrich Geissler (* 1814; † 1879).
- Antonio Genovesi (* 1712; † 1769).
- Leo Graetz (* 1856; † 1941).
- Zénobe Théophile Gramme (* 1826; † 1901).
- Adolph Hirn (* 1815; † 1890).
- Georg Hofman (* 1831 Bavarska).
- Wilhelm Theodor Bernhard Holtz (* 1836 Langut Saatel pri Barthu).
- Aleksander von Humboldt (* 1769; † 1759).
- Jan Ingenhousz (Ingen Housz, * 21. 11. 1730 Breda; † 6. 9. 1799 Wiltshire).
- Gilles Celestine Jamin (J. Gamin, * 30. 5. 1818; † 12. 2. 1886).
- Sveti Jožef Kalasanc (José de Calasanz, Giuseppe Calasanzio, * 1557 Peralta del Sal; † 25. 8. 1648 Rim; svetnik od 16. 7. 1767).
- Maurice Leblanc (* 1857 Pariz; † 1923).
- Geoge Leclanché (* 1839; † 1882).
- Georg Christoph Lichtenberg (* 1742; † 1799).
- Giovanbattista Da S. Martino (* 1739; † 1800).
- Carlo Matteucci (* 1811 Forlì v Romanji; † 1868).
- Pieter van Musschenbroek (* 1692; † 1761).
- Andrea Naccari (* 1841 Padova; † 1926 Torino).
- Janez Podhorski (Joannes Podgorsberg, Unterberg, Daniel a S. Francisco, * 1. 4. 1677 Ljubljana; piarist 1696; † 27. 1. 1766 Veteroaquale).
- Emil Du Bois-Reymond (* 1818; † 1896).
- Peter Theophil Riess (* 1804/5; † 1883).
- Avzug Arthur De la Rive (* 1801 Genf; † 1873 Marseille).
- Giuseppe Saverio Poli (* 26. 10. 1746 Molfetta; † 7. 4. 1825 Neapelj).
- Jakob Schabus (* 1825 Dellach na Koroškem; † 1867).
- Nicolò Tessari (* 1835 Koper; † 1877).
- Giovanni Maria Della Torre (* 1713; † 1783).
- Emilio Villari (* 1836 Neapelj; † 1904 Neapelj).
- Christian Wolff (* 24. 1. 1679 Breslau; † 9. 4. 1754).

CAPODISTRIAN PHYSICS OF THE 19TH CENTURY

Stanislav JUŽNIČ

University of Oklahoma, Department of the History of Science,

US - Norman OK 73019-6030, West Brooks 401

e-mail: stanislav.juznic-1@ou.edu

SUMMARY

The development of the physics teaching in Capodistran secondary school between Giuseppe Tartini and late 19th century brought those day experimental tools and books closer to our knowledge with a testimony of the high level education of those days. We had to concentrate on Vlacovich's accomplishment as he was the most important Capodistran professor of 19th century. He stood on the shoulders of his predecessors when he published his works in most important journals of his era. Our research also had something to say about his work in Trieste.

The instruments bought for cabinet in Capodistran Grammar School were certainly on European level during the second half of 19th. Therefore we compared them with similar equipment used in Grammar Schools of Klagenfurt, Novo Mesto, and Ljubljana. In this kind of research we had a lucky hand because we were able to double-check all data with yearly Grammar School Programs and yearly inventories. We mostly used the inventories of Ljubljana and Capodistran Grammar School which makes this work one of the first of its kind founded on reliable sources. The Programs also contained the data of the cabinets' incomes. Those days school directors also liked to provide the listings of professors. They sometimes also noted their textbooks or rough sketch of teaching plans.

We examined the old books from the times of Padres Scholarum Piarum which are still kept in the library of Italian Grammar School Gian Rinaldo Carli. Their bulk testimonies about the interests of those days professors and their students because so far ago the acquisition of the instruments was far from standardized and the professors personally decided what they need for education and also for research, which is not the case of modern Secondary Schools with no research involved. The Padres Scholarum Piarum with their pedagogical dedication were deeply involved in the Coastland everyday life after they somewhat became the competitors of the Jesuit order and even their replacement after the suppression of the Jesuits in 1773. On this occasion we provide one of the very first serious analyzes of the Padres Scholarum Piarum accomplishment also in comparison with their contemporary Jesuits' competitors.

Key words: Koper, Vlacovich, History of Physics Education, Experimental Physics Instruments

VIRI IN LITERATURA

- Accurti, G. (1858):** Cenno sulle alghe di Capodistria. Primo programma dell'imperiale regio ginnasio di Capodistria. Trieste.
- Annuario (1908–1915):** Annuario del Ginnasio Superiore dello Stato in Capodistria alla fine dell'anno scolastico 1908, 1910, 1913, 1914, 1915. Capodistria, Tondelli.
- AS, 1** – Arhiv Republike Slovenije, AS 1052, fasc. 19, posebno udejstvovanje Zois, Ž. (1803–1812): Sezname in katalogi knjig na listih. Dodatni popis.
- Atti Ginnasio (1858):** Atti dell'imp. Reg. Ginnasio di Capodistria alla fine dell'anno scolastico 1858. Capodistria, Tondelli.
- Atti Ginnasio (1863):** Atti dell'imp. Reg. Ginnasio di Capodistria alla fine dell'anno scolastico 1863. Capodistria, Tondelli.
- Atti Ginnasio Superiore (1867–1875):** Atti dell'imp. Reg. Ginnasio Superiore di Capodistria alla fine dell'anno scolastico 1867, 1869, 1871, 1873, 1875. Capodistria, Tondelli.
- Bammacaro, N. (1743):** Tentamen de vi electrica; ejusque phaenomenis, in quo aeris corporibus universi aequilibrium proponitur. Neapoli.
- Bammacaro, N. (1748):** Tentamen de vi electrica; ejusque phaenomenis, in quo aeris corporibus universi aequilibrium proponitur. Ponatis. Napoli, Alexium Pellecchia.
- Barletti, C. B. (1771):** Nuove sperienze elettriche. Secondo la teoria del sig. Franklin e le produzioni del P. Beccaria. Milano, Giuseppe Galeazzi.
- Beccaria, G. B. (1758):** Dell'elettricismo. Lettere di Giambattista Beccaria De CC.RR delle Scuole Pie. Coll'Appendice di un nuovo Fosforo descritto all'illmo Sig. Conte Ponte di Scarnafigi. Alla Sacra Reale Maestà del Re di Sardegna. Bologna.
- Beccaria, G. B. (1775):** Dell'elettricità terrestre atmosferica a cielo sereno. Osservazioni. Torino.
- Benigar, I. (1885):** Osnutak i razvitak physikalnoga kabineta na kr. Gimnaziji zagrebačkoj (1854–1884). Izvješće kr. velike gimnazije u Zagrebu: koncem školske godine 1884./85. Zagreb.
- Cavallini, I. (ur.) (1992):** Inaugurazione del monumento a Giuseppe Tartini in Pirano. Ristampa anastatica dell'edizione di Trieste 1896. Trieste - Rovigno, Università popolare di Trieste - Unione Italiana.
- Dandolo, V. (1802⁵):** Fondamenti della scienza chimico-fisica applicati alla formazione de' corpi ed ai fenomeni della natura esposti in due dizionari che comprendono il linguaggio nuovo e vecchio e nuovo de' fisico-chimici. Vol. 1–4. Milano, Tosi e Nobile.

- Dandolo, V. (1804):** Del Governo delle Pecore spagnole e italiane e dei vantaggi che ne derivano. Milano, L. Veladini.
- Dandolo, V. (1810):** Cenni alla fabbricazione dello sciroppo e zucchero d'uva e sue applicazioni a vantaggio sì delle famiglie che dello stato diretti. Milano. Silvestri.
- Dassenbacher, J. (ur.). (1868):** Schematismus der Mittelschulen der im Reichsrat vertretenen Länder und der Militärgränze. Znaim.
- Della Torre, G. M. (1750):** Scienza della Natura Generale, Venezia.
- Dežman, K. (ur.) (1858):** Bericht über die bei den monatl. Versammlungen der Mitglieder des Museal-Vereins gehaltenen Vorträge in den J. 1856 und 1857. Jahresheft des Vereins des Krainischen Landes-Museums, 2. Ljubljana, 88–142.
- Döttler, R. (1815):** Elementa Physicae Mathematico-Experimentalis in usum auditorum suorum. Editio nova curante Joanne Leopoldo Madlener. Vol. 1–2. Viennae - Tergesti, Geistinger.
- Fabbi, R. (1858):** Osservazioni microscopiche della scintilla elettrica. Il Nuovo Cimento, 7. Bologna, 182–185.
- Felici, R. (1852):** Sulla teoria matematica dell'induzione elettro-dinamica: (prima, seconda). Memoria di Riccardo Felici. Pisa, Nistri.
- Felici, R. (1862):** Esperienze sulla velocità della elettricità, e sulla durata della scintilla. Il Nuovo Cimento, 15, 1. Bologna, 339–354.
- Ganot, A. (1886):** Elementary Treatise on Physics. New York, Wood.
- Kohl, M. (1907):** Aktiengesellschaft Chemnitz. Adorfer Strasse 20. Physikalische Apparate. Chemnitz.
- Matteucci, C. (1841):** Lezioni di fisica. Pisa.
- OSTA, 1 -** Österreichisches Staatsarchiv. 4 Phil. Stefan. 16215/1858. Stefan, J. (1858–1861): Universitäts Akten, fol. 1–4, Ministerium für Kultus und Unterricht.
- PAK, 1** – Pokrajinski Arhiv Koper (PAK), I. R. Ginnasio Superiore di Capodistria, šk. 10, fasc. 3. Vlacovich, N. in drugi 1850–1871 (1885): Inventario del Gabinetto di Fisica disposto nell'ordine cronologica degli acquisti (18)57/(18)64... ad N^m 276. Elenco ad inventario degli oggetti ed apparati acquistati pel Gabinetto di Fisica dell'I. K. Ginnasio di Capodistria nell'anno Scolastico 1865/66.
- PAK, 2** – PAK, I. R. Ginnasio Superiore di Capodistria, šk. 10, fasc. 3, Inventario del mobiliare, 1872–1892.
- Pasinato, G. B. (1791):** Opere del Padre Giouanbatista da S. Martino lettor capucino. Vol. 1. Venezia, A. Perlini.
- Pasinato, G. B. (1793):** Opere del Padre Giouanbatista da S. Martino lettor capucino. Vol. 2. Venezia, A. Perlini.

- Pasinato, G. B. (1795):** Opere del Padre Giouanbatista da S. Martino lettor capucino. Vol. 3. Venezia, A. Perlini.
- Poli, G. S. (1772):** La formazione del tuono, della folgore e di varie altre meteore, spiegata giusta le idee del signor Franklin. Napoli, D. Campo.
- Poli, G. S. (1773):** Riflessioni intorno agli effetti di alcuni fulmini. Napoli, D. Campo.
- Poli, G. S., Dandolo, V. (1798):** Elementi di fisica sperimentale composti per uso della regia università. Vol. 1–5. Venezia.
- Poli, G. S. (1804):** Elementi di fisica sperimentale composti per uso della regia università. Vol. 1–5. Venezia, A. Santini.
- Poli, G. S. (1811):** Elementi di fisica sperimentale composti per uso della regia università. Dalla V. Edizione di Napoli, rinnovata, notabilmente accresciuta, e corredata di Note dall'Autore. Vol. 1–5. Venezia, A. Santini.
- Programma (1876–1903):** Programma dell' imp. Reg. Ginnasio Superiore di Capodistria alla fine dell'anno scolastico 1876, 1878, 1879, 1889, 1892, 1894, 1896, 1902, 1903. Capodistria, Tondelli.
- Programm und Jahresbericht (1857):** Programm und Jahresbericht des kaiserl. königl. Obergymnasiums zu Laibach für das Schuljahr 1857. Laibach.
- Riess, P. T. (1853a):** Die Lehre der Reibungselectrizität. Berlin, A. Hirschwald.
- Riess, P. T. (1853b):** Abhandlungen zu der Lehre von der Reibungselectricitat. Berlin, A. Hirschwald.
- Robida, K. (1857):** Vibrations-Theorie der Elektrizität. V: VI. Programm des k.k. Gymnasiums zu Klagenfurt. Am Schlusse des Studien-Jahres 1857. Klagenfurt, 1–37.
- Sbuelz, K. (1874):** La traetoria ortogonale alle curve del secondo ordine. V: Programma dell' imp. Reg. Ginnasio di Capodistria alla fine dell'anno scolastico 1874. Capodistria, Tondelli, 3–22.
- Schematismus (1882):** Schematismus für österreichische Mittelschule für das Jahr 1882. Wien.
- Schematismus (1890):** Schematismus für österreichische Mittelschule für das Jahr 1890. Wien.
- Vaniček, A. (ur.). (1860):** Schematismus der österreichische Gymnasien und Real-schulen für das Schuljahr 1859–60. Prag.
- Vlacovich, N. (1862a):** Sulla scarica istantanea della bottiglia di Leyda. Il Nuovo Cimento, 16, 8. Bologna, 30–73.
- Vlacovich, N. (1862b):** Sulla scarica istantanea della bottiglia di Leyda. Wien.Ber., 46. Dunaj, 531–571.

- Vlacovich, N. (1863a):** Sulla durata Della scintilla elettrica. V: Programma dell' imp. reg. ginnasio di Capodistria alla fine dell'anno scolastico. Koper, 3–11.
- Vlacovich, N. (1863b):** Sulla durata Della scintilla elettrica. Il Nuovo Cimento, 17, 9. Bologna, 356–367.
- Vlacovich, N. (1864):** Importanza delle scientifiche speculazioni per il progresso dell industria. V: Programma della Civica Scuola Reale Superiore di Trieste. Trst, 3–15.
- Vlacovich, N. (1865):** Cenni sulla fabbricazione dell' olio d'oliva. V: Programma della Civica Scuola Reale Superiore di Trieste. Trst, 3–20.
- Vlacovich, N. (1866):** Sulle forze motrici. V: Programma della Civica Scuola Reale Superiore di Trieste. Trst, 3–39.
- Vlacovich, N. (1868):** Bastone di vetro... Sezione di fisica e chimica, rapporto di segretario Teodoro Triulzi di Verona. Atti della Società italiana di scienze naturali, 11. Milano, 423–424.
- Vlacovich, N. (1870):** Risparmio di zinco nelle pile e metodo pratico per la riunione di moti elementi. Nuovo Cimento, 16, 4(2). Bologna, 5–15.
- Vlacovich, N. (1875):** Sulle coppie elettriche. Bollettino della Società Adriatica di scienze naturali in Trieste, 1. Trst, 129–152.
- Vlacovich, N. (1876):** Teoria e pratica disposizione di alcune copie. Il Nuovo Cimento, 22, 1. Bologna, 93–95, 117–130.
- Vlacovich, N. (1880):** Elementi di fisica sperimentale ad uso degli corsi inferiori delle scuole medie. Trst.
- Wretschko, M. (1878):** Nekrolog Dr. Heinrich Mitteis. Z.öst.Gym., 29. Dunaj, 397.
- Wüllner, A. (1871):** Lehrbuch der Experimentalphysik. Zvezek 3. Leipzig, B.G. Teubner.
- ZAL, 1** – Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Akcesijski fond 1, fasc. 48. Mitteis, H. (9. 8. 1866): Inventarium dem Instrumente, Apparate, sonstigen Unterrichtsbehelfe und Einrichtungsstücke der physikalischen Kabinetts am k.k. Gymnasium in Laibach mit Ende des 2. Semesters.
- ZAL, 2** – ZAL, Akcesijski fond 1, fasc. 53. Kersnik, J. K. (1811): Inventaire des objets existantes dans le Cabinet de Chemie et de Physique des écoles centrales à Laibach.
- ZAL, 3** – ZAL, Akcesijski fond 1, fasc. 76. Kersnik, J. K. (1847): Inventarium dem Instrumente, 6. 7. 1847, 7. 7. 1847.
- Adamczyk, M. J. (1995):** Szkoły pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643–1848. Wrocław, Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego.

- Agnes, L. (2006):** Ruggero Giuseppe Boscovich un professore gesuita all'universita di Pavia (1764–1778). Milano, Cisalpino.
- Bonato, A. (1981):** Gli Studi Elettrici nell '700. Padre Carlo Battista Barletti. Archivum Scholarum Piarum, 5, 9. Rim, 147–184.
- Cantor, M. B. (1908):** Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. 4. del. Leipzig, B.G. Treubner.
- Capri, A. (1945):** Giuseppe Tartini. Milano, Garzanti.
- Ciperle, J. (1980):** Ljubljanska gimnazija. 1773–1808. I. del. Kronika, 28, 2. Ljubljana, 111–127.
- Del Negro, P. (1997):** Alcune note su Gian Rinaldo Carli tra Padova e Venezia. Acta Histriae, 5. Koper, 135–156.
- Fischer, K. A. F. (1985):** Verzeichnis der Piaristen der deutschen und böhmischen Ordensprovinz. Catalogus generalis provinciae Germanicae et Bohemicae ordinis scholarum Piarum. München, R. Oldenburg Verlag.
- Heilbron, J. L. (1993):** Weighing Imponderables and Other Quantitive Science Around 1800. HSPS, 24, 1, Supplement. Berkeley.
- Hoyer, S. A. (1992):** Hiša Tartini v Piranu. Zgodovinski razvoj in likovna oprema. Koper, Lipa.
- Krmac, D. (2008):** L'Imperial regio Ginnasio Giustinopolitano (1814–1918). Breve profilo storico. V: Sabaz, L. (ur.): L'insegnamento della fisica nell'Ottocento a Capodistria. Capodistria, Ginnasio Gian Rinaldo Carli, 27–68.
- Markovič, I. (1994):** Gimnazija z italijanskim učnim jezikom v Kopru. Od »Kolegija plemičev« do Gimnazije Gian Rinaldo Carli skozi štiri stoletja nepretrgane tradicije. Šolska kronika, 27, 3. Ljubljana, 112–119.
- Petrobelli, P. (1992):** Tartini, le sue idee e il suo tempo. Lucca, Libreria Musicale Italiani.
- Rosenberger, F. (1890):** Die Geschichte der Physik. Braunschweig, Vieweg.
- Sabaz, L. (1994–95):** Vecchi mezzi didattici del laboratorio di scienze. Un museo scolastico. Capodistria, Ginnasio Gian-Rinaldo Carli.
- Sabaz, L., Južnič, S., Okretič-Salmič, E. (1998):** Šolski muzej Gimnazije Gian Rinaldo Carli v Kopru. Fizika v šoli, 4, 1. Ljubljana, 59–61.
- Sabaz, L. (2008):** L'insegnamento della fisica nell'Imperial Regio Ginnasio Superiore di Capodistria. V: Sabaz, L. (ur.): L'insegnamento della fisica nell'Ottocento a Capodistria. Capodistria, Ginnasio Gian Rinaldo Carli, 191–202.
- Sangalli, M. (2001):** Università Accademie Gesuiti. Cultura e religione a Padova tra cinque e seicento. Padova, Edizioni Lint.
- Schmidt, V. (1963):** Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I. del. Ljubljana, DZS.

- Schmidt, V. (1964):** Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. II. del. Ljubljana, DZS.
- Šorn, J. (1984):** Začetki industrije na Slovenskem. Maribor, Obzorja.
- Tosti, O. (1996):** Ancora Sull' Scuole Pie in Dalmazia. Archivum Scholarum Piarum, 70, 39. Rim, 121–192.
- Troglić, M. (2006):** Školstvo u Dalmaciji za francuske uprave. Izvješća Vincenza Dandola o ustroju javne nastave u Dalmaciji (1806.–1809.). V: Šumrada, J. (ur.): Napoleon na Jadranu. Koper - Zadar, Založba Annales - Sveučilište u Zadru, 151–158.

TITOVİ POGOVORI V MOSKVI APRILA 1968 IN ČEŠKOSLOVAŠKA KRIZA*

Jan PELIKÁN

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Ústav světových dějin,
CZ-11638 Praha 1, Nam. Jana Palacha 2
e-mail: pelijbfff@ff.cuni.cz

IZVLEČEK

Članek obravnava češkoslovaško-jugoslovanske odnose v aprilu leta 1968 v sklopu razvoja vzhodnega bloka, s posebnim poudarkom na sovjetsko-jugoslovanskih stikih. V tem obdobju je prišlo do ponovnih poskusov za obnovitev sodelovanja med Prago in Beogradom. Pobudo, ki je bila usmerjena k sklenitvi pogodbe o prijateljstvu med Češkoslovaško in Sovjetsko zvezo, pa je Josip Broz Tito zavrnil. Na položaj Jugoslavije v kontekstu praške pomladi so imeli dosti večji vpliv nenačrtovani Titovi pogovori v Moskvi na koncu aprila 1968. Na njih so Brežnjev in njegovi sodelavci ostro kritizirali razvoj dogodkov na Češkoslovaškem in opozarjali Tita, da bi lahko bil v nevarnosti tudi socializem v Jugoslaviji. Jugoslovanski predsednik je odločno zavrnil kakršnokoli vmešavanje Kremlja v notranje dogajanje v Jugoslaviji, hkrati pa zagotovil, da bo osebno prispeval k notranji politični stabilizaciji na Češkoslovaškem.

Ključne besede: praška pomlad, Sovjetska zveza, Jugoslavija, Češkoslovaška, Josip Broz Tito

I COLLOQUI DI TITO A MOSCA NELL'APRILE 1968 E LA CRISI CECOSLOVACCA

SINTESI

L'articolo esamina le relazioni tra Cecoslovacchia e Jugoslavia nell'aprile del 1968 all'interno del blocco sovietico e soprattutto nell'ambito dei contatti tra sovietici e jugoslavi. In questo periodo ci furono infatti alcuni tentativi per ripristinare

* Besedilo je del raziskovalnega projekta MSM 0021620827 Češke dežele sredi Evrope v preteklosti in danes (Výzkumný záměr MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes), katerega nosilec je Filozofská fakulta Karlovy univerze v Prazi.

la collaborazione tra Praga e Belgrado. L'iniziativa, atta a riavvicinare i due Stati attraverso un patto di collaborazione tra la Cecoslovacchia e l'Unione Sovietica venne respinta da Tito. Un'importanza molto maggiore sull'atteggiamento jugoslavo verso la Primavera di Praga ebbero invece i colloqui di Tito a Mosca alla fine dell'aprile 1968. In quell'occasione Breznev ed i suoi collaboratori criticarono aspramente il corso degli avvenimenti in Cecoslovacchia ed avvisarono Tito, che potrebbe essere in pericolo anche il socialismo in Jugoslavia. Il presidente jugoslavo respinse decisamente qualsiasi interferenza del Cremlino sulla situazione interna jugoslava, ma assicurò il proprio personale aiuto alla stabilizzazione politica della Cecoslovacchia.

Parole chiave: Primavera di Praga, Unione Sovietica, Jugoslavia, Cecoslovacchia, Josip Broz Tito.

V začetku aprila 1968 je Josip Broz Tito odšel na skoraj enomesečno potovanje po azijskih državah. Sledili so si uradni obiski Japonske, Mongolije in Irana. Zunanja politika SFRJ se je tako v začetku aprila v določeni meri razdvojila. Začasno se je bistveno zmanjšala povezanost in obveščenost dela izvršne oblasti, ki je sodeloval pri odločanju o konkretnih korakih SFRJ na področju mednarodnih odnosov. Razlog za to je bil z današnjega stališča – torej z oddaljenosti samo petdesetih letih – banalen, celo nekoliko komičen. Bivanje beograjskega vodje v tujini je bistveno omejilo možnost njegove komunikacije z najpomembnejšimi predstavniki jugoslovanskega zunanjega ministrstva. Skoraj mesec dni se tudi ni mogel posvetovati o ključnih političnih vprašanjih z najbolj vplivnimi člani vladajoče skupine, ki so ostali v Beogradu.

Takratni zelo dobri odnosi med Jugoslavijo in moskovskim vodstvom so pogojevali načrtovane postanke za oddih na Titovi poti. Jugoslovanski vodja je na poti na Daljni vzhod tri dni počival v Novosibirsku (6.–8. 4.), pred potjo v Iran pa je prespal v Samarkandu (21.–22. 4.). Med postankom v Sibiriji so Tita pozdravili Genadij Voronov (član politbiroja CK KSSZ in predsednik ruske vlade) ter Gromikov namestnik Leonid Iljičov; v Uzbekistanu se je srečal z lokalnimi komunističnimi funkcionarji. Vendar med temi srečanji ni bilo nikakršnih pomembnejših pogovorov (AMIJ, 1).

Kremelj vabila jugoslovanskemu vodji na pogovore prvotno ni imel v načrtu.¹ Ideja, da bi se za to izkoristila Titova pot v Azijo, se je gotovo porodila iz dinamičnega razvoja na Češkoslovaškem, ki je sovjetske vodje vse bolj vznemirjal. Eden od

¹ O tem priča tudi potek srečanja Gromikovega namestnika V. Kuznjecova z namestnikom zunanjega ministra SFRJ M. Pavičevićem, ki je šel za Titom na Japonsko in se 12. aprila za kratek čas ustavil v Moskvi. Med dvojnopolurnim pogovorom, v katerem o dogajanju na Češkoslovaškem ni bilo niti besede, Kuznjecov eventualnega povabila Titu v Moskvo ni omenil (AMIJ, 2).

razlogov, da so se kremeljski vodje strinjali s Titovim predlogom delovnega srečanja, so bili morda rezultati aprilskega plenuma CK KSČ, ki je odobril predlog Akcijskega programa KSČ in s funkcij razrešil del pomembnih funkcionarjev iz časa Novotnega.²

Jugoslovanski vodja je kasneje, šele po avgustovski okupaciji Češkoslovaške, zaradi očitnih razlogov trdil, da je vabilo Leonida Brežnjeva na pogovore najprej zavrnil in je v Moskvo prišel šele po daljšem vztrajanju sovjetskega vodstva (AJ, 10). Vendar je bila to namenoma popačena interpretacija dejstev. V resnici je jugoslovanski vodja že med potjo na Japonsko, ko se je v Sibiriji pogovarjal s članom CK KSSZ Voronovom, sam predlagal, da bi se lahko njegova pot po Daljnem vzhodu izkoristila tudi za sovjetsko-jugoslovansko srečanje na najvišji ravni (AMIJ, 13).³ Kremelj je na Titovo ponudbo odgovoril šele po nekaj dneh. Med obiskom Japonske je jugoslovanski vodja od Brežnjeva prejel povabilo, naj se na poti v Iran namesto v Samarkandu ustavi v Moskvi (AMIJ, 9). Josip Broz Tito se je s povabilom strinjal, je pa prosil, da bi srečanje zaradi tehničnih razlogov potekalo na Krimu ali v Sočiju.⁴ Po pojasnilu Brežnjeva, da v zadnji dekadi aprila zaradi obiska vietnamske delegacije in drugih že dogovorjenih obveznosti ne more zapustiti Moskve, je Josip Broz Tito med bivanjem v Mongoliji kot kraj pogovorov sprejel glavno mesto SZ. Namesto termina, ki ga je Brežnjev prvotno predlagal (21.–22. april), pa so pogovori potekali šele teden dni kasneje, med Titovo potjo nazaj v domovino (AMIJ, 13).

V kontekstu sovjetsko-jugoslovanskega zблиževanja, ki se je od sredine leta 1967 naglo pospeševalo, je bilo povabilo Brežnjeva, ki ga je pravzaprav predlagal Tito, še en dokaz pripravljenosti takratnih kremeljskih vodij, da se ob vsaki priložnosti z njim posvetujejo o aktualnih problemih dvostranskih odnosov in mednarodne politike. Niti jugoslovansko veleposlaništvo v Moskvi niti vodilni delavci zunanjega ministrstva SFRJ niso mogli odkriti, kaj bo osrednja tema pogovorov. Povsem logično so domnevali, da gre za standardno izmenjavo stališč in da Brežnjev pravzaprav samo nadaljuje lansko prakso.⁵ Visoki predstavniki jugoslovanskih zunanje-političnih služb

2 Več o razvoju stališč najvišjega sovjetskega vodstva do dogajanja na Češkoslovaškem marca in aprila 1968 v: Pichoja, 1994; 1995.

3 Titovo iniciativo za uresničitev srečanja z najvišjim sovjetskim predstavnikom posredno dokazuje tudi depeša takratnega veleposlanika ČSSR v Beogradu Ladislava Šimoviča. Šimovič je v Prago poročal, da »je Tito izrazil željo, da bi se med poletom na Japonsko srečal s tov. Brežnjevom« (AMZV, 5). Ni prav verjetno, da bi bilo komu od jugoslovanskih funkcionarjev v interesu zavajati češkega diplomata glede te zadeve.

4 Proizaičen razlog je bila Titova nejevolja zaradi podaljševanja že tako utrudljive poti za novih nekaj tisoč kilometrov. Jugoslovanski predstavniki so že okrog 20. aprila diplomate prijateljskih držav obvestili o tem, da se bo na jugu Sovjetske zveze uresničilo srečanje najvišjih predstavnikov SZ in SFRJ (AMZV, 5; 7; 8).

5 Leta 1967 se je Tito z Brežnjevom trikrat pogovarjal v SZ: med neuradnim obiskom januarja 1967; med multilateralnim srečanjem vodij socialističnih držav v času šestdnevne vojne na Bližnjem vzhodu in med svojim devetdnevним obiskom v Moskvi ob proslavah 50. obletnice oktobrske revolucije.

niso menili, da bi bilo lahko glavni razlog pobude Brežnjeva dogajanje v Pragi.⁶ Razvoj na Češkoslovaškem se je za nameček – kot smo že omenili zgoraj – ravno aprila začel dramatično pospeševati.

V skladu z uveljavljeno prakso sta zunanje ministrstvo in jugoslovansko veleposlaništvo v SZ za Tita neposredno pred njegovim prihodom v Moskvo pripravila delovna gradiva za pogovore. Vsebovala so povzetek razvoja in aktualno stanje medsebojnih odnosov⁷ ter analizo problemskih sklopov, za katere se je domnevalo, da jih bo sovjetska stran omenila.

Jugoslovanski veleposlanik v Moskvi Dobrivoje Vidić je med devetimi domnevnimi točkami dnevnega reda situacijo na Češkoslovaškem in Poljskem po pomembnosti uvrstil šele na tretje mesto. Pri tem je ugotavljal, da sovjetskemu vrhu več skrbi gotovo povzroča situacija na Češkoslovaškem kot pa težave Gomulkovega vodstva. Predvideval je, da bo Brežnjev želel slišati Titov nazor o aktualni situaciji na Poljskem in na Češkoslovaškem ter da bo izrazil nezadovoljstvo s poročanjem jugoslovanskega tiska⁸ o dogajanju v obeh državah, zlasti na Češkoslovaškem. Vidić je domneval, da bo Brežnjev med pogovori Tita predvsem poskušal prepričati, da bi se Jugoslavija udeležila načrtovanega sestanka vodij vseh komunističnih strank.⁹ Pri tem je predpostavljal, da bo Kremelj zaradi tega pripravljen na vrsto kompromisov: Titu bo povedal, da bo na sestanku predlagal ukinitve protijugoslovanskih resolucij, sprejetih na podobnih sestankih v letih 1957 in 1960, ter hkrati predlagal tudi sprejetje skupne izjave, ki bi Zvezi komunistov Jugoslavije prinesla zadoščenje zaradi teh dvomov (AMIJ, 10).

V podobnem duhu so bila pripravljena tudi gradiva za prihajajoče pogovore, ki so bila delo pristojnega odbora jugoslovanskega zunanjega ministrstva.¹⁰ V analizi, ki se ukvarja z medsebojnimi odnosi, Lj. Babić našteva vrsto pozitivnih korakov, ki jih je sovjetsko vodstvo naredilo v zvezi z Jugoslavijo v zadnjih tednih, in sicer tako na političnem kot gospodarskem področju. Vendar je Babić opozarjal, da interesa za razvoj odnosov z Jugoslavijo verjetno ni izzvala korenita sprememba odnosa Kremlja

6 Tito je kasneje izjavljal, da mu je bilo od trenutka, ko je prejel vabilo na srečanje z Brežnjevom, jasno, da želi sovjetsko vodstvo z njim govoriti o situaciji na Češkoslovaškem (npr. AMIJ, 11).

7 Gradivo, ki ga je pripravilo veleposlaništvo SFRJ v Moskvi, je aktualno stanje medsebojnega sodelovanja ovrednotilo v celoti pozitivno (AMIJ, 5).

8 Že v začetku leta 1968 je tiskovni odbor zunanjega ministrstva SZ jugoslovanskim novinarjem, akreditiranim v Moskvi, omejil dostop do zaupnih informacij, ki jih je sicer dajal časnikarjem iz drugih socialističnih držav (AMZV, 1).

9 O nujnosti sodelovanja Jugoslavije na posvetu komunističnih strank je Tita že med njegovim obiskom v Mongoliji večkrat prepričeval J. Cedenbal. Mongolski vodja je pri tem nedvomno ravnal po napotkih iz Moskve (AMIJ, 13).

10 Tako veleposlanik v Moskvi Dobrivoje Vidić kot zunanji minister (državni sekretar) Marko Nikezić in vodja odbora socialističnih držav Ljubomir Babić so bili pri tem do sovjetske politike zelo sumničavi in očitno niso sodili na tisto krilo beograjskega vodstva, ki bi pozdravilo večje zблиževanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo.

do Titovega vodstva, ampak ga pogojujejo trenutni mednarodnopolitični problemi. Pri njihovem naštevanju je na prvo mesto uvrstil situacijo v socialističnih državah. V zvezi s tem je v svojem gradivu opozoril, da se je sovjetski veleposlanik v Beogradu I. Benediktov pritožil nad poročanjem jugoslovanskega tiska o dogodkih v ČSSR (AMIJ, 3).

Odbor zunanjega ministrstva, ki ga je vodil Lj. Babić, je za Tita poleg zgoraj omenjenega delovnega gradiva pripravil tudi nekaj drugih analiz. Ena od njih je zadevala odnos sovjetskega vodstva do najnovejšega razvoja v socialističnih državah. Kot žarišča problemov v sovjetski interesni sferi so bile označene usmeritev Romunije k večji neodvisnosti, stopnjujoča se notranja napetost na Poljskem in posledice, ki jih ima lahko za enotnost vzhodnega bloka in notranjo situacijo v SZ *zmaga progresivnih sil na aprilskem plenumu CK KSČ*. V gradivu so bili torej pravilno naštetih problemi, s katerimi bo soočeno Dubčkovsko vodstvo. Njegovi avtorji so domnevali, da bi se sovjetski pritisk na Češkoslovaško lahko stopnjeval. V času priprave analiz, torej v zadnji dekadi aprila, pa niso pričakovali, da bi v povezavi z dogodki v Pragi lahko izbruhnila resnejša kriza (AMIJ, 4). Zaznali so povečevanje nezadovoljstva sovjetskih funkcionarjev z razvojem na Češkoslovaškem, niso pa znali oceniti, kako hitro se bodo nevšečnosti stopnjevale.

Osnovni sklepi in ocene, obseženi v gradivih za načrtovane pogovore Josipa Broza Tita v Moskvi, so vplivali tudi na potek aprilskih srečanj vodilnih ljudi ZKJ in visokih uradnikov zunanjega ministrstva s sovjetskimi diplomati, akreditiranimi v Beogradu. V začetku aprila je sovjetski veleposlanik Ivan Benediktov sekretarju za zunanjo politiko pri izvršnem odboru CK ZKJ Nijazu Dizdareviću sporočil, da odhaja na plenarno zasedanje CK KSSZ, kjer se bo razpravljalo predvsem o nadaljnjem razvoju kmetijstva. Dodal pa je še, da »*se bo zaradi dogodkov v svetu in v socialističnih državah nujno treba ukvarjati tudi z mednarodnimi problemi.*« Vendar se je ta informacija izgubila v širši razpravi in Dizdarević ji očitno ni pripisoval večjega pomena. Prav tako ni bil zmožen pravilno oceniti, ali Benediktova omemba dogodkov v socialističnih državah zadeva bolj Poljsko ali Češkoslovaško (AJ, 1).

Po vrnitvi iz Moskve je Benediktov obiskal Mijalka Todorovića, ki je imel kot organizacijski sekretar izvršnega odbora CK ZKJ in član izvršnega odbora predsedstva CK ZKJ v okviru vladajoče oligarhije formalno in dejansko pomembnejšo funkcijo kot N. Dizdarević. Veleposlanik je takratnemu Titovemu bližnjemu sodelavcu podrobno poročal o temah, obravnavanih na nedavno končanem zasedanju CK KSSZ (vojna v Vietnamu, odnosi s Kitajsko in Združenimi državami, sodelovanje z Romunijo). Na koncu poročila, ne da bi ta problem posebej poudaril, je Todoroviću rekel, da se je vodstvo Komunistične stranke Sovjetske zveze ukvarjalo tudi z aktualnim dogajanjem na Češkoslovaškem. Po zapisih s sestanka je povzel, da je vodstvo KSSZ »*izrazilo nezadovoljstvo s situacijo v ČSSR zaradi nevarnosti delovanja protisocialističnih sil. Registrirana je dejavnost prozahodnih elementov, za-*

hodnih obveščevalnih služb, religioznih sil ter ostankov buržoaznih slojev in strank. Vendar pa so češkoslovaški tovariši prepričali KSSZ o svojem prijateljstvu s SZ. Češkoslovaški tovariši zdaj trezno razmišljajo. KSSZ meni, da bo pri razvoju ČSSR še prihajalo do problemov in da bo potrebna budnost, predvsem na ideološkem področju. Kljub vsemu SZ daje in bo dajala ČSSR vsakršno, tudi finančno, pomoč» (AJ, 3). V Benediktovem sporočilu je že bilo slišati grozilne formulacije, ki so jih sovjetski vodilni do 21. avgusta redno ponavljali ob pritiskih na Dubčkovovo vodstvo in ki jih je med pogovori z Brežnjevom konec aprila slišal tudi Tito (dejavnost zahodnih obveščevalnih služb, obstoj milijona privrženecv sil, poraženih februarja 1948). Na drugi strani pa sovjetski titular (in član CK KSSZ) niti z besedo ni omenil razmišljanj o neposrednem vojaškem posegu Sovjetske zveze v ČSSR. Benediktov ni znal ali še verjetneje ni hotel odgovoriti na Todorovićevo vprašanje, ki je zadevalo potek in zaključek marčevskega srečanja predstavnikov šestih komunističnih strank vzhodnega bloka v Dresdnu.

Podobno je v odnosu do razvoja na Češkoslovaškem izzvenel tudi pogovor chargé d'affaires sovjetskega veleposlaništva v Beogradu M. Vasiljeva z Lj. Bačićem. Vasiljev je v okviru že ustaljenega medsebojnega obveščanja vodstev obeh držav o pomembnih zunanje-političnih aktivnostih prišel na zunanje ministrstvo SFRJ poročat o nedavnem Kosiginovem obisku v Iranu. Ko je prebral ustrezno sporočilo, se je sovjetski diplomat pozanimal o stališču jugoslovanske vlade do aktualnega dogajanja na Poljskem in Češkoslovaškem. Sam je pri tem izrazil podobno stališče kot pred kratkim Benediktov. Izjavil je, da se situacija na Češkoslovaškem zapleta in da se poskusi demokratizacije izkoriščajo za obračanje proti socializmu. Vasiljev je, sicer ne tako prepričljivo kot pred časom, ko je govoril o Gomulkovi sposobnosti za zatiranje protirevolucijskih tokov, pa vendarle enoznačno pozitivno govoril o Dubčku in drugih članih vodstva KSČ. Rekel je, da se veseli zaupanja SZ in da ima vodstvo KSSZ dogajanje v Pragi za notranjo zadevo Češkoslovaške (AMIP, 8).

Ustrezna naklonjenost in ostenativni interes za razvoj sodelovanja sta bila očitna tudi iz sporočila, ki ga je Moskva naslovila na SFRJ v zvezi s preložitvijo obiska delegacije KSSZ v Beogradu. Svetovalec veleposlaništva M. Vasiljev je sekretarja izvršnega odbora CK ZKJ Dizdarevića obvestil, da je prestavitev termina obiska zgolj posledica tehničnih težav in da nanjo niso vplivale nobene politične okoliščine. Članu širšega vodstva ZKJ je zagotovil, da »KSSZ želi tudi nadalje razvijati sodelovanje z Zvezo komunistov Jugoslavije na pozicijah marksizma-leninizma« (AJ, 2).

Vzporedno s pripravo Titovega srečanja z najvišjimi funkcionarji SZ, pri katerem se je pričakovalo, da bo na dnevni red prišlo tudi dogajanje na Češkoslovaškem, se je počasi in povsem nedramatično spreminjal odnos jugoslovanske politične elite do dogodkov, povezanih s praško pomladjo. V stikih med obema levima režimoma sta že od januarja prevladovali previdnost in zadržanost. Takšno stanje so pravzaprav povzročili zelo banalni razlogi. Najpomembnejši je bil strah pred neugodno reakcijo

Moskve ob morebitnem zblizanju politično destabilizirane Češkoslovaške, ki je stopila na pot reform, z Jugoslavijo, ki je kljub izrazitemu izboljšanju odnosov z vzhodnim blokom za Moskvo še vedno ostajala partner, nevreden zaupanja. Večji strah pred nejevoljo skupine okrog Brežnjeva pa je čutilo Dubčkovovo vodstvo (več o tem v: Pelikán, 2006). Niti jugoslovanska elita pa več tednov po januarskem plenumu CK KSČ ni pokazala izrazite ali dosledne iniciative, ki bi bila usmerjena k večji intenzivnosti sodelovanja med obema državama.¹¹ Beograd je tudi čakal na dokončne rezultate pričakovanih kadrovskih sprememb in na sprejetje akcijskega programa KSČ, o katerega pripravi je bil obveščen (več o tem v: AMIJ, 15).

Sprememba v odnosu jugoslovanske elite do razvoja na Češkoslovaškem ni bila koordinirana, nosila je nespregledljive znake kaotičnosti; dejansko je bila razdeljena na nekaj ravni. Prvo so predstavljale pozitivne, občudujoče in v nekaterih primerih celo evforične reakcije vodilnih jugoslovanskih osebnosti na razvoj in značaj sprememb, potekajočih v Pragi, ki so po aprilskem plenumu CK KSČ dobile bolj jasno podobo in hitrejši tempo. Naklonjenih izrazov tega tipa od svojih partnerjev niso slišali samo češkoslovaški diplomati, akreditirani v SFRJ (AMZV, 2; 4), ampak so jih pomembne jugoslovanske osebnosti začele tudi objavljati v jugoslovanskih medijih. V tisku sta se v drugi polovici aprila in v začetku maja o razvoju situacije v ČSSR pozitivno izrekla zunanji minister Marko Nikezić ali pomembni slovenski komunistični funkcionar Mitja Ribičič (Borba, 17. 4. 1968a; Ekspres politika, 28. 4. 1968). Najdlje je šel Krste Crvenkovski, ki je v osrednjem makedonskem dnevniku dogajanje na Češkoslovaškem označil kot »pomembnejše od vseh drugih podobnih dogodkov v preteklosti, z izjemo velike oktobrske socialistične revolucije, revolucije v Jugoslaviji in na Kubi« (Nova Makedonija, 4. 5. 1968).

Vendar omenjenih ocen ne smemo precenjevati. Nikezić, Ribičič in Crvenkovski so sicer sodili med Titove bližnje sodelavce, vendar se o svojih nazorih glede Češkoslovaške z jugoslovanskim vodjo niso posvetovali. Njihove besede je lahko Tito kadarkoli posredno ali neposredno postavil pod vprašaj. Možno pa je, da so okrepile strah Moskve pred neugodnimi posledicami razvoja v ČSSR. Crvenkovski za povrh v pogovoru s češkoslovaškim veleposlanikom L. Šimovičem, ki je potekal tik pred objavo njegovega članka, ni pozabil poudariti, da beograjsko vodstvo zelo ceni izjavo Prage, ki je poudarjala interes KSČ in ČSSR za ohranjanje in razvijanje prijateljstva in sodelovanja s Sovjetsko zvezo (AMZV, 7; 8).

11 Še skoraj na sredini marca 1968 je zunanje ministrstvo SFRJ v pismu jugoslovanski ambasadi v Pragi hvalilo njeno vodstvo za dotedanja trezna stališča pri pogovorih s češkoslovaškimi predstavniki. Kljub temu so za vsak slučaj veleposlanika Trpe Jakovlevskega pozvali: »Situacija brez dvoma zahteva izogibanje vsakemu koraku, ki bi nam ga lahko katerakoli stran očitala. Izogniti se je treba vsakršnim tendencioznim komentarjem, odprtemu izražanju« (AMIP, 1).

Omenjena javno izražena stališča visokih predstavnikov beograjskega režima so izvirala tudi iz le delnega, čeprav ne samo površinskega poznavanja dogajanja na Češkoslovaškem. Od druge polovice maja – od Titove vrnitve s pogovorov v Moskvi, po naraščanju sovjetskega pritiska na Dubčkovovo vodstvo, po zvišanju aktivnosti radikalno reformnih skupin v ČSSR, ki so s stališča beograjskega vodstva negativno vplivale na razpoloženje jugoslovanske javnosti, še zlasti pa po študentskem revoltu v Beogradu v začetku junija – nobeden od visokih predstavnikov ZKJ in SFRJ podobnih, povsem nedvoumno pozitivnih ocen situacije v ČSSR ni ponovil.

Naslednji razlog za oživitve interesa jugoslovanske politične elite so bili rezultati aprilskega plenuma CK KSČ, ki je prinesel navidezno razjasnitev kadrovske situacije v oblastniških vrhovih ČSSR. Z mnogih pomembnih državnih funkcij in funkcij v stranki so bili razrešeni znani stalinisti, s katerimi so se predstavniki SFRJ po januarju 1968 obotavljali sodelovati. Na njihova mesta so bili postavljeni ljudje, o katerih je jugoslovansko vodstvo po pravici ali ne domnevalo, da bodo gotovo uveljavljali reforme.

V takšni situaciji je za obe strani postala nevzdržna nadaljnja zamrzitev bilateralnih stikov na višji ravni, stanje, ki se je vzpostavilo takoj po januarskem plenumu CK KSČ. Glede na zgoraj omenjene povzetke mnenj visokih jugoslovanskih funkcionarjev ter na ponavljajoče in stopnjujoče se izraze simpatij češke javnosti do jugoslovanskega modela¹² socializma, vladajoče elite obeh držav niso mogle še naprej čakati in so se morale začeti ukvarjati z obliko in vsebino medsebojnih odnosov po bistvenih notranjepolitičnih spremembah v Pragi. Zlasti češki javnosti je bilo težko razložiti, zakaj od januarja 1968 ni bilo niti enega obiska katerega od zunanjih ministrov, zakaj so se prekinili stiki med vladajočima komunističnima strankama. Razen političnih odnosov je bilo za obe državi pomembno tudi ekonomsko sodelovanje. Napovedovana ekonomska reforma v ČSSR je naravnost pozivala k intenziviranju gospodarskih stikov z Jugoslavijo, ki je že zdavnaj decentralizirala svojo ekonomijo in poskušala najti alternativo stalinskemu modelu gospodarstva.

Radikalno usmerjeni predstavniki praške pomladi so prav tako začeli razmišljati o možnostih sklenitve zavezniške pogodbe z Jugoslavijo. Po kasnejšem pričevanju Oldřicha Černíka je v začetku aprila 1968 Jiří Pelikán, takratni direktor Češke televizije in predsednik odbora za zunanje zadeve pri Narodni skupščini, med neformalno razpravo po imenovanju nove vlade na Praškem gradu rekel, da je nujno treba popraviti krivico, ki je bila storjena Jugoslaviji leta 1948, in obnoviti zavezniško pogodbo z njo. Navzoči zunanji minister Jiří Hájek ga je diskretno opomnil, da ni treba dražiti SZ in da morebitna pobuda mora priti s strani SFRJ, ki je pogodbo kot prva prekinila (Latyš, 1998, 80). Podobno kot Jiří Pelikán je nekaj dni kasneje s T.

¹² Pozitivni članki o jugoslovanski realnosti so se vse pogosteje pojavljali v časopisih in revijah. Kot na odličnem primer lahko opozorimo na obsežno razpravo R. Seluckega v Reportéru (Reportér, 1968).

Jakovlevskim govoril tudi Jaroslav Šedivý. Takratni delavec Zavoda za mednarodno politiko in ekonomijo ter glavni urednik revije Mednarodni odnosi, ki je imel tesne stike z reformno orientiranimi predstavniki zunanjega ministrstva, je veleposlaniku SFRJ rekel, da del češkoslovaškega vodstva začenja razmišljati ne samo o možnosti podpisa zavezniške pogodbe z Jugoslavijo, ampak celo o obnovitvi nekakšne Male antante, ki bi poleg Romunije zajemala še Madžarsko. Jaroslav Šedivý je očitno proučeval reakcijo jugoslovanske strani. Izjavil je, da bi bilo dobro, če Beograd te ideje ne bi takoj zavrnil (AMIP, 2). Ni pa ostalo samo pri sondaži Jaroslava Šedivýja, ki je bil takrat v okviru češkoslovaške diplomacije v podrejenem položaju.¹³ Možnost podpisa pogodbe sta takoj za tem v pogovorih z Jakovlevskim med drugimi omenila tudi Jiří Hájek in Ota Šik, torej veliko bolj vplivna predstavnika češkoslovaškega reformnega gibanja (AMIP, 5). Jugoslovanski veleposlanik je na te predloge reagiral zadržano. Čeprav se je v okviru Varšavskega pakta po šestdnevni vojni na Bližnjem vzhodu razpravljalo tudi o možnosti nove sklenitve zavezniške pogodbe z Jugoslavijo (AMZV, 12), ni mogoče izključiti, da so takšne pobude morda že aprila – torej še pred srečanjem Brežnjeva in Tita – izzvale strah v Moskvi.

Od najvišjih češkoslovaških predstavnikov je pobudo za konec omenjenega čudnega stanja v odnosih med Češkoslovaško in Jugoslavijo kot prvi dal predsednik vlade Oldřich Černík.¹⁴ Med sprejemom, ki ga je ob imenovanju nove vlade organiziral za šefe diplomatskih misij, je – ne da bi ga kdo o tem povprašal – jugoslovanskemu veleposlaniku rekel, da bo naredil vse, da bi se čim prej v celoti obnovili stiki med vodstvoma obeh držav. Obljubil je, da bo osebno nadzoroval uresničitev vseh dogovorjenih srečanj (AMIP, 4). Jakovlevski je v poročilu, ki ga je napisal po srečanju s predsednikom vlade ČSSR, nedvoumno priporočil, naj se češkoslovaški strani kolikor je le mogoče ustreže (AMIP, 3). Podobno mnenje je izrazilo tudi zunanje ministrstvo SFRJ (AMIJ, 15).

Černíkova pobuda je bila očitno rezultat dogovora češkoslovaškega vodstva, ki se je odločilo bistveno spremeniti dosedANJI pristop k Jugoslaviji. Upad bilateralnih stikov je nameravalo tako rekoč čez noč nadomestiti z njihovim maksimalnim intenziviranjem. Praško vodstvo je doumelo, da sicer neopazna, a jasna distanca do Jugoslavije s stališča pristopa Kremlja do reformnega gibanja večjih pozitivnih premikov ni prinesla, in se je odločilo v Jugoslaviji poiskati enega od zaveznikov pred vse močnejšim sovjetskim pritiskom.

13 J. Šedivý je v teh dneh sklenitev zavezniške pogodbe z Jugoslavijo propagiral tudi v tisku (Literární listy, 18. 4. 1968).

14 Možno je, da je bila eden od impulzov tudi vsebina depeše Ladislava Šimoviča. Češkoslovaški veleposlanik v SFRJ je konec marca v Prago poročal, da so ga »tako s CK ZKJ kot tudi iz pristojnega odbora vprašali, ali se ČSSR zdi primerno, da ZKJ zavzame odprto stališče do trenutnega razvoja v KSČ in ČSSR. Pri tem upoštevajo tudi morebitne reakcije tretjih strani« (AMZV, 3).

Ponazoritev spremembe stališča češkoslovaškega vodstva so tudi nenavadne okoliščine organizacije srečanja zunanjih ministrov ČSSR in SFRJ. Kmalu po Černikovem pogovoru z Jakovlevskim je zanimanje za pogovore s svojim resornim kolegom Markom Nikezićem pokazal zunanji minister Jiří Hájek. Po več kot trimesečnem premoru v stikih visokih predstavnikov diplomatskih služb obeh držav je prosil Jakovlevskega, naj nujno naveže stik z Nikezićem, ki je bil ravno na uradnem obisku v Vzhodnem Berlinu.¹⁵ Veleposlanika SFRJ v Pragi je prosil, naj svojega šefa vpraša, ali bi se lahko na poti v domovino ustavil v Pragi (AMIP, 6). Vendar Nikezić ni mogel spremeniti že dogovorjenega programa in tako ugoditi Hájkovi želji. Uradno vabilo na obisk ČSSR pa je Šimović Nikeziću predal po njegovi vrnitvi v Beograd. Jugoslovanski zunanji minister je ob tej priložnosti češkoslovaškemu veleposlaniku rekel, da bi želel priti v Prago že maja in ponudil, da se lahko s Hájkom sreča tudi v Beogradu (AMIP, 7; AMZV, 9).

Enako kot Nikezić so na spremembo češkoslovaškega vodstva do odnosov s SFRJ reagirale tudi druge pomembne jugoslovanske osebnosti. Sekretar izvršnega odbora CK ZKJ Nijaz Dizdarević je češkega veleposlanika spomnil na Titovo februarско vabilo A. Dubčku, naj obišče Jugoslavijo. V naslednjih dneh so zanimanje za čimprejšnjo uresničitev srečanja vodij komunističnih strank izrazili tudi drugi jugoslovanski visoki funkcionarji.

Vendar pa je nenaden obojestranski interes za razširitev sodelovanja med Češkoslovaško in Jugoslavijo v kratki zgodovini praške pomladi predstavljal le nepomembno epizodo. Na kakovost in vsebino odnosov med državama so v naslednjem obdobju veliko bolj vplivali Titovi pogovori z najvišjimi predstavniki SZ, ki so v tem času potekali v Moskvi.

Jugoslovansko delegacijo na čelu s Titom, ki je v glavno mesto SZ prispela 28. aprila, je na letališču pričakalo kompletno sovjetsko vodstvo. Nista manjkala niti zunanji in obrambni minister A. Gromiko in A. Grečko. V Kremlju so dobro vedeli, kako Tito ceni blišč in formalnosti.

Pogovori med delegacijama so potekali šele naslednjega dne v stavbi CK KSSZ. Poleg Tita so jugoslovansko delegacijo sestavljali še člani predsedstva CK ZKJ Ivan Maček, Vladimir Popović, Rudi Kolak in Savka Dabčević-Kučar, ob njih pa še namestnik zunanjega ministra Miša Pavićević ter jugoslovanski veleposlanik v SZ Dobrivoje Vidić. Poleg V. Popovića, ki je bil šef Titovega urada, noben drug član delegacije ni sodil v krog najbolj vplivnih sodelavcev jugoslovanskega vodje.¹⁶ Na drugi strani mize je sedelo kompletno najvišje vodstvo SZ. Poleg Brežnjeva, Kosigina

15 Tudi Nikezićev obisk NDR, ki je bil prvi uradni stik med tema državama od nedavne obnovitve diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo, je demonstriral dobre odnose SFRJ z vzhodnim blokom. Pogovori so bili uspešni.

16 Npr. R. Kolak je bil podpredsednik zvezne vlade, S. Dabčević-Kučar predsednica hrvaške vlade.

in Podgornega so se srečanja udeležili še G. Voronov, sekretar CK KSSZ K. Katušev, zunanji minister A. Gromiko in načelnik pristojnega oddelka CK KSSZ K. Rusakov.¹⁷

Pogovori so se začeli v zelo prijateljski atmosferi.¹⁸ Brežnjev je predlagal, naj najprej spregovori Tito, ki je »v zadnjem času veliko potoval in bo gotovo govoril o zanimivih vprašanjih.« Toda jugoslovanski vodja je svojega partnerja pozval, naj vendarle on spregovori prvi. Brežnjev se je v obsežnem uvodnem nagovoru, ki je – sodeč po zapisnikih obeh delegacij – zasedel več kot tretjino celotnih pogovorov, na dolgo in široko hvalil z uspehi, doseženimi v gospodarstvu in notranji politiki, ter z napredkom armade. Pri meddržavnih srečanjih tega tipa so imeli govori Brežnjeva vedno enak značaj. Vzrok ne leži v nečimrnosti sovjetskega vodje. Namen je bil, da se pri tujih partnerjih vzbudi občudovanje in se jih hkrati prestraši; pred njimi se niso demonstrirali samo uspehi, ampak predvsem sila in moč sovjetske države.¹⁹ Jugoslovanski vodja je na razlago sovjetskega partnerja reagiral s soglašajočimi in konstruktivnimi pripombami;²⁰ pri tem se je močno osredotočil na izboljšanje položaja jugoslovanskih proizvodov na sovjetskem trgu. Ko je na primer Brežnjev omenil razvoj avtomobilske industrije v SZ ter s tem povezano gradnjo na desetine podizvajalskih podjetij, je Tito napol v šali napol zares prosil, naj Moskva nekatera od teh naročil prepusti SFRJ.²¹

17 Za naklonjeno gesto s strani Brežnjeva bi lahko imeli to, da v delegacijo ni uvrstil M. Suslova in B. Ponomarjova, ki ju je Beograd imel za privrženca militantnih protijugoslovanskih stališč. M. Suslov je tudi neposredno sodeloval pri pripravi protijugoslovanskih resolucij v letih 1948–1949 ter nato v letih 1957 in 1960.

18 V nekdanjem arhivu Titovega urada sem našel dva podrobna zapisa o poteku pogovorov. Prvega je na temelju lastnih opomb pripravil veleposlanik D. Vidić; drugi – bolj obsežen – je uradni dokument, namenjen Titu. Oba se ujemata v opisu osnovnih momentov pogovorov. Vidićev krajši zapis bolje odseva atmosfero. Če ne navajam drugače, se pri analizi poteka pogovorov opiram na ta dva dokumenta (AMJ, 8; 7). Potek in atmosfero moskovskih pogovorov je ob svojem nastopu na skupni seji izvršnega odbora in predsedstva CK ZKJ podrobno opisala tudi neposredna udeleženka pogovorov Savka Dabčević-Kučar. Tudi njen opis se ujema z zgoraj omenjenima dokumentoma (AJ, 6). Takratna članica jugoslovanske oligarhije na visokem položaju obisk Moskve aprila 1968 omenja tudi v svojih obsežnih spominih. Njeno pričanje, pisano s časovnim odmikom dveh desetletij, v katerem poudarja ledeno atmosfero pogovorov, pa v primerjavi z dokumenti iz tistega časa deluje neverodostojno in ne bogati bistveno spoznanj, obseženih v navedenih arhivskih gradivih (Dabčević Kučar, 1997, 96–98). O poteku moskovskih pogovorov je v naslednjih tednih in mesecih nekajkrat govoril Tito (na zasedanjih najvišjih gremijev ZKJ, med avgustovskimi pogovori v Pragi, dvakrat pri pogovorih s Ceausescu, v pogovoru z veleposlanikom ZDA 23. avgusta 1968 itd.). Svoj opis tega dogodka je vedno prilagajal aktualni politični situaciji. Bistveno se razlikujejo predvsem njegove ocene, ki jih je podal pred avgustom 1968 in tiste po okupaciji Češkoslovaške. Verjetno najmanj popačeno je o pogovorih z Brežnjevom poročal na seji vodstva ZKJ 20. maja 1968 (AMJ, 13).

19 Brežnjev je na primer ugotavljal, da v kratkem računajo s poletom vesoljskega plovila s posadko na Mesec.

20 V govoru, v katerem je poročal o poteku pogovorov v Moskvi, je ugotovil, da je SZ v zadnjem času dosegla resnično velike uspehe. Hkrati pa je pripomnil, da sovjetski vodje ne omenjajo obstoječih težav (AMJ, 13).

21 Na sporočilo najbolj vplivnega člana kremeljske oligarhije o uspešnem preseganju težav, povezanih z

Jugoslovanski vodja ni komentiral lakoničnih pripomb Brežnjeva o *Ginzburgu, Danielu, Sinjavskem in nekaj drugih vohunih* ter o pravilnosti ukrepanja poljskih tovarišev *proti nekaj intelektualcem*. Nasprotno pa je zelo živahno reagiral na sporočilo o pomoči, ki jo Sovjetska zveza pošilja Kubi. Brežnjev je hvaležno sprejel Titovo strupeno pripombo o Castrovi nevhvaležnosti. S sovjetskim vodjo se je strinjal tudi pri razpravi o notranji situaciji na Kitajskem ter o njeni zunanji politiki.

V tem trenutku je Tito nepričakovano vprašal, kako njegov gostitelj vidi situacijo na Češkoslovaškem. Jugoslovanski vodja je kasneje izjavil, da je hotel prekiniti Kremljev pripravljen scenarij pogovorov in sam prevzeti pobudo pri pričakovani razpravi o dogajanju v ČSSR (AMIJ, 13). Noben dokument te trditve ne zanika. Beograjski vladar pa očitno ni pričakoval, da bo razprava o razvoju na Češkoslovaškem sprožila nenavadno ostro izmenjavo mnenj. Očitno je računal samo s kritiko načina, na katerega o dogajanju v ČSSR poroča jugoslovanski tisk. Spomnimo, da je Tito na potovanje po azijskih deželah odšel pred skoraj mesecem in da so bile njegove informacije o poslabšanju sovjetsko-češkoslovaških odnosov pomanjkljive in ne zadosti točne.

Brežnjev je na vprašanje svojega gosta odgovoril le odsekano, pa vendar povsem nedvoumno. Izjavil je, da se je na Češkoslovaškem razvil nezdrav proces, da je tamkajšnje vodstvo podcenilo naraščanje negativnih tendenc in je zdaj soočeno z njegovimi posledicami. Ob uporabi ideoloških floskul, polresnic in laži, ki so v tem času že postajale stalnica v sovjetski propagandi, usmerjeni proti praški pomladi (de-lovanje milijon in sedemsto tisoč članov nekdanjih buržoaznih strank, kulaki na podeželju, vplivni preostanki buržoazije v mestih),²² je ugotovil, da je na Češkoslovaškem ogroženo vse, *kar je izbojeval delavski razred*. Josipa Broza Tita je ta izjava Brežnjeva, ki se je s svojo silovitostjo in odločnostjo razlikovala od božanskega značaja predhodne debate, očitno presenetila. Oporekal je s trditvijo, da je češkoslovaško vodstvo sposobno situacijo obvladati. Rekel je, da je najvišjim predstavnikom KSČ treba samo zagotoviti podporo in pomoč.

Vendar sovjetski vodja ni imel namena s Titom razpravljati in je njegovo pripombo kot tudi previden poskus polemike²³ osorno zavrnil. Izjavil je, da je trenutnemu praškemu vodstvu situacija ušla izpod nadzora. Njegova reakcija na prvo Titovo pripombo je bila, da Komunistična stranka Češkoslovaške v trenutni situaciji

omejeno ponudbo blaga na prodajnih policah sovjetskih trgovin z živili, je Tito reagiral s ponudbo dobave mesa iz Jugoslavije.

22 Brežnjev je s tako rekoč istimi argumenti manj kot teden dni pozneje nastopil na pogovorih z delegacijo najvišjih predstavnikov KSČ v Moskvi. Več o tem: Vondrová, Navrátil, 1996, 165–191, dok. št. 53 (sovjetski zapisnik s pogovorov vodilnih predstavnikov KSČ in KSSZ v Moskvi 4. maja 1968, posvečenih izmenjavi mnenj o politični situaciji na Češkoslovaškem).

23 Na Titovo pripombo, da trenutno vodstvo KSČ zavrača sklic izrednega zasedanja stranke, je Brežnjev hitro odvrnil, da to zahtevajo lokalne konference stranke, ki so prava središča moči in da Dubček ni sposoben temu pritisku kljubovati.

pomoč potrebuje bolj kot kadarkoli prej, saj jo ogroža kontrarevolucija.²⁴ Ni bilo težko razumeti, kakšno pomoč ima Brežnjev v mislih.

Ne da bi Titu dal priložnost za polemiko, je Brežnjev prešel na razlago sovjetskega pristopa k situaciji na Bližnjem vzhodu. Razprava je s tem znova izgubila ostrino. Vodji obeh totalitarnih držav sta v mirni *prijateljski in delovni* atmosferi dolgo razpravljala o konfliktu, o katerem sta imela skoraj enake nazore.

Po zaključku dolge razlage Brežnjeva je Tito obširno poročal o svojih nedavnih potovanjih po azijskih in afriških državah.²⁵ Med razlago, v kateri je večkrat pozitivno ocenil sovjetsko pomoč deželam tretjega sveta, ni bilo med delegacijama nobenih nasprotij.

Jugoslovanski vodja je nato začel, ne da bi ga partnerji k temu pozvali, govoriti o medsebojnem sodelovanju. Ekonomske odnose je označil kot uspešne. Ugotovil pa je, da na političnem področju *»obstajajo nesporazumi in morda celo nezaupanje.«* Kot razlog za takšno stanje je navedel neustrezne, pretirane reakcije sovjetskega vodstva na vsak članek v jugoslovanskem tisku, katerega vsebina Kremlju ni bila všeč. Poudaril je, da tudi sam pogosto ni zadovoljen z nekaterimi besedili, objavljenimi v SFRJ,²⁶ in da si jugoslovansko vodstvo prizadeva te probleme rešiti. Vendar pa je svoje gostitelje opozoril, da na *»osnovi nekaj člankov ne morejo sprejemati sklepov o politiki Zveze komunistov Jugoslavije.«*

Josip Broz Tito se je nato na lastno pobudo vrnil k situaciji na Češkoslovaškem. Bolj odločno kot v predhodni izmenjavi mnenj, ki so zadevala to problematiko, je poudaril, da je trenutno praško vodstvo²⁷ sposobno situacijo obvladati in da mu je treba zagotoviti podporo in pomoč, *»da bodo stvari šle v pravo smer.«*²⁸ Avtoritativni beograjski vladar je hkrati – očitno da bi prehitel polemiko Brežnjeva – pripomnil, da je cilj te podpore omejiti vpliv reakcionarnih sil, *»ki jih na Češkoslovaškem, strinjam se z vami, ni malo.«* Prav tako je poudaril, da mora biti pomoč zagotovljena samo tistim, ki *»vztrajati na pozicijah socializma, ne pa tudi tistim, ki hočejo od znotraj spodkopati socialistični sistem.«*²⁹

24 Brežnjev je postavil retorično vprašanje: »Oni [češkoslovaški komunisti] so se bojevali proti fašizmu, zdaj pa naj predajo oblast posmrtnikom Masaryka, Beneša in podobnih?«

25 Josip Broz Tito je v začetku leta 1968 obiskal Afganistan, Indijo, Pakistan, Egipt in Etiopijo.

26 Kot primer je navedel članke v uradnem časopisu ZKJ Komunist in v reviji Praxis. Očitno je hotel prehiteti pričakovano kritiko s strani sovjetske delegacije.

27 Konkretno je imenoval A. Dubčka in J. Lenárta. Jugoslovansko vodstvo je bilo zelo dobro informirano o nazorski orientaciji in konkretnih stališčih posameznih vodij KSČ. Zato je zelo verjetno, da Tito Jozefa Lenárta ni omenil po naključju.

28 Najvišji jugoslovanski predstavnik je s to izjavo pravzaprav samo parafraziral informacijo, ki jo je pred kratkim v Beogradu predal sovjetski veleposlanik Ivan Benediktov (AJ, 3).

29 V zvezi s tem je poudaril, da se bo jugoslovansko vodstvo s podobnimi silami, ki delujejo tudi v SFRJ, odločno obračunalo.

Vodilni sovjetski predstavniki pa se v nobenem primeru niso nameravali ukvarjati s Titovo argumentacijo. Na pogovore z jugoslovansko delegacijo so prišli z že natančno oblikovanim stališčem in vnaprej pripravljenim scenarijem razprave o situaciji na Češkoslovaškem.³⁰ Medtem ko je vse do te faze pogovorov nastopal samo Brežnjev, so se v njeno zadnjo četrtino, posvečeno skoraj izključno razvoju v ČSSR – z vnaprej dodeljenimi vlogami – vključevali tudi Podgorni in Kosigin.³¹ Vsi so nedvoumno trdili, da je trenutnemu vodstvu KSČ³² situacija ušla izpod nadzora in da oblast v državi prevzemajo kontrarevolucionarne sile. Brežnjev je opozarjal, da bodo, če se sedanji razvoj ne ustavi, na Češkoslovaškem – tako kot pred nekaj leti na Madžarskem – usmrčevali komuniste. Patetično je izjavil: *»Ko pride do prelivanja krvi in na oblast znova pride buržoazija, se bo postavilo vprašanje: Kaj so počeli komunisti drugih držav, kaj je počela KSSZ?«*

Vsi trije najpomembnejši sovjetski predstavniki so odločno zavrnilo vse Titove poskuse polemike. Pripombo jugoslovanskega vodje, da bi zelo razvit delavski razred v ČSSR, ki ga sam iz lastne izkušnje zelo dobro pozna,³³ preprečil oblastniški prevrat, je Brežnjev suho zavrnil z utemeljitvijo, da je delavski razred ob trenutni situaciji na Češkoslovaškem povsem pasiven.³⁴ Sovjetski vodja je prav tako odločno zanimal Titovo pripombo, da je trenutna kriza v ČSSR posledica nepravilne politike v preteklih letih. Kot edini razlog težav je navedel dejavnost tuje in notranje reakcije.

30 Brežnjev je izrazil podobne nazore, s kakršnimi je pred mesecem dni nastopil na dresdenskem srečanju komunističnih strank ob prisotnosti vodilnih predstavnikov KSČ in v začetku maja pri moskovskih pogovorih z A. Dubčkom, O. Černíkom, J. Smrkovskim in V. Bilakom. Pri pogovorih s Titom pa je uporabil veliko bolj jasne in ostreje formulacije. V Dresdnu je Dubčku prav tako obljubil moralno, politično in ekonomsko pomoč. Več o tem Vondrová, Navrátil, 1996, 73–117, dok. št. 24 (stenoografski zapis s posveta šestih komunističnih strank v Dresdnu 23. marca 1968, posvečenem dogodkom na Češkoslovaškem po januarskem plenumu CK KSČ), 165–191, dok. št. 53 (sovjetski zapisnik s pogovorov vodilnih predstavnikov KSČ in KSSZ v Moskvi 4. maja 1968, posvečenih izmenjavi mnenj o politični situaciji na Češkoslovaškem).

31 Člani jugoslovanske delegacije v razpravo niso posegali. Z dvema kratkima nepomembnima pripombama se je vanjo vključil le Vladimir Popović. Pogovor je potekal v ruščini, ki je niso obvladali vsi člani delegacije ZKJ. Vendar je bilo to dejstvo postranskega pomena. Potek pogovorov je izražal realno stanje oblastniških razmer v jugoslovanskem vodstvu.

32 Poleg A. Dubčka so omenili še O. Černíka. Za predstavnika kontrarevolucije je Brežnjev implicitno označil Č. Císařa.

33 Josip Broz je pred prvo svetovno vojno krajši čas delal na Češkem kot strojni ključavničar.

34 Opomba Brežnjeva je bila v ostrem nasprotju s tezami, zajetimi v njegovem nedavnem zasebnem pismu A. Dubčku. V pismu z 11. aprila je Dubčka opomnil, da je »tudi zdaj delavski razred še naprej glavna sila. Izkušnje revolucionarnega razvoja kažejo, da so komunisti tam, kjer so se trdno opirali na delavski razred, iz vseh zapletenih preizkušenj prišli močnejši« (Vondrová, Navrátil, 1996, 132–135, dok. št. 36 (pismo L. Brežnjeva A. Dubčku z 11. 4. 1968)). Pozabljanje na delavski razred je Brežnjev najvišjim predstavnikom KSČ očital tudi pri pogovorih v Moskvi v začetku maja (Vondrová, Navrátil, 1996, 179, dok. št. 53 (sovjetski zapisnik s pogovorov vodilnih predstavnikov KSČ in KSSZ v Moskvi 4. maja 1968, posvečenih izmenjavi mnenj o politični situaciji na Češkoslovaškem)).

Jugoslovanski vodja se je v tej fazi pogovorov pustil potisniti v defenzivo. V opazno slabo voljo ga je spravljalo poročilo Brežnjeva o slabi situaciji v češkoslovaški armadi, o kateri je povprašal. Poskusil se je tudi opravičiti za članke v jugoslovanskem tisku³⁵ in obljubil kadrovske spremembe v uredništvih. Pri tem je bilo nenavadno, da Tito niti v tej fazi pogovorov kot tudi v celotnem teku svojih pogovorov v Moskvi nikoli niti posredno ni omenil pozitivnih trendov pri razvoju situacije v ČSSR. Vedno je govoril samo o tem, da je novo praško vodstvo zmožno negativne tendence obvladati.

Josip Broz Tito je molče prešel prek ne preveč zakrite omembe Brežnjeva o neizogibnosti vojaškega posega na Češkoslovaškem. Zelo razdraženo pa je reagiral na Kosiginovo pripombo, da lahko razvoj na Češkoslovaškem negativno vpliva ne samo na notranjo situacijo v sosednjih socialističnih državah, ampak tudi v Jugoslaviji. Odločno je izjavil: »*Pri nas se takšni izpadi ne morejo zgoditi.*« Kosiginovo trditev pa je začel – očitno po vnaprej pripravljenem scenariju – razvijati tudi Brežnjev. Oba sovjetska voditelja sta ugotovila, da jima je točno to, kar danes pravi Tito, še pred kratkim zatrjeval tudi A. Novotný. Agresivno sta ponavljala tezo o stopnjevanem pojavljanju kontrarevolucije in skupnih *interesih vseh socialističnih držav*.

Vse bolj razburjena debata³⁶ je skoraj prešla v prepir v trenutku, ko je Brežnjev ugotovil, da ni povsem prepričan, ali je aktualna ekonomska reforma v Jugoslaviji ustrezna tako z gospodarskega kot tudi s političnega stališča. Kljub Titovi razburjeni pripombi, naj si ne delajo odvečnih skrbi, sta začela Brežnjev in Kosigin na dolgo in široko analizirati negativne pojave v jugoslovanski ekonomiji (zmanjševanje proizvodnje, nezaposlenost, strmo naraščanje zadolževanja v tujini).³⁷ Že tako precejšnja razdraženost jugoslovanskega vodje se je v tem trenutku še za nekaj stopenj zvišala. Izjavil je, da so se morali v času, ko je Stalin vrgel Jugoslavijo v gospodarsko izolacijo, zateči tudi v posojila od kapitalističnih držav, da pa se Zahodu nikoli niso prodali. Brežnjevu je tudi rekel, da ga o situaciji v Jugoslaviji napačno obveščajo. Najvišji kremeljski predstavnik se je užaljeno ogradil. Strasti so se začele počasi umirjati šele, ko je Tito omenil jugoslovanski odpor do Stalina in tako sovjetske vodje posredno opomnil, da zanj obstajajo tudi druge alternative, ne samo sodelovanje z Moskvo. Brežnjev je ustrežljivo izjavil, da »*seveda nihče od nas ne odobrava tega, kar je naredil Stalin. Pomagali Vam bomo, kolikor bo le mogoče, bolj kot do zdaj.*« Tako on kot Kosigin sta nekajkrat ponovila, da ju kot prijatelja Jugoslavije

35 Brežnjev je stališča vodstva ZKJ označil kot ustrezna. Hkrati pa je izjavil, »da članki, ki se pojavljajo v vašem tisku, vzbujajo vtis, da ta proces [prizadevanje za spremembo razmer na Češkoslovaškem] podpirate. [...] Češki državljani zato domnevajo, da je to, kar se dogaja, pravilno in da vi to podpirate.«

36 Josip Broz Tito je kasneje trdil, da se je obnašal mirno in da je čustveno reagiral le takrat, ko je to bilo nujno (AMU, 13). Vendar pa je iz dokumentov težko razpoznati, koliko je Tita presenetila odločnost, s katero so Brežnjev in njegovi sodelavci razpravljali o situaciji na Češkoslovaškem.

37 Josip Broz Tito je po 21. avgustu trdil, da mu je Brežnjev med pogovori grozil z uvedbo ekonomskih sankcij (AJ, 9). Vendar o tem v nobenem od zapisov, na katere se opiram, ni niti besedice.

skrbijo aktualni jugoslovanski gospodarski problemi (nezaposlenost, odhajanje delavcev v tujino).³⁸ O morebitni politični nestabilnosti v SFRJ ni bilo več niti besedice. Tudi Josip Broz Tito je poskusil umiriti čustva. Označil se je za privrženca razvoja ekonomskih stikov s Sovjetsko zvezo. Zagotovil je svojim partnerjem, da »Jugoslavija trdno koraka po poti socialistične izgradnje. Naše ljudstvo povsem podpira usmerjenost v sodelovanje s SZ.«

Brežnjev se je nato opravičil za večkratno preložitev datuma obiska delegacije sovjetske komunistične stranke v Jugoslaviji. Pri tem je vedel, da je zaradi prelaganja davno dogovorjenega obiska, pa tudi recipročnega obiska Brežnjeva, Beograd vznemirjen, saj ima to za znak oligarhičnih manir Moskve, ki se obnaša kot velesila, in za dokaz tega, da Kremelj hoče, da vsi pomembni bilateralni pogovori potekajo v SZ (več o tem: AMIJ, 14). Sovjetski vodja je poudaril, da za prestavljanjem obiska ne gre iskati nobenih skritih razlogov in da bo delegacija prišla na obisk že maja.³⁹

Kot so pravilno domnevale jugoslovanske službe za zunanje zadeve, so sovjetski vodje začeli nagovarjati Tita, naj se Zveza komunistov Jugoslavije udeleži načrtovanega svetovnega posveta komunističnih strank. Beograjski vodja je najprej reagiral odklanjajoče. Omenil je negativne izkušnje s takšnih multilateralnih srečanj še iz časov Informbiroja in predvsem protijugoslovanske resolucije, sprejete na podobnih posvetih leta 1957 in 1960, ki še vedno niso bile preklicane. Po prigovarjanju, med katerim je Podgorni obljubil ukinitvev teh sporazumov, je Tito odškrnil vrata morebitni spremembi stališča. Izjavil je, da bo o celotni zadevi odločal CK ZKJ. Njegovo izjavo so vsi trije sovjetski vodje toplo pozdravili. Kosigin je ugotovil, da bi imelo sodelovanje ZKJ na svetovnem posvetu izreden pomen, »še zlasti zdaj, ko se v ČSSR razvijajo procesi, o katerih smo govorili.«⁴⁰

Po kratki razpravi o načrtovanem sporazumu o neširjenju jedrskega orožja⁴¹ se je diskusija v zaključku znova vrnila k medsebojnemu sodelovanju, odnosom med

38 Josip Broz Tito je na to pripomnil, da njega samega ti problemi mučijo veliko bolj kot sovjetske predstavnike.

39 Delegacija je končno prišla v Jugoslavijo šele 17. junija 1968.

40 ZKJ pa je že v začetku maja 1968 v pismu vodstvu Madžarske socialistične delavske stranke, ki je bila organizator srečanja, udeležbo na konferenci zavrnil. Obširno besedilo so objavili vsi glavni jugoslovanski dnevnik (Borba, 5. 5. 1968b; Politika, 5. 5. 1968c). Josip Broz Tito je tako Moskvi jasno dal vedeti, da bo z njim še naprej morala ravnati kot z enakopravnim partnerjem in da ne bo samo sledil njenim napotkom kot vodja ene od desetih komunističnih strank sveta.

41 Beograd je bil do nje prej dokaj skeptičen. Jugoslovanska propaganda jo je ovrednotila kot sporazum z velesilo, ki se ne ozira na interese držav tretjega sveta in ne daje zadostnih zagotovil državam, ki jedrskega orožja nimajo. Glavni razlog pa je bil strah, da bi morala Jugoslavija takoj po podpisu sporazuma ustaviti svoj lastni jedrski program, ki ga je razvijala od druge polovice 50. let (vodilni jugoslovanski funkcionarji so uporabljali floskuke, kot je »Sporazum bi omejil raziskovanja na znanstvenem področju«). Pri razpravi o pogodbi, med katero je Tito nastopal naklonjeno in naznačil, da jo je ob določenih popravkih pripravljen podpisati, je tudi beograjski vodja svoje partnerje pomenljivo opomnil, »da vedo, da sta naša soseda Italija in Grčija in da tega ne smemo pozabiti.«

socialističnimi državami in notranji situaciji v Jugoslaviji. Josip Broz Tito se je pozitivno odzval na kritične pripombe Brežnjeva o nekaterih Ceauseskujevih problematičnih korakih v zunanji politiki⁴² in obljubil, da jih bo najvišjemu romunskemu predstavniku med prihajajočim srečanjem omenil. V umirjeni atmosferi se je strinjal tudi z mnenjem Brežnjeva, ki je imel za absurda mnenja, da je bila druga svetovna vojna nujno zadnja. Na izjavo sovjetskega vodje, ki je v zvezi s tem dejal, da »se pri nas verjame, da bo v vojni Jugoslavija z nami in mi z njo,« se je strinjal, da je bilo tako tudi v preteklosti.

Po neki pripombi Brežnjeva, ki je zadevala posledice potekajočih reform v Jugoslaviji za vpliv ZKJ⁴³ na notranjo situacijo, je sovjetskim vodjem zagotovil, da so te spremembe usmerjene v utrditev odločilne vloge komunistične stranke v SFRJ. Kremeljske vodje je obvestil, da pripravlja oblikovanje ožjega vodstva stranke⁴⁴ in jim zagotovil, da je armada popolnoma podrejena ZKJ, torej povsem zvesta njemu samemu. Češkoslovaške ni več omenil niti z besedico.⁴⁵

Na samem koncu pogovorov so vodje obeh strani skušali omiliti ton predhodne razburljive razprave. Josip »Malo smo se sprli, ampak pomembno je, da smo odkrito razpravljali. Menim, da moramo vedno tako ravnati.« Brežnjev je odgovoril enako naklonjeno. Rekel je, da ni šlo za nikakršen prepir. »Naredili bomo vse za jačanje naših odnosov in izboljšanje medsebojnega sodelovanja, naj se še naprej krepí naše prijateljstvo.« Savka Dabčević-Kučar je kasneje, ko je govorila o teku pogovorov, poudarila, da nobena od strani ni hotela zaostrovati nazorskih razlik, »nasprotno, oboji so hoteli kar najbolj prispevati k razvoju medsebojnih odnosov« (AJ, 6).

42 Ob tem sploh ni reagiral na pripombo sovjetskega vodje, da Romuni podcenjujejo negativne tendence v ČSSR.

43 Med enim od kuloarskih pogovorov ali med zaključnim sprejemom so člani sovjetskega vodstva Tita posvarili pred njegovimi sodelavci, ki mu menda posredujejo lažne informacije (AJ, 5). Skupina okoli Brežnjeva je s tem očitno mislila predvsem jugoslovanske diplomate, akreditirane v Moskvi, in predstavnike zunanjega ministrstva SFRJ. Vodstvo jugoslovanske diplomacije je bilo Moskvi trn v peti od trenutka, ko si je Hruščov od jeseni 1954 prizadeval za obnovo medsebojnih kontaktov tudi po strankarski liniji. Zunanje ministrstvo in nekatere veleposlanike v Moskvi (Dobrivoje Vidić, Veljko Mićunović /oba sta paradoksnost, ampak tudi pomenljivo, vodila jugoslovansko ambasado v SZ v drugi tretjini 50. let, pa tudi v zadnji tretjini 60. let/) je Kremelj – treba je reči, da upravičeno – imel za enega od glavnih centrov odpora, ki je preprečeval približevanje SFRJ vzhodnemu bloku. Iz dokumentov so jasno razvidne razlike v vrednotenju sovjetske politike s strani Tita in zunanjega ministrstva (več o Vidićevih nazorih na sovjetsko politiko na prelomu pomladi in poletja 1968 npr. v njegovem govoru na posvetu veleposlanikov socialističnih držav, ki ga je sklical sekretar izvršnega odbora CK ZKJ Mijalko Todorović (AJ, 8)).

44 S tem je posredno naznačil, da je demokratizacija notranjih razmer v SFRJ pravzaprav formalna in da ima v načrtu tudi institucionalno poudariti svoj vpliv in oblastniški položaj svojih najbližjih sodelavcev.

45 Uradni komunike o poteku sovjetsko-jugoslovanskih pogovorov Češkoslovaške sploh ne omenja (Politika, 30. 4. 1968a).

Kljub zelo ostremu načinu vodenja⁴⁶ debate je beograjski vodja gotovo moral opaziti, da s sovjetske strani ni bilo slišati niti enega bodisi neposrednega bodisi zastrttega namiga, ki bi Jugoslavijo obtoževal neposrednega ali posrednega sodelovanja pri – s stališča Kremlja – neugodnem razvoju situacije na Češkoslovaškem. V dostopnih dokumentih ni zapisov, ki bi nakazovali strah sovjetskega vodstva pred neposrednim poseganjem Jugoslavije v dogajanje v Pragi.⁴⁷

Josip Broz Tito je med pogovori polemiziral s sovjetskimi stališči, s katerimi se ni strinjal. Z omembo Stalinovega neuspeha pri vmešavanju v notranje zadeve Jugoslavije je kremeljskim vodjem jasno zagrozil, da si Beograd kadarkoli lahko najde druge zaveznike. Vendar pritiska Brežnjeva in njegovih najbližjih sodelavcev nikakor ni jemal zlahka. Med svojim obiskom v Moskvi se je opazno trudil ohraniti obstoječo raven odnosov s Sovjetsko zvezo in ne dražiti Kremlja po nepotrebnem. O tem priča predvsem improviziran govor beograjskega vodje na slavnostnem sprejemu, ki je sledil pogovorom dveh delegacij.⁴⁸ V Titovi uvodni zdravici je bilo slišati vljudnostne fraze, besede, ki so hvalile sovjetsko pomoč Mongoliji,⁴⁹ izraženo je bilo upanje, da se zmanjšuje odvisnost Japonske od ZDA. Sovjetski vodje, a tudi člani jugoslovanske delegacije, pa so si zapomnili predvsem naslednjo Titovo ugotovitev: »Vse, kar je rekel tovariš Brežnjev, je točno.« Najpomembnejši predstavnik SFRJ je svojo trditev, ki je bila v nasprotju s predhodno kar burno razpravo, kasneje nekoliko omilil. Rekel je, da je diskusija potekala v odprtem duhu in da se je pojavilo nekaj razlik, kar zadeva taktiko. Vendar pa ta dodatek smisla navedene izjave ni bistveno spremenil.

Izmenjavo mnenj o situaciji na Češkoslovaškem je Tito označil kot zelo pomembno. V zvezi z njo je izjavil, da »bomo v interesu socializma pomagali eni drugim.« Dogajanje v ČSSR in reforme, ki so tam potekale, pa za Josipa Broza Tita konec aprila 1968 niti nikoli pozneje niso bili prioriteta. V improviziranem govoru se je predvsem trudil poudariti, da ima on sam situacijo v svoji državi povsem pod nadzorom. Ob primeru zaprtega literarnega teoretika Mihajla Mihajlova, pred kratkim

46 Že v uvodu svojega govora na majskem zasedanju širšega vodstva ZKJ je Savka Dabčević namerno poudarila, da so bili moskovski pogovori sicer odprti in da sta obe strani natančno formulirali svoja stališča, vendar pa so potekali v mirni in dostojanstveni atmosferi. Težko pa je presoditi, koliko je bila njena refleksija iskrena, koliko pa se je poskušala približati Titovim ocenam (AJ, 6).

47 V zvezi s tem je treba kot propagandistično floskulo (čeprav je bila del internega sporočila) razumeti pripombo sovjetskega veleposlanika v Pragi S. Červonjenka o O. Šiku, ki jo v svoji monografiji navaja M. Latyš. Červonjenko je centrali poročal, da se Ota Šik »ne orientira samo na Jugoslavijo, ampak celo na Zahod« (Latyš, 1998, 92).

48 Po kasnejšem Titovem pričanju se je sovjetsko vodstvo trudilo na sprejemu ustvariti kar najbolj prijateljsko atmosfero. »Ko smo prišli tja, so mi vsi prijazno stiskali roko. Celo Suslov, za katerega vemo, kdo in kaj je, mi je z obema rokama stisnil roko« (AMJ, 13).

49 »Rekel sem jim [vodilnim predstavnikom Mongolije], da njihova edina gotovost temelji na najtesnejših odnosih med Mongolijo in SZ.«

obojejenega zaradi kritike razmer v SZ in predvsem zaradi primerjave Stalinovega in Hitlerjevega režima (več o Mihajlovovem primeru: Pirjevec, 1995, 271–272), je ponazoril pripravljenost vodstva ZKJ, da opravi s sovražniki, ki začenjajo razvijati nevarno dejavnost.⁵⁰ Poskušal je odvrniti strah Brežnjeva pred preveliko liberalizacijo v SZ, ob konkretnem primeru pokazati, da je on sam brez kakršnihkoli družbenih pretresov zmožen kadarkoli zatreti vsak znak opozicijske aktivnosti. Hkrati pa je tudi sovjetskemu vodji posredno, ampak povsem jasno sporočal, da v nobenem primeru ne podpira in ne bo podpiral takšnih reform na Češkoslovaškem, ki bi prekoračile meje, ki jih je postavil liberalizirani stalinizem. Besedila takrat še ne preveč znanega Mihajla Mihajlova, za katera je dobil dvanajst mesecev zapora, namreč niso dosegala kritične silovitosti člankov, ki jih je že v tem času objavljala češkoslovaška periodika. Podobno je bila motivirana tudi Titova izjava, da »je Zveza komunistov Jugoslavije močna, da je to kadrovska prečiščena stranka, ki jo bomo v še večji meri očistili kvazikomunistov.«

V prav tako presenetljivo naklonjenem, v kontekstu predhodnih sovjetsko-jugoslovanskih pogovorov, ki so se zgodili po letu 1955, nenavadno pokornem duhu je Tito formuliral tudi zaključek svojega improviziranega nastopa. Kot pravilno je označil dejstvo, da se sovjetsko vodstvo zanima za dogajanje v njegovi državi in da ga skrbi, ko dobi informacije o nekaterih problemih v Jugoslaviji. Hkrati pa je dodal, da so vsi strahovi odveč, saj je SFRJ stabilna država. Obljubil je podporo prijateljstvu s Sovjetsko zvezo in prizadevanje za razvoj gospodarskega sodelovanja.⁵¹ Svoj govor je zaključil z besedami »Danes smo okrepili naše prijateljstvo.« (AMIJ, 6). Tudi odgovor Brežnjeva je bil v spravnem tonu. Sovjetski vodja v svojem nagovoru ni omenil niti enega problema, pri katerem se sovjetska in jugoslovanska stališča niso ujemala (AJ, 6).⁵²

Na podlagi dostopnih virov ni mogoče natančno določiti, kako je nepričakovani potek pogovorov deloval na Tita. Težko je nedvoumno ugotoviti, koliko so njegove izjave med pogovori in zlasti njegov govor na slavnostnem sprejemu⁵³ pragmatična reakcija izkušenega in prekaljenega državnika, koliko pa so odsevala realni strah pred ogrožanjem Jugoslavije in s tem avtomatično tudi Titove tako rekoč absolutne oblasti s strani Sovjetske zveze; koliko je Titov nastop pogojevalo njegovo

50 »Kot ste vi obračunali z Ginzburgom, smo mi obračunali z Mihajlovom.«

51 »Krepimo prijateljstvo ter razvijamo ekonomske in druge stike. Nekateri dejavniki v našem gospodarstvu se orientirajo na Zahod. Mi se poskušamo orientirati na Vzhod, vaša tehnika je na visoki ravni. Apeliram samo na vašo potrpežljivost. Tudi jaz nisem vedno zadovoljen s pisanjem našega tiska, ampak to bomo popravili.«

52 S. Dabčević-Kučar je to med drugim pripisovala interesu Brežnjeva, da ohrani in poudari nadvse zaupen značaj pogovorov dveh delegacij, saj se je sprejema udeležilo celotno sovjetsko vodstvo.

53 Najvišji jugoslovanski predstavnik vsebine svojega govora na sklepnem sprejemu kasneje nikoli več ni omenil.

upanje v možnost ohranjanja in krepitev modusa vivendi v odnosih z novim sovjetskim vodstvom in relativno enakopravnega sodelovanja z njim;⁵⁴ koliko je bil povezan z njegovim strahom pred preveč elementarnim razvojem dogodkov na Češkoslovaškem. S teh pogovorov je Tito odšel z zelo mešanimi občutki. Tirada sovjetskih vodij naj bi ga gotovo preventivno opozorila, naj neodvisno od Moskve ne posega v dogajanje na Češkoslovaškem in ne zagotavlja pomoči Dubčkovski skupini pri obrambi pred sovjetskimi vmešavanjem. Prav tako naj bi doumel, da Kremelj sicer tolerira poseben položaj Jugoslavije, da pa ne bo dovolil, da bi Češkoslovaška krenila po isti poti. Po drugi strani pa so beograjskega vodjo prosili, naj Kremlju pomaga stabilizirati situacijo v ČSSR. Takšno prošnjo za pomoč – s kakršno se na primer Brežnjev nikoli ni obrnil na Ceausescuja (več o tem: Hoppe, 1999; Retegan, 2002) – je Josip Broz Tito razumel kot znak osebnega spoštovanja, ampak tudi kot dokaz, da Moskva spoštuje poseben položaj Jugoslavije.⁵⁵ Rezultati moskovskih pogovorov so beograjskega vodjo, ki se ni bil nikoli povsem zmožen osvoboditi sentimentalnih vezi s Sovjetsko zvezo in je bil zato vsaj delno pripravljen popuščati Moskvi, utrdili v prepričanju, da se medsebojni odnosi razvijajo v pravo smer, da njihov temelj postajata medsebojno spoštovanje in solidarnost (Tripalo, 1990, 105).

Sodeč po korakih, ki so sledili, lahko domnevamo, da so pri Titovih vtisih s pogovorov s kremeljskimi vodji prevladovali pozitivni momenti. Pozdravil je dejstvo, da ga je Brežnjev sprejel kot partnerja, ki ga zaupno informira o težavah v svoji interesni sferi in si želi slišati jugoslovansko stališče. Beograjski vodja se je v domovino vrnil prepričan, da v Kremlju sicer še naprej gledajo na SFRJ kot na potencialno moteč element na robu svoje interesne sfere, vendar pa na drugi strani nujno potrebujejo njeno pomoč pri reševanju težav v okviru komunističnega gibanja, pa tudi vzhodnega bloka.⁵⁶

Jugoslovanski vodja pa je močno podcenil mero živčnosti sovjetskega vodstva, izhajajočo iz dogajanja na Češkoslovaškem. Domneval je, da se mu je posrečilo sku-

54 Temu ustreza tudi ponavljanje vabil najvišjim sovjetskim predstavnikom na uradni obisk Jugoslavije, ki je bil za Tita zelo pomemben (AJ, 5).

55 V zgoraj nekajkrat navajanem govoru je to poudarila tudi Savka Dabčević-Kučar (AJ, 7). Podobna teza je bila zajeta tudi v delovnem gradivu za zasedanje vodstva stranke, ki ga je pripravilo zunanje ministrstvo (AJ, 4). Vendar pa je treba pripomniti, da je v Titovi odsotnosti neposredni udeleženec srečanja veleposlanik Dobrivoje Vidić tek srečanja ocenil kot dokaz, »da vodstvo KSSZ še naprej neomajno vztraja na negativnem vrednotenju in ne omahuje pri njegovem ventiliranju v neposrednih razgovorih s Titom in drugimi našimi vodilnimi predstavniki, in to s skrajno grobo argumentacijo in neprimernimi izrazi« (AJ, 8).

56 V govoru, ki ga je Tito po vrnitvi v domovino imel na beograjskem letališču, je pogovore v Kremlju označil zelo pozitivno: »Med pogovori z najvišjimi sovjetskimi komunističnimi in državnimi predstavniki sta obe strani izrazito pozitivno ocenili razvoj medsebojnega sodelovanja in ugotovili, da obstajajo ugodni pogoji za njihovo nadaljnje širjenje. Sodelovanje je v interesu naših držav, miru in socializma.« Niti v tem govoru jugoslovanski vodja ni naznačil, da je bila ključna točka pogovorov situacija na Češkoslovaškem (Politika, 3. 5. 1968b).

pino okrog Brežnjeva nekoliko pomiriti, prepričati o tem, da razvoj na Češkoslovaškem ne bo ogrozil sovjetskih interesov.⁵⁷

Na Titov v glavnem pozitiven vtis z obiska je vplivala tudi naklonjenost njegovih gostiteljev. Poleg pomirjajočih besed, ki jih je bilo slišati po ostri razpravi o Češkoslovaški, je nanj naredila vtis predvsem obljuba o razširitvi gospodarskega sodelovanja. V vzporedno vodenih pogovorih je sovjetska stran pokazala naklonjenost že večkrat izraženi zahtevi, da bi jugoslovanski industriji zagotovila velike količine bombaža, ki bi bile plačane z uvozom tekstilnega blaga. Jugoslovanski vodja je to komentiral z besedami: »*Ob zaključku [obiska] se nam je zdelo, da nam bodo dali vse, za kar bomo prosili. Dejansko smo se razšli v dobrih odnosih*« (AMIJ, 13).

Josip Broz Tito je kasneje, še zlasti po 21. avgustu, poudarjal, da je pri aprilskih pogovorih v Moskvi jasno nasprotoval trditvi Brežnjeva o kontrarevoluciji, ki grozi na Češkoslovaškem (npr. AMIJ, 12; 11; AJ, 9). Jugoslovanski vodja je verjel, da je imelo takratno vodstvo v Pragi situacijo pod nadzorom in da se je bilo zmožno z obstoječimi problemi soočiti. Določena liberalizacija stalinističnega sistema mu ni bila tuja, toda zelo dobro je vedel, kje so njene meje.⁵⁸ Podoben je bil tudi njegov pogled na sproščanje vezi v okviru sovjetske interesne sfere. Beograjski vodja je sicer simpatiziral z večjo avtonomijo Češkoslovaške v okviru vzhodnega bloka, toda v nobenem primeru ne bi niti naznačil svoje podpore njenemu izstopu iz Varšavskega pakta. Domneval je, da je Dubčkov vodstvo pripravljeno in zmožno učinkovito ukrepati proti poskusom, usmerjenim k temeljni spremembi značaja levo orientiranega totalitarnega sistema,⁵⁹ ali proti tendenci uveljaviti novo smer v zunanji politiki. Poenostavljeno, a ne netočno povedano: aprila, pa tudi avgusta 1968 se je Titov pogled na Češkoslovaško od pogleda Brežnjeva razlikoval samo v nazoru, kam gre razvoj v tej deželi.⁶⁰ Jugoslovanski vodja je podpiral določeno mehčanje stalinističnega sistema, a hkrati verjel, da je Dubček ali kdo drug od praškega vodstva zmožen eliminirati *kontrarevolucionarne sile*.⁶¹ V nasprotju s tem pa se je v Kremlju

57 Josip Broz Tito tega ni trdil samo po 21. avgustu (npr. AMIJ, 12; 11), ampak – čeprav ne tako odločno – tudi kmalu po pogovorih v Moskvi in tik pred okupacijo Češkoslovaške (AMIJ, 13; Vondrová, Navrátil, 1996, 169–172, dok. št. 129 (poročilo o obisku delegacije ZKJ na čelu z J. Brozom-Titom na Češkoslovaškem v dneh 9.–11. avgusta 1968)).

58 »Jasno je, da tudi nam ne bi bilo prijetno, če bi prišlo do nekakšnih neželjenih preobratov ali celo do spremembe socialističnega družbenega sistema na Češkoslovaškem« (AMIJ, 13).

59 »Tem silam [praškemu vodstvu] moramo pomagati, da bodo lažje eliminirale poskuse različnih protisocialističnih elementov« (AMIJ, 13).

60 Titovi nazori na situacijo na Češkoslovaškem so se tako aprila v precejšnji meri ujemali s stališčem J. Kádárja (več o tem: Vondrová, Navrátil, 1996, 165–191, dok. št. 53 (sovjetski zapisnik s pogovorov predstavnikov KSČ in KSSZ v Moskvi 4. maja 1968, posvečenih izmenjavi mnenj o politični situaciji na Češkoslovaškem)).

61 V referatu, v katerem je najvišje gremije ZKJ informiral o svojih pogovorih v Moskvi, je rekel, da je živčnost sovjetskih vodij, povezana z razvojem na Češkoslovaškem, pretirana, hkrati pa tudi ni povsem neutemeljena (AMIJ, 13).

krepiło prepričanje, da je na Češkoslovaškem nastala *kontrarevolucionarna situacija*, ki se ji je nujno treba postaviti po robu s posegom od zunaj.

TITO'S TALKS IN MOSCOW IN APRIL 1968 AND THE CZECHOSLOVAK CRISIS

Jan PELIKÁN

Charles University in Prague, Faculty of Arts, Institute of General History,
CZ-11638 Praha 1, Nam. Jana Palacha 2
e-mail: pelijbfff@ff.cuni.cz

SUMMARY

In April 1968, the Communist Party of Czechoslovakia took certain steps indicating the rapprochement of Czechoslovakia and Yugoslavia. Belgrade welcomed Prague's interest in establishing closer contact. However, politicians in Belgrade refused to accept proposals which the Kremlin could perceive as an interference into its sphere of influence. The leadership of the SFRY, for example, did not respond to the offer for a conclusion to the Czechoslovak-Yugoslavian treaty of alliance.

At the end of April 1968 J. Broz Tito paid an unplanned visit to Moscow. His talks with Kremlin politicians proceeded for a long time in a friendly atmosphere. Disagreement arose only during the course of a discussion about development in Czechoslovakia. The Soviet leaders unambiguously declared that the then leadership of the Communist Party of Czechoslovakia was unable to maintain control of the situation and the power in country was to be taken over by counter-revolutionary forces. Brezhnev even warned against the danger of executing communists in Czechoslovakia and insisted on halting the unfavourable development.

Josip Broz Tito overskipped Brezhnev's not very hidden references to the necessity of the power intervention in Czechoslovakia. Nevertheless, he irritably replied to the comment that development in Czechoslovakia could negatively influence not only the inner situation in the neighbouring socialist countries but also in Yugoslavia. Remarkably, during talks in Moscow, Tito never – even indirectly – made a mention of the positive trends of the development in Czechoslovakia. Yet he always suggested that the new Prague leadership was able to manage with those negative tendencies.

Josip Broz Tito conspicuously endeavoured to maintain the existing standard of relations with the USSR and to not unnecessarily irritate the Kremlin. He was particularly afraid of the deterioration of the bilateral economic relations which could have had a negative impact on the Yugoslavian economy. Judging by the following steps we can anticipate, that positive moments predominated in Tito feelings regarding negotiations with the Kremlin leaders. He came back home convinced that

although the Kremlin still viewed the SFRY as the potential troublesome element on the borderline of their sphere of interest, they were, on the other hand, essentially in need of Yugoslavian help in the solution of problems not only within the frame of the Communist movement but also within the Eastern block.

Key words: Prague Spring, Soviet Union, Yugoslavia, Czechoslovakia, Josip Broz Tito

VIRI IN LITERATURA

- AJ, 1** – Arhiv Jugoslavije Beograd (AJ), f. 507-CK SKJ, IX, 119/I-335, zapis pogovora Nijaza Dizdarevića z I. Benediktovom 5. 4. 1968.
- AJ, 2** – AJ, f. 507, IX, 119/I-343, zapis o pogovoru N. Dizdarevića z M. Vasiljevom 10. 4. 1968.
- AJ, 3** – AJ, f. 507, IX, 119/I-337, zapis pogovora Mijalka Todorovića z Ivanom Benediktovom 16. 4. 1968.
- AJ, 4** – AJ, f. 507, IX, III/131, interno gradivo s 14. 5. 1968: Bilateralno sodelovanje s socialističnimi državami vzhodne Evrope.
- AJ, 5** – AJ, f. 507, zapis pogovora predsednika republike z veleposlanikom SZ Benediktovom 18. maja 1969 v Karađorđevu.
- AJ, 6** – AJ, f. 507, IX, IV/13b, prepis zvočnega zapisa z 8. skupne seje predsedstva in izvršnega odbora CK ZKJ 20. 5. 1968.
- AJ, 7** – AJ, f. 507, IX, III/131, prepis zvočnega zapisa z 8. skupne seje predsedstva in izvršnega odbora CK ZKJ 20. 5. 1968.
- AJ, 8** – AJ, f. 507, IX, 119/IV-200, informacija o pogovoru M. Todorovića s šefi diplomatskih misij SFRJ v evropskih socialističnih državah 1. 7. 1968.
- AJ, 9** – AJ, f. 507, stenografski zapis govora Josipa Broza Tita na 11. skupni seji predsedstva in izvršnega odbora ZKJ 21. 8. 1968.
- AJ, 10** – AJ, f. 507, stenografski zapis govora Josipa Broza Tita na 10. seji CK ZKJ 23. 8. 1968.
- AMIJ, 1** – Arhiv Muzeja istorije Jugoslavije Beograd (AMIJ), f. Kabinet predsednika republike (KPR) 1953–1980, I-2, interno gradivo: Program bivanja predsednika SFRJ in njegove žene v Sovjetski zvezi, interna gradiva s 7. 4. 1968 in 30. 5. 1968.
- AMIJ, 2** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, zapis o pogovoru M. Pavićevića z V. Kuznjecovom 12. 4. 1968.
- AMIJ, 3** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, telegram Lj. Babića J. Brozu Titu z 22. 4. 1968.

- AMIJ, 4** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, telegram Lj. Babića J. Brozu Titu s 23. 4. 1968.
- AMIJ, 5** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, interno gradivo s 27. 4. 1968: Bilateralni odnosi SFRJ-SZ.
- AMIJ, 6** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, povzetek neobjavljene zdravice tovariša predsednika /improvizirane/ na večerji v Moskvi 29. aprila 1968.
- AMIJ, 7** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, zapis pogovorov predsednika SFRJ in predsednika ZKJ tovariša Josipa Broza Tita ter članov jugoslovanske državne in strankarske delegacije s sovjetskimi strankarskimi in državnimi funkcionarji v Moskvi 29. 4. 1968.
- AMIJ, 8** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, zapis o pogovorih v centralnem komiteju KSSZ 29. 4. 1968 med predsednikom SFRJ in predsednikom ZKJ Josipom Brozom Titom in generalnim sekretarjem CK KSSZ L. I. Brežnjevom, ki ga je pripravil D. Vidić 3. 5. 1968.
- AMIJ, 9** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, nedatirano pismo L. Brežnjeva J. Brozu Titu.
- AMIJ, 10** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-2, nedatiran telegram D. Vidića J. Brozu Titu, poslan v Teheran.
- AMIJ, 11** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, I-3-a, zapis o pogovorih Tito-Ceausescu 24. 8. 1968, ki ga je pripravil J. Smole 27. 8. 1968.
- AMIJ, 12** – AMIJ, f. KBPR 1953–1980, I-5-b, zapis o pogovoru J. Broza Tita z veleposlanikom ZDA v SFRJ B. Elbrickom 23. 8. 1968.
- AMIJ, 13** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, II-3-a-1, poročilo Josipa Broza Tita o obisku Japonske, Mongolije in Irana ter o pogovorih v Moskvi, prebrano na seji predsedstva in izvršnega odbora CK ZKJ 20. 5. 1968.
- AMIJ, 14** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, II-3a-2, delovna gradiva s 4. 3. 1968 za 7. skupno sejo predsedstva in izvršnega odbora CK ZKJ: Pregled nekaterih aktualnih vprašanj sodelovanja in odnosov SFRJ z evropskimi socialističnimi državami.
- AMIJ, 15** – AMIJ, f. KPR 1953–1980, II-3a-2: Informacija zunanjega ministrstva SFRJ o notranjem razvoju ČSSR in nekaterih zunanje političnih posledicah češkoslovaških dogodkov s 13. 5. 1968.
- AMIP, 1** – Arhiv ministarstva inostranih poslova Beograd (AMIP), PA-ČSSR 1968, d. 2, f. 159, pismo zunanjega ministrstva SFRJ jugoslovanskemu veleposlaništvu v Pragi z 11. 3. 1968.
- AMIP, 2** – AMIP, PA ČSSR 1968, f. 25, telegram T. Jakovlevskega z 19. 4. 1968.
- AMIP, 3** – AMIP, PA ČSSR 1968, f. 25, sporočilo T. Jakovlevskega z 19. 4. 1968.
- AMIP, 4** – AMIP, PA ČSSR 1968, f. 26, telegram T. Jakovlevskega z 19. 4. 1968.
- AMIP, 5** – AMIP, PA ČSSR 1968, f. 26, telegram T. Jakovlevskega z 9. 5. 1968.

- AMIP, 6** – AMIP, PA ČSSR 1968, f. 29, d. 26, telegram T. Jakovlevskega s 23. 4. 1968.
- AMIP, 7** – AMIP, PA ČSSR 1968, f. 29, d. 26, zapis o sprejemu L. Šimoviča pri M. Nikeziću 30. 4. 1968.
- AMIP, 8** – AMIP, PA-SZ 1968, f. 159, zapis o pogovoru Lj. Babiča z M. Vasiljevom 22. 4. 1968.
- AMZV, 1** – Archiv ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZVČR), f. Telegrami prejeti (TP), telegram (T) O. Pavlovskega s 7. 2. 1968.
- AMZV, 2** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča z 21. 3. 1968.
- AMZV, 3** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča z 29. 3. 1968.
- AMZV, 4** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča z 2. 4. 1968.
- AMZV, 5** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča z 20. 4. 1968.
- AMZV, 6** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča z 22. 4. 1968.
- AMZV, 7** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča s 26. 4. 1968.
- AMZV, 8** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča s 27. 4. 1968.
- AMZV, 9** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča s 30. 4. 1968.
- AMZV, 10** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča z 2. 5. 1968.
- AMZV, 11** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča s 6. 5. 1968.
- AMZV, 12** – AMZVČR, f. TP, T L. Šimoviča s 17. 6. 1968.
- Borba (1968a)**: 17. 4. 1968.
- Borba (1968b)**: 5. 5. 1968.
- Dabčević Kučar, S. (1997)**: Sedamdeset i prva: Hrvatski snovi i stvarnost. D. I. Zagreb, Interpublic.
- Ekspres politika (1968)**: 28. 4. 1968.
- Literární listy (1968)**: ...a zahraniční politika, 18. 4. 1968.
- Nova Makedonija (1968)**: 4. 5. 1968.
- Politika (1968a)**: 30. 4. 1968.
- Politika (1968b)**: 3. 5. 1968.
- Politika (1968c)**: 5. 5. 1968.
- Reportér (1968)**: Jugoslávská teorie a praxe.
- Tripalo, M. (1990)**: Hrvatsko proleće. Zagreb, Globus.
- Hoppe, J. (1999)**: Od nedůvěry ke spojení a zpět. Československo-rumunské vztahy v letech 1967–1970. Soudobé dějiny, 6, 4. Praha, 443–459.
- Latyš, M. V. (1998)**: »Pražská vesna« 1968 g. i reakcija Kremlja. Moskva.
- Pelikán, J. (2006)**: Jugoslávie a počátek pražského jara (leden–březen 1968). Slovanský přehled, 4. Praha, 567–590.
- Pichoja, R. G. (1994)**: Čechoslovákija, 1968 god. Vzgljad iz Moskvy. Po dokumentam CK KPSS. Novaja i novejšaja istorija, 6. Moskva, 3–20.

- Pichoja, R. G. (1995):** Čechoslovakija, 1968 god. Vzgljad iz Moskvy. Po dokumentam CK KPSS. Novaja i novejšaja istorija, 1. Moskva, 34–48.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper, Lipa.
- Retegan, M. (2002):** 1968. Ve stínu Pražského jara. Črta k rumunské zahraniční politice. Praha, Argo.
- Vondrová, J., Navrátil, J. (1996):** Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Sv.1. Prosinec 1967–červenec 1968. Brno, Doplněk.

prejeto: 2010-03-28
izvirni znanstveni članek

UDK 355.40:94(4)"1939/1941"

»OBVEŠČEVALNI TRIKOTNIK«: SOE, ČEŠKA ILEGALA IN JUGOSLAVIJA, 1939–1941. PRISPEVEK O TAJNEM SODELOVANJU MED BRITANCI, ČEHI IN SLOVENCİ

Gorazd BAJC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: gorazd.bajc@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Avtor opisuje povezave posebnih britanskih obveščevalnih služb (Sekcija D in MI(R), nato SO2 oziroma SOE) s češkimi in slovenskimi/jugoslovanskimi ilegalnimi skupinami v obdobju od leta 1939 do zasedbe Jugoslavije aprila 1941. V prvem delu razprave opisuje povezave Čehov z britansko intelligence, v drugem predstavi pomen Jugoslavije za češko ilegalo, v tretjem podtalno sodelovanje med Čehi in Slovenci, v četrtem pa rezultate v praksi podtalnega delovanja »obveščevalnega trikotnika«, se pravi izvedbo nekaterih sabotaž.

Ključne besede: Special Operations Executive (SOE), Special Operations 2 (SO2), Section D, MI(R), Velika Britanija, Češkoslovaška, Jugoslavija, Slovenija, obveščevalne in tajne službe, sabotaže

IL »TRIANGOLO DELL'INTELLIGENCE«: LA SOE, I GRUPPI CLANDESTINI CECHI E LA JUGOSLAVIA, 1939–1941. CONTRIBUTO SULL'ATTIVITÀ SEGRETA TRA BRITANNICI, CECHI E SLOVENI

SINTESI

L'autore descrive i contatti dei Servizi segreti speciali britannici (la Section D e la sezione MI(R), poi la SO2, ovvero la SOE) con i gruppi clandestini cechi e sloveni/jugoslavi nel periodo dal 1939 fino all'occupazione della Jugoslavia nell'aprile 1941. Nella prima parte del contributo vengono presentati i contatti dei cechi con l'intelligence britannica, nella seconda parte l'importanza della Jugoslavia per i gruppi illegali cechi, nella terza viene descritta la collaborazione tra i cechi e gli sloveni, nella quarta vengono presentati i risultati concreti di questa collaborazione entro il »triangolo dell'intelligence«, ovvero l'attuazione di alcuni sabotaggi.

Parole chiave: Special Operations Executive (SOE), Special Operations 2 (SO2), Section D, MI(R), Gran Bretagna, Cecoslovacchia, Jugoslavia, Slovenia, servizi segreti e d'intelligence, sabotaggi

UVOD

Marca 1938 je prišlo do anšlusa in septembra do kapitulacije v Münchnu: nacisti so se, s pomočjo fašizma in ob omahovanju Zahoda, konkretno in odkrito ter ne-kaznovano širili po Evropi. Grozila je nova vojna. Velika Britanija je bila po eni strani popustljiva, po drugi pa je v zakulisju začela s pripravami na najhujše. Posebno mesto v pripravah na protinacistični in protifašistični odpor so imele podtalne povezave britanskih obveščevalnih služb z ilegalnimi skupinami v Evropi. Med temi so bile tudi češke ter slovenske/jugoslovanske, ki so v prvih letih imele kar nekaj skupnega. Z drugimi besedami, od konca 1938 oziroma začetka 1939 do napada sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 se je ustvaril tajni oziroma »obveščevalni trikotnik«: *intelligence* Britancev, ilegala Čehov in ilegala Slovencev/Jugoslovancev. O problematiki smo doslej imeli nekaj podatkov, namen pričujoče razprave pa je ponuditi bralcu vpogled, kaj o tem sodelovanju prinašajo originalni britanski dokumenti.

Na ustanovitev posebnih britanskih obveščevalnih služb, ki so nato dobile skupno ime SOE (Special Operations Executive) – Uprava za posebne operacije,¹ so torej vplivali omenjeni usodni dogodki v Evropi konec tridesetih let: Nemčija si je priključila Avstrijo, na münchenski konferenci 29. in 30. septembra 1938 pa so voditelji Velike Britanije, Francije, Italije in Nemčije določili, da si lahko slednja anektira del češkega ozemlja. V obeh primerih se je britanska uradna politika odzvala z naivno politiko popuščanja (*appeasement*), britanske obveščevalne oziroma tajne službe pa so skoraj istočasno – in to seveda v zakulisju – poskrbele za pripravo na najhujše: ustanovile so dve posebni obveščevalni organizaciji in jima dali nalogo kontaktirati uporne protifašistične in protinacistične skupine v Evropi. Prvi so pravili Sekcija D (Section D) in je spadala pod tajno vojaško (in civilno) službo (Military Intelligence 6 ali Secret Intelligence Service – MI6-SIS) in je iskala vsako možnost, da napade potencialne sovražnike brez uporabe vojaških sil. Druga je bila maloštevilna sekcija General Staff (Research) – GS(R) britanskega vojnega ministrstva, ki se je preimenovala ter razvila v sekcijo Military Intelligence Research Branch, ki jo poznamo kot MI(R); imela je nalogo raziskovati nove tehnike nerednega vojskovanja. Obenem

¹ Najpomebnejšo literaturo o SOE dobimo npr. v seznamu virov in literature v Bajc, 2002 in Bajc, 2006.

so Britanci ustanovili tudi posebno organizacijo, Electra House (EH), ki se je ukvarjala s tajno, tj. s »čisto in umazano« propagando oziroma protipropagando. Po izbruhu vojne v začetku septembra 1939 je moralo priti do reorganizacije v britanski *intelligence* in sam Churchill je dal pobudo za ustanovitev nove organizacije: 19. julija 1940 je prišlo do konkretnega predloga o reorganizaciji britanskih posebnih služb, kar je 22. istega meseca vojni kabinet dokončno sprejel. Nova obveščevalna služba, ki jo poznamo pod znamenito siglo SOE, se je do 4. septembra 1941 imenovala Special Operations 2 (SO2). Združila je Sekcijo D in MI(R) in dobila nalogo zanetiti in nato koordinirati upor v zasedenih državah. Propagandno sekcijo EH so preimenovali v Special Operations 1 (SO1) in jo avgusta 1941 preusmerili v organizacijo Political Warfare Executive (PWE).

Spomin na delovanje posebne medvojne britanske obveščevalne službe v Češko-slovaški je večinoma zaznamovala operacija »Anthropoid«: 27. maja leta 1942 je dvema agentoma SOE uspelo pripraviti in izvesti atentat na guvernerja Česke in Moravske Reinholda Heydricha, Himmlerjevi desni roki v nacistični varnostni službi. Zato so nacisti izvedli izjemno kruto povračilno represalijo v krajih Lidice in Ležáky. Atentat je bil pravzaprav edini uspešni umor kakega nacističnega veljaka, ki ga je izvedla SOE, čeprav so Britanci načrtovali usmrtiti samega Hitlerja (Twigge, Hampshire, Macklin, 2008, 191–192). Med vojno je SOE vložila veliko truda v delovanje sekcije, ki je bila odgovorna za delovanje na Češkem in Slovaškem, a o večjih uspehih ne moremo govoriti. V literaturi (npr. Foot, 1999, 224, 278–284, 361; Mackenzie, 2002, 318–320, 527–530; Howarth, 2000, 39–42; SOE Operations, 22–29) dobimo najbolj relevantne podatke, da je bilo po omenjenem atentatu delovanje SOE na Češkoslovaškem pravzaprav bolj malo razpoznavno. Uprava za posebne operacije je poslala približno 25 misij (večinoma so to bile operacije), več kot polovica teh pa je bila takoj ali v kratkem zajeta, druge pa so ali skušale sodelovati na koncu vojne z odporniškimi gibanjem (zlasti Slovakov) ali pa so v bistvu le pošiljale obveščevalne podatke službi MI6-SIS, ki pa niso bili zelo pomembni. Niti poskusi, da bi med vojno upočasnili produkcijo v čeških tovarnah, niso imeli večjega učinka. Na odnose med SOE in Čehi so ne nazadnje vplivali nihajoči odnosi med britansko in češko vlado v eksilu v Londonu.²

POVEZAVE ČEHOV S SEKCIJAMA D IN MI(R)

O začetnem razvoju tajnih stikov med slovensko/jugoslovansko ilegalno in SOE oziroma predhodnicama Sekcijo D in MI(R) ter z MI6-SIS imamo na razpolago že marsikateri podatek, in sicer da so bile po Jugoslaviji razmeščene brezžične radijske postaje, da je prišlo do nekaterih sabotaž, skladiščilo se je orožje in sabotažni ma-

² O delovanju češke vlade glej podrobneje Brandes, 2003.

terial, organizirale so se obveščevalne mreže in ilegalni kanali za begunce ipd. (Vodušek Starič, 2002). V objavah pa opazimo, da je manj podatkov ravno o prvem obdobju sodelovanja Čehov z britanskimi službami, od Münchna do napada sil osi proti jugoslovanski državi, ko pa so se številni stiki pričeli pravzaprav razvijati.

Dokumentacija, shranjena v Londonu, nam pokaže naslednjo sliko. Proti koncu julija 1939 so v okviru britanskih tajnih služb razpravljali o paravojaških in podobnih protifašističnih oziroma protinacističnih skupinah (že tedaj so uporabljali termin *partizani*) ter o njihovem potencialu za sabotaže, zlasti na železnicah. Pripravljeni so bili tudi vodniki (*manuals*) o subverzivnem delovanju, ki bi jih razdelili potencialnim upornikom.³ V posebnih (nekonvencionalnih) metodah vojskovanja, piše v enem izmed dokumentov, so se urili tudi nekateri, ki so govorili češki jezik. Britanci so pri tem tudi poudarjali, da potekajo priprave v mirnem času (TNA, 2). Pripomba še zdaleč ni bila nepomembna; bila je vezana na zavest Britancev, da spodbujajo izvajanje podtalnega delovanja pred pričetkom vojne, kar je bilo seveda izjemno tvegano opravilo. Med drugim so se zavedali, da je tvegano spodbujati protinacistično in protifašistično delovanje tudi v Jugoslaviji, saj je bila slednja zadnja izmed balkanskih držav, ki je bila vpletena v vojno. Sabotaže bi namreč lahko pomenile povod, da bi jo sile osi napadle, Velika Britanija pa se je trudila, da bi čim dlje ohranila njeno nevtralnost.

Od poletja 1939 dalje so Britanci začeli prejemati vedno več podatkov o angaziranju tajnih in/ali paravojaških organizacij/skupin v Češkoslovaški. Nam neznani sodelavec – njegovo ime je v dokumentu cenzurirano – je Britancem razlagal, da so te skupine disciplinirane in dobro založene z orožjem in razstrelivom ter pripravljene na akcije, da pa si tudi želijo ohraniti določeno avtonomijo (TNA, 3). V londonskih arhivih je najti tudi seznam in krajši opis omenjenih organizacij, ki ga je po vsej verjetnosti posredoval omenjeni tajni sodelavec. Označene so kot paravojaške, na pol vojaške in domoljubne. Teh naj bi bilo deset: policijske sile letalstva; žandarmerija; predsednikova garda; narodna garda; kmečke jahalne enote; sokoli, ki so pobrateni s podobno organizacijo v Jugoslaviji in na Poljskem; delavsko telesno/psihokulturno gibanje; katoliško orientirana organizacija Orlov; finančne straže; državna varnostna garda (TNA, 4). Po nemški zasedbi se je med Čehi tudi ponovno pojavila Češka

3 To sta bila po vsej verjetnosti dva krajša vodnika, ki ju je sestavil poznejši vodja SOE, general Collin Gubbins, *The Art of Guerilla Warfare in Partisan Leaders' Handbook*, pa tudi *How to Use High Explosives* izvedenca MI(R) za razstreliva Millsa Jefferisa. Med vojno jih je SOE v več sto tisoč izvodih razdelila po Evropi in jugovzhodni Aziji, in sicer bodisi v originalu bodisi v prevodu v 16 jezikih, med drugim v češkem, slovaškem, italijanskem, srbo-hrvaškem in slovenskem (Foot, 1999, 9–10; cfr. Beevor, 1981, 13; Mackenzie, 2002, 38–39; Wilkinson, Bright Astley, 1997, 34–35, 85). Zanimivo bi bilo preveriti, v kolikšni meri jih omenjajo spominski zapisi in druga dokumentacija o slovenski ilegalni (TIGR in podobne organizacije v notranjosti Slovenije/Jugoslavije) ter viri o partizanskem gibanju in o četnikih.

legija, ki naj bi se bojevala zlasti proti Gestapu, je aprila 1939 pisalo v časopisu *The Arrow* (TNA, 5).⁴

V istem času so Britanci obravnavali posebno češko organizacijo, ki naj bi skrbela za prenašanje informacij in za beg iz zasedenih ozemelj. Kazalo je, da so bili kanali že vzpostavljeni, da bo možno sodelovanje s Poljaki ter da je eden izmed vodilnih v Pragi, dr. Sobotka, nekaka vez z nekaterimi drugimi ter da je v stiku z gospodom Paulom Dukesom, ki naj bi med prvo svetovno vojno bil britanski agent v Moskvi (TNA, 6). Britance je seveda organizacija za beg zanimala, še posebej službo, ki je nato med vojno razvila posebno mrežo reševanja iz zasedenih ozemelj, se pravi Military Intelligence 9 (MI9).

Med dokumenti, ki so shranjeni v Londonu, je glede začetkov odpora na Češko-slovaškem zanimiva obširna analiza, ki jo je sestavil oktobra 1940 v okviru Urada britanskega predstavništva pri začasni češkoslovaški vladi v Londonu Robert H. Bruce Lockhart.⁵ V tej analizi dobimo pregled začetnega tajnega delovanja Čehov, ko je, takoj po Münchnu, konec septembra 1938, Edvard Beneš nekaterim članom vlade, voditeljem političnih strank in šefu vojske nakazal namen odstopiti, saj je bil prepričan, da se bo vojna kmalu začela, ter da namerava v tujino, kjer bo postavil na noge osvobodilno gibanje. Dal je navodila tajni češki organizaciji, ki je bila uspešna med prvo vojno, naj se reorganizira; pravili so ji Mafija. Pričela je delovati v obliki celic na osnovi prostovoljnega članstva Čehov in Slovakov. Delila se je na vojaško in civilno sekcijo, povsod je imela svoje ljudi, ki so zbirali veliko obveščevalnih podatkov in jih redno pošiljali v London. V stiku je bila s češkimi vojaškimi in političnimi krogi v Londonu, ki dajejo navodila. S pomočjo Britancev so tudi vzpostavili sistem radijske komunikacije med Prago in Landom. Celice so bile odvisne od centra in vsaka je štela od 3 do 4 člane, ki so poznali edino člane druge celice, navodila pa so prejemale le od nadrejene celice. Na tak način je bilo tveganje razkritja zmanjšano na minimum. Tudi imena članov celic so bila strogo tajna, saj jih ne poznajo niti člani začasne vlade, je poudaril Lockhart, o njihovi identiteti je bil seznanjen le Beneš in en ali dva vojaška izvedenca. Celic je bilo več tisoč in krile so vsako mesto in vas v protektoratu. Jeseni 1940 se je sistem razvil tudi na Slovaškem, je nadaljeval Lockhart, in da se te maloštevilne skupine nameravajo bojevati proti Nemčiji s sabotažami, pasivnim odporom in ob pravem trenutku z vojaško vstajo. Imajo velika skladišča skritega orožja. Sabotažna sekcija je disciplinirana in zelo dobro organizirana ter šteje vojaške in tehnične izvedence (TNA, 24; 25). Da se delovanje odvija v obliki celic – trojk, je bilo še nekajkrat poudarjeno (TNA, 7; 8), pri tem pa se lahko spomnimo, da je podobno taktiko delovanja uporabljala tudi primorska ilegala – TIGR, da bi ob eventualni aretaciji posameznikov celotno organizacijo čim bolj zaščitila pred razkritjem.

4 Cfr. z opisom narodnoobrambnih organizacij Češkoslovaške v letih 1918–1938 (Čaplovič, 2001).

5 Leta 1941 je postal šef PWE.

Češko vodstvo v Londonu se je odločilo, je nadaljeval Lockhart, da bo spodbujalo sabotaže v industriji ipd., veliko pa so dali tudi na pasivni odpor, ki so si ga zamislili na modelu junaka v literarnem delu Jaroslava Haška *Dobri vojak Švejk*. Pasivni odpor so tako imenovali *Švejkovina* (*»Schweikovina«*). Figuro tega nekoliko nerodnega literarnega junaka pozna namreč vsak Čeh in iz Londona so na to temo celo predvajali radijsko igro v češkem jeziku (o Švejkju cfr. Foot, 1999, 224, 282). Efekt je dober, je ocenil Lockhart, saj Švejka marsikdo posnema. Večji oboroženi odpor bi začeli, če bi to ukazalo češko vodstvo v Londonu, in sicer v sozvočju s splošno vojaško strategijo. Akcije bi bile koordinirane z britanskim glavnim štabom. Dotedaj marsikateri podatek ni še došel do Londona, beremo v analizi, ker je v nekaterih primerih prišlo do spontanih sabotaž. Bodisi na Češkem bodisi na Slovaškem so bili pripravljeni načrti za vojaško vstajo. V domovino so iz Londona pošiljali stroga navodila, naj se izogibajo demonstracijam in terorističnim akcijam, saj bi bil učinek minimalen in bi sledile represalije. Z Britanci so se očitno zveze kaj kmalu pričele, je nadaljeval Lockhart in navedel, da je bilo že na začetku vojne mogoče poslati iz Češkoslovaške sporočilo in nato prejeti v 36 urah odgovor. Tudi sabotaže so se začele, takoj po nemški zasedbi marca 1939. Ob začetku vojne so nemški posegi povzročili nekatere težave, a mreža se je ohranila in oktobra 1939 reorganizirala. Lockart je tudi poudaril, da ni v interesu Britancev, da pride do širšega upora, in predlagal, da Mafiji dajo maksimalno pomoč in to s čim manjšimi posegi v njeno avtonomijo. Čehom naj bi tudi dali možnost svoje propagande po radiu in z letaki, kar je bilo že uspešno storjeno (TNA, 24; 25).

Avgusta 1939 so se začeli pogovori med Britanci in predstavniki Čehov, ki so v emigraciji delovali pod vodstvom Beneša. Čehi so želeli ustvariti temelje za sodelovanje. V političnem smislu je to pomenilo pridobiti priznanje svoje vlade v eksilu, obenem pa, da bi smeli v tujini mobilizirati vojake v svoje posebne legije. Viri SOE nam pokažejo, da so vsaj nekateri Britanci gledali na to z odobravanjem in menili, da bi morali češkim predstavnikom v Veliki Britaniji nuditi pomoč. Na pogovorih so se tudi strinjali, da bi se na začetku bojevale le maloštevilne skupine in to v manjših krajih, se pravi, da bi se izognili večjim akcijam in upor naj bi se stopnjeval polagoma. Menili so se tudi o umoru nekaterih oseb, kar bi seveda neizogibno sprožilo represalije. Češki sogovorniki so pokazali pripravljenost, da bi vse aktivnosti koordinirali in vodili v Londonu, seveda v sozvočju s Čehi; Britanci bi tudi poskrbeli za dostavo brezžičnih radijskih oddajnikov, za posebno orožje in denar (TNA, 9; 10; 11).

Nakazan začetek češkega odpora je po eni strani med Britanci vzbudil precejšnje upanje, da bo na Češkem možno zanetiti učinkovit odpor, po drugi strani pa so ambiciozni načrti kaj kmalu trčili ob težave, kako načrte izvesti, saj je nemška zasedba očitno učinkovito zavarovala pomembne industrijske in gospodarske objekte. V britanski dokumentaciji – ni sicer povsem jasno v kolikšnem obsegu – je namreč za-

beleženo, da so nekateri posamezniki že pred nemško zasedbo v tovarni Škoda na severu države odstranili razne stroje (TNA, 64), je pa bilo tudi že jeseni 1939 jasno, da bo zelo težko izpolniti navodila britanskega vodstva, naj pride do uničenja Škode pri Pilsenu (TNA, 61).

Že na začetku so se torej pokazale nekatere značilnosti predhodnih dogovarjanj, ki bi jih lahko sintetizirali z željo čeških krogov, da bi se močno angažirali, vendar bi radi pri tem ohranili določeno samostojnost. Znano nam je (npr. Beevor, 1981, 199), da so si nato Čehi uspeli izboriti pri SOE precejšnjo samostojnost komuniciranja. Taktika »čakanja« na ugodnejši trenutek, ko bi se razvil upor večjih razsežnosti, je bila nato v prvih letih druge svetovne vojne na splošno strategija Britancev, saj so v takojšen uspeh množičnih odporiških gibanj v zasedenih deželah dvomili. Tako je bilo tudi glede Jugoslavije, kjer pa je Veliko Britanijo in druge zaveznike partizanski boj pod vodstvom Komunistične partije pravzaprav presenetil. Na Češkem pa se pravi partizanski upor ni nikoli razvil, na Slovaškem le v zadnji fazi vojne. Poleg nezaupanja Britancev, med drugim v določeni meri do samega Beneša (TNA, 12; 13), so težave predstavljala tudi nesoglasja v samih čeških vrstah, čeprav so Britanci prejeli podatke, da so politične stranke na Češkem opustile razprtije (TNA, 8). Med Čehi v emigraciji notranji spori niso bili redkost, kar je bilo med vojno značilno tudi za nekatere druge vlade ter politične skupine v eksilu, na primer v okviru jugoslovanske vlade v begunstvu.

Kakšen je bil rezultat prvih dveh let delovanja Sekcije D, nam lepo pokažejo interne rekonstrukcije Sekcije, ki so jih sami Britanci sestavili za svoje nadrejene: v letih 1939 in 1940 je Sekcija začela sodelovati s 33 organizacijami v tujini; v tem prvem obdobju je mdr. postavila na zasedena območja oziroma v dežele, ki so bile v nevarnosti, da jih zasedejo sile osi, številne radijske oddajnike; zelo se je angažirala v protinacistični oziroma protifašistični propagandi, saj je vtihotapila in razdelila v polovico evropskih držav nad 3.000.000 t. i. subverzivnih pamfletov; pripravila je 61 sabotaž na železnicah, v tovarnah, na delovnih mestih v zasedenih državah in v Nemčiji ter Italiji, v letalski produkciji in zalogah hrane ter v sovražnikovih vojaških objektih; razdelila je veliko materiala za sabotaže in subverzivno delovanje ter za varovanje na Srednjem in Bližnjem vzhodu in na samih angleških tleh (TNA, 74; 75; cfr. TNA, 72; 62). Statistika kaže, da je Sekcija (poleg enotam za obrambo, centrom za urjenje in pomožnim enotam) največ pošiljk materiala poslala za delovanje na Balkanu, hkrati je veliko pošiljk namenila na Srednji in Bližnji vzhod, da bi od tam oskrbovali Balkan; precej pošiljk je poslala v skandinavske države, v Francijo ter organizacijam Poljakov in Čehov; manj za Finsko, Nizozemsko, Španijo; še najmanj za Italijo, kamor je poslala nekaj več propagandnega gradiva (TNA, 73, 1–4; cfr. TNA, 64). V tujini je torej Sekcija D vzdrževala stike s 33 organizacijami in med temi nas v naši razpravi najbolj zanimajo naslednje: v Avstriji je sodelovala s skupino socialnih demokratov kakor tudi s slovensko organizacijo (*Slovene Organi-*

sation«); v Jugoslaviji s slovensko organizacijo (*»Slovene Organisation«*) in češko organizacijo (*»Czech Organisation«*) ter skupinami v Vojvodini, z Albanci in Srbsko kmečko stranko; v Italiji z italijansko protifašistično skupino Giustizia e Libertà, tudi s Slovenci v Istri (*»Slovenes in Istria«*), se pravi s TIGR-om; na Madžarskem s poljsko in češko organizacijo (*»Czech Organisation«*) (TNA, 59; 71; cfr. TNA, 55, 6). Po teh podatkih so torej bile v začetni fazi, od leta 1939 do 1940, jasne povezave češke ilegale s Sekcijo D na jugoslovanskem ozemlju in v sosednjih državah, medtem ko Sekcija naj ne bi sodelovala z nobeno češko organizacijo v notranjosti Českoslovaške in očitno to tedaj ni uspelo niti MI(R).

POMEN JUGOSLAVIJE ZA ČEŠKO ILEGALO

Vedno bolj je torej postajalo očitno, da bo Jugoslavija pomembna za cel Balkan in širše za srednjo Evropo ter seveda Českoslovaško. Tega so se zavedali tudi češki predstavniki in pred predstavniki britanskih obveščevalnih služb⁶ poudarjali potrebo, da bi češka ilegalna organizacija imela svoj brezžični radijski oddajnik v Beogradu. Beograjska postaja bi namreč, vključno z dotedanjimi, ki so jih že vzpostavili v Angliji, Franciji, Romuniji in na Poljskem, sklenila krog sistema komunikacij. Jugoslavijo so Čehi tudi izbrali, ker so bili prepričani, da bi preko nje lahko dosegli celotno Českoslovaško. Če bi morebiti Nemci razkrili in zajeli oddajnike na Českoslovaškem, bi lahko preko Jugoslavije pretihotali nove in bi tako ponovno vzpostavili komunikacije. Jugoslavija je hkrati bila za Čehe najbolj primerni kanal, preko katerega bi vtihotali na Českoslovaško material in ljudi. Češki voditelji so tudi razlagali, da z Jugoslavijo že obstaja zveza, je pa improvizirana in ni najbolj učinkovita. Britanci so načrte podpirali, vendar so nastopile težave, kar je bilo sicer za SOE in njene predhodnice značilno. Težko je bilo namreč poslati oddajnik v Beograd. Komunikacije so neobhodno potrebne: *sine qua non*, so trdili Čehi, ki so tudi zagotavljali, da bi v času čakanja vsekakor Čehi v Jugoslaviji lahko postavili na noge svojo organizacijo. Spraševali so tudi, ali imajo Britanci kurirsko zvezo z Jugoslavijo, da bi se je lahko predstavnik češke ilegale poslužil. Še vedno pa so Čehi upali, da bo lahko Beograd postal najprimernejši kanal za prevoz materiala in osebja na Českoslovaško. Iz konteksta britanskih dokumentov lahko sklepamo, da je bil januarja 1940 novi oddajnik v Beogradu končno nared, od konca pomladi 1940 dalje pa

6 Pri številnih pogovorih je bil za MI(R) pomemben zlasti polkovnik Peter Wilkinson, bolj znan zaradi medvojnega delovanja na Slovenskem. Pred zasedbo Jugoslavije je bil odgovoren za Poljsko in Českoslovaško in konec tridesetih let se je tudi intenzivno učil češki jezik (Daily Telegraph, 2000; cfr. Wilkinson, 1997, 46). Pri vzpostavitvi sodelovanja s Čehi je tesno sodeloval z generalom Collinom Gubbinsom, ki je od 1943 do konca vojne vodil SOE. Z Wilkinsonom je tedaj sodeloval tudi Alfgar Hesketh-Prichard (skupaj sta bila nato med vojno v Sloveniji), ki je v Pragi deloval od leta 1938 in bil v stikih s šefom češke obveščevalne službe Moravcem (Howard, 2000, 39).

sta tu delovali dve češki postaji in v jugoslovanski prestolnici naj bi bil celo glavni štab sekcije za zveze z Nemčijo in sabotaže v tretjem rajhu (TNA, 14; 15; 16; 17; 18; 19). Londonska dokumentacija nam tu ne pojasni, ali je bila zamuda pri dostavi oddajnika pogojena le s tehničnimi težavami ali pa so Britanci nalašč zavlačevali, da bi komunikacijski sistem tako priredili, da bi ga nato tudi bolje nadzorovali.

Dokumentacija iz britanskega državnega arhiva nam pokaže, da sta od začetka 1940 bodisi MI(R) bodisi Section D začeli gojiti upanje, da bi lahko tudi Čehi preko svoje organizacije v Jugoslaviji prispevali k uresničenju enega izmed tedanjih najpomembnejših ciljev: sabotiranje reke Donave. Obe posebni službi sta češki organizaciji zaupali in želeli, da bi z akcijami čim prej začeli (sicer so vodilni češke ilegale trdili, da so njihovi sodelavci že sabotirali dve naftni ladji). Očitno pa prave koordinacije med sekcijama D in MI(R) ni bilo (TNA, 58; 20; 21; 22; 23). Tudi po združitvi obeh v skupno SO2, julija 1940, so bila pričakovanja glede sabotaž na Donavi velika in ponovila so se mnenja, da bi lahko sodelovali tudi Čehi. Ponovo ni bilo beležiti večjih uspehov (TNA, 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52). Kot vemo (npr. Bajc, 2002, 40), Britancem in sodelavcem (ne samo češki ilegali) ni uspelo doseči zastavljenih ciljev; na reki Donavi je prišlo le do nekaterih posameznih sabotaž.

Ko je junija 1940 zaradi nemškega pritiska na jugoslovanske oblasti delovanje predhodnic SOE v Jugoslaviji postajalo vedno bolj otežkočeno, je vodilni SOE za Jugoslavijo William Bailey predlagal, da bi tiste, ki niso imeli diplomatskega kritja, evakuirali. V tem smislu je tudi začel pogovore z organizacijami Srbov in Slovencev pa tudi Čehov, ki so »delovali v senci« (*»shadow organisations«*) (TNA, 58). Tako so iz Jugoslavije britanske službe evakuirale tudi nekatere češke sodelavce.

Med temi je iz Jugoslavije oktobra 1940 odšel major František Hieke⁷ (psevdonim Stoj ali tudi Mende). Odšel je v Palestino, kamor so Britanci nameravali evakuirati nekatere sodelavce. Z njim so tedaj celo prišli v stik sovjetski oficirji in mu ponudili, naj organizira sabotaže in obveščevalno delo na Balkanu. Konec leta se je vrnil v Beograd, da bi preveril, kako delujejo Čehi in Slovaki ter tudi v samem protektoratu, a kaj kmalu je postalo jasno, da si je Bailey želel drugače sodelovati z njim in na splošno s češko ilegalo. V britanski dokumentaciji se namreč pojavijo čedalje številčnejši dokumenti, ki govorijo o težavah, nerazumevanjih ipd., obenem pa niti sodelovanje z nekaterimi drugimi voditelji češke ilegale, na primer s Františkom Moravcem, ni potekalo tako, kot so si očitno v SOE želeli (TNA, 28; 29; 30; 66, 22; 27; cfr. TNA, 26; 31). Konec aprila 1941 so v Londonu odločili, da ima Hieke prosto pot za avtonomno delo (TNA, 35).

⁷ V razpravi smo upoštevali način zapisovanja imen in priimkov, ki jih dobimo v Šolcevih knjigah (Šolc, 2005; 2007).

Bailey je tudi moral maja 1941 ugotoviti, da je bilo med Čehi, ki so pribežali na Bližnji vzhod (enako je bilo med Poljaki), več notranjih frakcij (TNA, 33), nekateri češki obveščevalci pa so delovali vedno bolj po svoje (TNA, 34), kar je očitno nato vplivalo na medvojni razvoj, ki pa nas na tem mestu posebej ne zanima. Dovolimo si seveda dati možno razlago, in sicer, da so nekateri pripadniki češke ilegale očitno delovali bolj pod okriljem MI6-SIS, kar je bilo seveda konspirativno tudi do Uprave za posebne operacije. Pred vojno in med njo je bilo namreč nemalo primerov, da je bila SOE v podrejenem položaju in je najbolj tajna britanska služba o vsem ni obveščala. Kot je znano (npr. West, 1988, 105, 107–109, 165), je postal omenjeni Moravec eden izmed ključnih zvez med češko vlado v eksilu in SOE, prednost pa je dajal službi MI6-SIS, s katero je pričel sodelovati leta 1937.

Glede opisanega je zanimivo tudi poročanje predstavnika MI6-SIS iz Beograda junija 1941, ki je bil v tesnih stikih s češko organizacijo v Jugoslaviji. Pravil je, da so bili vodja in številni sodelavci češke organizacije pred kratkim aretirani in zato so se komunikacije s protektoratom začasno prekinile. Menil je tudi, da so bile notranje razprtije v češki organizaciji verjetno krive za aretacije in tudi sam je kritiziral intrige Čehov doma in v tujini (TNA, 36). Da so na Bližnjem vzhodu nekatere intrige med samimi Čehi, je bil prepričan tudi Wilkinson (TNA, 37; cfr. TNA, 38).

TAJNO SODELOVANJE MED ČEHI IN SLOVENCİ

Začelo se je tudi podtalno sodelovanje britanskih posebnih služb s Čehi na Slovenskem in sodelovanje slednjih s slovenskimi ilegalnimi organizacijami. Kdaj so se stiki pravzaprav začeli, nam ni znano, dejstvo pa je, da so bili nekateri Slovenci že več let pred vojno v zelo dobrih, nekateri celo v sorodstvenih, zvezah s Čehi. Na tesne povezave so mdr. vplivala dejstva, da je bilo po prvi vojni nemalo kulturnih izmenjav med Slovenci/Jugoslovani in Češkoslovaško (Dolenc, 1996, 88–90) pa osebnih poznanstev med vodilnimi intelektualci in družbenopolitičnimi osebnostmi, ker so na začetku 20. stoletja številni Slovenci svojo študijsko pot opravili v Pragi (Gantar Godina, 1990). V novonastali jugoslovanski kraljevini po prvi svetovni vojni je Češkoslovaška novembra 1918 tudi imenovala Vojaškega pooblaščenca češkoslovaške države v Ljubljani, junija 1919 je tu ustanovila Urad zastopnika češkoslovaške republike, maja 1920 pa konzulat (Gašparič, 2009, 292–293).

Med najpomembnejšimi slovenskimi sodelavci, povezanimi s češko ilegalo, so bili Vladimir Kalan, Albert Kramer, Franjo Kokolj, Milko Brezigar in njihovi sodelavci v Mariboru, Celju, Ljubljani in drugod na Slovenskem ter po večjih jugoslovanskih mestih (Vodušek Starič, 2002, 63–66, 137–139, 167, 197; cfr. Kristen, 2006, 259–260). Še posebej moramo tu omeniti Brezigarjevo organizacijo, imenovano »Branco«, s katerim so bile predhodnice SOE povezane. Britanci so jo ocenjevali kot organizacijo t. i. slovenskih iredentistov, ki je vključevala tudi nekaj čeških beguncev

in Hrvatov in bi lahko pripravila manjše sabotaže in propagandne akcije, poleg tega pa je imela komunikacijske kanale za Madžarsko, Češko in Moravsko. Brezigarjeva organizacija, ki je od Britancev prejela tajni radijski oddajnik/sprejemnik, je bila priključena (*»associated«*) Čokovi oziroma je bila z njo združena, to pa bolj na papirju, v praksi naj bi bila neodvisna in ločena od Čokove skupine (TNA, 54, 41; 48; 75; 68, 407; cfr. Biber, 1999, 146–147; Vodušek, Starič, 2002, 139, 158; Pirjevec, 2000, 327–330; Šolc, 2007, 129; Bajc, 2002, 52, 61).

Z MI6-SIS in ne s SOE je najverjetneje sodeloval polkovnik Vladimir Vauhnik, ki je med drugo svetovno vojno na Slovenskem skupno z Antejem Aničem vodil obveščevalno mrežo BBZ, ki je dajala informacije zahodnim zaveznikom. Bila je široko razpredena po Jugoslaviji, Italiji, Nemčiji, svoje niti pa naj bi imela tudi na Češkem in Moravskem; obveščevalni kanali naj bi namreč šli tudi do Prage, Bratislave in Moravske Ostrave (Vauhnik, 1965, 273). O Vauhniku so še vedno različna mnenja, saj so nekateri pripadniki medvojne ameriške obveščevalne službe (Office of Strategic Services – OSS) zapisali, da je bil v resnici dvojni agent nemške tajne policije gestapo (npr. Biber, 2005, 147), kar pa so drugi odločno zanikali (najpomembnejša literatura o Vauhniku npr. v Bajc, 2002, 51). Na tem mestu lahko tudi navedemo zanimivost, da recenzija Vauhnikovih spominov (Vauhnik, 1965) za interno uporabo povojne ameriške obveščevalne službe (Central Intelligence Agency – CIA) ni bila negativna, ravno obratno, knjigo je recenzent označil kot zelo zanimivo branje, poučno za vedenje, kako obveščevalne službe delujejo, in zato vredno prevoda v angleščino (NARA, 1, 100–102).⁸ Vauhnikovo in Aničevo sodelovanje s Čehi nam ni še poznano. V Vauhnikovih spominih je najti nekaj namigov, ki jih bo treba še analizirati in primerjati z drugimi viri, da bi ugotovili, ali so tajne zveze tekle že v letih 1939–1941.

V Sloveniji so bili že po prvi svetovi vojni dejavni pripadniki jugoslovanske češke manjšine. V Jugoslaviji so se Britanci na splošno oprli na pripadnike češke in slovaške manjšine (Vodušek Starič, 2002, 46, 63, 66). Med češkimi sodelavci na Slovenskem so bili najpomembnejši Branko Plhak, ki je pripadal češki manjšini in je postavil na noge učinkovit obveščevalni center v Ljubljani (Vodušek Starič, 2002, 125–129), omenjeni major Hieke, podpolkovnik Jaroslav Hájíček (pseudonim Petr), kapetan Jaroslav Selner, kapetan Jaroslav Kašpar (pseudonim Pátý), nadporočnik Lobkowitz De Lorne, ki je bil zlasti povezan z Madžarsko, pa tudi Karel Fišer, ki je bil eden najstarejših in najbolj zanesljivih agentov MI6-SIS in SOE na Slovenskem, idr. (Šolc, 2007, 125–129; Vodušek Starič, 2002, 165–167, 178, 188).

V Slovenijo je prišlo veliko ilegalnih beguncev iz zasedenih držav, zlasti iz Češke in Poljske, in slovenski obmejni organi so jih ščitili in jih niso izročali Nemcem. Češkim beguncem je zlasti pomagal Brezigar, še posebno preko Maribora; ta kanal

8 Spomini niso izšli v angleščini, temveč z nekaterimi dodatki leta 1967 v nemščini.

so uporabljali tudi za oskrbovanje Čehov s sabotažnim materialom (Vodušek Starič, 2002, 64, 138–139, 170–171, 178). Med najpomembnejšimi glede organizacij, ki so skrbele za evakuacijo, je bila Ela Potočnik; imela je nalogo, da pomaga češkim emigrantom oziroma da vzdržuje zveze z njimi. Potočnikova je tudi tesno sodelovala z vodilnim TIGR-a Albertom Rejcem (Vodušek Starič, 2002, 197–198; Dornik Šubelj, 2004, 161), ta pa je v Beogradu poznal Hieka. Sicer je Rejec takoj po vojni pred OZNO/UDBO trdil, da on in njegova organizacija (TIGR) nista bila povezana s češko ilegalo (Rejec, Černač, Vadjal, 1995, 33, 35–36), a mnenja smo, da je treba Rejčeve trditve jemati z določeno rezervo, ker očitno pred tajno policijo povojnih komunističnih oblasti vseh predvojnih tajnih zvez ni razkril.

Poleg Rejca so s češko ilegalo vsaj posredno sodelovali tudi nekateri drugi Primorci. Na tem mestu se moramo seveda najprej spomniti na splošno politiko Čehov in Slovakov do Primorske oziroma Julijske krajine, ki je bila, kljub nihanju, naravnana k plodnemu sodelovanju. Po dosedanjih raziskavah (Klabjan, 2006a; 2007a) so imeli tu Čehi in Slovaki pred prvo svetovno vojno in še bolj po letu 1918 kar precej gospodarskih poslov, še posebno v tržaškem mestu. Češkoslovaške oblasti so bile zainteresirane, da bi bilo območje Julijske krajine čim bolj nekonfliktno, zato je imel njihov generalni konzulat v Trstu pomembno vlogo pri spremljanju dogajanja na teritoriju. Iz dokumentov v arhivu češkega zunanjega ministrstva, ki jih je B. Klabjan sistematično pregledal, je razvidno, da so češkoslovaški predstavniki v obdobju med svetovnima vojnama natančno spremljali dogajanje v Julijski krajini in s pomočjo informatorjev/referentov ter prek kapilarnega nadzorovanja teritorija sestavili izčrpne zapise. Obenem so tudi javno izražali svojo podporo slovenski manjšini, saj so na primer bili, poleg francoskih, češkoslovaški časopisi med najbolj glasnimi pri poročanju o t. i. prvem tržaškem procesu leta 1930 (Klabjan, 2007a, 290–296, 302; 2006b; cfr. Klabjan, 2007b).

Od Primorcev je na praškem vseučilišču študiral tudi Ivan Marija Čok, ki je nato med obema vojnama predstavljal vez med tigrovsko ilegalo in splošnim javnim delovanjem Primorcev ter beograjskimi oblastmi, konec tridesetih let pa je bil med najpomembnejšimi sodelavci primorskega protifašizma z britanskimi posebnimi službami. Poznanstva med Čehi je Čok gojil tudi po prvi vojni, kot je na primer Albert Rejec pred OZNO/UDBO povedal, da je bil »Večkrat na Češkem, kjer je imel več znancev od dr. Beneša pa do raznih političnih osebnosti iz Masarykovega kroga na primer z diplomati.« (Rejec, Černač, Vadjal, 1995, 73). Britanski (Bajc, 2002, 130) in češki primarni viri (AKPR, 1) nam potrjujejo, da sta se Čok in Beneš tudi osebno poznala. Iz Rudolfove zapuščine izhaja, da je na predvečer napada sil osi na Jugoslavijo in nato skozi celo vojno Čok v emigraciji dobro sodeloval s češkimi politiki in je nanje polagal veliko upanja glede rešitve primorskega vprašanja v korist Jugoslavije (PAIR, 1, 4–5; 3; 4, 2–3; 5).

Tudi Rudolf je očitno gojil zveze s češko ilegalo.⁹ Podatkov o tem ni veliko, je pa zanimivo naslednje: pred zasedbo Jugoslavije, na začetku marca 1941, je Rudolf s Čokom zbežal na Bližnji vzhod, od koder je Rejcu v domovino poročal pohvalno o čeških sodelavcih, da so njemu in Čoku, zlasti na začetku, radi priskočili na pomoč. Pri tem je uporabljal nekatera njihova tajna imena, kar pomeni, da sta bila z Rejcem seznanjena s takimi pomembnimi podatki (PAIR, 1, 4–5; cfr. PAIR, 2; Bajc, 2002, 244–245). Obenem sta Čok in Rudolf ravno preko čeških sodelavcev izvedela za podatke, kdaj bo v Istanbul dospel omenjeni agent SOE Bailey (PAIR, 6).

Ne nazadnje so Britanci imeli zveze s Čehi tudi na Hrvaškem, zlasti v Zagrebu in Splitu, kjer so tudi organizirali dve sabotažni skupini in eno je vodil Čeh Ressler, ter na Sušaku, kjer je deloval center, povezan s Plhakovim obveščevalnim centrom iz Ljubljane (Vodušek Starič, 96–98, 127).

REZULTATI »OBVEŠČEVALNEGA TRIKOTNIKA«

Rezultati podtalnega delovanja »obveščevalnega trikotnika« so se v praksi kazali zlasti v izvedbi nekaterih sabotaž, v razdeljevanju protinacistične propagande in v zbiranju obveščevalnih podatkov. Češke skupine, kot tudi slovenske/jugoslovanske, so za Britance zbirale informacije, kar pa nam pregledana dokumentacija neposredno ne razkriva. Glede tega pa lahko rečemo, da so bili pomembni tajni kanali za prehod ubežnikov iz Čehoslovaške (in drugih držav), saj so jih uporabljali tudi za vtiho-tapljanje najrazličnejšega vojaškega materiala, pa tudi kot kurirske poti ipd., prebežniki pa so ne nazadnje posredovali pomembne podatke, od koder so zbežali.

Kljub težavnim dogovarjanjem so se češke skupine aktivirale in izvedle vsaj nekaj akcij. O vseh nimamo razpoložljivih podatkov, saj jih je tudi s pomočjo internih rekonstrukcij britanskih obveščevalnih služb težko rekonstruirati. Omenili smo že, da je prišlo po nemški zasedbi Češke do nekaterih spontanih sabotaž in začel se je uveljavljati pasivni odpor – *Švejkovina*, kakor tudi, da naj bi češki ilegalci konec 1939 ali na začetku naslednjega leta sabotirali dve naftni ladji na Donavi, o drugih sabotažah in protinacističnih propagandnih akcijah pa nam viri pokažejo naslednjo sliko.

Glede propagande je treba omeniti, da so predhodnice posebne službe za »umazano propagando« PWE pričele 8. septembra 1939 v okviru programa BBC za Evropo z dnevnimi oddajami za Čehoslovaško, in sicer dnevno 15 minut v češkem jeziku. Od 31. decembra 1941 pa so se začele tudi neredne oddaje v slovaščini (Garnett, 2002, 11). Med prvimi propagandnimi akcijami britanskih služb glede Čehoslovaške je bilo 5. septembra 1939 sprovočiranje nemirov (še najbolj v obliki pa-

9 Po Rejčevih navedbah bi Rudolf morda lahko poznal nekatere Čehe v Beogradu, in sicer preko Ernesta Kalana (Rejec, Černač, Vadnjal, 1995, 33). Po vsej verjetnosti je to bil Vladimir Kalan (cfr. Vodušek Starič, 2002, 63).

sivnega zadržanja v tovarnah in protigestapovski izgredi), ki so se pojavili v nekaterih nemških mestih, na Moravskem in na Češkem. Približno dva tedna pozneje je Beneš na BBC prebral govor, ki je bil v sozvočju s Sekcijo D (TNA, 60). Zrežirani nemiri so se kaj kmalu pojavili tudi v Beogradu, in sicer 25. novembra 1939, ko se je pred nemškim veleposlaništvom v Beogradu odvijal protest proti ravnanju Nemcev s češkimi univerzitetnimi študenti (TNA, 58). V dokumentu sicer ni navedeno, kdo je protest organiziral, vendar lahko sklepamo, da so vsaj posredno sodelovali pripadniki češke ilegale. Propaganda pa ni bila vedno uspešna: 5. februarja 1941 je namreč eden izmed vodilnih agentov britanskih služb v Jugoslaviji Tom Materson iz Beograda prosil London, naj prekličejo novico, ki jo je, kot je navajal nek češki vir, v eter dalo češko radijsko sporočilo iz Londona, da naj bi prišlo do delitve Albanije med Grčijo in Jugoslavijo (TNA, 67, 165).

Po dosegljivih podatkih je za nas lahko vsaj posredno zanimiva sabotaža dne 19. aprila 1940, ko je prišlo na Avstrijskem do prekinitve prometa v smeri proti Češki (TNA, 72; 62). Glede te sabotažne akcije seveda lahko samo domnevamo, da so bili zraven tudi nekateri češki ilegalci, ki so bili posredno ali neposredno vezani na Jugoslavijo.

Kljub nemškemu pritisku na Jugoslavijo (začel se je zlasti poleti 1940), naj poseže proti ilegalnim skupinam, je češkim sodelavcem britanskih služb uspelo avgusta 1940 izvesti nekatere akcije v Jugoslaviji. Aretacije sabotažne skupine iz Maribora, ki jih omenja Ferenc (Ferenc, 1977, 111–114), torej niso prekinile vseh zvez. V nekem britanskem pregledu delovanja Sekcije D je posebej zabeleženo, da se je kljub aretacijam Brezigarjeva organizacija ohranila in nadaljevala z aktivnostmi. Kot reakcijo na izsleditev je vodja Sekcije D v Jugoslaviji enega izmed vodilnih v Jugoslaviji, Trevorja Jamesa Glanvilla, oprostil delovanja za Sekcijo, razen v povezavi s češko organizacijo. V tajnem dogovoru z banom (Markom Natlačenom) je finansiral in nadzoroval politiko pročeškega lista *Pravica*. Ker je bilo pisanje lista uspešno, so ga Nemci skušali zatreti (TNA, 56; 57; Pirjevec, 2000, 329). V prvem avgustovskem tednu 1940 so nato Čehi blizu Beograda potopili dva tankerja s 1.500 tonami bencina (TNA, 39; 72; 20; cfr. TNA, 58). Ni znano, katera skupina je bila za to sabotažo odgovorna, kot niti za tisto decembra 1940, ko je vodstvo SO2 v Londonu prejelo iz Beograda brzojavko, da je lokalna češka organizacija v kraju Kula (severozahodno od Beograda) uspešno sabotirala in s tem uničila neko tovarno, katere lastniki so bili Nemci (TNA, 75; 65, 10).

Na začetku leta 1941 so vodilni britanske diplomacije prejeli informacije, da je Beneš s svojo ilegalno skupino pripravljen pomagati pri sabotiranju proge Beograd–Solun. Vodstvo SOE je tedaj zanimalo izvedeti, kolikšno pomoč lahko pričakujejo od Čehov (TNA, 70; cfr. Williams, 2003, 35; Vodušek Starič, 2002, 64). Odgovora (še) nismo dobili, glede na druge podatke, ki jih imamo na razpolago, lahko rečemo, da češka ilegala tu ni bila uspešna.

SO2 je marca 1941 prejela podatke, da je bilo od polovice januarja do konca februarja 1941 kar nekaj nemških konvojov poškodovanih, in sicer po raznih krajih v Jugoslaviji (za kar so bile odgovorne jugoslovanske tajne skupine), obenem pa na 14 mestih na Slovaškem, za kar je bila odgovorna Brezgarjeva organizacija – očitno češki sodelavci »Branca« (TNA, 76; cfr. TNA, 68, 301). Dne 18. februarja 1941 je skupna organizacija Hrvatov in Slovencev AHN, ki je sodelovala s SOE, poročala, da je razdelila kar nekaj propagandnega gradiva in mdr. 5.000 navodil na Slovaško, kako naj izpeljejo manjše sabotaže (TNA, 67, 229); posledice te akcije nam niso znane.

Dne 5. marca 1941 je organizacija, ki ji je načeloval Hieke, na Donavi blizu jugoslovanske meje potopila večjo naftno ladjo in plovilo, ki je prevažalo pšenico. Dne 10. marca pa je s pomočjo vodje železniške postaje v Segedinu, tik za madžarsko mejo, zanetila požar v skladišču hrane. Pomoč je nudil šef madžarske sekcije Basil Davidson. Ravno v sodelovanju z njim je približno teden pozneje sabotirala tovarno orožja v Brnu na Češkoslovaškem, nato je podtaknila požar v kraju Gris, in 22. istega meseca je še izvedla sabotažo na cesti na Brennerju ter naslednji dan podtaknila požar v tovarni Zundapp Engineering Works (TNA, 1, 69, 481; 32; 53).

Konec junija 1941 je nazadnje SO2 prejela informacije od verodostojnega agenta v Jugoslaviji, da je bila »naša češka organizacija« (*»our Czech organisation«*) odgovorna za sabotaže proti mehaničnim delavnicam v Mariboru (TNA, 77). Po vsej verjetnosti so to bile akcije ob aprilski zasedbi, ko je prišlo v nekaterih krajih do akcij, ki pa napredovanja sil osi niso mogle preprečiti.

SKLEP

Britanski viri nam omogočajo, da bolje spoznamo, kako so se začele zveze med češko ilegalo in predhodnicami SOE, Sekcijo D in MI(R), in nato SO2. Ugotavljamo, da je bila na Češkoslovaškem želja po uporabi velika, da so se tudi britanske obveščevalne službe želele angažirati, v praksi pa se je izkazalo, da je bilo težav kar nekaj. Zaradi tega so želeli marsikatero aktivnost prenesti v tujino in Jugoslavija je bila očitno najbolj primerna, in sicer kot območje, od koder bi delovali tajni radijski oddajniki, iz jugoslovanskega ozemlja pa bi lahko tudi vtihotapili na Češkoslovaško material in ljudi, agente idr. Zasnovano delo, ki je predstavljalo pravi »obveščevalni trikotnik«, je veliko obetalo in navedenih 11 sabotažnih akcij je to tudi deloma opravičilo, izkazalo pa se je, da so bili tudi tu načrti preambiciozni, zlasti glede načrtovanih sabotaž na Donavi. Tajnega sodelovanja med Čehi in Slovenci »pod britanskim okriljem« je bilo tudi veliko, še največ v osrednji Sloveniji, pa tudi vsaj posredno z nekaterimi Primorci – tigrovci.

Ob zasedbi Jugoslavije se je marsikatera zveza prekinila, nekateri protagonisti pa so s pomočjo britanskih obveščevalcev že prej zapustili prizorišče in se zatekli na

Bližnji vzhod, kjer so bili še vedno aktivni. Na Slovenskem naj bi se mreži Hiekeja in Fišerja po aprilski zasedbi ohranili in naj bi med vojno celo imeli kanale za zveze z Londonom in Istanbulom (Vodušek Starič, 2002, 361–362). Koliko so nato med vojno češki ilegalci s svojim delom nadaljevali, pa bo predmet nadaljnjih raziskav, kot tudi, kako so se posamezniki leta 1944 in 1945 v obliki vojaških misij vrnili v zasedeno Jugoslavijo in tu ostali še nekaj časa po koncu vojne.

»INTELLIGENCE TRIANGLE«: SOE, CZECH UNDERGROUND MOVEMENT
AND YUGOSLAVIA, 1939–1941. CONTRIBUTION TO SECRET
COOPERATION AMONG THE BRITISH, CZECHS AND SLOVENES

Gorazd BAJC

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: gorazd.bajc@zrs.upr.si

SUMMARY

The underground connections of the special British intelligence services (Section D and MI(R), then SO2 or SOE) to illegal European groups held a special place in the scope of the preparations for the Anti-Nazi and Anti-Fascist resistance. Among the European groups, those of Czech and Slovene/Yugoslav origins had a great deal in common during the first few years. Thus, an »intelligence triangle« formed between British intelligence and the Czech and Slovene/Yugoslav underground movements in the period between the end of 1938 or the beginning of 1939 and the attack of the Axis powers on Yugoslavia in 1941. In this paper, the author offers an insight into the reports of this activity in the original British documents kept in The National Archives in London.

Since the summer of 1939, the British received an increasing amount of intelligence on the engagement of secret and/or paramilitary organisations/groups in Czechoslovakia, which had begun to set up right after Munich at the end of September 1938. In August 1939 discussions between the British and Czech representatives began. On one hand, the indication of the beginning of Czech resistance gave the British considerable hope that it would be possible to organise an effective resistance. On the other hand, the realisation of those ambitious plans soon met with difficulties as the German invasion effectively protected all important sites. Some other characteristics were revealed as well: the Czechs were willing to engage in serious resistance, but wanted to preserve a certain independence. They decided to use the strategy of »waiting« for a better moment, when larger scale resistance could be aroused. During the first years of the war, the same general tactics were used by

the British, as they doubted that mass resistance movements in occupied lands would succeed right away. Apart from distrust on the part of the British, which to a certain degree included Edvard Beneš himself, disagreements among the Czechs were also the causes of some problems.

During the first two years, 1939 and 1940, the connections of the Czech underground movement to Section D in the territory of Yugoslavia and the neighbouring countries became more prominent. It was becoming increasingly clear that Yugoslavia would be important to Czechoslovakia and the Czech representatives stressed to the representatives of the British intelligence agencies the need to possess a wireless transmitter in Belgrade and thus form a communication system in a circle throughout Europe. The Czechs chose Yugoslavia as they believed that they could smuggle material and people across its territory. Sending a transmitter to Belgrade was problematic and so difficulties ensued. This was as late as 1940. After that time, MI(R) and Section D began to foster an idea that the Czechs, through their network in Yugoslavia, could contribute to the realisation of one of the most important goals of the time: sabotaging the river Danube. No important objectives were achieved. Trouble was also present when, in June 1940, the sections were united into a single group – SO2 and in the following period, as SOE wanted a different kind of cooperation with the Czech underground, particularly those operatives who were evacuated by the British to the Middle East. Obviously, the Czechs acted primarily under the wing of Military Intelligence 6/Secret Intelligence Service, while SOE remained subordinate.

The beginnings of the underground cooperation of British intelligence and the Czechs in Slovene territory and the cooperation of the latter with Slovene underground organisations were surely influenced by the fact that some Slovenes were already very well connected with the Czechs before the war. Among the most important Slovene operatives, associated with the Czech underground, were Vladimir Kalan, Albert Kramer, Franjo Kokolj, Milko Brezigar and their colleagues in Maribor, Celje, Ljubljana and other Slovene and Yugoslav cities. The most important organisation to be connected with the predecessors of the SOE was Brezigar's »Branco«. Meanwhile, the cooperation of Vladimir Vauhnik and Ante Anić with the Czechs remains unexplained. In Slovenia and Yugoslavia, the British generally leaned on representatives of the Czech and Slovak minorities; of these, Branko Plhak was the most important in the territory of Slovenia. With respect to the Czech underground, the most important representatives were František Hieke (Stoj), Jaroslav Hájiček, Jaroslav Selner, Jaroslav Kašpar, Lobkowitz De Lorne, Karel Fišer and others. Czech refugees were assisted particularly by Brezigar; Ela Potočnik was also important. Some Slovenes from Primorska, operating within the TIGR organisation, like Albert Rejec, Ivan Marija Čok and Ivan Rudolf, also cooperated with the Czech underground.

The results of underground activities of the »intelligence triangle« have practically manifested themselves as the realisation of 11 acts of sabotage, the distributing of Anti-Nazi propaganda and the collecting of intelligence.

Key words: Special Operations Executive (SOE), Special Operations 2 (SO2), Section D, MI(R), Great Britain, Czechoslovakia, Yugoslavia, Slovenia, intelligence and secret services, sabotage

VIRI IN LITERATURA

- AKPR, 1** – Arhiv Kancelare prezidenta republiky, Praha, fond Ruzne, fasc. Jugoslavie – D 14121/47, Ivan Marija Čok za Edvarda Beneša (R 15387/46), 1. 7. 1946.
- NARA, 1** – National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, CIA-RDP78T03194A000200040001-9, Central Intelligence Agency, Studies in Intelligence, Vol. 10, No. 1, Winter 1966.
- Garnett, D. (2002):** The Secret History of PWE. The Political Warfare Executive 1939–1945. London, St Ermin's Press.
- Mackenzie, W. J. M. (2002):** The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945. London, St Ermin's Press.
- PAIR, 1** – Privatni arhiv Ivan Rudolf, Trst (PAIR), mapa Čok, ovoj 3, Lutko [Ivan Rudolf] za Bavki [Albert Rejec] v Beograd, Istanbul, 10. 3. 1941.
- PAIR, 2** – PAIR, mapa Čok, ovoj 3, Lutko [Ivan Rudolf] enemu izmed članov eksekutive Jugoslovanskega odbora iz Italije v domovini »Bavku« [Albert Rejec], Istanbul 12.-23. 3. 1941.
- PAIR, 3** – PAIR, mapa Čok, ovoj 4, Čok Rudolfu, New York, 6. 7. 1943.
- PAIR, 4** – PAIR, mapa Čok, ovoj 4, Čok Ivanu [Rudolf], London, 15. 10. 1944.
- PAIR, 5** – PAIR, mapa Čok, ovoj 4, Čok Rudolfu, London, 24. 10. 1944.
- PAIR, 6** – PAIR, ovoj 7, beležka, 28. 3. 1941.
- Rejec, A., Černač, T., Vadnjal, J. (1995):** Pričevanja o Tigru. Ljubljana, Slovenska matica.
- TNA, 1** – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Admiralty, serija Naval Intelligence Division and Operational Intelligence Centre (ADM 223), fasc. 480, S.O.2 Operatinos (BSE/XX/257), 19. 4. 1941.
- TNA, 2** – TNA, fond Special Operations Executive (HS), serija Eastern Europe (HS 4), fasc. 31, za XXX [ime cenzurirano]: Notes on Para-Military Activities (CS/I/3), 24. 7. 1939.

- TNA, 3** – TNA HS 4/31, Notes on Discussion with XXX [ime cenzurirano] of Passport Control on 21st July and 26th July 1939 (CS/I/3).
- TNA, 4** – TNA HS 4/31, Paramilitary, Semimilitary, Patriotic Societies etc. in Czechoslovakia (CS/I/3) [poleti 1939].
- TNA, 5** – TNA HS 4/31, izrezek iz časopisa The Arrow (CS/I/3), 7. 4. 1939.
- TNA, 6** – TNA HS 4/31, nedatiran zapis in na roko pisane beležke [približno poleti ali jeseni 1939].
- TNA, 7** – TNA HS 4/31, Record of interview with Col. [Josef] Kalla, former Czech M.A., Mr. Greg and Mr. J. Walter [konec avgusta 1939].
- TNA, 8** – TNA HS 4/31, Czech Para-military & Political Organisation [približno poleti 1939].
- TNA, 9** – TNA HS 4/31, Record of interview with Col. [Josef] Kalla, former Czech M.A., Mr. Greg and Mr. J. Walter [konec avgusta 1939].
- TNA, 10** – TNA HS 4/31, MI(R): Meeting between Colonel Gubbins and Colonel [Josef] Kalla 10th October 1939 (No. Czech/I/3), 11. 10. 1939.
- TNA, 11** – TNA HS 4/31, Paris, Meeting on October 14th [1939] with General [Sergej] Ingr.
- TNA, 12** – TNA HS 4/31, William Strang-Foreign Office za major-general Beaumont-Nesbitt (C 20582/7/12), 17. 1. 1940.
- TNA, 13** – TNA HS 4/31, Pripombe (Minute Sheet) predstavnikov MI(R), MI6, MI3, DMI [Director of Military Intelligence], od 22. 1. 1940 do 11. 2. 1940.
- TNA, 14** – TNA HS 4/31, Report on Interview between Lieut. Colonel [Alois] Fišera, Lieut. Colonel Gubbins and Captain Wilkinson, on Saturday, November 18th 1939 (M/III/6).
- TNA, 15** – TNA HS 4/31, MI(R): Record of an Interview between Lt.-Col. [Alois] Fišera, Lt.-Col. Gubbins, Captain Greg and Captain Wilkinson, 22nd November 1939 (M/III/6), 22. 11. 1939.
- TNA, 16** – TNA HS 4/31, MI(R): Record of an Interview between Colonel [Alois] Fišera, Captain Greg and Captain Wilkinson, on November 29th 1939 (M/III/6), 30. 11. 1939.
- TNA, 17** – TNA HS 4/31, Note on Interview between Colonel [Alois] Fišera and Captain Wilkinson on 16th December 1939.
- TNA, 18** – TNA HS 4/31, Meeting between Colonel Gubbins and Colonel Čeněk Hutník, now Chief of Staff, Czechoslovak Forces, 26. 1. 1940 (L.2/M/C/1).
- TNA, 19** – TNA HS 4/31, Report [maja 1940].
- TNA, 20** – TNA HS 4/31, Meeting between Colonel Gubbins and Colonel Čeněk Hutník, now Chief of Staff, Czechoslovak Forces, on 26. 1. 40 (L.2/M/C/1).
- TNA, 21** – TNA HS 4/31, Paris za Captain P. A. Wilkinson (L.2/M/C/1), 28. 1. 1940 in [nedatirano] poročilo Gubbinsa.

- TNA, 22** – TNA HS 4/31, XXX [ime cenzurirano] za XXX [ime cenzurirano]: Czech Liaison, 18. 3. 1940.
- TNA, 23** – TNA HS 4/31, Wilkinson za Commander Langley-Signals Experimental Station, 4. 4. 1940.
- TNA, 24** – TNA HS 4/63, Office of the British Representative with the Czechoslovak Provisional Government, Enclosure No. 1 [verjetno oktobra 1940].
- TNA, 25** – TNA HS 4/63, Mr. Bruce Lockhart's Despatch No. 12: Report on the Subversive Activities of the Czech Secret Organisations in the Territories of the Former Czechoslovak Republic, 7. 10. 1940.
- TNA, 26** – TNA HS 4/63, M [Collin Gubbins] za CD [Sir Frank Nelson]: Note on Progress of the Czech Bureau (M/CZ/88/MX), 15. 1. 1941.
- TNA, 27** – TNA HS 4/63, za General Ingr, CinC Czech Forces (M/CZ/598, No. 598), 16. 1. 1941.
- TNA, 28** – TNA HS 4/75, D/H2 [William Bailey] za A.D. [George F. B. Taylor] (Nr. 35, Istanbul 1727, CXG 116), 5. 10. 1940.
- TNA, 29** – TNA HS 4/75, D/H2 [William Bailey] za D/H1 in SO2 (Nr. 4, Istanbul 1430, CXG 779), 30. 12. 1940.
- TNA, 30** – TNA HS 4/75, D/H1: Subject – Stoj [František Hieke], 6. 1. [1941].
- TNA, 31** – TNA HS 4/75, A/HN za D/HY [Tom Masterson], Memorandum No. 64: Mende [František Hieke], 2. 3. 1941.
- TNA, 32** – TNA HS 4/75, Belgrade za SO2 (No SO2/0014, CXG 62), 31. 3. 1941.
- TNA, 33** – TNA HS 4/198, Notes by DH/2 [William Bailey] on preliminary talk with MX [Peter Wilkinson], 1. 5. 1941.
- TNA, 34** – TNA HS 4/198, M2, 1. 6. 1941.
- TNA, 35** – TNA HS 4/198, SO2 za DH/P [G. A. Pollock] (To Mid East CXG 793), 25. 4. 1941.
- TNA, 36** – TNA HS 4/198, A note on Conversation with XXX [ime cenzurirano], 12. 6. 1941.
- TNA, 37** – TNA HS 4/198, MX [Peter Wilkinson] za M [Collin Gubbins] (MX/17), Cairo, 14. 6. 1941.
- TNA, 38** – TNA HS 4/198, Wilkinson: Report on visit to Middle East, April 22nd – June 26th, 1941.
- TNA, 39** – TNA HS, serija Balkans (HS 5) fasc. 148, C.E.O. No. 17. 15. 8. 1940.
- TNA, 40** – TNA HS 5/166, A/D [George F. B. Taylor] za D/H2 [William Bailey] [začetek januarja 1941].
- TNA, 41** – TNA HS 5/166, Germany: Probable Effect of Complete Destruction of Synthetic Oil Plants [začetek januarja 1941].
- TNA, 42** – TNA HS 5/166, Philip Broad (No. 1557), 10. 1. 1941.
- TNA, 43** – TNA HS 5/166, CD [Charles Hambro], 11. 1. 1941.

- TNA, 44** – TNA HS 5/166, za Minister [Ministry of Economic Welfare, Hugh E. J. N. Dalton], 14. 1. 1941.
- TNA, 45** – TNA HS 5/166, Aide Memoire, 14. 1. 1941.
- TNA, 46** – TNA HS 5/166, A/D [George F. B. Taylor] za CD [Charles Hambro], Istanbul, 10. 2. 1941.
- TNA, 47** – TNA HS 5/166, CD [Charles Hambro] za A/D [George F. B. Taylor], 11. 2. 1941.
- TNA, 48** – TNA HS 5/166, A/D [George F. B. Taylor] za CD [Charles Hambro], Athens, 26. 2. 1941: Report on SO Organisation and Plans in the Balkans.
- TNA, 49** – TNA HS 5/166, A/D [George F. B. Taylor] za CD [Charles Hambro], 11. 3. 1941.
- TNA, 50** – TNA HS 5/166, Minute Sheet, 20. 3. 1941.
- TNA, 51** – TNA HS 5/166, A/D [George F. B. Taylor] za CD [Charles Hambro], 31. 3. 1941.
- TNA, 52** – TNA HS 5/166, Minister [Ministry of Economic Welfare, Hugh E. J. N. Dalton] za Primer Minister [Winston Churchill], [konec] marca 1941.
- TNA, 53** – TNA HS 5/166, Small-scale day to day sabotage in the Balkans reported from 1st March to date, 8. 4. 1941.
- TNA, 54** – TNA HS 5/965, Nero-D/H4 [Trevor James Glanville]: Report on S.O.2. activities in North western Yugoslavia, 27. 9. 1941.
- TNA, 55** – TNA HS, serija Histories and War Diaries (HS 7), fasc. 3, History 3, D Section, Early history to September 1940: Contacts [nedatirano poročilo].
- TNA, 56** – TNA HS 7/4, History 3A, D Section: Glanville (Nero) [nedatirano poročilo].
- TNA, 57** – TNA HS 7/4, History 3A, D Section: Slovene Organization [nedatirano poročilo].
- TNA, 58** – TNA HS 7/4, History 3A, D Section, Yugoslavia: Organization and Sundry Operations [nedatirano poročilo].
- TNA, 59** – TNA HS 7/5, Appendix 1: Foreign Organisations with which this Section is in contact [nedatirano poročilo].
- TNA, 60** – TNA HS 7/5, Appendix II: Propaganda Results [nedatirano poročilo].
- TNA, 61** – TNA HS 7/5, Appendix III [nedatirano poročilo o delovanju v letih 1939 in 1940].
- TNA, 62** – TNA HS 7/5, Appendix III: Sabotage Results [nedatirano poročilo].
- TNA, 63** – TNA HS 7/5, uvod [nedatiran].
- TNA, 64** – TNA HS 7/5, zemljevid: Substantial Evidence Exists for the Section's Direct Responsibility for Every Act of Sabotage Indicated Here [nedatirano].
- TNA, 65** – TNA HS 7/211, Survey of global activities: Oct-Dec 1940.
- TNA, 66** – TNA HS 7/212, Survey of global activities: Jan 1941.

- TNA, 67** – TNA HS 7/213, Survey of global activities: Feb 1941.
- TNA, 68** – TNA HS 7/214, Survey of global activities: Mar 1941.
- TNA, 69** – TNA HS 7/215, Survey of global activities: Apr 1941.
- TNA, 70** – TNA HS, serija Headquarters (HS 8), fasc. 195, A/D1 [Bickham Sweet-Escott] za C/D [Sir Frank Nelson] (AD1/XX/180), Notes on meeting at the Foreign Office, 18. 2. 1941.
- TNA, 71** – TNA HS 8/214, Appendix 1: Foreign Organisations with which this Section is in contact [nedatirano poročilo].
- TNA, 72** – TNA HS 8/214, Appendix III: Sabotage Results [nedatirano poročilo].
- TNA, 73** – TNA HS 8/214, statistični podatki v obliki tabel [nedatirano poročilo].
- TNA, 74** – TNA HS 8/214, uvod [nedatiran].
- TNA, 75** – TNA HS 8/216, SOE Executive Committee, Weekly progress report, 19. 12. 1940.
- TNA, 76** – TNA HS 8/216, SOE Executive Committee, Weekly progress report, 6. 3. 1941.
- TNA, 77** – TNA HS 8/217, SOE Executive Committee, Weekly progress report, 2. 7. 1941.
- Vauhnik, V. (1965):** Nevidna fronta. Spomini. Buenos Aires, Svobodna Slovenija.
- Wilkinson, P. (1997):** Foreign Fields. The Story of an SOE operative. London - New York, Tauris and Co.
- Bajc, G. (2002):** Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, Založba Annales.
- Bajc, G. (2006):** Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
- Beevor, J. G. (1981):** SOE Recollections and Reflections 1940–1945. London, The Bodley Head.
- Biber, D. (1999):** Utrinki iz arhiva SOE. V: Čepič, Z., Nečak, D., Siplovšek, M. (ur.): Mikužev zbornik. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 145–154.
- Biber, D. (2005):** Velika Slovenija – Združene države Evrope? V: Pirjevec, J., Bajc, G., Klabjan, B. (ur.): Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954. Koper, Založba Annales, 147–150.
- Brandes, D. (2003):** Exil v Londýně 1939–1943, Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem. Praha, Univerzita Karlova v Praze - Nakladatelství Karolinum.

- Čaplovič, M. (2001):** Branné organizácie v Československu 1918–1939. Bratislava, Ministerstvo obrany Slovenskej republiky.
- Daily Telegraph (2000):** Sir Peter Wilkinson [nekrolog], 28. 6. 2000.
- Dolenc, E. (1996):** Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Dornik Šubelj, L. (2004):** Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem pred, med in po drugi svetovni vojni. V: Žižek, A. (ur.): Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 159–168.
- Ferenc, T. (1977):** Akcije organizacije TIGR. Ljubljana, Borec.
- Foot, M. R. D. (1999):** SOE, An Outline History of the Special Operations Executive 1940–1946. London, Pimlico.
- Gantar Godina, I. (1990):** Slovenski doktorji v Pragi 1882–1916. Zgodovinski časopis, 44, 3. Ljubljana, 451–456.
- Gašparič, J. (2009):** Politična poročila češkoslovaškega konzulata v Ljubljani v času od njegovega odprtja do sprejetja vidovdanske ustave. V: Balkovec, B. (ur.): Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 291–298.
- Howarth, P. (2000):** Undercover, The Men and the Women of the SOE. London, Phoenix Press.
- Klabjan, B. (2006a):** Čehi v zalivu. Zgodovinski časopis, 60, 1–2. Ljubljana, 69–94.
- Klabjan, B. (2006b):** »Češkoslovaško-italijanska mala vojna«. Mednarodne razsežnosti prvega tržaškega procesa in reakcije na Češkoslovaškem. Annales. Series Historia et Sociologia, 16, 1. Koper, 15–30.
- Klabjan, B. (2007a):** Češkoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne. Koper, Založba Annales.
- Klabjan, B. (2007b):** Slovanski teroristi: fašistična retorika in proces v Trstu leta 1930. Acta Histriae, 15, 1. Koper, 249–260.
- Kristen, S. (2006):** Meje in misije. Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem meteu II. svetovne vojne. Ljubljana, Društvo 2000 - Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Pirjevec, J. (2000):** Britanska tajna organizacija na Slovenskem (1940–1941). Pripravki za novejšo zgodovino, 40, 1. Ljubljana, 323–330.
- SOE Operations (1998):** SOE Operations in Eastern Europe. A Guide to the Public Record Office. London, Public Record Office.
- Šolc, J. (2005):** Přijedeme za svítání. Diverze v neregulérní válce Českoslovenckého odboje v letech 1939–1945. Praha, Naše vojsko.
- Šolc, J. (2007):** Po boku prezidenta. František Moravec a jeho zpravodajská služba ve světle archivních dokumentů. Praha, Naše vojsko.

- Twigge, S., Hampshire, E., Macklin, G. (2008):** British Intelligence, Secrets, Spies and Sources. London, The National Archive.
- Vodušek Starič, J. (2002):** Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana, samozaložba.
- West, N. (1988):** MI6. British Secret Intelligence Service Operations 1909–1945. London, Grafton Books.
- Wilkinson, P., Bright Astley, J. (1997):** Gubbins and SOE. London, Leo Cooper.
- Williams, H. (2003):** Parachutes, Patriots, and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945. London, Hurst & Company.

ANTON RUPNIK: POT SLOVENSKO-FRANCOSKEGA KOMUNISTA DO KARIERE JUGOSLOVANSKEGA INFORMBIROJEVSKEGA FUNKCIONARJA

Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav světových dějin,
CZ-11638 Praha 1, Nám. Jana Palacha 2
e-mail: ondrej.vojtechovsky@ff.cuni.cz

IZVLEČEK

Prispevek obravnava začetek politične kariere jugoslovanskega kominformističnega funkcionarja Antona Rupnika. Bil je francoski komunist slovenskega rodu, ki je bil jeseni leta 1949 postavljen na vodstveni položaj organizacije Émigré's v Pragi. Prispevek poskuša na izbranem primeru predstaviti rešitve, s katerimi je komunistično gibanje v štiridesetih letih odgovorilo na nekatera vprašanja, posebej na dileme, ki jih je povzročil razkol med Titom in Stalinom leta 1948.

Ključne besede: komunistično gibanje, kominforma, razkol Tito–Stalin, politična emigracija iz Jugoslavije, Francoska komunistična partija, Češkoslovaška

LA CARRIERA DI ANTON RUPNIK: DA COMUNISTA FRANCO-SLOVENO A FUNZIONARIO JUGOSLAVO COMINFORMISTA

SINTESI

Il contributo è dedicato agli esordi della carriera politica del funzionario cominformista jugoslavo Anton Rupnik, comunista francese di origine slovena, cui fu affidata nell'autunno del 1949 la direzione dell'organizzazione Émigré's di Praga. Attraverso il suo caso, l'articolo ha l'obiettivo di presentare le risposte fornite dal movimento comunista negli anni Quaranta ad alcuni dilemmi, in primis quelli generati dalla rottura tra Tito e Stalin nel 1948.

Parole chiave: movimento comunista, Cominform, rottura Tito–Stalin, emigrazione politica dalla Jugoslavia, Partito comunista francese, Cecoslovacchia

Anton Rupnik danes gotovo ni osebnost, ki bi bila znana strokovni, kaj šele širši javnosti v kateri od dežel, kjer se je politično udeleževal: na Češkem (Češkoslovaškem), v Franciji in posredno tudi v Sloveniji (Jugoslaviji). A v svoji mladosti je imel široko odprta vrata v najvišje politične sfere in na prelomu 40. in 50. let 20. stoletja se je zdelo, da bi lahko dobil tudi pomembnejšo zgodovinsko vlogo. Glede svoje povprečnosti se od večine visokih partijskih kadrov ni razlikoval. Takrat se komunistični voditelji niso uveljavljali z ustvarjalnim miselnim potencialom, ampak s sposobnostjo prepričati Moskvo o svoji lojalnosti in umetnostjo jadrnanja v boju za moč, ki nikoli ni bil preveč logičen. V psihopatskem okolju visokega stalinizma partijskim funkcionarjem prosovjetskega tabora niso zadoščali samo ostri komolci, temveč tudi znatna količina sreče. S sončnih vrhov te je cesta z lahkoto popeljala v pogubo, v deželah sovjetskega bloka tudi v zapor ali na morišče. V prav posebnem položaju so se znašli jugoslovanski komunisti, ki so se v sporu med Stalinom in Titom postavili na stran Informacijskega biroja in v njegovih državah sprejeli politični azil. Njihova usoda ni bila odvisna samo od notranjih napetosti v gostiteljskih komunističnih partijah ali od kampanj za odkrivanje vohunov in notranjih sovražnikov, ampak tudi od uspešnosti sovjetskega pritiska na njihovo domovino. Informbirojevska kampanja proti Jugoslaviji se je končala neuspešno. Po Stalinovi smrti se je Moskva trudila zgladiti nesoglasja. Po občutnih popuščanjih v imenu tega cilja je leta 1955 podpisala Beograjsko deklaracijo. Emigranti, ki jim je dala zavetje, so postali žrtev takšne politike. Toda že veliko prej, v letih 1952 in 1953, je informbirojevska emigracija izgubila svojo notranjo avtonomijo in dinamiko ter postala zgolj strašilo v sovjetskem propagandističnem arzenalu.¹

Smola Antona Rupnika, ambicioznega komunističnega politika, je bila, da se je leta 1948 napačno odločil. Takrat je kot Francoz-Jugoslovan stal pred odločitvijo, s kom združiti svojo politično pot – s Titovo Jugoslavijo ali s Sovjetsko zvezo. Glede na takratno razmerje sil se mu je odločitev zdela zelo jasna.

Rupnik je leta 1949 prevzel mesto predsednika jugoslovanske emigrantske skupine v Češkoslovaški. S te funkcije je leta 1951 prevzel mesto podpredsednika komiteja Koordinacijskega središča jugoslovanske revolucijske emigracije v Moskvi in postal član vodstva Mednarodne sindikalne federacije. V kratkem času je z avtoriteto odločitve za Informbiro postal funkcionar svetovnega formata. Ob bojkotu Jugoslavije s strani držav sovjetskega tabora in z njim povezanim skrajno levičarskim gibanjem v svetu so Jugoslavijo zastopali informbirojevski emigranti in Rupnik je bil eden teh

1 Dosedanja literatura o informbirojevskem gibanju se z emigracijo ukvarja le obrobno. Od maloštevilnih del, ki obravnavajo ta pojav, je treba omeniti zlasti klasično delo Iva Banca (Banac, 1990, predvsem strani 210–228). Od del slovenskih zgodovinarjev pa predvsem naslednje študije: Gabrič, 1993; Jezernik, 1994; Repe, 1999. Od svojih študij o praški skupini IB opozarjam zlasti na: Vojtěchovský, 2003; 2006; 2007; 2008).

izbrancev. Vodilni emigranti so v teh letih računali s tem, da se bodo po padcu Tito-vega režima vrnili v Jugoslavijo in prevzeli oblast. Zgled sta jim bila tako boljševiška emigracija z Leninom na čelu kot tudi preteklost večine voditeljev t. i. držav ljudske demokracije – Dimitrova, Gottwalda, Rákosija ali Paukerjeve. Razvoj pa je šel v jugoslovanskem primeru v drugo smer in ti emigranti so izgubili vsakršen pomen. Povedati je treba, da je Rupnik izgubil svojo pozicijo že pred končnim razpletom. V frakcijskih bojih, ki so pretresali praško skupino, je po sprva uspešnem manevriranju naredil nekaj nepopravljivih napak. Njegovo pozicijo pa je omajala tudi velika čistka v Komunistični stranki Čkoslovaške (KSČ), ki se je leta 1952 končala z montiranim procesom proti skupini visokih funkcionarjev z generalnim sekretarjem Rudolfom Slanskim na čelu. Obsojena sta bila tudi dva Rupnikova zaščitnika – vodja mednarodnega oddelka CK KSČ Bedřich Geminder na smrtno kazen in namestnik ministra za zunanje zadeve Artur London, ki je bil tudi bližnji Rupnikov prijatelj, na dosmrten zapor. Rupnik s tem ni izgubil samo močnega zaledja, ampak deloma tudi zaupanje, čeprav se je trudil od njih, kot od »izdajalcev«, kar najbolj distancirati. Leta 1953 je izgubil funkcijo vodje praške emigracije. Nato je delal v jugoslovanski redakciji Čkoslovaškega radia in po koncu spora prestopil v francosko sekcijo. S svojim življenjem na Čkoslovaškem ni bil najbolj zadovoljen. Zaradi neizpolnenih ambicij je dal odpoved. V drugi polovici šestdesetih let se je z družino preselil nazaj v Francijo, ki mu je bila vedno ljubša od Jugoslavije, ki ji je posvetil svoj politični angažma, in Čkoslovaške, kjer je ta angažma izpolnjeval.

Prav odpoved nadaljnji politični aktivnosti ga loči od drugih jugoslovanskih informbirojevcev, ki pogosto vse do propada »svetovnega socialističnega sistema« in tudi same SFRJ niso izgubili upanja, da se bo izpolnil njihov sen – vrnitev Jugoslavije in njenih narodov v združeno fronto s Sovjetsko zvezo na čelu.

Ta študija se posveča začetkom politične poti Antona Rupnika. Oblikovali so jih predvojne razmere v Franciji, francosko odporniško gibanje, povojno občudovanje Titovih partizanov, ki ga je spomnilo na njegove korenine, in velika dilema jugoslovanskih ali z Jugoslavijo simpatizirajočih komunistov, ki jo je povzročila resolucija Informacijskega biroja iz junija 1948 o situaciji v KPJ. Na primeru Antona Rupnika bomo poskusili pojasniti nekatere načine razmišljanja in politična dejanja komunistov njegove generacije ter predstaviti negotove razmere, v katerih so delovali.

ČRNI POTNIK NA LINIJI PARIZ–PRAGA

Na zadnji julijski dan leta 1949 so na letališče v Pragi priletela letala s francoskimi rudarji, člani sindikalne organizacije CGT, ki so prišli na povabilo Osrednjega sveta sindikata v ljudsko demokratično Čkoslovaško na spoznavni izlet in rekreacijo. Med šestdesetimi udeleženci pa je posadka čkoslovaškega letala odkrila

enega črnega potnika. Pri sebi ni imel nobenih dokumentov in, kot je trdil, se je na pariškem letališču Burget vkrcal po navodilih vodje KP Francije. Po pristanku v Pra-
gi ga je zato kapitan letala takoj predal pripadnikom StB (Državna varnost oz.
češkoslovaška tajna policija; op. pr.) (AMV, 1, l. 9). Ker o prihodu takšnega potnika
niso vedeli ničesar, so Antona Rupnika, kot se jim je mož predstavil, prepeljali v
preiskovalne prostore Državne varnosti v Bartolomějski ulici. Rupnik je izjavil, da je
jugoslovanski državlján, protititovec, ki je moral zbežati iz Francije pred policijskim
pregonom. Zahteval je prevoz na CK KSČ, pri čemer se je skliceval na namestnika
ministra za zunanje zadeve Arturja Londona, s katerim naj bi se zelo dobro poznal.

Sl. 1: Anton Rupnik na prelomu štiridesetih in petdesetih let 20. stoletja.

Fig. 1: Anton Rupnik at the turn of 1940s and 1950s.

London je v telefonskem pogovoru ta dejstva potrdil in ukazal, naj Rupnika prepeljejo v njegovo stanovanje, saj je bila nedelja in sekretariat CK ni deloval. O namenu francoske komunistične partije, da bi se tovariša, ki je bil že dobrega pol leta v ilegali, pripeljalo na Češkoslovaško, je London izvedel od vodilnih funkcionarjev Jeana Laffitta in Marcela Servina, s katerima se je o tem dogovoril nekaj tednov prej med njunim obiskom Prage. Londonu je bilo tudi znano, da je o načrtovanem prevozu Rupnika do ČSR generalni sekretar KPF Jacques Duclos po telefonu obvestil generalnega sekretarja KSČ Rudolfa Slánskega. Francozi pa takrat še niso vedeli, na kakšen način ga bodo iz Francije pretihotapili. Ko so glede tega sprejeli odločitev, so to Čehoslovakom sporočili kar s samim dejanjem. Rupnik je pri Londonu prenočil. V ponedeljek zjutraj, potem ko je London telefoniral vodji mednarodnega oddelka CK KSČ Bedřichu Geminderju, je po Rupnika prišel partijski inštruktor jugoslovanske politične emigracije Karel Vorlas in ga odpeljal na osrednji sekretariat partije (AMV, 1, l. 72, 93).

Vorlas je Rupnika nastanil v luksuznem hotelu Pariz, kjer so takrat prenočevali ugledni gostje partije iz tujine. Istega dne mu je predstavil Lenko Reinerovo.² Tajnica Jugoslovanskega kluba v Pragi je dobila nalogo, naj Rupnika uvede med njegove člane, tamkajšnjo jugoslovansko protititovsko emigracijo. Kmalu po tem je Rupnik izvedel, da bo kot Slovenec za nekaj časa nameščen v slovensko redakcijo radia za Jugoslavijo, hkrati pa so mu naročili, naj v času razreševanja dolgotrajne birokratske procedure, ki je spremljala zaposlovanje tujcev, dela na francoskem prevodu knjige *Jugoslavija pod kopitom fašizma*, katere avtor je bil eden od vodilnih praških emigrantov Teodor Balk (AMV, 1, s. 72, s. 81. 25. 10. 1952, Poveljstvo StB, sektor I., načelniku HS StB. Stvar: Anton Rupnik. Iz življenjepisa Rupnika s 4. 10. 1950). Iz hotela Pariz se je že v drugi polovici avgusta preselil k ostalim Jugoslovanom v vilo v ulici Na Zátorce (AMV, 1, l. 103).

Tako hitra in gladka vključitev novega člana praške jugoslovanske emigracije ni bila običajna. V prvih mesecih leta 1949 so se ji pridružili Jovan Prodanović, Petar Nerandžić in Vlado Perić. Prvi je bil znanstveni delavec, ki je bil preverjen že na Poljskem, kjer je deloval pred tem, druga dva diplomata srednjega ranga. Niti vodstvo emigracije niti KSČ nista sprejela kogarkoli. Politični emigranti so bili lahko samo prepričani privrženci Informacijskega biroja. Zaradi tega so bili zavrženi mnogi Jugoslovani, ki so prišli v Jugoslovanski klub prositi za pomoč v težki življenjski situaciji. Na Češkoslovaškem so živeli že vrsto let, pogosto so tam prebili velik

2 Lenka Reinerová (1916–2008), predvojna češka komunistka, je bila poročena z jugoslovanskim komunističnim pisateljem Teodorjem Balkom. Po vojni, ki sta jo preživela s skupino češkoslovaških in nemških komunistov v Mehiki, sta se skupaj nastanila v Jugoslaviji. Leta 1948 sta se med svojim obiskom ČSR odločila ostati v emigraciji. V 90. letih je L. Reinerová stopila pred oči javnosti v Češki republiki in Nemčiji s svojim literarnim delom, kot »zadnja nemško pišoča pisateljica v Pragi«.

del življenja in si ustvarili družino. Kot jugoslovanski državljani pa so bili od začetka leta 1949 izpostavljeni različnim oblikam šikaniranja in v skrajnem primeru tudi izgonu v Jugoslavijo. Pred to usodo jih je lahko rešil le status političnega emigranta, ki pa je bil v veliki večini primerov zavržen. Zelo strogo so se po letu 1949 obravnavali primeri jugoslovanskih državljanov, ki so na Češkoslovaško pobegnili z nelegalnim prestopom državnih mej. Skrajno pazljivo so češkoslovaški organi pristopali tudi k osebam, ki so zaprosile za azil na zastopniških uradih v državah zahodne Evrope. V skupnem interesu KSČ in vodstva praške emigrantske skupine je bilo, da se jo je obvarovalo pred potencialnimi titovskimi provokatorji in agenti. Argument varnosti je tako pod vplivom 'špijonomanije' večinoma premagal smisel za mednarodno dolžnost sprejemanja tujih preganjanih komunistov.

Zadeva Antona Rupnika je bila v marsičem drugačna. Ni bil običajen begunec. Inicijativa za njegovo premestitev na Češkoslovaško in vključitev v skupino ni prišla niti iz aparata CK KSČ niti iz jugoslovanske skupine. Kljub temu sta obe Rupnika sprejeli zelo toplo. In to še veliko bolj kot Prodanovića, Nerandžića in Perića, ki so jih imeli za zaupanja vredne. V preteklosti je bilo mogoče za skoraj vsakega privrženca Informbiroja, ki je bil član KSČ, ki se je udeležil partizanske vojne ali je bil po letu 1945 zaposlen v državni službi, najti kakšne »sumljive« okoliščine. Anton Rupnik je bil nasprotno s svojo dotedanjo kariero dokaj netipičen »jugoslovanski« komunist.

MLADOST IN DOZOREVANJE V FRANCJIJI

Rupnikova družina je izhajala iz slovenskega črnega revirja, točneje iz okolice Trbovelj. Od tod je v 20. letih odšlo nekaj tisoč rudarjev, da bi si poiskali kruh v Franciji. Med svetovnima vojnama so večino tamkajšnje, približno dvajsettisočglave jugoslovanske populacije sestavljali slovenski rudarji.³ Rupnikov oče je z družino zapustil mesto Zagorje ob Savi leta 1924 in se skupaj z veliko rojaki naselil v severnofrancoskem rudarskem središču Lens. Anton Rupnik se je tako od rodne grude poslovil že pri petih letih. V Franciji je odraščal v narodnostno pestrem delavskem okolju, kjer so poleg Francozov in Jugoslovancev živeli še Poljaki, Italijani in drugi priseljenci. Družina se je udeleževala družabnega življenja rojakov, tako da

3 Slovenski priseljenci so bili v Franciji večinoma naseljeni v premogovniških revirjih Alzacije in Lorene (okoli 8.000) in severnofrancoskih departmajih Nord in Pas de Calais (okoli 2.000). Okoli 1.500 Jugoslovancev, pretežno Srbov in Hrvatov, je živelo v pariški aglomeraciji. V ostalih delih Francije je jugoslovanska populacija dosegala nekaj sto oseb, med katerimi so imeli na jugu Francije večino Hrvati. Po ocenah pariške ambasade FLRJ iz leta 1948 je bila socialna struktura imigrantov večinoma delavska: 50% rudarji, 25% gozdni in poljedelski delavci, 15% tovarniški delavci v velikih mestih. Preostanek so predstavljali obrtniki in majhni trgovci (čevljarji, krojači). Samo zanemarljiv delež so tvorili svobodni poklici, intelektualci in umetniki (AMIP, 1, sign. 44541).

je Rupnik kljub obiskovanju francoske šole v določeni meri obdržal svojo narodno identiteto. Organizacije rojakov pa so se med rudarji znašle pod vplivom sindikalne organizacije CGT in Komunistične partije Francije. Tako sindikati kot partija in nje-ne mladinske organizacije so za tuje delavce ustanovili narodne sekcije. Francoski komunisti so se predstavljali kot varuhi delavskih pravic tujcev, zato ni nič čudnega, da so si med njimi pridobili veliko privrženecv. Tudi Rupnikov oče je bil komunist. V partijo je vstopil že v kraljevini Jugoslaviji v letu 1922. Po selitvi v Francijo je seveda simpatiziral z lokalno sekcijo III. internacionale in leta 1929 postal njen član. V njej je aktivno deloval deset let, vse do prestopa partije v ilegalo na začetku druge svetovne vojne.

Mladega Rupnika je oblikovalo okolje, ki je bilo v veliki meri internacionalno, proletarsko, a hkrati kulturno in politično francosko. Z domovino njegovih staršev sta ga povezovala družabno življenje kolonije rojakov in materinščina; kljub temu pa je v komunikaciji s sovrstniki različnih narodnosti raje uporabljal francoščino. Od zgod-njega otroštva je bil soočen s težko materialno situacijo delavskega razreda. Revščina staršev ga je prisilila, da je po nekaj mesecih opustil srednjo šolo in začel delati v rudniku. Kasneje se je izučil vsaj za krojača. Zato ni nič čudnega, da sta ga socialna nepravilnost, ki jo je spoznal na lastni koži, in radikalizirana mednarodna ter notranjepolitična situacija privedli v vrste radikalne levice. Zgodaj se je vrgel v politiko, ki se ga je dotaknila v času ljudske fronte, boja z desnico, ki se je spogledovala s fašizmom, in kampanje za pomoč republikanski Španiji. V komunistično mladino ga je leta 1935 sprejel starejši tovariš Viljem Pepelnjak, ki je nekaj mesecev kasneje odšel v Španijo, kjer je padel pri obrambi Madrida. Istega leta je Rupnik vstopil v sindikat, leta 1936 v Zvezo prijateljev SSSR in bil zaradi svojih zaslug v mladinski organizaciji že pri sedemnajstih letih sprejet v komunistično partijo.

V kratkem je napredoval na partijske funkcije na krajevni in okrajni ravni. V zadevah partije se je Rupnik naučil biti njen discipliniran kader, ki vedno sledi aktu-alni liniji. V svojem podrobnem življenjepis, za katerega nimamo nobenih razlogov, da mu ne bi verjeli,⁴ je poudaril, kako brez kančka dvoma je reagiral na sovjetsko-nemški pakt in takoj z ostalimi tovariši začel razlagati njegov smisel članom in simpatizerjem stranke. Potem ko je Francija septembra 1939 vstopila v vojno, je bila komunistična partija zaradi svojega odnosa do pakta Molotov-Ribbentrop prepove-dana in je prešla v ilegalo. Rupnik je z njenim dovoljenjem vstopil v vojsko kot pro-

4 Rupnik je bil kot član KPF, v kateri je bila birokracija podobno razsežna kot v KSČ, podvržen večkratni kontroli. V Češkoslovaško so z njim zelo verjetno prišle tudi takšne kadrovske ocene (teh pa nimamo na voljo). V tem sistemu ni bilo mogoče zatajiti nobene točke, kaj šele navesti netočno in-formacijo. Pri vsakem preverjanju so iskali prav odstopanja med lastnimi življenjepisi in ocenami. Zato v nasprotju z emigranti, ki so prišli iz Jugoslavije ali jugoslovanskih služb, s čimer so za sabo požgali mostove, Rupnika niti v kritičnem času iskanja agentov v partiji niso sumili, da bi svoj življenjepis kakorkoli popravljaj (AMV, I, l. 177).

stovoljec. Kakšna je bila njegova naloga – naj se bori ali prav nasprotno spodjeda vojaško moralo z agitacijo proti *imperialistični vojni* – v avtobiografiji ne omenja. Julija 1940 je pri hitrem napredovanju wehrmachta preko Francije padel v ujetništvo, iz katerega pa je po treh mesecih pobegnil. Ponudil je svojo pomoč ilegalni partijski celici v svojem domačem okraju Lens in sodeloval pri gradnji podzemne mreže, ki je do napada SSSR leta 1941 izdelovala in širila letake, zbirala pomoč za družine ujetnikov in organizirala stavke, po napadu pa prešla v odprt upor, ki je vključeval sabotaže v rudnikih in na železnici.

OD ODPORNIŠKEGA GIBANJA DO MAUTHAUSNA

Na prelomu novembra in decembra 1941 pa je francoska policija Rupnikovo celico razbila in veliko večino ilegalnih delavcev zaprla. Zaprt je bil tudi Rupnik in po nekaj dneh skupaj z ostalimi predan gestapu. Nekateri od njegovih tovarišev niso zdržali brutalnih zasliševanj in so spregovorili. Aprila 1942 je bil z ostalimi prepeljan iz zapore v Douai v taborišče v belgijskem Citadelle de Huy (AMV, 1, l. 177). Več let kasneje je Rupnik v Pragi pripovedoval svojemu prijatelju Stanislavu Prokopcu, da so v tej instituciji nacisti delali z zaprtimi uporniki kot s talci in na njih uresničevali princip kolektivnega maščevanja. Po vsaki akciji francoskega odporniškega gibanja je bilo ustreljenih nekaj zapornikov po abecednem redu. Julija 1942, ko bi morala priti na vrsto črka »R«, je bil Rupnik določen za transport v koncentracijsko taborišče Mauthausen (AMV, 1, l. 121).

Za Rupnika so bila skoraj tri leta, ki jih je preživel v Mauthausnu, odločilno življenjsko obdobje. Tam se je srečal s hudim pomanjkanjem, trdim delom v kamnolomu in s pogostimi krutimi kaznimi, kot je nekajdnevno nepretrgano stanje na mrazu (AMV, 1, l. 121). S svojo telesno kondicijo je sodil med bolj vzdržljive zapornike. Ni bil zgolj sposoben prenašanja težkih razmer, ampak jih je pomagal premagovati tudi drugim. Med zaporniki se je hitro oblikoval sistem solidarnosti, ki je pomagal preživeti šibkim in obolelim. Veliko jih je dočakalo konec vojne prav po Rupnikovi zaslugi. V koncentracijskem taborišču sta se tako preverjala značaj in odločnost zapornikov. Mauthausen pa je bil tudi prvovrstna politična šola. V pravem pomenu besede se je tukaj srečevala elita protinacističnega gibanja iz cele Evrope, med katero so komunisti zavzeli vodilno vlogo. Rupnik, ki je bil do tedaj funkcionar okrajnega pomena, se je tam spoznal z velikimi imeni francoske komunistične stranke Octavom Rabatom, urednikom partijskega lista *L'Humanité*, Mauriceom Lampom, Frédéricom Ricolom ali Jeanom Laffittom, angažiranim pisateljem, po vojni sekretarjem Jacquesa Duclosa in v 50. letih generalnim tajnikom Svetovnega sveta za mir (AMV, 1, l. 103).⁵ Hkrati se je tam leta 1944 srečal s češkim komunistom Arturjem Londonom,

5 J. Laffitte, po vojni predstavnik francoskega socialnega realizma, je svoje spomine zbral v dveh romanih. V enem od njih prepoznamo tudi Antona Rupnika v literarnem liku Tonija (Laffitte, 1949).

ki je bil v francoskem odporiškem gibanju znan pod imenom Gérard (AMV, 1, l. 72, 93). Iz koncentracijskega taborišča so izhajala tudi Rupnikova prijateljstva in poznanstva z nemškimi komunisti Franzem Dahlemom, Heinrichom Rauom a Fritzem Grossom, ki so čez nekaj let prevzeli vodilna mesta v državnem in partijskem aparatu NDR (AMV, 1, l. 121; AMV, 2, l. 29). Po prihodu v Češkoslovaško bi se lahko Rupnik poleg Londona skliceval tudi na tovariša iz Mauthausna, urednika časopisa Rudé právo, Drahomírja Bárta, ali na Osvalda Závodského, enega od vodilnih predstavnikov češkoslovaške Državne varnosti (AMV, 1, l. 117).

Nemško koncentracijsko taborišče je Rupniku pomagalo napredovati v hierarhiji komunističnega gibanja za nekaj stopničk. V očeh sojetnikov si je s svojo trdnostjo, pripravljenostjo pomagati in samoiniciativnostjo pridobil naravno avtoriteto, tako da je po ustanovitvi partijske organizacije v taborišču postal sekretar njene francoske skupine. Tako kot v Lensu se je spet znašel v mednarodnem okolju, v katerem pa je veljal za Francoza. Po osvoboditvi aprila 1945 se je s transportom mednarodnega Rdečega križa vrnil domov v Lens (AMV, 1, l. 72, 93, 177).⁶

MED PCF IN KPJ ZA REEMIGRACIJO ROJAKOV

V jugoslovanski koloniji v Franciji je zavladalo domoljubno navdušenje. Uspehi Titovih partizanov so med priseljenci ponovno obudili ugled stare domovine. Tudi Rupnikov brat Franc, ki je v francoskih partizanskih enotah FTPF dosegel čin poročnika, je po osvoboditvi Francije na koncu leta 1944 odšel z drugimi mladimi tovariši v Jugoslavijo, da bi tam okrepil narodnoosvobodilno fronto v zaključnih fazah boja (AMV, 1, l. 177). Nova Jugoslavija je obljubljala, da bo uvedla socialno pravičnost in začela oblikovati gospodarstvo, ki bo zagotovilo hitro ekonomsko rast. Nihče naj ne bi bil več prisiljen iz eksistencialnih razlogov iskati vira preživetja v tujini.

Sveže ustoličena oblast je ravno nasprotno začela s kampanjo za repatriacijo v številnih kolonijah rojakov v zahodni Evropi in na drugi strani morja. Komunisti so nameravali spremeniti deželo, ki je bila tedaj še slabo razvita, v moderno industrijsko državo in za ta cilj izkoristiti potencial Jugoslovancev iz tujine. Večina teh, ki so živeli v naprednih deželah zahodnega sveta, je bila zaposlena v delavskih poklicih, poleg tega je bila levičarsko orientirana, in zato tudi naklonjena novemu režimu (Đikanović, 2005).

Tudi Anton Rupnik je občudoval Jugoslavijo in njenega voditelja Tita. Pripravljen je bil ponuditi novi vladi svojo pomoč. Po vojni se je začel angažirati v programu repatriacije in se nameraval kmalu tudi sam vrniti v Jugoslavijo. Z izjemo se-

6 S tem transportom so se baje prednostno iz Mauthausna po posredovanju KPF odpeljali tudi drugi »ugledneži« Artur London ali Osvald Závodský (Bartošek, 2000, 55).

stre so se nazaj v Zagorje ob Savi že leta 1946 preselili drugi člani njegove družine – starši in brat Franc (AMV, 1, l. 177). A Anton je imel v Franciji še določene obveznosti. Maja 1945 se je spet posvetil delu v KPF in naslednji mesec odšel iz Lensa v Pariz, da bi se tam zaposlil v glavnem štabu MOI, organizacije KPF, ki je skrbela za komuniste iz tujine. Tukaj se je spet srečal z Arturjem Londonom, ki je kot eden od sekretarjev sodil k vodilni trojki MOI. London je tam vodil skupino, pod katero so sodili tudi Jugoslovani, tako da je bil Rupnik njegov podrejeni (AMV, 1, l. 72, 103; Bartošek, 2000, 56). Istočasno je Rupnik deloval tudi v *Združenju Jugoslovanov v Franciji* (Udruženje Jugoslovena u Francuskoj), organizaciji, ki je bila po vojni tesno povezana z uradnim zastopništvom nove Jugoslavije (AMIP, 1, sign. 44541). Ko je na začetku leta 1946 prevzel funkcijo sekretarja njene uprave, je napredoval tudi po lestvici francoske komunistične partije in bil imenovan za člana vodstva MOI. Z vednostjo in soglasjem CK KPF so Rupnik in drugi Jugoslovani iz MOI, Združenja Jugoslovanov v Franciji in *Društva Francija-Jugoslavija* sodelovali z veleposlaništvom FLRJ (AMV, 1, l. 72, 93, 177). Njegova naloga je bila, da je med rojaki propagiral jugoslovanski politični sistem in jih prepričeval, naj se vrnejo. Zato je obiskoval njihova središča po celi Franciji in se udeleževal manifestacij ter mitingov. S podporo jugoslovanske ambasade se je trudil oživiti in podpirati kulturne ter šolske institucije rojakov, tako da bi te v prijateljskem duhu delovale za nov politični sistem v domovini (AMV, 1, l. 192).

Čeprav je Rupnik služil enemu idealu, uveljavitvi principov komunistične družbe najsi bo v Franci ali v rodni Jugoslaviji, se je hitro znašel v situaciji, v kateri je spoznal, da služi dvema gospodarjema. Jugoslovanski in francoski komunisti namreč niso imeli vedno niti enakih prioritet niti predstave o sredstvih, kako doseči svoje cilje. Po prihodu v Pariz je Rupnik navezal tudi stike z jugoslovansko vojaško misijo. Predstavniki federativne ljudske Jugoslavije so hoteli obračunati s svojimi sovražniki, ki so pobegnili v emigracijo. Krut boj se je tako nadaljeval tudi za mejami. Trudili so se, da bi emigrantske kroge prepojili s svojimi agenti, oteževali koncentracijo sovražnikov na institucionalnih temeljih, preprečili njihovo propagandno dejavnost v koloniji rojakov in odkrili ter likvidirali ali ugrabili resnične in domnevne vojne zločince. Pozneje v Pragi je Rupnik preiskovalni komisiji opisoval potek teh »posebnih akcij«. Izvrševale so nezakonite hišne preiskave, lovili so »črnoborzijske bande«, ustaše, četnike in mačkovce. Zaradi svojega vpliva in poznanstev je Rupnik s pomočjo podkupnin in somišljenikov v policiji pridobival razne informacije. V enem od svojih življenjepisov je konkretno omenil obveščevalno akcijo proti polkovniku Žujeviću, nekdanjem članu štaba Draže Mihailovića, ali proti vodji Hrvaške kmečke stranke Vladu Mačku (AMV, 1, l. 72). Kot je pripovedoval Lenki Reinerovi, se je pri političnih gonjah tudi zelo zabaval. S humorjem je razlagal, kako so napadli neke četnike, jim pokazali vruga in pobegnili, preden je prišla policija (AMV, 2, l. 29). Ampak po tem, ko je napredoval na vodilno funkcijo v MOI in v

združenju rojakov, so začele Rupnika te divje akcije obremenjevati. Zato je prosil vodjo vojaške misije generala Iliča, da mu ne bi več dajal takih nalog, ker bi glede na svoj položaj utegnil kompromitirati francosko komunistično partijo (AMV, 1, l. 103). Niti sprememba šefa, ko je na pariško ambasado prišel kot vodja stalne misije pri OZN major Šobajić, ni prinesla premikov. Neželene obveznosti se mu je uspelo znebiti šele po posredovanju CK KPF. Arturju Londonu se je pritoževal, da zaradi določenih »posebnih nalog«, ki so mu zaupane na ambasadi, sploh nima časa za partijsko delo. Pri tem je namignil, da se je udeležil akcij proti raznim fašističnim elementom, kar je pomenilo hišne preiskave in celo eno ugrabitev. London je o tem obvestil vodstvo KPF, nato pa je Jacques Duclos naročil v imenu partije takoj intervenirati na jugoslovanskem veleposlaništvu, da Rupnik ne bi bil več uporabljen za te namene. London je obiskal ambasado z vodjo MOI Brunom. Ker je Duclos prepovedal navedbo Rupnikovega imena, so trdili, da so posredovali na temelju informacije iz lastnih virov. Pristojni uradnik je zanikal, da bi dajal Rupniku takšne naloge, kljub temu pa se mu od takrat podobnih akcij ni bilo več treba udeleževati (AMV, 1, l. 72, 93). Tako je tudi na svoji koži Rupnik okusil, da jugoslovanskim in francoskim komunistom ni šlo vedno za skupno stvar. Jugoslovanski komunisti, kot predstavniki tuje države, so na ozemlju Francije delovali na lastno pest in to tudi brez vednosti, v posameznih primerih tudi proti volji francoskih tovarišev. Kljub temu pa se je Rupnik rešil svoje prve stiske.

Rupnik je prekinil sodelovanje z vojaško misijo in se popolnoma posvetil dejavnosti, povezani z repatriiranci. Z jugoslovansko ambasado pa je bil razumljivo v tesnem stiku. V drugi polovici leta 1946 mu je odposlanski svetnik in šef UDBE za Francijo Josip Zmaić ponudil funkcijo socialnega atašeja. Rupnik si je izprosil čas za razmislek. Francozi so ga od tega namena odvrnili, in ker je Artur London ravnokar zapuščal Francijo za nedoločen čas,⁷ so Rupnika povabili, naj po njem prevzame funkcijo sekretarja MOI (AMV, 1, l. 73). Rupnik se je kljub temu na koncu odločil postati jugoslovanski diplomat in njegova domača partija mu v tem ni več nasprotovala (AMV, 1, l. 93). Z nastopom v službo FLRJ si je Rupnik zagotovil zelo lepo plačo 45 tisoč frankov.⁸ Hkrati pa je izgubil članstvo v francoski partiji in pravzaprav postal zanjo tujec. Prestop v KPJ ni bil zgolj formalnost. Rupnika je, kot je pozneje trdil, zelo presenetil dolgotrajni postopek, v katerem so od njega skozi vprašalnike zahtevali tudi občutljive informacije iz zasebnega in družinskega življenja.

7 Arturja Londona je v Ženevo povabila ameriška dobrodelna organizacija Unitarian Service Committee, v kateri je deloval Noel Field. S prekinitvami je tam prebil skoraj dve leti, preden je na koncu leta 1948 prispel v Prago, da bi zasedel funkcijo kadrovskega namestnika na ministrstvu za zunanje zadeve. O Londonovem bivanju v Švici in njegovih tajnih aktivnostih več v: Bartošek, 2000, 63–68.

8 Za primerjavo bi za mesto tajnika MOI, ki ga je Rupnik zavrnil, dobil enako plačo kot vodja funkcije CK KPF, 20 tisoč frankov (AMV, 1, l. 103).

Takšne vsiljivosti kadrovcev iz KPF ni poznal in pozneje si jo je razlagal s tem, da so želeli pridobiti o članih partije material, s katerim bi jih bilo mogoče po potrebi kompromitirati. Šele v tretjem poskusu so bili v Beogradu zadovoljni z njegovim vprašalnikom in ga julija obvestili, da je bil sprejet v članstvo KPJ (AMV, 1, l. 81). Tudi takšne izkušnje Rupnika niso odvrnile od želje, da bi se trajno preselil v Jugoslavijo. Dvakrat je službeno obiskal Beograd. Njegove prošnje za trajno premostitev pa na ministrstvu niso bile uslišane. Repatriacija še ni bila končana in partija ga je trenutno potrebovala v Parizu.

Kot jugoslovanski diplomat se je odrekel tudi funkciji sekretarja Združenja Jugoslovčanov v Franciji. Njegova vloga med rojaki se s tem ni veliko spremenila, praktično se je posvečal enaki, le bolje plačani dejavnosti. Cilj jugoslovanske vlade je bila predvsem repatriacija industrijskih delavcev in rudarjev, ki so bili med izseljenci v Franciji v večini, in nanje je usmerila svojo kampanjo. K agitaciji je sodilo razširjanje tiska in drugih materialov, ki so slavili Jugoslavijo in apelirali na domovinska čustva, predvajanje filmov in organiziranje predavanj ... Rupnik in njegovi sodelavci so razumljivo opisovali tedanjo resničnost in prihodnost svoje dežele samo v najsvetlejših barvah. Veliko so zamolčali. Nobenega namena niso imeli, da bi pripravili povratnike na očitno slabše materialne in splošne razmere v Jugoslaviji. *»To smo počeli demagoško in jim veliko obljubljali,«* je pozneje priznal Rupnik (AMV, 1, l. 72).

Povojna Evropa je bila prostor velikanskih migracijskih gibanj. Domov so se vračali ujetniki iz koncentracijskih taborišč in zaporov, prisilni delavci in vojni ujetniki. Mnogi se niso imeli kam vrniti. Svoje domove je v upanju na spremembo zapuščalo na milijone beguncev in neprostovoljnih preseljencev. Čez meje svojih dežel so bežali tudi privrženci vojnih režimov. Hkrati pa so nacionalne države pozivale svoje rojake, ki so bili raztreseni po tujini, naj se vrnejo v domovino. Idealistično, nacionalno motivirano misel so politiki podpirali s prikazovanjem ekonomske uspešnosti selitve. Kmalu pa se je pokazalo, da je povratnikom realno mogoče ponuditi zelo malo, hkrati pa je to za države, ki so jih ti ljudje morali zapustiti, pomenilo izgubo davkoplačevalcev in delovne sile, ki so jo pri lastni povojni rekonstrukciji krvavo potrebovale. Praviloma se je vsaka država, ki se je trudila za vrnitev rojakov, usmerjala le na industrijske delavce brez premoženja in strokovnjake, ne pa na poljedelce ali obrtnike, ki bi jim morala nadomestiti v tujini zapuščeno imetje. Obenem sta Jugoslavija in Francija sodili med države, ki so delovale za povratno emigracijo svojih rojakov in so hkrati od njih druge države zahtevale repatriacijo dela njihovega lastnega prebivalstva. Jugoslavija je tako po eni strani klicala domov preseljence iz zahodne Evrope in z druge strani oceana ter na drugi strani z velikim neodobravanjem gledala odhod stotisočglave češkoslovaške manjšine, ki je ni imela kako nadomestiti (Vaculík, 2002; Nosková, Váchová, 2000).

Tudi Francija se je zelo nerada odrekala jugoslovanskim, poljskim in slovaškim rudarjem. Ko se je mednarodna situacija med zahodnim in vzhodnim delom kon-

tinenta poslabšala, je Francija snela rokavice in začela partnerjem repatriacijo na vse mogoče načine oteževati. Do konca leta 1947 je Jugoslaviji uspelo iz Francije repatriirati pet tisoč ljudi (AMIP, 1, sign. 44541; AMV, 1, l. 177). V beograjskem arhivu ministrstva za zunanje zadeve je shranjena vrsta dokumentov, katerih avtor je Anton Rupnik in ki dokazujejo uspešen potek repatriacije. Na začetku leta 1948 pa so jim Francozi začeli metati polena pod noge. Združenje Jugoslovancev v Franciji je bilo celo uradno prepovedano in njihove zbornice, ki so jih organizirali zastopniki ambasade, je razgnala policija. Včasih jim je njihove dogodke kljub temu uspelo izpeljati s pomočjo solidarnosti francoskih simpatizerjev in ob posredovanju krajevnih policijskih sil, ki so jih obvladovali komunisti. A delovne razmere so se za zaposlene na veleposlaništvu in jugoslovanske aktiviste poslabšale, in to ne samo zaradi nenaklonjenosti francoskih uradov, temveč tudi zaradi postopnega upadanja zanimanja samih rojakov za repatriacijo in organizacijo manjšinskega življenja (AMIP, 1, sign. 44541).

Odnosi med Jugoslavijo in Francijo so se v letu 1947 močno poslabšali. Naklonjenost članov in privržencev KPF do Titove Jugoslavije pa je ostala, čeprav so na ustanovni seji Informacijskega biroja septembra 1947 jugoslovanski komunisti kritizirali vodstvo francoske partije zaradi napačne taktike ob zaključku vojne in po njej (Adibekov, 1988, 49–50, 172–178, 192–201; Di Biagio, 1994, 32–33). Anton Rupnik po prihodu na veleposlaništvo ni opazil nobene napetosti med Jugoslovanci kot zmagovalci in KPF, ki se je znašla v defenzivi. Zaradi svoje funkcije je bil v pogostem in rednem stiku z njenimi veljaki. Tesno je sodeloval z Laffittom, tedaj sekretarjem sekretariata partije, in njegovim podrejenim Havezom. Nekajkrat se je tudi osebno pogajal z generalnim sekretarjem Duclosom. V uredništvu partijskega dnevnika *L'Humanité* se je službeno srečeval z Octavom Rabatom (AMV, 1, l. 72, 103).

Skozi to tesno sodelovanje, ki je bilo z Rupnikove strani nedvomno brez postranskih namenov, pa je zaznal tudi določeno umazanijo v odnosih med obema partijama. Kot socialni ataše Rupnik ni imel v opisu dela samo repatriacije in klasične agende, povezane s takšno funkcijo. Na ambasadi je namreč vladala dvojna hierarhija. Vsi člani diplomatskega zbora so delovali tudi po pooblastilih vodje UDBE v misiji, ki je imel funkcijo veleposlaniškega svetnika. Rupnikove naloge so bile zdaj bolj sofisticirane, skladne z njegovim položajem. Pridobival je informacije različnih vrst s francoske politične scene, predvsem o nasprotnikih komunistov iz gaulliističnega združenja RPF. To je počel s pomočjo varnostnega oddelka CK KPF. Vodja UDBE Josip Zmaić je od Rupnika želel tudi informacije o francoskih komunistih, njihovi politiki, stavkah, poleg tega pa tudi osebne podatke sekretarjev stranke Leceurja, Franchona, Servina in drugih visokih funkcionarjev. Po naročilu Zmaića je za njih prirejal tudi sprejeme na veleposlaništvu, za katere je pozneje domneval, da so služili za pridobivanje informacij. »Tudi to delo sem delal pošteno, saj v njem nisem videl nič slabega,« je Rupnik omenil nekaj let pozneje (AMV, 1, l. 103).

Sl. 2: Dan manjšin v Montreuilu, ki ga je 3. julija 1949 organiziral Francoski komite za varovanje tujcev. Pred jugoslovanskim šotorom vodilni funkcionarji informbirovskega »Skupa Jugoslovenci u Francuskoj«: z leve Anton Rupnik, René Bukovac, Nevena Jésover, Franc Pepelnjak. Na enem od propagandnih plakatov v ozadju portreta Sretena Žujovića Crnega in Andrije Hebranga, ki so ju častili kot žrtvi titovske represije (Narodni arhiv, Praga).

Fig. 2: Day of Minorities in Montreuil, organised on July 3rd 1949 by the French committee for the protection of foreigners. The leading officials of the »Assembly of Yugoslavs in France« in the scope of Informbiro in front of the Yugoslav tent; left to right: Anton Rupnik, René Bukovac, Nevena Jésover, Franc Pepelnjak. One of the propaganda posters in the background contains the portraits of Sreten Žujović Crni and Andrija Hebrang who were held in honour as victims of Tito's repression (National Archives, Prague).

Rupniku baje režim, ki je vladal na ambasadi, ni bil posebno všeč. Veleposlanik je bil sicer znani surrealist Marko Ristić, ampak zadeve zaposlenih je vodil veleposlaniški svetnik Zmaić. Tam je partija delovala v čisto drugačnih razmerah kot francoska, članstvo je bilo tajno in formalno ni obstajala nikakršna organizacija. Kljub temu se je od diplomatskega aparata z veliko strogostjo zahtevala politična

vzgoja, h kateri se je po Rupnikovem mnenju pristopalo s čisto nesmiselnim urjenjem in neumnim pomnjenjem nepomembnih dejstev. Sam Zmaič je tako vsak dan kontroliral, ali se je Rupnik, ki ga je nastanil v svoji vili, naučil na pamet dodeljene odstavke. Rupnika je hkrati presenetila zelo napeta atmosfera. Zmaič je zaposlenim naročal, naj se vzajemno nadzirajo, in jim dajal toliko dela, da nekateri sploh niso mogli shajati.⁹ Težko sodimo, v kolikšni meri te izkušnje ustrezajo resničnosti. Priznati pa moramo, da se je Rupnik vsak dan srečeval z drugačno znotrajpartijsko kulturo, na katero kot privrženec KPF ni bil navajen.

Rupnikovih zaslug v odporiškem gibanju in kot bivšega političnega zapornika nikakor ne gre zanemariti. Izkazal je velik osebni pogum in vero v svoje ideale. A hkrati je trpel za veliko ambicioznostjo, in zato je treba na njegova dejanja gledati tudi z vidika stremljenja po funkcijah, priznanju in po udobnejšem življenju. Med vojno in ujetništvom v taborišču je doživel hudo stisko in se brez pomislekov žrtvoval za druge. Še pred tridesetim letom pa je vstopil v »visoko« politiko, veliko služil in v zaslužku tudi užival. Veliko bolj kot asketizem mu je bil blizu bonvivanski način življenja. Pri Rupnikovih političnih dilemah seveda ne gre podcenjevati niti osebne ravni. V rodnem Zagorju so zdaj živeli starši in brat; s sestro, ki se je edina v družini odločila ostati v Franciji, že dalj časa ni bil v stikih (AMV, 1, l. 177).

DILEME JUNIJSKE RESOLUCIJE

Hladno in zadržano obnašanje francoskih komunistov do jugoslovanskih predstavnikov, ki se je začelo na koncu marca 1948, se je po junijski resoluciji spremenilo v odprto kritiko in napad. Veleposlanik Ristić je do takrat zagrenjenost vodilnih kadrov KPF proti Jugoslaviji pripisoval kompleksu manjvrednosti in užaljeni nečimrnosti zaradi ponižanja na prvem posvetovanju Informbiroja. Resolucija iz Bukarešte je po njegovem mnenju osmoljenim francoskim komunistom priskrbela prostor za maščevanje. Kritičnim glasovom na račun Beograda, ki so jih spomladi izrekli nekateri partijski intelektualci kot npr. Louis Aragon, so se po 28. juniju pridružili tudi funkcionarji, ki so do tedaj molčali. Čeprav je imel Marko Ristić iz časa svojega predvojnega delovanja v Parizu kot priznani literat mnogo znancev in prijateljev v francoskih intelektualnih krogih, je zdaj naletel na nerazumevanje, odmaknjenost in odkrito sovraštvo. 29. junija je besedilo resolucije Informbiroja objavil partijski dnevnik L'Humanité. Na posamezne omahljivce je učinkoval predvsem avtoritativni govor predsednika partije Mauricea Thoreza na zasedanju CK KPF 9. julija. Jugoslovanski diplomati so zelo hitro izgubili upanje, da bi lahko vsaj del

9 V Pragi je Rupnik opisoval prijateljem, kako je bil v Zmaičevi vili neki mlad šifrant tri mesece zaprt v sobi v kleti in ni smel ven. Ko je nekega dne napol ponorel ubežal, ga je moral Rupnik loviti po pariških ulicah (AMV, 2, l. 29).

Sl. 3: Dan manjšin v Montreuilu. Osebe razstave »Skupa Jugoslovena u Francuskoj«. A. Rupnik tretji z leve (Narodni arhiv, Praga).

Fig. 3: Day of minorities in Montreuil. The staff of the exhibition »Assembly of Yugoslavs in France«. A. Rupnik is third from the left (National Archives, Prague).

vplivnih članov francoske partije prepričali o neutemeljenosti podanih obtožb (AMIJ, 1, str. pov. br. 87, 89).

Ko je šlo za zaposlene na ambasadi, ni vodstvo jugoslovanskega zastopniškega urada ničesar prepustilo naključju. Takoj 29. junija, torej še preden so dobili kakršnakoli navodila iz beograjske centrale, sta Marko Ristić in Josip Zmaić sklicala sestanek celotnega osebja, kjer so vsi brez izjeme podpisali resolucijo podpore maršalu Titu in celotnemu partijskemu ter državnemu vodstvu. V dikciji, ki je spominjala na poklon monarhu, je nekdanji levičarski *enfant terrible* Ristić zagotavljal maršalu, da imajo on in njegovi zaposleni enotna stališča z nekakšno kolektivno zavestjo ljubljene partije in njenega voditelja: »Ta 'idejna vez' nenehno obstaja med Beogradom in nami tukaj, tako da smo v naših odgovorih (v mislih ima odgovor KPJ na resolucijo – op. p.), ko smo jih potem poslušali po radiu in brali v uradnem poročilu Tanjuga, našli skoraj dobesečne formulacije, ki smo jih uporabili že tukaj.« (AMIJ, 1, pov. br. 87).

Anton Rupnik se omenjene manifestacije na ambasadi po spletu okoliščin ni udeležil. Konec junija in začetek julija je preživel v Alzaciji, kjer je organiziral transport emigrantov. Resolucija Informbiroja, o kateri je izvedel iz nemške izdaje L'Humanité, ga je zelo presenetila. Z delegatom ministrstva za delo Metejakom in konzulom FLRJ v Metz Žugljem so znova in znova brali resolucijo ter se o njej pogovarjali celo noč (AMV, 1, l. 72). Rupnik je potem v Pragi ob raznih priložnostih trdil, da se je takoj odločil za pravo stran: *»Takoj sem se odločil, da ne bom več delal na repatriaciji niti na ambasadi.«* (AMV, 1, l. 103). Po vrnitvi v Pariz je baje Zmaiča obvestil, da z resolucijo soglaša. Voditelji UDBE so ga pregovarjali, naj to še enkrat premisli in skrbno prebere odgovor CK KPJ na resolucijo ter šele potem sprejme odločitev. Rupnik pa se ni obotavljal in je odšel naravnost na CK KPF, kjer je dobil navodilo, naj zaenkrat ostane na veleposlaništvu in čaka nadaljnja navodila. Situacijo so mu olajšale njegove dolžnosti zunaj Pariza. Večino julija je preživel na poti. Ukvarjal se je s praktičnimi zadevami, povezanimi z emigracijskimi transporti, ki bi se morali na začetku leta spet po daljšem času zagnati. Kot je priznal, je na javnih mitingih o resoluciji molčal, zasebno pa je pozival rojake, *»naj ostanejo zvesti delavskemu razredu in Sovjetski zvezi«* (AMV, 1, l. 81). Ko se je 24. julija vrnil v Pariz, je njegova situacija na veleposlaništvu že postala neznosna. Zmaič je Rupnika silil, naj se končno izjasni, skupaj s *chargé d'affaires* Lazo Latinovićem sta pritiskala nanj, mu obljubljala dvakratno povišanje plače in v prihodnosti funkcijo v Beogradu. A poleg teh skušnjav je imel pritisk tudi svoj negativen obraz: vedel je, da ga nadzorujejo (AMV, 1, l. 103). Po trditvah Arturja Londona je francoska partija naposled Rupnika pozvala, naj odide z ambasade. Pridobila je namreč informacijo, da Rupniku grozi, da ga bodo pod izmišljeno pretvezo predali policiji (AMV, 1, l. 72, 93). Sam Rupnik se je baje bal celo fizične likvidacije. Zato je poiskal pomoč pri Jeanu Laffittu, se pri njem nastanil in po dogovoru s članom politbiroja Françoisom Billouxom in Marcelom Servinom, vodjo kadrovskega oddelka CK KPF, podal izjavo, ki sta jo 2. avgusta natisnila partijska lista L'Humanité in Ce Soir. Pred odhodom iz jugoslovanskih diplomatskih služb pa si ni pozabil vnaprej izplačati plače, kar naj bi vedela tudi KPF. To je bil razlog, kot je Rupnik sam priznal, da je ambasada sprožila policijsko iskanje in da se je moral začeti skrivati (AMV, 1, l. 72).

Vendar Rupnikova pot do tabora Informbiroja očitno ni bila tako premočrna, kot bi se zdelo iz arhivskih dokumentov v Pragi. 11. julija 1948 je nastalo Rupnikovo poročilo, ki je shranjeno v beograjskem arhivu ministrstva za zunanje zadeve. V njem poroča o mitingu kulturnega združenja Jugoslovancev v Franciji, ki se ga je tega dne v Parizu udeležil kot zastopnik ambasade. Glavna tema zbora, ki se ga je udeležilo 130 ljudi, je postala resolucija Informbiroja, čeprav naj ne bi predstavljala glavne točke programa. Krivci, kot opisuje Rupnik, so bili nekateri člani komiteja združenja: *»Franc Pepelnjak, član KPF, upravnik združenja in pri MIO odgovoren za organizacijo naših izseljencev, ter Šuper August, upravnik lista Nova Jugoslavija,*

sta hotela s pomočjo svojih privržencev v komiteju, in to Ćirića Dušana, sekretarja, in Sevadjanove, o kateri se lahko reče, da je navadna avanturistka in že od nekdaj sovražnica naše dežele, izrabiti ta miting in pripraviti naše izseljence k sprejetju resolucije Informbiroja.» Z zadovoljstvom je Rupnik navedel, da je drzen govor Augusta Šuperja prekinil neki bivši partizan z namigom na Šuperjevo pasivnost med vojno. Enako zadovoljstvo je izrazil tudi ob dejstvu, da so »razen petih ali šestih članov KPF« vsi prisotni z glasnim ploskanjem in vzklikanjem izražali soglasje z analizami, ki je resolucijo točko za točko preprosto ovrgla. Rupnik je navedel, da se je »Pepelnjak slepo držal nekaj tez iz resolucije Informbiroja, pri čemer si je demagoško pomagal s teorijo, čeprav je ne zna aplicirati, ne glede na to, da resničnega stanja v Jugoslaviji ne pozna«. V zaključku poročila je Rupnik opisal bilanco moči. Veliko rojakov, še posebej članov KPF, je še vedno omahovalo. Na drugi strani pa je na jugoslovanski strani stalo, kot je optimistično poudaril, dejstvo, da »naši nasprotniki nimajo nikakršnih solidnih argumentov oziroma nimajo celo nobenih, razen umazanih izmišljotin ...« (AMIP, 2, sign. 418928).

Ne vemo, ali je Rupnik takrat s tem vrednotenjem tudi notranje soglašal. V nobenem primeru pa ta interpretacija ni pričala niti o zadržani, kaj šele nevtralni drži, ki naj bi jo po svojih poznejših trditvah zavzel. Risto Želčevski, jugoslovanski študent in zaposlenec pariške ambasade, je podal opis Rupnikovega obnašanja po resoluciji, ki je blizu vsebini omenjenega dokumenta. Želčevskega je presenetilo, da se je v nasprotju z ostalimi aktivisti, člani KPF Pepelnjakom, Šuperjem, Dalibagićem in drugimi, Rupnik obnašal povsem pasivno. Na javnih mitingih se je izražal apatično, ni bil niti za niti proti. A po njegovih dejanjih se je zdelo, da je bolj na strani Titovega vodstva. V imenu ambasade FLRJ je v Franciji sprejel repatriirance iz Avstralije in jim priporočil, naj nadaljujejo svojo pot v domovino in se tam sami prepričajo, kaj v resoluciji drži in kaj ne. Na zahtevo tiskovnega atašeja je izdelal in predal kartoteko jugoslovanskih državljanov z naslovi, čeprav je vedel, da bo uporabljena za pošiljanje titovskega propagandnega materiala. Za skrbno izdelavo je Rupnika pohvalil tudi Josip Zmaić. V juliju je nadaljeval že začeto repatriacijsko akcijo in poslal v Jugoslavijo cel vlak povratnikov. Na koncu Želčevski potrjuje tudi Rupnikov opis omenjenega mitinga organizacije rojakov v pariškem sindikalnem domu: Rupnik je na tem zboru, ki se je končal s pretepom, nastopil proti informbirojcem in v obrambo vodstva KPJ. Rupnikova izjava, ki je bila objavljena v L'Humanité in nato še v listu Nova Jugoslavija, katerega redakcija je stala na strani Informbiroja, je zato Želčevskega presenetila (AMV, 1, l. 192).

V ILEGALO

Tako se je Anton Rupnik ali spretno pretvarjal in izpolnjeval direktivo KPF, naj zaenkrat nič ne počne in čaka na nadaljnje odločitve, ali pa je tudi sam tehtal. Če je

bil navznoter že od samega začetka privrženec resolucije, mu je bilo res treba iti tako daleč v izkazovanju lojalnosti ambasadi? Viri se nagibajo na stran verzije, da je v tej nepregledni situaciji, ko ni bilo jasno, kam se bo nastala kriza obrnila, tehtal vse možne *pro et kontra*. Je bil res šele junijski V. kongres KPJ tisti, ki je pokazal, da se je Tito spustil v boj z Moskvo, iz katerega ni bilo vrnitve? Logika prevelike premoči je govorila bolj v prid pokoritve Titove skupine in mnogi so menili, da se bo to zgodilo zelo hitro. Z vidika politične kariere v jugoslovanskem oblastnem aparatu, ki si jo je Rupnik tako želel, se ni bilo preveč pametno postavljati na Titovo stran. Rupnikove osebne vezi z Jugoslavijo so bile obenem zelo tanke. Do tedaj je veliko več dosegel v francoskem okolju, ki je bilo na strani za komuniste nesporne avtoritete SSSR. Ločitev od Sovjetske zveze je zanj pomenila ločitev od samega gibanja. V Rupnikovem primeru je torej vse govorilo v prid Informbiroju, čeprav je s svojo odločitvijo, tako kot večina ostalih jugoslovanskih informbirojevcev, še malo počakal. Svojega glasu za resolucijo ni razumel kot konec svoje jugoslovanske orientacije, za katero se je odločil na koncu vojne, ampak nasprotno kot njeno kontinuiteto. Zdelo se mu je, da mu bodo s Stalinom bolj kot s Titom ostala vrata do politične kariere v Jugoslaviji odprta.

Po Rupnikovem prebegu se je nadaljnja repatriacija ustavila. Rupnik je bil v koloniji rojakov spoštovana osebnost, zato je imela njegova izjava daljnosežne učinke. Ljudje, ki so bili že pripravljeni na odhod, so si nenadoma premislili in se odločili ostati v Franciji (AMV, 1, l. 103). Po pričevanju Leopolda Prosenca, Rupnikovega tesnega prijatelja iz mladosti, ki ga je spremljal v komunističnem in odporiškem gibanju, v taborišču in naposled tudi v praški emigraciji, se je od načrtovanih 350 ljudi v Jugoslavijo na koncu preselilo samo šest (AMV, 3, l. 51). Jugoslovanski zastopniški urad je moral Beograd obvestiti o zelo oteženem delu med rojaki. Francoska policija je spet posredovala na mnogih mestih in v skladu z obstoječo prepovedjo praktično onemogočila kakršnokoli manjšinsko dejavnost. Tam, kjer so oddelki Združenja Jugoslovancev v Franciji še delovali, so bili pod močnim vplivom KPF. Na primer na jugu Francije se je večina naturaliziranih Jugoslovancev, privržencev in članov KPF, lojalno postavila na stran svoje partije in z uradnimi predstavniki FLRJ ni želela komunicirati (AMIP, 2, sign. 426063). Francoski komunisti so še vedno pridobivali naklonjenost med naseljenimi, s komunizmom simpatizirajočimi tujci s tem, da so jih varovali pred represijo in šikaniranjem s strani uradov in policije. Francoski komite za varovanje imigrantov (Comité Français de Défense des Immigrés), ki ga je kontrolirala KPF, je bil v danem trenutku sposoben narediti več in je bil veliko bolj vpliven kot zastopniški uradi mednarodno z obeh strani izolirane FLRJ.

Tovariši iz francoske partije so sprva Rupnika za tri mesece skrili na podeželju v južni Franciji, kjer se je zaposlil na trgatvah. Potem ko se je afera okoli njegovega prebega in poneverbe malce umirila, se je vrnil v Pariz. V ilegali je seveda ostal še

naprej. Partija ga je nastanila pri zanesljivi tovarišici po imenu Micheline Bouvillain, ki je bila v letih 1945–1947 zaposlena na sekretariatu ministrstva za narodno zdravje, ki so ga vodili komunisti. Čez leto dni sta se v Pragi poročila. Rupniku so celo zapuščali ponovno vodenje Združenja Jugoslovanov in z njim povezano funkcijo v MOI (AMV, 1, l. 103, 177; NA, 1, ar. j. 284, sl. 23).

V okviru izseljenske organizacije se je oktobra 1948 oblikovala informbirojevska skupina, ki je spremenila dotedanje ime v *Skup Jugoslovena u Francuskoj*. Poleg Rupnika je v njej deloval tudi njegov kolega z ambasade Risto Želčevski in dva druga makedonska študenta Davidovski in Jovanovski. Ostali predstavniki so bili René Bukovac, Dalibagić in Franc Pepelnjak, nad katerim se je Rupnik Beogradu toliko pritoževal. Duša pariških informbirojevcev pa je bila dr. Nevena Jésover. Njen mož dr. Charles Jésover, znan pariški zdravnik, ki je bil po rodu Romun, je bil namestnik predsednika francoskega Komiteja za varovanje imigrantov. V svojem domu v Rue de Monceau sta eno sobo dodelila uredništvu časopisa Nova Jugoslavija. Vodenje uredništva je bilo naslednja Rupnikova dejavnost v ilegali. Zdi se, da mu je povzročala predvsem nevšečnosti, ker z novinarskim delom ni imel nobenih izkušenj (AMV, 1, l. 177, 192). Očitno so vsi člani dotedanjega uredništva odšli, ko so časopis dobili v roke informbirojevci, in tako si je gospa Jésoverjeva, ki je Rupniku pri časopisu največ pomagala, začela decembra 1948 dopisovati s praškim uredništvom emigrantskega protititovskega lista Nova borba in ga prosila za pomoč (NA, 1, sv. 75, ar. j. 292, sl. 25). Od pomladi 1949 je časopis spremenil ime v Glas jedinstva (dotedanje ime je verjetno preveč asociiralo na Titovo Jugoslavijo) in korespondenca med dr. Jésoverjevo in Novo borbo je postala rednejša (NA, 1, sv. 80, ar. j. 312). Tudi ta gospa je bila prepričana o hitrem koncu Titovega upora. Mlade sodelavce je baje spodbujala k delu z obljubo, da se bo čez dva meseca situacija razrešila in da se bodo nato v Jugoslaviji povzpeli na vodilne položaje (AMV, 1, l. 192).

Rupnik se je takrat gibal med sedežem MOI, domom zakoncev Jésover in zunaj Pariza v kolonijah rojakov, kjer je spet organiziral agitacijo, tokrat v podporo Informacijskega biroja. Kot funkcionar MOI se je udeležil tudi zborov, ki so jih organizirale sekcije drugih manjšin. Takšno javno nastopanje pa je bilo zanj zelo nevarno. MOI mu je zato zagotovila varovanje. Spomladi mu je policija prišla na sled, zato se je spet umaknil na podeželje. Dolgoročno pa je bilo takšno življenje za Rupnika nevzdržno. Vodilni funkcionarji KPF Duclos, Servin in Laffitte so se zato v Pragi dogovorili za njegovo preselitev na Češkoslovaško. V začetku julija se je Rupnik še prikazal na dnevu manjšin, ki ga je organiziral komite za varovanje imigrantov v Montreuilu. Že čez nekaj dni ga je predstojnik mednarodne rubrike L'Humanité Maurice Mahon poslal k vodji izleta rudarskih sindikalistov, in tako je 30. julija s ponarejenim potnim listom končno pristal na letališču v Pragi (AMV, 1, l. 72, 103; NA, 1, sv. 82, ar. j. 312, sl. 16).

S svojim razrednim poreklom, formalno delavskim poklicem (v vprašalnikih je vedno navedel poklic krojača), izkušnjami in dotedanjo politično kariero je bil Rupnik praktično že vnaprej določen, da bo v praški emigraciji prevzel najvišje mesto. Kot pripadnik odporniškega gibanja in taboriščnik se je po zaslugah lahko primerjal s tamkajšnjimi partizani; po poziciji in vezah pa jih je skoraj vse prekašal. V Franciji je v komunistični partiji in združenju rojakov pokazal organizacijske sposobnosti in hkrati primerno lojalnost. Bil je Jugoslovan, ampak s koreninami zunaj Jugoslavije in tako zunaj dosega titovske »okužbe«, ki so jo po mnenju češkoslovaških komunistov trpeli skoraj vsi člani obstoječe skupine. Zaposleni v aparatu KSČ, ki so bili zadolženi za Jugoslavijo, so zato domnevali, da so čakali prav na takšnega človeka.

Vrnimo pa se še enkrat k pripovedovanju Riste Želčevskega. Nekdanji sodelavec je Rupnikovo povojno delovanje ocenil izjemno kritično: *»Rupnik ni bil dovolj sposoben, da bi lahko izvajal vodilno funkcijo v organizaciji rojakov, ni bil samostojen in nanj je bilo mogoče zlahka vplivati; pred resolucijo je nanj vplival Zmačič, po resoluciji Jésoverjeva, [Mio] Donati in Piolyn (funcionarji CK KPF, s katerimi je Rupnik kot predstavnik MOI sodeloval – op. p.). V njegovem govoru je bilo vedno videti, da uporablja fraze in da ne zmore sam prepoznati pravega bistva mednarodne in notranje situacije. Kritike ni sprejemal rad, in ko je bil kritiziran, se je trudil na primeren način opravičiti. Trudil se je biti popularen in se z vsemi razumeti. Sprejel je nazor vsakega, svojega pa ni nikoli izrazil.«* (AMV, 1, l. 192). Rupnikovo ravnanje v prvih dneh njegovega praškega bivanja in še posebej po tem, ko je prevzel vodenje emigrantske skupine, je pokazalo, da ta sodba ni bila nepravilna.

THE CAREER OF ANTON RUPNIK: FROM A SLOVENE-FRENCH COMMUNIST TO A YUGOSLAV COMINFORMIST FUNCTIONARY

Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ

Charles University in Prague, Faculty of Arts and Philosophy, Institute of General History,

CZ-11638 Prague 1, Nám. Jana Palacha 2

e-mail: ondrej.vojtechovsky@ff.cuni.cz

SUMMARY

After the split between Stalin and Tito from June 1948 the only centre of the Yugoslav pro-Soviet movement was established abroad. »Cominformist« groups gained support and hospitality in the USSR and the countries of people's democracy. Among the functionaries of the emigrant's organizations strong personalities can be

hardly found. The bunch of lower rank diplomats, state officials, army officers, students and apprentices were not able to generate a leader. The fraction struggles in the isolated communities broke out very soon and disabled most of their activities. The host party officials were looking for the suitable candidates for leading positions. In Czechoslovakia such a person was recognized in the person of Anton Rupnik, a French communist of Slovene origin, who fled to Prague in summer 1949.

This paper treats the beginning of Rupnik's political career. It starts in the 1930s in Northern France in the multinational immigrant environment of miners. As a young boy he became a member of the French Communist Party. His first steps were connected to the activity of the labour movement on local level. After the Nazi aggression against the Soviet Union in June 1941 the French communists transferred from passive resistance to open action against the German occupation forces. Rupnik became an organizer of the underground web and sabotages. He was arrested and sent to the concentration camp in Mauthausen where he met influential personalities of PCF and other European CPs. Under these circumstances of imprisonment he gained political skills and a reputation of an honest man. His war experience and merits earned him the position of the communist party's official in 1945. He got engaged in the repatriation plan of the French Yugoslavs back to their homeland. Later he entered the diplomatic service of Yugoslavia and expected to return to this country, too. However, after the Cominform resolution from June 1948 he thought his plans over. Being influenced by PCF, he expressed his approval with the standpoint of Moscow. He resigned on his diplomatic duty and retreated to illegality. With the help of French party he found political asylum in Czechoslovakia. After a few months he took over the leadership of the Yugoslav emigration group in Prague. This position ensured him the entrance to the central committee of anti-Titoist Yugoslavs in Moscow. He also represented Yugoslavia at the world pro-soviet events and in the world federation of trade unions. He stayed in the office until 1953. In the mid 60s he returned back to France with his family without endorsing his Yugoslav or Slovene identity any further.

Key words: Communist movement, Cominform, Tito–Stalin split, Yugoslav political emigration, French Communist Party, Czechoslovakia

VIRI IN LITERATURA

- AMIJ, 1** – Arhiv Muzeja Istorije Jugoslavije (AMIJ), Belgrad, Kabinet maršala Jugoslavije (KMJ), I-3-b/213.
- AMIP, 1** – Arhiv Ministarstva inostranih poslova (AMIP), Belgrad, fond Politička arhiva, 1948, F–51, dosije 12.
- AMIP, 2** – AMIP, Belgrad, fond Diplomatska arhiva, 1948, F–15.
- AMV, 1** – Archiv Ministerstva vnitra (Arhiv Ministerstva za notranje zadeve) (AMV), Praga, fond H-181, fascikla 75 (Anton Rupnik).
- AMV, 2** – AMV, Praga, f. H-181, fasc. 42 (Josip Milunić).
- AMV, 3** – AMV, Praga, f. H-181, fasc. 50 (Leopold Prosenc).
- NA, 1** – Národní archiv (NA), Praga, f. 100/3 – Ústřední výbor KSČ, Mezinárodní oddělení.
- Adibekov, G. M. (ur.) (1998):** Soveščanija Kominforma 1947, 1948, 1948. Dokumenty i materialy. Moskva, ROSEN.
- Banac, I. (1990):** Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom socijalističkom pokretu. Zagreb, Globus.
- Bartošek, K. (2000):** Zpráva o putování v komunistických archivech: Praha–Paříž (1948–1968). Praga - Litomyšl, Paseka.
- Di Biagio, A. (1994):** The Establishment of the Cominform. V: Procacci, G. (ur.): The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Milano, Feltrinelli, 11–34.
- Đikanović, V. (2005):** Jugoslovenska država i iseljenici: Propagandni rad među jugoslovenskim iseljenicima u SAD od 1945–1948. Tokovi istorije, 1-2. Beograd, 145–159.
- Gabrič, A. (1993):** Informbirojevstvo na Slovenskem. Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana, 136–147.
- Jezernik, B. (1994):** Non cogito ergo sum: arheologija neke šale. Borec, 46 (533–534). Ljubljana, Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- Laffitte, J. (1949):** Žijí, kdo bojují. Praha, Svoboda.
- Nosková, H., Váchová, J. (2000):** Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska v letech 1945–1954. Praha, Ústav pro soudobé dějiny.
- Repe, B. (1999):** Informbiro u Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948. V: Kačavenda, P., Tripković, Đ. (ur.): Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Beograd, Institut za suvremenu istoriju, 75–78.
- Vaculík, J. (2002):** Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů. Brno, Masarykova univerzita.
- Vojtěchovský, O. (2003):** Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu. Slovanské historické studie, 29. Praha, 123–211.

- Vojtěchovský, O. (2006):** Jugoslávská informbyrovská emigrace v ČSR 1948–1954. *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, 1. Brno, 345–366.
- Vojtěchovský, O. (2007):** Yugoslav Cominform Exile in Czechoslovakia 1948–1954. V: Babka, L., Roubal, P. (ur.): *Prague Perspectives. Vol. II. Prague, The National Library of the Czech Republic*, 233–262.
- Vojtěchovský, O. (2008):** Informbiroovska emigracija u jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima. Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih informbirovaca u Čehoslovačkoj. Selinić, S. (ur.): *Spoljna politika Jugoslavije: 1950–1961*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 207–230.

»NA NAJLEPŠE MORJE NA SVETU, NA JADRAN«.
PROCESI TURISTIČNEGA RAZVOJA SEVERNEGA JADRANA
PRED PRVO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ:
PRIMER ČEŠKE IN ČEŠKOSLOVAŠKE*

*

Petra KAVREČIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Borut KLABJAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek na primeru Češke in kasneje Češkoslovaške obravnava procese turističnega razvoja na območju severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej. Na podlagi novih modnih trendov so se, zlasti od druge polovice 19. stoletja dalje, obmorski kraji tedanje Avstro-Ogrske pričeli razvijati kot uspešne turistične destinacije. Interes v vlaganje v turistično infrastrukturo in izrabo njenih uslug je kazalo tudi območje, ki je bilo med gospodarsko najrazvitejšimi v habsburški državi, tj. Češke. Na podlagi izpostavljenih podatkov lahko sledimo velikemu obisku letovišč, kot so Gradež, Portorož, Opatija in drugi. Med temi so bili obiskovalci iz Češke med najbolj številnimi, med drugim tudi v investicijah turističnega tipa (hoteli, gostišča). Po prvi svetovni vojni je kljub spremenjenim geopolitičnim razmeram odnos in interes sedaj Češkoslovaške za obisk tega območja še naprej prisoten.

Ključne besede: turizem, severni Jadran, Istra, Gradež, Kvarner, Trst, Češka, Češkoslovaška, druga polovica 19. stoletja, obdobje po prvi svetovni vojni

* Prispevek je nastal v sklopu mednarodnih bilateralnih projektov med UP ZRS (vodja dr. Jože Pirjevec) in Filozofsko fakulteto Karlove univerze v Pragi (vodja dr. Jan Pelikán) z naslovoma Med Sredozemljem in srednjo Evropo (št. projekta BI-CZ/06-07-024) ter Čehi in Slovenci v spremembah Evrope 20. stoletja (št. projekta BI-CZ/10-11-002).

»SUL PIÙ BEL MARE DEL MONDO, SULL'ADRIATICO«.
I PROCESSI DELLO SVILUPPO TURISTICO NELL'ALTO ADRIATICO
PRIMA E DOPO LA PRIMA GUERRA MONDIALE: IL CASO DEI PAESI
DELLA CORONA BOEMA E DELLA CECOSLOVACCHIA

SINTESI

Il presente contributo prende in esame i processi dello sviluppo turistico nella regione dell'Alto Adriatico prima e dopo la prima guerra mondiale, soffermandosi sul caso dei paesi della Corona boema e, successivamente, della Cecoslovacchia. Sulla scia delle nuove mode, le località costiere dell'allora Austria-Ungheria iniziarono a svilupparsi, soprattutto a partire dalla seconda metà del XIX secolo, come mete turistiche di successo. L'investimento nell'infrastruttura turistica e l'utilizzo dei suoi servizi hanno presentato un fattore di interesse anche per una delle regioni economicamente più sviluppate dello stato asburgico, la Boemia. Sulla base dei dati a disposizione, è possibile seguire la massiccia affluenza verso le località di villeggiatura quali Grado, Portorose, Abbazia, ma non solo. I visitatori cechi erano tra quelli più numerosi, tra l'altro anche quando si trattava di intraprendere investimenti di tipo turistico (hotels, pensioni). Dopo la prima guerra mondiale, nonostante la trasformazione degli assetti geopolitici, l'interesse e l'approccio dell'ormai Cecoslovacchia verso questa regione rimangono immutati.

Parole chiave: turismo, Alto Adriatico, Istria, Grado, Quarnero, Trieste, Boemia, Moravia, Slesia, paesi della Corona boema, Cecoslovacchia, seconda metà del XIX secolo, primo dopoguerra

UVOD

Prostor severnega Jadrana¹ so že v predindustrijski dobi obiskovali popotniki, romarji, avanturisti in raziskovalci, ki so te kraje odkrivali zaradi njihovih zgodovinsko-arheoloških ostankov, naravnih znamenitosti ali iz verskih namenov. Cestne povezave so v večini primerov peljale preko Krasa na Dunaj ali v Trst ter preko Pivke proti Reki in Dalmaciji. Pri opisih popotnikov dobimo le skope informacije, kar lahko kaže na manjše zanimanje za obisk tega območja (Carmichael, 1991, 41). Večje zanimanje potnikov lahko opazimo v jadranskih pristaniščih, kjer so se popotniki na poti iz Benetk proti Levantu ustavljali v istrskih pristaniščih. Tako pri

¹ Raziskava se v glavnem omejuje na vzhodni severni Jadran, ki je tu mišljen kot območje, ki sega od Gradeža do Kvarnerskega zaliva. Primerjaj Gombač, 2007.

številnih opisih srečamo krajše zabeleške o Kopru, Pulju in Rovinju. Nekateri, kakor na primer William Lithgow, ki je leta 1609 na poti iz Benetk proti Dalmaciji zaradi grdega vremena in močnega vetra bil prisiljen pristati v poreškem pristanišču, je v svojih opisih zabeležil, da je obalno območje Istre, ki je pripadalo Beneški republiki, bogato z žitom, vinom in različnimi vrstami sadja. Koper (Justinopoli) naj bi videl nedaleč iz pristanišča in ga opiše kot mesto v slabem stanju (ruševine), ki je nekdanj bilo pomembno mesto, a v tem času propada (Levental, 1989, 66). Podobno se je zgodilo z ladjo, na kateri je potoval George Wheler iz Benetk proti Grčiji leta 1675, ki se je zaradi vetra morala zasidrati v Pulju in je pot nadaljevala šele naslednji popoldan. Na poti iz Benetk proti vzhodnemu Jadranu so z ladjo pristali na istrski obali, na otoku Sv. Andreja (danes Crveni otok), kjer je bil po njegovih opisih samo frančiškanski samostan (Levental, 1989, 154).

Gradež je v dobi, ko se še ni razvil kot turistična destinacija, privabljal zlasti kulturnike in tiste, ki so se zanimali za arheološka izkopavanja, saj so od konca 18. stoletja tu odkrivali rimske ostanke Ogleja. V 19. stoletju so številni novinarji, literati, pisatelji in profesorji obiskali Gradež, ko se je šele pričel razvijati v morskoro zavetišče za bolne otroke in kasnejše uspešno letovišče. Jacob Christoph Herr v svojih opisih iz leta 1888 v knjigi *Ferien an der Adria* omenja Gradež kot kraj, ki se ni želel vdati svoji žalostni usodi preteklih stoletij in morju, ki je bilo večkrat razlog številnih nesreč, in se je na podlagi naravnih danosti (morje, plaža) postopoma uveljavljal kot morskoro kopališče. Omenja tudi uspešno zdravljenje škrofuloznih otrok iz Trsta in Gradca. Za njegov nadaljnji turistični razvoj poudarja potrebo po večji angažiranosti v infrastrukturo, ki bo privabljala tujce (Bressan, 2001). Med češkimi popotniki, ki so se mudili v severnojadranskem prostoru in pisno zabeležili svoje poglede, gre omeniti vsaj znanega češkega pisatelja, pesnika in najpomembnejšega časnikarja tistega časa v češkem prostoru, Jana Neruda, ki je med svojimi potovanji leta 1868 obiskal tudi primorske kraje. Že takrat je opozarjal na istrsko milo podnebje, opisoval silovito moč burje in opeval lepoto Opatije ob Kvarnerskem zalivu (Neruda, 1950, 277).

Tako je severni jadranski prostor zlasti od druge polovice 19. stoletja privabljal vedno večje število ljudi: take, ki so se tu nastanili, in take, ki so območje le prešli. Tako eni kot drugi pa so v marsičem pripomogli k turistični izrabi severnojadranskega prostora in zato predstavljajo ti podatki, ob prej naštetih elementih, izhodišče za analizo omenjene tematike. Glavni namen pričujoče študije je namreč analizirati, kako so se na podlagi moderne turistične dejavnosti razvijali odnosi med severnojadranskim na eni in češkim ter kasneje češkoslovaškim prostorom na drugi strani. Raziskava želi preverjati priljubljenost in poznavanje severnojadranskega prostora kot turistične destinacije v češkem prostoru v začetnih fazah modernega turističnega razvoja, ko je bilo obravnavano območje v okviru ene države (Avstro-Ogrske) in v naslednji fazi razvoja, ki je nastopila z razpadom nekdanje skupne države po koncu prve svetovne vojne.

Zakaj prav češko območje? Češke dežele so v nekdanji monarhiji veljale za eno izmed gospodarsko najbolj razvitih in naprednih območij ter industrijsko središče imperija (Kann, 1974, 464; Berend, 1998, 20). Zgodovinarji, ki se ukvarjajo z gospodarsko zgodovino turizma, pripisujejo hitrejši razvoj moderne turistične dejavnosti ravno deželam in državam, ki so bile gospodarsko razvitejše (Boyer, 1997; Cavalcanti, 2003; Tissot, 2003). Začetke modernih oblik turizma najdemo zato v Angliji, ki se je kot prva v Evropi industrializirala in kjer so se vzpostavili pogoji za razvoj turistične dejavnosti z vzpostavitvijo železniških povezav, investicijami lastnikov zemljišč, lokalnih podjetnikov in javnega sektorja, ki so omogočile vzpostavitev turistične infrastrukture (Battilani, 2001, 108). Sicer severnojadranskega območja po stopnji turističnega razvoja še ni možno primerjati s takrat že uveljavljenimi destinacijami, kot sta bili npr. Azurna obala ali Ligurijska riviera, vendar je na podlagi izpostavljenih izhodišč češko območje, po angleškem vzorcu, med najbolj primernimi za tovrstno analizo znotraj avstrijskega, cislajtanskega državnega okvira.

Hkrati prispevek na primeru morskega zdraviliškega in kopališkega turizma v severnojadranskem prostoru želi preveriti, ali je interes čeških in kasneje češkoslovaških investorjev v turistično infrastrukturo in letovanje v tem prostoru bil prisoten v obdobju od začetkov modernega turističnega razvoja do obdobja, ki je sledilo prvi svetovni vojni, kjer so se pojavile nove politične in gospodarske razmere. Postavi se vprašanje, kako se je nadaljevala medsebojna interakcija na relaciji severni Jadran – srednja Evropa v času po razpadu skupnega imperija, ko je bil večji del prvega vključen v meje Kraljevine Italije, medtem ko je z združitvijo čeških dežel in drugih območij nastala nova država Češkoslovaška. Geopolitična situacija se je torej drastično spremenila. Ali je ta zarez vplivala tudi na medsebojno turistično delovanje?

V študiji je posebna pozornost namenjena nekaterim centrom, ki so zaradi svoje lege ali zaradi svojih infrastruktur ali zaradi svoje ekonomske privlačnosti predstavljali pomembne referenčne točke za turistični promet in tuje obiskovalce. Med temi gre izpostaviti predvsem Gradež, Trst, Portorož, Opatijo, Reko in kvarnerske otoke, ki predstavljajo podlago in skupni imenovalec za analizo turističnega razvoja celotnega prostora.

MODERNI TURIZEM V MORSKIH ZDRAVILIŠČIH: NOVA MODA INDUSTRIJSKE DOBE

Razvoj novih prometnih sredstev na parni pogon, ki ga je spodbudila industrijska revolucija, je predstavljal pomembno spremembo tudi za razvoj moderne turistične dejavnosti. V obdobju po industrijski revoluciji in z uvedbo parnih prometnih sredstev je potovanje postalo hitrejše, cenejše in varnejše. Kraji ob severnem Jadranu so postali dostopnejši za popotnike in za razvoj modernih turističnih dejavnosti, ki so v ta prostor zlasti proti koncu 19. stoletja začeli privabljati prve goste. V začetni fazi je

imel ta promet nujno elitistično dimenzijo in postopoma so se pojavile potrebe po organizirani infrastrukturi, ki je bila sposobna sprejemati, zadrževati in zabavati elitne goste (nastanitveni obrati, čajne hiše, gledališča, urejene sprehajalne poti) in storitve na trgu, namenjene posameznikom, ki so se iz svojega domačega okolja za preživljanje prostega časa začasno preselili v drugi kraj (Battilani, 2001, 105–106).

V industrijski dobi je bila parna prometna mreža po kopnem na območju Istre vzpostavljena z izgradnjo odcepa Južne železnice² na relaciji Pivka–Reka leta 1873, od Divače do Pulja leta 1876, od Trsta do Kozine in Hrpelja pa leta 1887. Med Trstom in Porečjem je bila proga zgrajena leta 1902. Kopenska parna povezava se je razvila kasneje kot morski parni promet. Leta 1838 je Avstrijski Lloyd uvedel linijo na relaciji Trst–Mali Lošinj–Split–Dubrovnik–Kotor. Na relaciji Trst–Reka je bila leta 1844 enkrat tedensko uvedena stalna izletniška linija s postanki v Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju in Pulju.³ Na otoku Rabu je prvi parnik pod imenom *Croazia* pristal leta 1853 (Blažević, 1987, 42).

Vse do konca 19. stoletja je bil Gradež izredno težko dostopen in relativno izoliran. Pot do mesta je iz Ogleja vodila po vodi do izliva Natisse in preko lagunskih kanalov. Potovanje je bilo precej dolgo in naporno, saj so potnike prevažali na privatnih ribiških barkah. Šele leta 1894 je bila zgrajena železniška povezava Tržič (Monfalcone)–Červinjan (Cervignano), od Červinjana naprej je pot vodila s kočijo do kraja Belvedere in nato s parnikom do končnega cilja. Med Oglejem in Gradežem je bila čez dve leti uvedena redna parniška linija (Luchitta, 1998). Leta 1910 je bila končno vzpostavljena linija Červinjan–Belvedere–Gradež s končno postajo v kraju Belvedere, kjer so tračnice pripeljale do pomola, od koder so se potniki vkrcali na parnik.

Parne prometne povezave niso v prvi vrsti povzročile tudi nastanka turistične destinacije, saj osrednji namen izgradnje ni bil spodbujanje turistične industrije. Vendar so novi, hitrejši, varnejši in cenejši načini potovanja povečali dostopnost že obstoječih ali razvijajočih se turističnih lokalitet, kar je spodbudilo tudi njihov nadaljnji razvoj.

V 19. stoletju so v modo prihajale različne turistične destinacije, ki so služile za oddih letoviščarjev. Tako so pozimi večinoma aristokrati odhajali v klimatska letovišča na toplejši jug, poleti pa iskali svežino na severu in v Alpah.⁴ Severni Jadran pa

² Za več informacij gl. tudi Čeč, 2009.

³ Leta 1828 je bil organiziran prvi izlet za zabavo s parnikom na relaciji Trst–Pulj (Vukonič, 2005). Sicer se je tudi morski parni promet večinoma razvijal zlasti od druge polovice 19. stoletja. Pred tem so na morju prevladovala jadmice.

⁴ Alpe in gorata območja so bila tudi priljubljena izletniška in turistična destinacija. V povezavi s českim okoljem velja tu omeniti vsaj Čeha Jana Lega, ki je bil med najbolj zaslužnimi, da se je v Pragi ustanovila podružnica Slovenskega planinskega društva. Ta je leta 1900 tudi odprla svojo kočjo v slovenskih gorah, nad dolino Ravenske koče, Lego pa je že leta 1887 sestavil vodnik po Sloveniji in med Čehi promoviral obisk na Slovenskem (Lego, 1887).

je z bližino morja predstavljal ustrezno lokacijo za razvoj predvsem druge moderne oblike turizma, ki je prihajala v modo, in sicer morskega zdraviliškega in kopališkega turizma. Nekatere destinacije na vzhodnem severnem Jadranu so se sprva turistično razvijale v zimski sezoni (Opatija, Lošinj) in šele proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja v poletnem obdobju, kar pa ne velja za vse tipe morskih letovišč. Portorož in Gradež sta se na primer že v prvi fazi razvila kot poletni destinaciji, kjer so promovirali zdravilne učinke toplih morskih kopeli in zmerno izpostavljanje sončnim žarkom.

V industrijski dobi so se razvile nove oziroma prišle ponovno v modo nekatere oblike potovanj in letovanj, kot na primer v termah in na morju. Nastopile so v povezavi s tehnološkim napredkom industrijske revolucije ter kulturnimi in finančnimi spremembami, ki so mu sledile (Tissot, 2003, 23). Moda termalnih in morskih letovišč se je iz Anglije, kjer se je pojavila najprej, prenesla na evropsko celino ter območje habsburške monarhije. Medicina je na podlagi svojih dognanj o učinkovitih metodah zdravljenja številnih bolezni spodbudila in tudi opravičila nastanek najprej termalnih, nato mrzlih in kasneje toplih morskih letovišč. Še v 16. stoletju je v aristokratskem imaginariju kopanje v morski vodi ali reki bil znak nekultiviranosti, ki ga je prakticiral nižji, neizobražen sloj. Aristokracija je tovrstno dejavnost obravnavala kot nemoralno početje. Šele takrat, ko je bil morju pripisan terapevtski zdravstveni učinek in so bili nekdanji predsodki ovrženi, je kopanje postopoma prešlo v prakso. V 18. stoletju, ko so ponovno odkrivali antične diskurze o zdravilnosti morske vode, je medicinska govorica začela opozarjati na pozitivne preventivne in kurativne učinke morskega zraka in mrzle vode (Urbain, 2003, 77). Če je le-ta bila še slana, je delovala še zdravilno. V Brightonu (Anglija) je med najbolj znanimi pobudniki novih praks bil dr. Richard Russel, ki je odprl zdravniško ordinacijo, in z njo doživel velik uspeh.⁵ Po njegovem mnenju je kopanje v morju učvrstilo rahitične otroke in šibke deklice ter celo pomagalo sterilnim ženskam. Na začetku 19. stoletja je poleg vode pomembno funkcijo pridobil tudi morski zrak, ki naj bi pripomogel k ozdravitvi pljučnih bolezni, zlasti nevarne tuberkuloze, ki je pestila mnoge. Medicina je glede kopanja v morju oznanjala pravila in teorije ter izoblikovala zgodovinsko odločilni moment o nadzoru in ritualizaciji neke mode (Urbain, 2003, 76).

Zdravniki so bili tudi na območju severnega Jadrana med glavnimi pobudniki prakticiranja zdravljenja po novih metodah z izpostavljanjem morskemu zraku in kopanjem v morski vodi. Za uspešen razvoj potencialne turistične destinacije pa so, poleg že omenjene izgradnje parne prometne infrastrukture, ki je povečala dostopnost letovišč, pomembno funkcijo imeli še nekateri drugi dejavniki. Skrb za urejenost in

5 Richard Russel je objavil delo z naslovom *Dissertation on the Use of Sea Water in the Diseases of the Glands*, v kateri priporoča pitje slane morske vode, kopanje v njej ter uživanje morske hrane, v kateri je koncentrirana vrlina vode (Urbain, 2003, 78).

promocijo turističnega kraja, kot je bila urejenost cest, napeljava elektrike, vodovoda, kanalizacije in javne razsvetljave ter nudenje ustreznih kapacitet za goste, je zaradi dobička, ki so se ga nadejali od turistične dejavnosti, pritegnila tako javni kot zasebni sektor. V zdraviliških krajih so skrb za promocijo, urejenost, sprostitev in zabavo prevzemala društva ter zdraviliške komisije (*Kurcommission, Commissione di cura*). Na območju severnega Jadrana so bila taka društva na primer v Strunjanu, Opatiji (*Verschönerungs-Verein des Curortes Abbazia*) in drugih krajih.⁶ Društva so skrbela za ureditev cest in sprehajališč, parkov ter za izgradnjo novih sprehajalnih poti. Zdraviliške komisije so bile ustanovljene v zdraviliških okrajih Portorož, Gradež, Opatija, Lošinj in drugod, kjer so bile tudi zakonsko določene.

POVEZAVE MED MODERNIM TURIZMOM V SEVERNEM JADRANU IN ČEŠKO PRISOTNOSTJO V OBDOBJU DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Območje severnega Jadrana je z uvajanjem nove prakse, ki so jo spodbujali zlasti medicinski krogi, postalo zanimiva destinacija za letoviščarje, ki so iskali zdravljenje z morskimi, blatnimi, sončnimi in zračnimi kopelmi. Moderne oblike turizma so tu naletele na ugodno lego, blago klimo, morsko vodo in zrak. Tako so se nekdaj neznani kraji ravno zaradi svojih naravnih danosti razvijali v uspešne turistične kraje znotraj avstrijske monarhije (kasneje Avstro-Ogrske). Turizem je proti koncu 19. stoletja tudi na območju severnega Jadrana postajal vse bolj dobičkonosna dejavnost.

Z razvojem termalnega in morskega zdraviliškega turizma v 19. stoletju se je v habsburški monarhiji začelo slaviti in opevati zdravilne učinke klimatskih/termalnih krajev. Najprej so se razvijale termalne destinacije kot Mariánské Lázně in Karlovy Vary. Njihov uspeh je vplival tudi na razvoj nekaterih kopaliških krajev na avstrijski in ogrski obali, kjer se je v prvi fazi zdraviliški turizem razvijal v zimski in kasneje poletni sezoni, in sicer v Opatiji, na Lošnju, v Portorožu, Gradežu itd. Leta 1907 je Opatijo obiskalo 31.337 gostov in kraj se je uveljavil kot druga kopališka in zdraviliška lokacija v avstrijskem delu monarhije, takoj pred letoviščem Mariánské Lázně, ki je tistega leta zabeležilo 30.680 obiskov. Najbolj popularno termalno zdravilišče pa so še vedno bili Karlovy Vary z 62.928 gosti (NUK, 1).

Na območju severnega Jadrana je družba Južne železnice gradila luksuzne hotele v klimatskem letovišču in kopališču Opatija (*Quarnero, Kroninprinzessin Stephanie*) (Vasko-Juhász, 2006). Družba se je v zdravilišču Gradež leta 1911 zanimala za na-

6 Statut olepševalnega društva v Opatiji, datiran leta 1895, je v trinajstih členih med drugim določal tudi ime in sedež društva (v Opatiji), namen društva, ki je bilo pospeševanje razcveta zdravilišča, in sicer z izdelovanjem, vzdrževanjem in označevanjem poti, parkov in nasadov, urejanjem različnih vrst južne vegetacije, lahko tudi prek ureditve posebnega parka ter vzdrževanjem in ohranjanjem naravne lepote obale. Društvo se je financiralo s članstvom in od prihodkov od prireditev. Statut je v nadaljevanju določal članstvo v društvu ter pravice in dolžnosti članov (DAR, 2).

kup otoka Gorgo, kjer bi zgradila mednarodno igralnico (*Casino di Gioco*) in hotel v Gradežu, kakor je to storila že v Opatiji. Želela je izvesti tudi železniško povezavo (proga Červinjan–Belvedere) do začetka gradeškega kanala (Canale di Grado). Občino je družba prosila za skromni prispevek za izgradnjo te železne ceste. Vendar je tega leta bila ustanovljena družba za plovbo (*Società per la navigazione lagunare con motoscafi*) in je zato gradeški podestà ponudbo namestnika Hohenloha zavrnil (Marin, 1972, 19–20).

Z razvojem novih prometnih povezav in na podlagi naravnih danosti se je Opatija v 19. stoletju razvijala v zdravilišče, letovišče in izletniški kraj ter bila leta 1889 proglašena za prvo morsko klimatsko zdravilišče na Jadranu (AST, 1). V mestu so rasle vile in hoteli, parki in sanatoriji ter kopališča. Milo podnebje in morje ter zaščita pred burjo so podobno kot v Portorožu vabili številne turiste, ki so prihajali na zdravljenje in okrevanje ali na kopanje v morski vodi ter za zabavo. V Opatijo so tuji sprva prihajali v zimskih mesecih, da bi se umaknili v toplejše kraje, kasneje, zlasti od začetka 20. stoletja in po razmahu poletnega morskega kopališkega turizma, pa v poletnih mesecih. Kraj naj bi se razvijal kot konkurenčno avstrijsko zdravilišče nasproti zimskim zdraviliščem francoske riviere. Opatija je sprva privabljala goste zlasti iz mest habsburške monarhije ter Rusije in Nemčije, zaslovela je kot klimatsko zdravilišče in morsko kopališče in do začetka prve svetovne vojne postala največje zdravilišče v monarhiji (Gottsmann, 1998, 125–126).

Opatija se je, v okviru Avstrijskega primorja, turistično najuspešnejše razvijala. Gostje so prihajali pozimi (zimsko klimatsko zdravilišče) in poleti (morsko kopališče). Do prve svetovne vojne je število gostov konstantno naraščalo. Že leta 1896 je obisk presegel število 10.000 gostov,⁷ leta 1903 20.000, leta 1907 30.000, 1909 pa 40.000. Spodnja tabela prikazuje obisk v letovišču leta 1909. Tega leta je bilo 33.698 zdraviliščnih gostov iz monarhije, 5.546 iz drugih evropskih držav in 166 iz obeh Amerik, Afrike in Azije (Mihajlovič, 1998, 161–163). Gostov iz Češke je bilo 1.599, kar je predstavljalo 4% vseh gostov tega leta. Že naslednje leto (Tabela 2) pa jih je bilo nad 2.000. Leta 1911 jih je bilo 2.105, v letu pred prvo svetovno vojno pa 2.351 (DAR, 3). Opaziti je, da je število gostov s češkega območja do začetka vojne konstantno naraščalo.

7 V avstrijskih statistikah podatkom o številu obiskovalcev v Opatiji lahko sledimo od leta 1889, pred tem jih ni. V literaturi dobimo podatke o obisku od leta 1883 dalje, ko je kraj obiskalo 1.412 gostov (Avelini-Holjevac, 1998, 198).

Tabela 1: Opatija – število gostov iz avstro-ogrskih dežel v letu 1909 (Mihajlovič, 1998, 161).

Table 1: Opatija (Abbazia) – Number of guests from the Austro-Hungarian lands in 1909 (Mihajlovič, 1998, 161).

DEŽELA	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1909	ŠTEVILO GOSTOV V ODSOTKIH
<i>Madžarska</i>	17.479	44,37%
<i>Spodnja Avstrija z Dunajem</i>	7.061	17,92%
<i>Galicija</i>	2.958	7,51%
<i>Češka</i>	1.599	4,06%
<i>Hrvaška, Slavonija</i>	1.427	3,62%
<i>Štajerska</i>	670	1,70%
<i>Moravska</i>	666	1,69%
<i>Primorje</i>	467	1,18%
<i>Šlezija</i>	269	0,68%
<i>Bosna, Hercegovina</i>	246	0,62%
<i>Koroška</i>	231	0,59%
<i>Kranjska</i>	231	0,59%
<i>Bukovina</i>	158	0,40%
<i>Zgornja Avstrija</i>	127	0,32%
<i>Tirolska</i>	59	0,15%
<i>Dalmacija</i>	30	0,08%
<i>Salzburg</i>	12	0,03%
SKUPAJ	33.698	85,51%

Tabela 2: Opatija – primerjava števila gostov iz nekaterih dežel cislajtanske polovice monarhije leta 1910.⁸

Table 2: Opatija (Abbazia) – Comparison of the number of guests from some lands in the Cisleithanian half of the monarchy in 1910.

DEŽELA	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1910
<i>Galicija s Krakovom</i>	3.139
<i>Češka s Prago</i>	2.079
<i>Štajerska z Gradcem</i>	731
<i>Moravska z Brnom</i>	704
SKUPAJ	6.653

⁸ Tega leta je Opatijo obiskalo skupaj 42.740 gostov: iz avstrijskega dela monarhije jih je bilo 17.326, iz ogrskega pa 18.344, iz Nemčije je prispelo 3.092, iz Rusije 2.346, Romunije 360, Italije 80, Francije 106, Velike Britanije 90, Bolgarije, Grčije, Srbije, Črne Gore in Turčije 647 ter iz ostalih delov sveta 349 gostov (Blažević, 1976, 279–280).

Leta 1897 je bil tudi Portorož proglašen za zdraviliški kraj (AST, 1). Portorož se je podobno kot Opatija turistično razvijal na podlagi naravnih danosti (soline), ugodne geografske lege v zaščiti pred burjo in mile klime. Prvi pobudnik razvoja je bil dr. Lugnani, ki je leta 1879 bolnikom z revmo pričel predpisovati zdravljenje s slanico. Proti koncu stoletja se je večalo število gostov, ki so v Portorož prihajali iz bližnjih istrskih mest, Trsta, Dalmacije, Avstrije, Ogrske, Nemčije, Francije, Italije in tudi iz bolj oddaljenih krajev, kot na primer iz Egipta, severne Amerike, Turčije in Anglije. Prihajali pa so tudi s srednjeevropskega območja, zlasti iz večjih centrov monarhije, kot je bil npr. Dunaj, a tudi iz hitro razvijajočega se češkega območja. Na podlagi večjega povpraševanja so rasle tudi namestitvene kapacitete. Poleg zdravljenja in terapij je bilo poskrbljeno za primerno sprostitev in zabavo. Turistična oziroma zdravstvena sezona je za razliko od Opatije, kjer je trajala vse leto, trajala od 1. marca do 31. oktobra (AST, 1).

Leta 1912 je iz avstrijskega dela monarhije (brez BiH) Portorož obiskalo 4.148 gostov oziroma 67,8%. Največ jih je prihajalo z Dunaja, 2.092 gostov, 627 iz Primorja, 300 iz Češke, 174 iz Galicije ter 80 iz Moravske. Iz drugih delov monarhije je bilo skupaj 4.479 gostov (Blažević, 1987, 171). Leta 1913 je zabeleženih 6.193 obiskovalcev iz avstrijskega dela monarhije. Največ jih je prihajalo z območja Dunaja, in sicer 2.503, iz Češke 829, iz Spodnje in Zgornje Avstrije (brez Dunaja) 802, iz Primorja 656, iz Galicije 628, iz Moravske 369, iz Štajerske 230, iz Koroške 106, iz

Tabela 3: Portorož – število gostov v letih 1912 in 1913 (Baxa, 1914, 33).

Table 3: Portorož – Number of guests in 1912 and 1913 (Baxa, 1914, 33).

DEŽELA	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1912	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1913
<i>Dunaj</i>	2.092	2.503
<i>Češka</i>	300	829
<i>Spodnja in Zgornja Avstrija (brez Dunaja)</i>		802
<i>Primorje</i>	627	656
<i>Galicija</i>	174	628
<i>Moravska</i>	80	369
<i>Štajerska</i>		230
<i>Koroška</i>		106
<i>Tirolska</i>		33
<i>Kranjska</i>		23
<i>Dalmacija</i>		14
SKUPAJ	3.273 ⁹	6.193

⁹ Seznam gostov iz avstrijskih dežel ni popoln, vendar se v tem primeru sledi številu gostov iz Češke. V enem letu je opazen velik porast (Blažević, 1987, 171).

Tirolske 33, iz Kranjske 23 in iz Dalmacije 14. Prihajali so tudi iz drugih delov monarhije za skupnih 6.910 gostov iz Avstro-Ogrske (Tabela 3) (Baxa, 1914, 33). Iz Češke je število gostov v letih pred prvo svetovno vojno naraščalo in leta 1913 so ti predstavljali drugo najštevilčnejšo kategorijo obiskovalcev iz Avstro-Ogrske.

Za Gradež je bil zdraviliški red uveden 7. julija 1892 (AST, 1). Turistično se je pričel razvijati na pobudo florentinskega zdravnika Giuseppeja Barellaija, ki je leta 1873 prišel v Gradež v iskanju primerne kraja za ustanovitev morskega okrevališča za limfatične in rahitične otroke. V kraju je bilo ustanovljeno prvo morsko okrevališče v monarhiji. Kraj se je postopoma, z urejanjem zemljišč, postavitvijo telegrafa (leta 1876) ter prvimi turističnimi namestitvami (leta 1883 prvi zdraviliški zavod), razvijal v morsko kopališče, ki je postopoma začelo privabljati goste in je do prve svetovne vojne postal priljubljena turistična destinacija (Marin, 1972, 10).

Gradež je poleg peščenih plaž, kopanja in zdravljenja, nudil tudi kulturne znamenitosti, ki so privabljale obiskovalce. Tudi tu je, podobno kot v drugih obravnavanih lokacijah, število gostov postopoma naraščalo in prav tako obisk iz Češke. Med letoma 1909 in 1913 je število turistov iz Češke naraslo od 1.212 do 2.425 obiskovalcev. Iz avstrijskega dela monarhije je največ gostov v Gradež pri Primorja 656, iz Galicije 628, iz Moravske 369, iz Štajerske 230, iz Koroške 106, iz hajalo ravno z Dunaja in iz Češke (Tabela 4). Leta 1913 predstavlja višek gradeškega turističnega razvoja do prve svetovne vojne. Največ gostov je v kraj prihajalo iz Avstrije, Madžarske in Češke. Prav zato je Živnostenska banka tega leta v Gradežu in Opatiji odprla poslovalnico za obdobje kopališke sezone (1. maj–15. september) (Luchitta, 1995, 68; Nečas, 1989, 57).

V vseh treh obravnavanih krajih so v letih pred prvo svetovno vojno bili gosti iz Češke med najštevilčnejšimi obiskovalci v primerjavi z gosti iz drugih dežel Avstro-Ogrske in drugih držav. Njihovo število je do začetka prve svetovne vojne kon Primorja 656, iz Galicije 628, iz Moravske 369, iz Štajerske 230, iz Koroške 106, iz stantno naraščalo. V Opatiji in Gradežu je preseglo 2.000, v Portorožu pa 800 gostov. V večini primerov je mogoče sklepati, da gre za Čehe, vendar viri ne omogočajo dokončnega razlikovanja etničnih kategorij in bi bila, glede na večnacionalno sestavo češkega okolja v obravnavanem obdobju, apriorna izključitev drugih narodnosti, zlasti nemške, prevelika posplošitev. Analiza se torej nadaljuje na tistih elementih, ki jim lahko pripisujemo definiran, češki, nacionalni predznak. Češki interes v preživljanju prostega časa in tudi investiranju v turistično infrastrukturo na območju severnega Jadrana je bil namreč precejšen. Kljub velikemu številu in romantičnemu poudarjanju skupnih slovanskih korenin pa so bili češki gostje včasih tudi predmet kritik.¹⁰ Hrvaški književnik Franjo Horvat - Kiš je na primer v zapisih o svojih po

¹⁰ O pomenu in vlogi, ki so ju imela gesla o slovanski vzajemnosti za turistično izmenjavo med Češkoslovaško in Jugoslavijo v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja, glej Sobe, 2006.

Tabela 4: Gradež – število gostov v obdobju 1909–1913 iz Avstro-Ogrske (Grado, 1914, 57–58).

Table 4: Grado – Number of guests from the Austro-Hungarian lands between 1909 and 1913 (Grado, 1914, 57–58).

DEŽELA / DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1909	ŠTEVILO GOSTOV L. 1910	ŠTEVILO GOSTOV L. 1911	ŠTEVILO GOSTOV L. 1912	ŠTEVILO GOSTOV L. 1913
Dunaj	4.080	4.129	3.540	4.516	6.134
Češka	1.212	1.289	1.523	1.940	2.425
Spodnja in Zgornja Avstrija (brez Dunaja)	469	474	462	596	595
Bosna in Hercegovina	34	53	17	69	48
Bukovina	49	44	44	79	77
Koroška	140	143	78	140	172
Kranjska	225	182	166	224	208
Dalmacija	7	2	12	5	5
Galicija	569	553	374	843	1.241
Goriško-Gradiška	382	358	472	450	449
Trst	263	212	353	374	443
Istra	58	29	31	25	46
Moravska	596	744	622	780	1.119
Šlezija	187	169	144	123	246
Štajerska	669	456	485	610	648
Salzburg	148	142	52	29	60
Tirolska			111	172	171
Madžarska	1.230	1.491	625	1.956	2.595

potovanjih po Istri zabeležil: »U Medulinu ima mnogo Čeha na kupanju i svi žive od konzerve [...] ima ih preko dvijesta ovih Čeha ali svi nama od njih malo hasne. Ispije pivo i to je sve. Objeduje pod smokvom na tratini. Ako dođe u gostionicu još je na teret. Od ručka mu moraš ostatke čuvati za večeru, za njim čistiti i to [...] da popije politru piva ...« (Vukonić, 2005, 93). Kot ugotavlja že Vukonić v svoji analizi o hrvaškem turizmu pa mnenje o čeških turistih ni bilo vedno tako negativno. Časopis Naša sloga je na primer leta 1914 zapisal: »Naše more, pijesak Bijeca – taj biser Kvarnera – bez ikakve reklame ili kupališnog poduzeća i priprave pribavilo je ovog ljeta mnogo stranaca na kupanje i ladanje, osobito braće Čeha.« (Vukonić, 2005, 93).

Sl. 1: Reklamni oglas za češko Vila Milada v Portorožu (Fučík, 1912, 115).

Fig. 1: Advertisement for the Czech Vila Milada in Portorož (Fučík, 1912, 115).

ČEŠKE ORGANIZACIJE IN INVESTICIJE V TUJSKI PROMET NA SEVERNEM JADRANU

Leta 1888 je bil v Pragi ustanovljen Klub českých turistů (KČT) (Karník, 2003, 542).¹¹ Leto kasneje je klub začel izdajati Časopis turistů, ki je ob izdajanju turističnih vodnikov, zemljevidov, organiziranju predavanj in izletov veliko pripomogel k širitvi turizma med Čehi. Od takrat dalje je tudi območje severnega Jadrana postalo priljubljena destinacija českých turistov (primerjaj Ljuca, 2006). Ti so se lahko naslanjali na vedno širšo mrežo češke prisotnosti na tem območju, ki je prav tako kot češke dežele spadalo v cislajtanski del habsburške monarhije. V primorskih krajih so češki podjetniki odpirali svoje družbe, češke banke in zavarovalniške družbe pa so predvsem v Trstu postavljale svoje podružnice. Tako sta leta 1907 in 1908 Ústřední banka českých spořitelů in Živnostenská banka pro Čechy a Moravu odprli svoji

¹¹ Klub se je po ustanovitvi Českoslovaške republike leta 1918 preimenoval v Klub československých turistů (KČST).

filiali sredi mesta (Nečas, 1989, 55). Banke in podjetja so v Trst pošiljali svoje uradnike, a tja so odhajali tudi državni uradniki, ki so bili zaposleni na poštah in v sklopu železnice, ter profesorji, inženirji, inšpektorji in drugi. Zaposleni so bili pri velikih podjetjih, kot sta bila na primer Avstrijski Lloyd in parapllovna družba Austro-Americana, kjer je bil na primer kot zdravnik zaposlen dr. Řehák, pa tudi v gostinstvu in hotelirskem sektorju. Številni Čehi so bili lastniki ali upravitelji hotelov v Trstu in drugih središčih ob jadranski obali. V hotelu in restavraciji Balkan, ki sta bila del Narodnega doma v Trstu, so se vrstili tudi češki upravitelji. Med njimi je bil Alois Bosák, ki je nato prevzel gostilno v ulici Belvedere 7 in stranke vabil tudi preko oglasov v slovenskem tržaškem dnevniku Edinost z napisom »pristni dolenski cviček edino v Češki gostilni v ulici Belvedere« (Edinost, 20. 11. 1910, 6), in kasneje še Kamil Blecha, ki je Balkan vodil od leta 1911 do konca prve svetovne vojne. Tudi gostilna *Alla Meridionale* je imela češkega lastnika in je v Edinosti oglaševala dvojezični napis Český hostinec v Terstu – Češka gostilna v Trstu (Edinost, 16. 10. 1910, 6). Spomladi leta 1911 je gostilno na Campo Belvedere na številki 3 prevzel Čeh Jan Řichter (Edinost, 9. 4. 1911, 7). Po nekaterih arhivskih virih sta bila češkega rodu tudi gospod Volpich, lastnik hotelov Europa in Aquila nera, in gospod Vivinger, lastnik hotela Borsa vecchia (ANM, 1). Tudi hotel Grignano (ali Grljan Miramar), ki je bil v lasti Tržaške hranilnice in posojilnice, so v letih pred prvo svetovno vojno upravljali Čehi. Zgodilo se je, da so restavracije ali kavarne gostile tudi češke zabavne skupine. V restavraciji Aurora na ulici Carducci 13 je na primer oktobra 1913 vsak večer od sedmih do polnoči nastopal orkester čeških dam Libuše. Številni so tudi zaposlovali češke natakarje, kuharje in druge sodelavce (poleg Hotela Balkan so to bili med drugimi tudi znan Hotel Europa in cenjena tržaška pivovarna in pivnica Dreher).

Tudi v drugih središčih ob Jadranskem morju so številni Čehi upravljali hotele, ki so bili večkrat povezani s ponudbo zdraviliških uslug. V sklopu teh hotelov je bilo zaposlenih tudi več čeških zdravnikov, ki so svoje delo večinoma opravljali sezonsko. Tak je bil hotel Lacroma v Gradežu, ki ga je kupil češki podjetnik J. Horák in je v poletnih mesecih gostil tudi zdravnika Rudolfa Hyneka. Število gostov, ki je v obdobju 1909–1913 letno obiskalo Gradež, je naraščalo od okrog 11.000 iz leta 1909 do skoraj 18.000 gostov leta 1913.¹² Med gosti so bili obiskovalci iz čeških dežel med številnejšimi (glej Tabela 4) (Väter, 1909). V Gradežu je deloval tudi Josef Kyger, ki je bil lastnik hotela Khuner (Klabjan, 2007, 40). Spomladi in poleti pa je v Opatiji sprejemal goste dr. Josef Landr, ki je leta 1905 od madžarske plemiške dru-

12 Leta 1909 je Gradež obiskalo 11.080 gostov, leta 1910 11.235, naslednje leto pa beležimo manjši padec, in sicer je obisk dosegel 9.988 obiskovalcev. V dveh letih pred prvo svetovno vojno je bilo leta 1912 13.803 in leta 1913 17.790 obiskovalcev (NUK, 2; NUK, 3; NUK, 4).

žine Esterhazy kupil vilo in jo spremenil v penzion.¹³ Tam je bila tudi češka restavracija Prokopova (Šulc, 1913, 46). V Lovranu je deloval dr. Vyskočil. Prav tam je na primer leta 1907 češki politik Bedřich Pacák, minister brez listnice v Beckovi vladi, preživel svoje velikonočne počitnice (Blažević, 1987, 114). V zimskih mesecih je za hotelske goste na Braču skrbel dr. Mikolášek, v Boki Kotorski pa dr. Henrik Šoulavý. Ta je leta 1909 v Kaštel Lukšiću, nedaleč od Splita, odprl tudi prvi turistični penzion z urejeno plažo za svoje goste. Penzion je deloval celo leto in imel 85 sob s 150 ležišči (Vukonić, 2005, 94). Na otoku Krku, na območju Dražice, je leta 1909 prof. J. Mohaček iz Prage dal postaviti prve hotelske objekte in tja privabil večinoma goste iz Prage (Vukonić, 2005, 233). Najbolj priljubljena češka destinacija na Krku pa je bila prav gotovo Baška, kjer so prav Čehi bili najbolj zaslužni za to, da se je razvila v znano turistično letovišče. Nemajhno vlogo je v tem pogledu odigrala tako imenovana slovanska vzajemnost, saj so lokalni hotelirji z Antejem Tudorjem na čelu zavračali sodelovanje z Nemci, Madžari in Italijani in se zato naslonili na sodelovanje s Čehi (Chrudina, 2003; prim. Ljuca, 2006, 255). Prvi in najpomembnejši pobudnik takega sodelovanja je bil direktor praške tiskarne Politika Emil Geistlich, ki je med svojimi rojaki promoviral obisk Baške in tam, že leta 1910, skupaj z lokalnimi podjetniki odprl paviljon restavracije Zablaće, leto kasneje pa še hotel Baška. Ta je veliko pripomogel k uveljavitvi zdraviliškega turizma na otoku, saj je bila njegova kapaciteta trikrat večja od ostalih hotelov, v njem pa je skoraj od samega začetka, in s krajšimi presledki vse do druge svetovne vojne, delovala češka zdravnica Zdeňka Čermáková (Chrudina, 2004). Leta 1909 je tudi v Crikvenici Marie Stejskalová iz Brna vzpostavila češko kolonijo za bolne otroke, poimenovano po češki pisateljici Boženi Němcovi. Kolonija je bila nameščena v vili Zeleni gaj (Vukonić, 2005, 90). V istem mestu je kasneje delovala še češka poletna kolonija v penzionu Moj mir, v sosednjem naselju Selce pa češka otroška kolonija v hotelu Rokan. V Selcah je tudi Louisa Šalda iz Prage dala zgraditi veliko luksuzno vilo »Šalda«, ki stoji še danes (Vukonić, 2005, 95).

Čehi so imeli svoje namestitve tudi na Rabu, in sicer penzion Vila Komenský ter hotel Vila Praha, v velikem številu pa so uporabljali tudi kopališče Padova I in Padova II (Blažević, 1987, 162). Otok Rab je bil poznan v češkem okolju tudi kot »nudistični raj«. Že leta 1908 je namreč Josef Hermann v publikaciji Ostrov a mesto Rab napisal, da: »tu se u Adamovu kostimu u pijesku može ležati 1-2 sata« in zato Vukonić smatra, da je ravno Rab prva jadranska nudistična destinacija (Vukonić, 2005, 117). Tudi drugi avtorji so pisali vodnike in publikacije, ki so reklamirali Trst, Istro, Dalmacijo, Opatijo in druge lokacije ob jadranski obali. Nekateri so izšli v sodelovanju s Klubom čeških turistov, drugi pa samostojno. Tako je na primer leta 1901

13 V letih 1910 in 1911 je med drugimi gostil znanega češkega pesnika Emila Frída, bolje poznega pod psevdonimom Jaroslav Vrchlický. Kasnejši lastniki so vilo združili s sosednjim hotelom in je danes del luksuznega hotela Grand Hotel 4 opatijska cvijeta.

izšla knjiga z naslovom *Od Tater k Adrii*, ki je z bogatim fotografskim gradivom opisala tudi Primorje, Istro in Dalmacijo (Laurenčič, 1901). Milan Fučík se je v svojem vodniku, ki ga je izdal leta 1912, tudi posvetil Primorju in Dalmaciji (Fučík, 1912), leto kasneje pa se je tudi podjetnik Čeněk Šulc, vodja turistične agencije in založnik, odločil izdati vodnik o Trstu, Istri, Dalmaciji in hrvaški obali, v katerem je ob podrobnem opisu znamenitosti posameznih krajev in praktičnih nasvetih za izlete po vsem področju sproti opozarjal na češke hotele, restavracije ali na lokale, ki so razpolagali s češkim časopisjem (Šulc, 1913).

Tudi druge po Istri so Čehi imeli svoje hotele. Tako je bil v Pulju upravitelj hotela *Riviera Čeh Hrdina*. V Portorožu je Alois Papírník upravljal hotel *Vila Milada*,¹⁴ v čeških rokah pa sta bila tudi portoroška hotela *Hotel Pensione Adria* z *Dependance Villa Carola*, katerega direktor je bil Ludvík Masaryk, starejši brat Tomáša Masaryka, kasnejšega češkoslovaškega predsednika, in *Hotel Pensione Casa-rossa*, katerega je leta 1911 upravljal Masaryk, leta 1914 pa Karl Dragoun (*L'indicatore di Portorose*, 1911, 12–13; Baxa, 1914, 25).¹⁵ Prav tako v Portorožu je Čeh Matouš Králík dajal v najem stanovanja v istoimenski vili tik ob morju.

TURIZEM NA SEVERNEM JADRANU PO PRVI SVETOVNI VOJNI: PRIMER ČEŠKOSLOVAŠKE

Prva svetovna vojna je prekinila uspešno rast in razvoj turističnih krajev v severnem Jadranu. Po vojni je celotno območje s Trstom, celo Istro in od leta 1924 z Reko vred prešlo pod Italijo z imenom Julijska krajina. Napeti nacionalni in politično-diplomatski odnosi med Italijo in Jugoslavijo, ki so bili posledica mejnih sporov med državama, so vplivali tudi na turizem v severnem Jadranu. Komaj zaključeni vojni spopadi sicer niso v večji meri in neposredno prizadeli vzhodne severne obale, več kot štiri leta trajajoča vojna pa je globoko vplivala na ekonomijo turističnega prometa. Težavno stanje je odmevalo tudi na Češkoslovaškem, državi, ki je nastala po razpadu habsburške monarhije z združitvijo čeških dežel, Slovaške in podkarpatske Rusije in ki je v poveljnem času nestrpno pričakovala odločbo pariške mirovne konference za definiranje njenih meja.¹⁶ Kljub negotovi situaciji pa je še vedno obstajal oziroma je ponovno zaživel interes za turistično izrabo severnojadranske obale. Zato je Češka deželna zveza za razvoj obiska tujcev v Češkem kraljestvu (*Český zemský svaz ku povznesení návštěvy cizinců v Kralovství Českém*) spraševala češkoslovaško diplomatsko predstavništvo v Zagrebu o situaciji v turističnih

¹⁴ Leta 1914 je kot upraviteljica *Ville Milada* zabeležena Rosa Papírník (Kubes) (Baxa, 1914, 25).

¹⁵ Glej tudi *Klimatické, mořské a rapové lázeňské místo Portorose u Pirana v Istrii*. Publikacija se nahaja v ANM, 2.

¹⁶ V tem podglavju je analiza posvečena ne samo obiskovalcem iz Češke, temveč češkoslovaškemu okolju kot državni entiteti.

destinacijah in še posebej zdraviliščih ob vzhodni jadranski obali. Glede na bližajočo se poletno sezono so bili v Pragi najbolj zainteresirani za razmere v Opatiji, Lovranu, Voloskem, Crikvenici, Gradežu, Portorožu, na Krku, v Dubrovniku, na Rabu in drugih lokacijah, primernih za obisk čeških turistov (AMZV, 1). František Kadeřábek, ki je v povojnih letih vodil češkoslovaško diplomatsko predstavništvo na Reki, je v odgovoru interesentom kratkotalno izločil možnost turističnih potovanj na večji del severnega Jadrana za prvo poletno sezono po končani vojni. Večji del zgoraj naštetih mest je zasedla italijanska vojska (Opatija, Lovran, Krk, Rab in druge dalmatinske otoke) ali pa se je tam namestila srbska (tako Kadeřábek) vojska (Kraljevica). Druge lokacije so bile hudo prizadete zaradi vojnih spopadov, kot npr. Gradež, in torej nepristopne. Kvečjemu naj bi bila dostopna Crikvenica, Portorož, Novi Vinodolski in Dubrovnik, a so bile te turistične destinacije, po podatkih, ki jih navaja češkoslovaški predstavnik, drage. Številne hotelske objekte je imelo v lasti Jadransko hotelsko in kopališčno društvo s Sušaka, kot npr. hotela Jadran na Sušaku in v Bakru, Miramar v Crikvenici in San Marino v Novem Vinodolskem (in številne druge v Opatiji in drugih krajih, ki pa jih je rekvizirala italijanska vojska), a kljub mnogim drugim hotelom in torej precej raznoliki namestitveni ponudbi so bile cene precej visoke. V zgoraj imenovanih hotelih so se cene gibale med 8 in 20 kron na dan. Polni penzion je znašal v bakerskem hotelu Jadran 36 kron dnevno, v hotelih v Crikvenici 40 kron, na Sušaku pa 45 kron dnevno. V hotelih, ki niso bili v lasti sušaške družbe, so bile cene nekoliko nižje, a po Kadeřábekovih ocenah je bil tudi komfort temu ustrezen. Še najbolj ugodna je bila ponudba privatnih namestitev, kjer si je bilo mogoče kuhati: hrvaško primorje namreč ni imelo težav z oskrbo živil iz notranjosti, pomembno zapreko pa so predstavljale povezave, zlasti železnice, z okoliškimi deželami in komplikacije pri izdajanju dovoljenj ter vizumov, še posebej pri prečkanju območja, ki ga je nadzorovala italijanska vojska. Zato je češkoslovaški predstavnik svetoval vožnjo prek Zagreba, od koder je bila možna tudi telefonska zveza s Crikvenico ali Novim Vinodolskim, čeprav je poudaril, da je bilo potrebno namestitev, zaradi velikega povpraševanja, rezervirati vsaj dva tedna vnaprej (AMZV, 2).

Praško društvo Jugoslavija, ki je v češkoslovaškem glavnem mestu združevalo jugoslovansko mladino, je v tamkajšnji javnosti tudi širilo svoje poglede na jugoslovansko-italijanski spor. Leta 1919 je dalo natisniti trideset strani dolgo brošuro z naslovom *Jihoslovansko-italská otázka* (Jugoslovansko-italijansko vprašanje) in jo priložilo časopisu *Česká Republika*. V njej se več jugoslovanskih avtorjev ukvarja s posameznimi poglavji jugoslovansko-italijanskega spora. Ob teh tekstih velja izpostaviti oglas na zadnji strani publikacije, ki poziva Slované, naj se zavzamejo za svoje »najboljše morske kopeli«, zato da bi Baška na otoku Krku ostala v slovanskih rokah. Baška je namreč mesto, »kjer so se vsako leto zbirali dobri Slovani in se bodo zbirali tudi v bodoče« (Jihoslovansko-italská otázka, 1919). Po rapalski razmejitvi je otok Krk z Baško res postal del Kraljevine SHS in gostje iz Češkoslovaške so sem

redno zahajali na dopust. Še vedno je prevladovala tendenca zdraviliškega turizma in v ospredju je bil blagodejni učinek letovanja ob jadranski obali. Posebna pozornost je bila posvečena mladini in turistična ponudba spojena s poletnimi kolonijami. S pomočjo češkega podjetnika Emila Geistlicha, ki je na otoku, predvsem v Baški, postal zelo pomemben lik za razvoj turistične ponudbe, tako da danes na lokalnem pokopališču stoji njegov kip, in tamkajšnje zdravnice Zdeňke Čermákové, je Češko-slovaško združenje socialističnih skavtov organiziralo poleti leta 1921 dvomesečno kolonijo za svoje člane in za člane drugih skavtskih organizacij na Češkoslovaškem ter drugih posameznikov, ki so se bivanja na Jadranu udeležili zaradi zdravstvenih razlogov. Tako je ob podpori nekaterih češkoslovaških ministrstev v juliju in avgustu 1921 v Baški letovalo 120 ljudi; njihovo bivanje je bilo »v zdravstvenem pogledu popoln uspeh« in vodja odprave Jaroslav Petrboj je poskrbel za prirodoslovne in zbirateljske odprave po otoku, tako da je izlet uspel v smislu, ki so si ga postavili organizatorji: biti »pionirji znanosti in socialistične vzgoje« (Petrboj, 1922, 3).

Po prvi svetovni vojni so Gradež ponovno začele obiskovati otroške kolonije. To dejavnost sta spodbudila tudi češkoslovaški minister za socialo Lev Winter in štajerski namestnik (*Landeshauptmann*) dr. Anton Rintelen. Njun projekt je predvideval enomesečni obisk bolnih otrok iz Češkoslovaške in Avstrije za dobo desetih let, vendar zaradi formalnih in materialnih ovir projekt ni bil izpeljan (Boemo, 1992). Gradež je v 20-ih letih, zlasti leta 1925, ponovno turistično zaživel. Tega leta je obisk doživel medvojni višek. Tujim turistom so se pridružili turisti iz Italije, zlasti Furlanije. Zaradi oteženega načina potovanja (potni listi, menjava, vize) pa je na začetku 20-ih let to povzročilo zmanjšan obisk tujih gostov. Na njihov račun se je večalo število gostov iz Italije. Kmalu je število gostov iz tujine izrazito naraslo (leta 1923) in vse do leta 1931 presegalo število domačih gostov, nato se je ponovno povečalo število domačih gostov (Boemo, 1992).

Kljub tovrstnim pobudam se je v prvem povojnem obdobju število obiskovalcev iz Češkoslovaške in iz drugih dežel nekdanje Avstro-Ogrske na severnem jadranskem območju zmanjšalo. Zamenjali so jih namreč pretežno gostje iz Italije.

V Opatiji število turistov po vojni ni nikoli doseglo predvojnega stanja, ko je na primer leta 1912 število gostov doseglo rekordno številko 54.696 (NUK, 9). Prva leta po vojni je obisk drastično upadel. Leta 1919 je bilo na primer le 728 gostov, leta 1920 1.765, leta 1921 pa 3.806 gostov (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199). V naslednjih letih si je turistično gospodarstvo postopoma opomoglo in leta 1925 doseglo višek (v času med svetovnima vojnima) z 42.723 obiskovalci. Od teh je bilo 6.805 iz Češkoslovaške (primerjaj s Tabelo 9) (DAR, 1). Leta 1925 je torej predstavljalo najuspešnejše povojno turistično sezono v Opatiji. Turisti iz Češkoslovaške so bili na četrtem mestu po številu obiskovalcev po državi provenience. Več gostov je prihajalo le iz Italije, Madžarske in Avstrije. Že naslednje leto je število gostov iz Češkoslovaške upadlo, prav tako celotno število obiskovalcev v letovišču. Obisk je nato do

leta 1930 naraščal, vendar vse do leta 1947 ni presegel uspeha iz leta 1925 (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199).

Tabela 5: Opatija – število gostov po prvi svetovni vojni (1919–1930) (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199).

Table 5: Opatija (Abbazia) – Number of guests after WWI (1919–1930) (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199).

LETO	ŠTEVILO OBISKOVALCEV
1919	782
1920	1.765
1921	3.806
1922	7.502
1923	18.351
1924	32.159
1925	42.723
1926	37.237
1927	28.722
1928	31.814
1929	36.487
1930	40.013

Tabela 6: Opatija – število gostov med letoma 1925 in 1930 (DAR, 1).

Table 6: Opatija (Abbazia) – Number of guests between 1925 and 1930 (DAR, 1).

DRŽAVA	1925	1926	1927	1928	1929	1930
<i>Italija</i>	4.237	4.805	4.387	4.264	4.456	4.075
<i>Madžarska</i>	10.990	9.074	8.115	8.567	7.991	7.879
<i>Avstrija</i>	8.545	6.961	4.531	4.877	4.539	6.074
<i>Češkoslovaška</i>	6.805	4.780	2.706	3.227	4.742	5.734
<i>Nemčija</i>	5.166	3.963	5.379	7.226	10.199	11.221
<i>Jugoslavija</i>	4.059	5.026	1.811	1.376	1.501	1.285
<i>Poljska</i>	1.200	625	502	657	913	1.232

Na podlagi podatkov, ki jih je izdajala zdraviliška komisija iz Portoroža, je mogoče nazorno slediti številu obiskovalcev, ki so prihajali v to letovišče. Po seznamu gostov je klimatsko letovišče Portorož leta 1920 obiskalo 3.069 gostov.¹⁷ Že na-

¹⁷ Med gosti v hotelu Palace avgusta leta 1920 je bil tudi češkoslovaški premier Vlastimil Tusar z ženo. V enakem obdobju (11. avgusta) se je srečal z italijanskim ministrom za zunanje zadeve, grofom

slednje leto jih je bilo 3.403. Od tega je 2.083 gostov prišlo iz Julijske krajine, 694 iz starih provinc (predvojno ozemlje Italije), 164 iz Avstrije, 137 iz Češkoslovaške in 74 iz Madžarske. 251 gostov je prišlo iz drugih držav (Tabela 5).

Tabela 7: Portorož – število gostov leta 1921 (Bollettino di Portorose, 1922a).

Table 7: Portorož – Number of guests in 1921 (Bollettino di Portorose, 1922a).

DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1921	ODSTOTEK
<i>Julijska krajina</i>	2.083	60,5%
<i>Stare province (Italija brez Julijske krajine)</i>	694	20,5%
<i>Avstrija</i>	164	5%
<i>Češkoslovaška</i>	137	4%
<i>Madžarska</i>	74	2%
<i>Druge države</i>	251	7%
SKUPAJ	3.403	100%

V letu 1921 je glede na predvojno obdobje število gostov doseglo okrog 50% gostov izpred prve svetovne vojne. Skoraj vsi gosti so prihajali v Portorož v poletnih mesecih (julij-avgust), medtem ko je obisk skoraj popolnoma zamrl spomladi in jeseni (Bollettino di Portorose, 1922a).

Do oktobra leta 1922 je bilo 2.283 gostov. Od tega je 1.250 gostov prišlo iz Julijske krajine, 680 iz starih provinc (predvojno ozemlje Italije), 147 iz Češkoslovaške, 76 iz Avstrije, 30 iz Madžarske. 100 gostov je prišlo iz drugih držav (Tabela 6).

Tabela 8: Portorož – število gostov leta 1922 (Bollettino di Portorose, 1922b).

Table 8: Portorož – Number of guests in 1922 (Bollettino di Portorose, 1922b).

DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1922	ODSTOTEK
<i>Julijska krajina</i>	1.250	55%
<i>Stare province (Italija brez Julijske krajine)</i>	680	30%
<i>Češkoslovaška</i>	147	6%
<i>Avstrija</i>	76	3,3%
<i>Madžarska</i>	30	1,3%
<i>Druge države</i>	100	4,4%
SKUPAJ	2.283	100%

Carlo Sforzo v Benetkah (Gajanová, 1967, 77). Številu gostov v Portorožu leta 1920 lahko sledimo v: Lista dei forestieri della stazione climatica e balneare Portorose presso Trieste e di Brioni presso Pola (kasneje Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri).

»Bollettino« za leto 1923 ni izdal natančne statistike obiskovalcev v celem letu in ne obiskovalcev po državi provenience, kakor za prejšnji dve leti. Kljub temu je na podlagi seznamov za leto 1923 mogoče opaziti velik porast prihoda turistov iz Češkoslovaške. Največ jih je bilo nastanjenih v hotelih Palace, Riviera, Portorose, Hotel all'antico Portorose in Vienna. Hotel Adria z depandanso Villa Nora, ki je v letu 1920 zabeležena v lasti Mattea (ali Matouša) Kralika (Baxa, 1920, 29–30; Lista dei forestieri, 1920), so tistega leta obiskali skoraj izključno gosti iz Češkoslovaške. Hotel je imel 45 sob, depandansa Villa Nora pa je razpolagala še z dodatnimi sedmimi sobami.

Na podlagi analize strukture gostov v Portorožu v letu 1923 je mogoče ugotoviti, da večina gostov iz Češkoslovaške prihaja iz Prage in njene okolice. Čeprav zaradi statističnih pomanjkljivosti podatki niso popolni, je v poletnih mesecih v treh juljskih in eni avgustovski številki »Bollettina« zabeleženih okrog 500 gostov iz Češkoslovaške (Bollettino di Portorose, 1923a–1923c).

Za naslednje leto so podatki popolnejši. Sezname kažejo, da je bila struktura gostov podobna kot v prejšnjih letih, z razliko, da se je znatno povečal dotok obiskovalcev iz Češkoslovaške. Teh je bilo leta 1924 2.695, kar je predstavljalo 35% vseh gostov. To je bil tudi največji delež gostov v kopalni sezoni. Iz Avstrije je prišlo 2.464 oziroma 32% gostov, iz Julijske krajine in drugih delov Italije 1.155 oziroma 15%, iz Madžarske 616 ali 8% ter iz drugih držav 770 oziroma 10% gostov. Leta 1924 je število gostov v Portorožu doseglo predvojno raven (leta 1913 so zabeležili 7.222 gostov; NUK, 4).

Tabela 9: Portorož – število gostov leta 1924 (Bollettino di Portorose, 1924).

Table 9: Portorož – Number of guests in 1924 (Bollettino di Portorose, 1924).

DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1924	ODSTOTEK
Češkoslovaška	2.695	35%
Avstrija	2.464	32%
Julijska krajina	1.155	15%
Madžarska	616	8%
Druge države	770	10%
SKUPAJ	7.700	100%

Portoroški primer vile Nora kaže, da so nekateri Čehi obdržali v svoji lasti turistične namestitve, ki so si jih postavili v predvojnem času. Tudi na Rabu, ki je po vojni pripadel Kraljevini SHS, so nekateri češki podjetniki razvijali svoje investicije v turizmu. »Češki denar«, je zapisal popotnik in pisatelj Rudolf Richard Hofmeister, tako pomaga jugoslovanskemu kapitalu, da zamenja nemški gospodarski vpliv, ki je bil v predvojnem času prevladujoč (Hofmeister, 1925, 35). Tako je Albert Machař

vedil Palace Hotel Praha in Jan Kostrice, Machařev tast, ki je na otoku imel dve vili, velike površine vinogradov in več kot 20 kilometrov plaže, je praški Karlovi univerzi ponudil zemljišče, da bi lahko nedaleč od ene svojih vil na Suhem rtiču postavili češki biološki inštitut (Hofmeister, 1925, 32–33). A samo nekaj let kasneje je prof. Josef Simon, ki je objavil svoje vtise o potovanju na slovanski jug, »na najlepše morje na svetu, na Jadran«, v letih 1928 in 1929 zapisal, da so bili na rabskih plažah sami Nemci. Zato se je včasih raje kopal v kopališču, a tudi tam mu z nemščino niso prizanesli, tako da je otožno zapisal, »da je danes Rab v večini nemški«. Pritoževal se je, da so nekdanji češki penzion Komensky zasedli nemški gostje in trdil je, da je tudi v hotelu Palace Praha pogovorni jezik izključno nemški (Simon, 1931, 165). Jezikovna problematika je imela v povojnem času za slovanske narodnjake in spodbujevalce slovanske vzajemnosti med Češkoslovaško in Jugoslavijo tudi pečat državne povezave v maloantantski zvezi in je predstavljala pomembno vprašanje. Raba jezika je imela tudi v turizmu svojo vlogo in je lahko odločala o percepciji posameznika in odnosu do njega oziroma o klišejski podobi, ki jo je kot pripadnik neke jezikovne skupnosti ustvarjal v sogovorniku.¹⁸ Zato je dr. Jiří Král v vodniku po jugoslovanskem severnem Jadranu, ki ga je leta 1926, v sodelovanju s Češkoslovaško-jugoslovansko ligo izdal Klub češkoslovaških turistov, svaril bralce: »Ne govorite nemško in ne vzbujajte tako občutka, da ste pripadniki nemškega naroda!« (Král, 1926, 11).

Koliko je nacionalni faktor vplival na turistični promet oziroma je mogoče o fenomenu gospodarskega nacionalizma »svoji k svojim« govoriti tudi o turističnem nacionalizmu? Številni avtorji opisujejo prizadevanja nacionalističnih združenj, ki so svoja načela uveljavljala tudi v obliki masovnega turizma (Judson, 2002; Judson, 2006; Vari, 2006). Organizirali so izlete v »nacionalno relevantne« kraje in uporabljali usluge »nacionalno zavednih« organizacij ali posameznikov. Je to matrico možno uporabiti pri obravnavi češkoslovaškega turizma v severnem Jadranu v obdobju med svetovnima vojnama?

V povojnem času, ko je evropska diplomacija uspela urediti večino odprtih vprašanj in so se povečini že oblikovala pomembna meddržavna zavezništva, sta Češkoslovaška in Kraljevina SHS (Jugoslavija) razvijali medsebojno prijateljsko politiko, kar se je odražalo tudi v turističnem sektorju. Ker državna politika ni bila sposobna načrtno podpirati medsebojnih turističnih interesov, je začela od leta 1922 Balneološka sekcija Društva jugoslovanskih zdravnikov v Pragi propagirati obisk jugoslovanske obale. Hkrati so o jugoslovanski jadranski obali izšli mnogi vodniki in druge publikacije.¹⁹ 18. marca 1925 je nastala praška sekcija Jadranske straže, organizacije, ki je imela svoj sedež v Splitu in ki je imela kot glavni cilj afirmacijo jugoslo-

18 O povezavi med identiteto, stereotipi in turizmom gl. Pitchford, 2008. O pomenu in mitologizaciji jezika v srednjeevropskem prostoru glej Kamusella, 2009.

19 O jugoslovanskih turističnih vodnikih, ki so izšli na Češkoslovaškem, glej Tchoukarinne, 2008.

vanskega *mare nostrum* (Jadranska straža, 1932, 447–448). Na Češkoslovaškem pa je bil njen namen, med drugim, ustvariti sliko Jadrana kot slovanskega morja. Zato so med Čehi in Slovaki, s poudarjanjem skupne slovanske nravi, propagirali letovanje ob jugoslovanski jadranski obali. Jadrska straža je v svojem istoimenskem glasilu zapisala: »Od sviju gostiju, što dolaze k nama, naročito su nam mila braća Čehoslováci, s kojima nas vežu tradicije, krvna srodnost i gospodarska solidarnost. Naše je more i njihovo more. Oni su čedni i vrlo dobrog srca« (Jadranska straža, 1928, 153). Organizirali so predavanja, tematska srečanja, delili so turistične zgibanke in drugo propagandno gradivo ter predvajali diapozitive in filme. Prirejali so koncerte, veselice in srečanja med češkoslovaškimi in jugoslovanskimi delegacijami na najvišji ravni.²⁰

Te organizacije so v sodelovanju s Češkoslovaško-jugoslovansko ligo v Pragi odprle turistični urad Kraljevine Jugoslavije, ki ga je nato leta 1931 prevzelo Ministrstvo trgovine in industrije v Beogradu. Kljub temu so omenjena združenja nadaljevala s svojim delom; z namenom, da bi širila turistično in kulturno ponudbo jugoslovanske obale, je Jadrska straža osnovala še publikacijo v češkem jeziku Slovanský Jadran, ki je začela izhajati v začetku leta 1932 (Jadranska straža, 1932, 447–448).

Tudi Češkoslovaško združenje bivših mornarjev (Československá obce bývalých námořníků – revolucionářů) je v sodelovanju z Jadransko stražo izdajalo svoj časopis v češkem jeziku, Moře Slovanum (Morje Slovanom), in je podobno kot zgoraj omenjene organizacije širilo v češkoslovaški javnosti povezanost z Jadranskim morjem (Albrecht, 2004, 521).

Kljub naporom pa zgodovinar Pavel Hradečný ocenjuje, da so bili turistični kontakti pod pričakovanji in še zdaleč niso prispevali k popularizaciji češkoslovaško-jugoslovanske vzajemnosti, saj se je razširilo mnenje, da so Čehi in Slovaki izbirali jugoslovansko obalo zaradi zmernih cen. Zato se je Večerník Českého Slova pritoževal, da v Dalmaciji označujejo Čehe za slovanske Žide (Hradečný, 1988, 120). V odgovor na taka govoričenja je Jadrska straža v članku Turizam na Primorju objavila podatke za gostovanja češkoslovaških turistov v jugoslovanskem severnem Jadranu v letu 1927. Število 8.106 gostov je bilo dvakrat višje od prejšnjega leta, ko jih je bilo 4.088. Bili so tako razdeljeni: v Crikvenici 2.454, v Baški 1.333, v Malinski 1.087, na Rabu 1.008, na Sušaku 955, v Selcah 342, v Novem (Novi Vinodolski) 301, v Kraljevici 177, v Aleksandrovcu 72, na Krku 41 in v drugih kopališčih 336 (Jadranska straža, 1928, 153).

²⁰ Med obiskom jugoslovanske delegacije na Češkoslovaškem konec oktobra in v začetku novembra 1930 se je zabave v Lucerni sredi Prage udeležilo preko tri tisoč ljudi, med katerimi številni ministri, kot npr. Kramář, Klobuč, Hodža, Šeba, predsednik češkoslovaške senata Soukup, pomembni literati in predstavniki kulturne elite, vodstvo Sokola in hčerka predsednika Masaryka Alice (Jadranska straža, 1931, 4). Govor, ki ga je imel član jugoslovanske delegacije Niko Bartulović ob obisku v Pragi, je bil pod naslovom Jadran a Slované objavljen v 3. številki časopisa Československo-jugoslovanska Revue leta 1931 in je v obliki separata na voljo v Slovanski knjižnici v Pragi.

Kljub prizadevanju skupne češkoslovaško-jugoslovanske turistične propagande, da bi češke in slovaške turiste usmerili na jugoslovansko jadransko obalo, so tudi italijanska letovišča vzhodnojadranskega območja ostala priljubljene turistične destinacije. Portorož in Opatija sta v nekaj letih dosegla predvojno raven obiskov in med številnimi gosti je odstotek tistih iz Češkoslovaške imel pomembno mesto. Kljub gospodarski krizi, ki je po padcu newyorške borze leta 1929, v začetku 30-ih let zajela tudi srednjo in vzhodno Evropo, je češkoslovaški turizem v Opatiji naraščal. Od 1. januarja do 31. oktobra 1932 je od skupnih 23.476 gostov kvarnersko letovišče obiskalo 3.711 gostov iz Češkoslovaške, v istem obdobju naslednjega leta, ko je dosegla kriza enega svojih vrhuncev, pa 3.824 (skupaj 24.121). Gostje s Češkoslovaške so bili leta 1933 po številu obiskovalcev na tretjem mestu za Madžari (5.630) in Italijani (4.620). Češkoslovaški konzul na Reki, ki so ga s češkoslovaškega zunanjega ministrstva prosili za poročilo o lokalnem turističnem prometu, je uspeh pripisoval predvsem zajetni turistični promociji v srednjeevropskih državah (tradicionalni bazen turistov Opatije) in nizkim cenam ter raznovrstnim možnostim plačila, s katerimi so opatijski hotelirji kljubovali kriznemu obdobju (AMZV, 3). Obisk češkoslovaških gostov je bil najštevilnejši v juliju (572) in avgustu (1.294), ko je bil med tujimi gosti na prvem mestu in kljub deviznim težavam so češkoslovaški turisti veljali za dobre goste, ki niso varčevali z denarjem (AMZV, 4).

Obisk v najpomembnejšem turističnem središču kvarnerske riviere, Opatiji, se je naslednje leto še povečal, predvsem zaradi večjega števila madžarskih in domačih italijanskih gostov. Prvi so izkoristili obdobje zelo dobrih italijansko-madžarskih političnih in gospodarskih odnosov, ki so se pokazali tudi v turističnem sektorju na območju, ki je bilo tradicionalno zelo atraktivno za madžarski bazen. Gosti iz drugih krajev Italije pa so izkoristili ugodnosti, ki so jih dale na razpolago italijanske železnice, o katerih je češkoslovaški predstavnik na Reki ocenjeval, da so se sukale okrog 70%. V nasprotno smer so šle številke o turistih iz Češkoslovaške, Avstrije in Nemčije, tako da se je v letu 1934 pokazal precejšen padec češkoslovaških gostov. Teh je bilo tistega leta 2.262 (skupno 22.483), medtem ko jih je bilo leto prej 3.463 (skupno 20.502) (AMZV, 5). Podatki o številu celotnega letnega turističnega prometa se med raznimi viri ne ujemajo, vendar je mogoče videti, da se je število gostov iz Češkoslovaške postopoma manjšalo.²¹ Kljub večji prisotnosti gostov z drugih krajev pa hotelirji in gostinci niso bili popolnoma zadovoljni, saj je bila prejšnja raven obiska dosežena le z znižanjem sezonskih cen in s ponudbo plačila na obroke. Tudi v naslednjih letih pa kljub zadovoljivemu številčnemu obisku finančni učinek ni bil

21 Zgoraj navedeni podatki, ki jih navaja češkoslovaški konzulat na Reki, se ne ujemajo s številkami v študiji Avelini-Holjevac, 1998, 198, na podlagi virov Zavoda za statistiko občine Reka. Glede na odstopanja pri številu gostov gre verjetno za razliko pri upoštevanju obdobja, kajti podatki češkoslovaškega konzulata se večkrat nanašajo le na poletno sezono in torej upoštevajo le obdobje od maja do oktobra.

tako uspešen, ker so bila gostovanja vedno bolj omejena le na zelo kratka obdobja (1 ali 2 nočitvi) (AMZV, 6).

SKLEP

Že od začetka pojava modernih oblik turizma v severnem Jadranu so se na podlagi naravnih danosti teritorija in novih medicinskih trendov razvile nove destinacije zdraviliško-kopališkega značaja. Ob uspešnem razvoju turistične dejavnosti so se tudi obiskovalci iz Češke, in pozneje Češkoslovaške, aktivno vključevali v ta proces. Začeli so izhajati prvi turistični vodniki, ki so propagirali obisk teh krajev. Število gostov se je postopoma večalo in mnogi Čehi so sem prihajali bodisi kot investitorji v namestitvene infrastrukture kakor tudi uporabniki turističnih uslug. Pomembno vlogo so imeli tudi češki zdravniki, ki so sledili novim smernicam zdraviliškega in kopališkega turizma ter promovirali turistične destinacije v severnem Jadranu. Do prve svetovne vojne je opaziti zmerno naraščanje števila turistov iz Češke. Glede na število ostalih obiskovalcev v izpostavljenih primerih Opatije, Portoroža in Gradeža, so prav češki gosti eni izmed najbolj pogostih. Zato je na podlagi analiziranega primera mogoče pritrditi vzorcu, da je ekonomsko razvito območje tisto, ki ima večje možnosti in interes za vlaganje v turistično industrijo ter izrabo turističnih uslug.

Prelom je pomenila prva svetovna vojna, ki je prekinila uspešen turistični razvoj območja. Kljub geopolitičnim spremembam, ki so nastopile v srednji Evropi, so turisti iz območja, ki se je združilo v Češkoslovaško republiko, še naprej ostali zvesti gosti ob severnem Jadranu. Na podlagi števila obiskovalcev in prikazanega interesa v vlaganje v turistične infrastrukture je mogoče pritrditi tezi, da se zanimanje za ta prostor ni zmanjšalo. Vezi, ki so se spletle v predvojnem času, so, kljub medvojni prekinitvi in novem političnem zemljevidu Evrope, ohranjale povezovalni značaj tudi po vojni. Zato gre manjše število gostov v povojnih letih pripisati manjši finančni zmogljivosti in povojnim gospodarskim težavam, ki so prevevale evropske države. Med temi si je Češkoslovaška opomogla sredi 20-ih let in v naslednjem obdobju je bilo število češkoslovaških gostov v letoviščih severnega Jadrana med najvišjimi.

Po prvi svetovni vojni je prišlo tudi do novih nacionalnih okvirov. Nekdanje območje skupne države je razpadlo na več enot. Severnojadransko območje s priljubljenimi morskimi destinacijami je v veliki večini pripadlo Kraljevini Italiji. Kljub povojnim napetostim in nacionalnim trenjem pa je videti, da ta praviloma niso vplivala na turistični obisk tega območja. Nekatere organizacije, kot na primer Jadranska straža ali Češkoslovaško-jugoslovanska liga, so na podlagi nacionalne propagande, vezane na romantično izpostavljanje slovanske vzajemnosti, propagirale obisk jugoslovanske riviere, v nasprotju z letovišči, ki so bila priključena Italiji. Tako so na primer v letih 1929 in 1930, v času, ko so represivni ukrepi fašističnega režima proti slovanskemu manjšinskemu prebivalstvu v Italiji odmevali tudi v mednarodnem

kontekstu, celo spodbujali bojkot obiska italijanske obale (Keršič-Svetel, 1996, 16). Kljub temu, da bi bilo potrebno pojem nacionalnega turizma podrobneje analizirati, je na podlagi preučenih podatkov mogoče trditi, da negativna propaganda ni bistveno preusmerila toka češkoslovaškega turizma v druga, jugoslovanska, morska letovišča.

»TO THE MOST BEAUTIFUL SEA IN THE WORLD,
TO THE ADRIATIC«. PROCESSES OF TOURISM DEVELOPMENT
IN THE NORTHERN ADRIATIC BEFORE AND AFTER WWI:
CASE STUDY OF BOHEMIA AND CZECHOSLOVAKIA

Petra KAVREČIČ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Borut KLABJAN

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

SUMMARY

The Northern Adriatic became an attractive tourist destination in particular in the second half of the 19th century when the area witnessed the emergence of first modern forms of tourism, with the most prominent being seaside spa tourism and bathing tourism. Their development was largely spurred by medical discourses on new beneficial practices such as bathing in sea water, mud or brine and enjoying the beneficial effects of seaside air. Such health improving methods not only helped people to overcome many illnesses of that time, but also facilitated the promotion of seaside resorts.

The article focuses on the tourism development in the Northern Adriatic in relation to Bohemia and later on Czechoslovakia, and studies the popularity of and familiarity with the Northern Adriatic area as a tourist destination. The research takes into consideration the period spanning from the initial phases of modern tourism development, when the afore-mentioned areas formed part of the same political entity (Austria-Hungary), to the mid-1930s. The end of WWI brought about the disintegration of the common Habsburg monarchy, with Bohemia uniting with Slovakia in Czechoslovakia, and the major part of the eastern Northern Adriatic being ceded to the Kingdom of Italy. The new, post-war situation however did not break the tourist ties between the two areas.

In the Dual Monarchy, the Bohemian lands were considered as one of the most economically prosperous areas, which enabled their population to invest in tourism infrastructure on the one hand and to enjoy the tourist offer on the other. The Northern Adriatic was an interesting region for Bohemian and later on Czechoslovak investors and tourists both before and after WWI. Until the war, Bohemians were among not only the most numerous visitors to seaside resorts mentioned in the article, but also the most important investors in accommodation facilities. The end of the war gave rise to a new political situation in Europe. Despite the new political map, the interest of Czechs to visit the Northern Adriatic resorts did not die out. Czech guests mostly ignored the suggestions to boycott the seaside resorts since then located in Italy and remained one of their most frequent visitors.

Key words: Tourism, Northern Adriatic, Istria, Grado, Gulf of Kvarner, Trieste, Bohemia, Czechoslovakia, second half of the 19th century, period after WWI

VIRI IN LITERATURA

- AMZV, 1** – Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Fond Jugoslávie, ZÚ Bělehrad 1919–1948, fascikel 24, podfascikel Rijeka, dok. št. 316, z dne 9. 5. 1919.
- AMZV, 2** – AMZV, Fond Jugoslávie, ZÚ Bělehrad 1919–1948, fascikel 24, podfascikel Rijeka, dok. št. 333, z dne 13. 5. 1919.
- AMZV, 3** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 2164/33, z dne 28. 11. 1933.
- AMZV, 4** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 1800/33, z dne 27. 9. 1933.
- AMZV, 5** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 1804/34, z dne 20. 9. 1934.
- AMZV, 6** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 275/35, z dne 19. 2. 1935.
- ANM, 1** – Archív Národného muzea (ANM), Fond Odon Pára, škatla 3, fasc. Československá kolonie v Terstu, 1907–1939.
- ANM, 2** – ANM, Odon Pára, škatla 3, fasc. št. 2.
- AST, 1** – Archivio di Stato di Trieste (AST), Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), št. 784.
- AST, 2** – AST, ÖS, Band LII, Heft 1, 1896.
- AST, 3** – AST, ÖS, Band LXXIX, Heft 2, 1903.
- Bollettino di Portorose (1922a)**: Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri: Riviera istriana, 1, 15. 6. 1922. Portorose, La commissione di cura, 2.

- Bollettino di Portorose (1922b):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri: Riviera istriana, 6, 30. 9. 1922. Portorose, La commissione di cura, 2.
- Bollettino di Portorose (1923a):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 3, 1. 7. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3–4.
- Bollettino di Portorose (1923b):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 4, 15. 7. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3–5.
- Bollettino di Portorose (1923c):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 5, 31. 7. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3–4.
- Bollettino di Portorose (1923d):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 7, 31. 8. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3.
- Bollettino di Portorose (1924):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 9, 4. 10. 1924. Portorose, La commissione di cura, 5.
- Češkoslovensko-jugoslavenska Revue (1931):** Jadran a Slované. Češkoslovensko-jugoslavenska Revue, januar 1931, 3.
- DAR, 1** – Državni arhiv u Rijeci (DAR), 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.
- DAR, 2** – DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, št. 9.
- DAR, 3** – DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, št. 12.
- Edinost (1910a):** Edinost, 16. 10. 1910. Trst, 6.
- Edinost (1910b):** Edinost, 20. 11. 1910. Trst, 6.
- Edinost (1911):** Edinost, 9. 4. 1911. Trst, 7.
- Fučik, M. (1912):** Přímoří a Dalmatsko. Praktický průvodce po slovanském jihu. Praha, Hajn.
- Jadranska straža (1928):** Turizam na Primorju. Jadranska straža, maj 1928, 153.
- Jadranska straža (1931):** Prag za naš Jadran. Jadranska straža, januar 1931, 2–4.
- Jadranska straža (1932):** Čehoslovaci za naš Jadran. Jadranska straža, decembar 1932, 447–448.
- L'indicatore di Portorose (1911):** L'indicatore di Portorose. Stagione d'estate 1911, 1. Portorose, La Commisione di cura.
- Lista dei forestieri (1920):** Lista dei forestieri della stazione climatica e balneare Portorose presso Trieste e di Brioni presso Pola, Riviera istriana, 14, 14. 9. 1920, 2.
- NUK, 1** – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (NUK), Österreichische Statistik (ÖS), Band XXXI, Heft 4, 1889.
- NUK, 2** – NUK, ÖS, Band XCII, Heft 2, 1907–1910.
- NUK, 3** – NUK, ÖS, Band 11, Heft 2, 1912, Neue Folge.
- NUK, 4** – NUK, ÖS, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

- Albrecht, S. (2004):** Böhmen liegt am Meer. Bemühungen um den Aufbau einer eigenen tschechoslowakischen Hochseeschiff fahrt in der Zwieschenkriegszeit. Österreichische Osthefte, 4. Wien, 515–535.
- Avelini-Holjevac, I. (1998):** Statistische Analyse der Tourismusedwicklung an der Riviera von Opatija. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 197–224.
- Battilani, P. (2001):** Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Società editrice il Mulino.
- Baxa, C. (1914):** Führer durch Portorose, mit Situationsplan und zahlreichen Abbildungen. Triest, Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer.
- Baxa, C. (1920):** Guida di Portorose. Capodistria, Stabilimento Tipografico Nazionale Carlo Priora.
- Baxa, C. (1924):** Guida d'Abbazia. Abbazia, stazione climatica e balneare di primissimo ordine. Riviera di Carnaro, Stabilimento Tipografico Nazionale Carlo Priora.
- Berend, I. T. (1998):** Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II. Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press.
- Blažević, I. (1976):** Opatija – Razvoj turizma. Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, 13. Zagreb, 266–298.
- Blažević, I. (1987):** Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, »Otokar Keršovani«.
- Boemo, A. (1992):** Ritorno a Grado, un secolo di turismo. Monfalcone, Edizioni della Laguna.
- Boyer, M. (1997):** Il turismo dal Grand Tour ai viaggi organizzati. Trieste, Universale Electa - Gallimard.
- Carmichael, C. (1991):** Angleška gentleman na potovanju po slovenskih krajih leta 1737. Zgodovinski časopis, 45, 1. Ljubljana, 41–46.
- Cavalcanti, M. L. (2003):** Traguardi consolidati e problemi irrisolti della storia economica del turismo. V: Leonardi, A., Heiss, H. (ur.): Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh. Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Tourism & museum. Studienreihe des Touriseum. Innsbruck, Studien, 43–81.
- Chrudina, L. (2003):** Historie Chorvatsko-českých mořských lázní Baška na ostrově Krku. Praha, Sdělovací technika.
- Chrudina, L. (2004):** Slečna doktorica. Praha, Sdělovací technika.
- Čeč, D. (2009):** Postojna okoli leta 1909. V: Fikfak, J. (ur.): Postojna: upravno in gospodarsko središče. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 33–56.
- Gajanová, A. (1967):** ČSR a středoevropská politika velmocí (1918–1938). Praha, Academia.

- Glax, J. (1905):** Winter health and Sea bathing Resort Abbazia. A guide for visitors. Abbazia, Commission Abbazia.
- Gombač, B. (2007):** Atlante storico dell'Adriatico orientale. Pontedera, Bandecchi & Vivaldi.
- Gottsmann, A. (1998):** Die Entwicklung Abbazias zum Kurort. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 85–126.
- Grado (1914):** Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco. Stabilimento tipografico Seitz succ. Gorizia, A MUSIG.
- Herr, J. C. (2001):** La laguna di Grado. Impressioni di viaggio. V: Bressan, M. (ur.): Grado e Aquileia tra '800 e '900. Gorizia, Edizioni della Laguna, 45–56.
- Hofmeister, R. R. (1925):** Ostrov Ráb perla Adrie. Praha, Tiskem a nákladem Pražské akciové tiskárny.
- Hradečný, P. (1988):** Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu. Praha, Academia.
- Jihoslovansko-italská otázka (1919):** Jihoslovansko-italská otázka. Praha, Sekcija za narodnu obranu juhoslov. spolku Jugoslavija.
- Judson, P. (2002):** »Every German visitor has a *völkisch* obligation he must fulfill«: Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918. V: Koshar, R. (ur.): Histories of Leisure. Oxford - New York, Berg.
- Judson, P. (2006):** Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. Cambridge, Harvard University Press.
- Kamusella, T. (2009):** The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe. Basingstoke - New York, Palgrave Macmillan.
- Kann, R. A. (1974):** A History of the Habsburg Empire 1526–1918. Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press.
- Karník, Z. (2003):** České země v éře první Republiky. Díl první. Praha, Libri.
- Keršič-Svetel, M. (1996):** Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Král, J. (1926):** Průvodce po jíchoslovanském Horním Jadranu. Praha, Klub Čsl. turistů.
- Laurenčič, J. (1901):** Od Tater k Adrii. Praha, Vilímek.
- Lego, J. (1887):** Průvodce po Slovinsku. Praha, F. Šimáček.
- Levental, Z. (1989):** Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac, Dečje novine.
- Ljuca, A. (2006):** Češi a počátky turismu v Bosně a Hercegovině. V: Štěpánek, V. et al. (ur.): Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Sborník příspěvků z šestého mezinárodního balkanistického sympozia konaného v Brně 25.–27. dubna 2005. Brno, Matice moravská, 253–266.

- Luchitta, A. (1995):** »Il ponte dell'arcobaleno« (la ferrovia Cervignano–Belvedere). V: Bressan, M., Luchitta, A. (ur.): Come viaggiavamo. Treni e Turismo tra Ottocento e Novecento. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 62–70.
- Marin, B. (1972):** Nell'80° anniversario dell'Azienda di cura e Soggiorno di Grado. Grado, Azienda di Cura e Soggiorno di Grado.
- Mihajlović, H. (1998):** Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 157–167.
- Muzur, A. (1998):** Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljevanja, grada i zdravstvenog turizma. Opatija, Katedra Čakavskog sabora.
- Nečas, C. (1989):** Na pragu češko-slovenskih finančních stikov. Zgodovinski časopis, 43, 1. Ljubljana, 49–57.
- Neruda, J. (1950):** Obrazy z ciziny. Praha, Československý spisovatel.
- Petrbok, J. (1922):** K Jadranu. Dojmy, práce a zkušenosti výpravy skautů-socialistů na Bašku. Praha, Skaut Průkopník.
- Pitchford, S. (2008):** Identity Tourism. Imaging and Imagining the Nation. Bingley, Emerald.
- Pucer, A. (1985):** Portorož – Sto let organiziranega turizma. Koper, Pokrajinski arhiv.
- Pupini, O. (1910):** Portorose in Istrien, Klimatischer Kurort, See- und Solbad. Wien - Leipzig, A. Hartlebens Verlag.
- Simon, J. (1931):** Dvojí cesta na Jadran a Slovanský Jih. Cestovní zápisky z let 1928 a 1929. Prostějov, samozaložba.
- Sobe, W. N. (2006):** Slavic Emotion and Vernacular Cosmopolitanism: Yugoslav Travels to Czechoslovakia in the 1920s and 1930s. V: Gorsuch, E. A., Koenker, P. D. (ur.): Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Ithaca - London, Cornell University Press, 82–96.
- Studen, A. (2006):** Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. Kresalov zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1. Ljubljana, 51–64.
- Šulc, Č. (1913):** Šulcův ilustrovaný průvodce Dalmacie s Terstem, Istrií, s pobřežím chorvatským a výletem do Cetyně a Bosna s Hercegovinou. Praha, Čeněk Šulc a spol.
- Tchoukarine, I. (2008):** Inertie et variations sur un long terme: les publications touristiques tchèques sur la Yougoslavie de l'entre-deux-guerres aux années 1980. V: Tchoukarine, I. (ur.): Entre mythe et réalité: les relations culturelles et politiques entre les Tchèques et les Slaves du Sud de l'Ex-Yougoslavie aux 19e et 20e siècles. Prague, Études du CEFRES n° 11, 23–40.

- Tissot, L. (2003):** Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche. V: Leonardi, A., Heiss, H. (ur.): Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh. Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts- und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Tourism & museum. Studienreihe des Touriseum. Innsbruck, Studien, 23–41.
- Urbain, J. D. (2003):** At the beach. Minneapolis - London, University of Minnesota Press.
- Vari, A. (2006):** From Friends of Nature to Tourist-Soldiers. Nation Building and Tourism in Hungary, 1873–1914. V: Gorsuch, E. A., Koenker, P. D. (ur.): Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Ithaca - London, Cornell University Press, 64–81.
- Vasko-Juhász, D. (2006):** Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels. Wien, Böhlau.
- Väter, K. (1909):** Mořské lázně Grado u Terstu. Praha, samozaložba.
- Vukonić, B. (2005):** Povijest hrvatskog turizma. Zagreb, Prometej.
- Zakošek, B. (2005):** Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta. Rijeka, Državni arhiv.

ZGODOVINJENJE SLOVENSKO-ITALIJANSKE MEJE IN OBMEJNEGA PROSTORA

Marta VERGINELLA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: marta.verginella@guest.ames.si

IZVLEČEK

Poimenovanje meje, ki navaja eno samo njeno stran, je analizirano kot primer nekorektnega zgodovinopisnega imenoslovja in indic etnocentričnega diskurza, ki je pogost v zgodovinopisnih prikazih severnojadranskega prostora. Avtorica opozarja na ukoreninjenost narodno osredinjene zgodovine tako na italijanski kot na slovenski strani meje in navaja razloge za zgodovinopisni izbris drugega. Natančna opredelitev zgodovinopisnega opazovališča, ki je ena od ključnih postavk *histoire croisée*, ki se zavzema za navzkrižne in zamenljive poglede, je pogoj za oblikovanje pluralnejše in celovitejše zgodovine slovensko italijanskega obmejnega prostora in za njeno umestitev v okrilje t. i. border studies.

Ključne besede: mejne študije, zgodovina slovensko italijanske meje, nacionalna raba zgodovine, *histoire croisée*, obmejna zgodovina

LA STORICIZZAZIONE DELLA FRONTIERA ITALO-SLOVENA

SINTESI

La definizione del confine che menziona soltanto uno dei suoi versanti è analizzata come caso di una terminologia storica non corretta e come indizio di un discorso etnocentrico, frequente nei lavori storiografici che si occupano dell'area nord *croisée* adriatica. L'autrice sottolinea il radicamento di una storiografia nazionalmente con *croisée* cepita sia da parte italiana che da quella slovena del confine e indica le ragioni della mancata storicizzazione dell'altro. Una specificazione chiara del punto di osservazione della storia è uno dei presupposti fondanti dell'*histoire croisée*. Quest'ultima sostiene la necessità di incrociare gli sguardi rendendoli *inter croisée*.

scambiabili, presupposto per una storia più completa e plurale dell'area di confine italo-slovena e per il suo riconoscimento nell'ambito dei border studies.

Parole chiave: border studies, confine italo-sloveno, uso nazionale della storia, histoire croisée, storia di confine

Brskanje po spletu zna včasih prijetno presenetiti, denimo takrat, ko se spletne vsebine razvrstijo po nepričakovanem ključu. Preden sem začela pisati to besedilo, sem vpisala v *google* besedno zvezo »slovensko-italijanska meja« in prikazalo se je 185.000 zadetkov. Med njimi se je na drugem mestu izpisalo obvestilo o odprtju trgovine Ikea »v bližini slovensko italijanske meje«, na petem se je prikazalo Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije o slovensko-italijanskih odnosih od leta 1880 do leta 1956. Poskusila sem z isto besedno zvezo v italijanščini (*confine italo sloveno*) in *google* je izvrigel 131.000 zadetkov. Med prvimi so bili razvrščeni predvsem tisti, ki so ponujali informacije o »padcu« slovensko-italijanske meje in o možnostih potovanja v Slovenijo in skoznjo. Šele ko sem vpisala besedno zvezo *confine Italia Slovenia*, se je med 107.000 zadetki na desetem mestu izpisala italijanska verzija slovensko-italijanskega zgodovinskega poročila. Nepričakovano visoka uvrstitev je dajala vtis o čedalje pogostejšem omenjanju poročila ne le v ozkih italijanskih zgodovinarskih krogih, temveč tudi v širši italijanski javnosti.¹

Da bi preverila zanesljivost takega sklepa, sem v brskalnik vpisala še besedno zvezo *confine orientale*. Zadetki so zarisali nov niz vsebin. Na prvih dveh straneh so se zvrstili naslovi knjig in novic o zgodovini italijansko-slovenske meje, ni se pa izpisalo poročilo slovensko-italijanske zgodovinske komisije. Perspektiva informacij je bila izključno italijanska. V njih je preteklost zasenčila sodobnost, z njeno prevlado pa so izpadle turistične in gospodarske informacije, ki so prevladovale med zadetki ob prvem iskanju. Do podobnega rezultata je prišlo tudi ob vpisu slovenske različice iste besedne zveze. Na vpis zahodna meja so se izpisale zgodovinske vsebine in politične novice, povezane z obmejno, slovensko-italijansko zgodovino.

¹ Začetnemu prepričanju obeh pobudnikov mešane slovensko-italijanske zgodovinske komisije, in sicer Ministrstva za zunanje zadeve Italije in Ministrstva za zunanje zadeve Slovenije, da je treba preteklost trdno zakoličiti, kajti le tako ne bo obremenjevala sodobnosti in nadaljnega gospodarskega razvoja obmejnih regij, je sledilo razočaranje italijanskih vladnih krogov, ki niso sprejeli zaključnega poročila (Verginella, 2002; Millo, 2009).

Iz opravljenega spletnega brskanja je razvidno, da je omenjanje obeh strani meje (slovensko-italijanska meja, *confine italo sloveno*) domače v podjetniških in gospodarskih odnosih. Poslužujejo se ga oglaševalci turističnih in trgovinskih uslug, ki so dovzetni za dobre sosedske odnose in upoštevajo občutljivost svojih potencialnih naslovnikov, gostov in kupcev. Poimenovanje meje, ki navaja samo eno, »našo« stran, pa prevladuje med besedili zgodovinske provenience in v politični publicistiki. Že površen pregled zadetkov pokaže, da omenjanje vzhodne meje v italijanskih in zahodne meje v slovenskih besedilih ni mišljeno zgolj v geografskem smislu, kajti raba obeh oznak ima veliko opraviti z narodnimi čustvi, saj zmore priklicati v zavest idejo o izgubljenem oziroma nekoč že pridobljenem in posedovanem ozemlju. Besedni zvezi sta politično in nacionalno konotirani, povezani s samim pojmovanjem narodnega telesa in njegovo preteklostjo, asociirata na obrambno linijo ali pas, v katerem je potrebno zaščititi lastne narodne interese pred sosedovimi.

V tem oziru je pomenljiva sprememba v italijanskem naslovu knjige nemškega zgodovinarja Rolfa Wörsdorferja (Wörsdorfer, 2004), ki je nedavno izšla pri ugledni bolonjski založbi Il Mulino. Nemški izvirnik bralce nagovarja z italijansko-jugoslovanskim obmejnim prostorom, v italijanskem prevodu pa je ta dvojnost prisotna le v podnaslovu *Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*. Italijanski naslov namreč omenja samo vzhodno mejo *Il confine orientale* (Wörsdorfer, 2009) in zamolčuje njeno drugo stran. Če bi šlo za nepremišljeno nerodnost, bi spremembo naslova zlahka prezrli, ker pa gre za izbiro, ki je povsem dosledna s čedalje pogostejše uporabljeno zgodovinsko nomenklaturo, se bom ob njej pomudila. Kajti ne širi le enoznačne reprezentacije meje prav v času, ko Evropska unija ukinja državne meje, neskladna je tudi z avtorjevim hotenjem in njegovim zavzemanjem za pluralno zgodovino severnojadranskega prostora.

Primer nekorektnega zgodovinskega imenoslovja razumem kot indic širšega kulturnega stanja, v katerem se tudi intelektualno bolj ozaveščenim krogom zdi povsem legitimno in smiselno promovirati enoznačno reprezentacijo meje in z njo obmejnega prostora. Reprezentacija meje, ki drugega zamolčuje, ustvarja po Josefu Fontani predpogoj njegovega izključevanja. A če za etnocentrično naravnano skupnost velja, da ni sposobna opaziti, »da so onstran limesa drugi svetovi, druge kulture pa celo znanost in tehnologija« (Fontana, 2003, 19), potem lahko podobno trdimo tudi za raziskovalce, ki sodelujejo pri obmejnih projektih in sebe razumejo kot iskrene zagovornike obmejnega znanstvenega sodelovanja, v resnici pa ne zmorejo (ali pa nočejo) preseči entocentričnih drž. Kako to, da se nekorektno poimenovanje slovensko-italijanske meje pojavlja celo v projektih *Interreg*, katerih namen je širiti »nov način preučevanja« in »učenja« obmejne zgodovine in obenem upoštevati pluralnost obmejnega prostora?

V nekorektnem imenoslovju, ki kaže na slabo prikrite težave z drugostjo, sta najprej vidni nevednost in autoreferenčnost, a tudi zavezanost intelektualni tradiciji, ki narodno pripadnost razume kot sinonim kulturne pripadnosti, nacionalno mejo pa kot togo kulturno mejo, ki pripadnike enega naroda tudi kulturno loči od pripadnikov drugega. Gre za intelektualne in akademske držbe, ki niso nikoli zares osvojile principov kulturnega relativizma (Levi Strauss, 1993, 16) in se niti niso spopadle s tistim globinskim kritičnim pretresom, ki ga utemeljujejo postkolonialne študije (Bhabha, 2007, 277–280).

V sodobnem svetu bi meje in obmejni prostori morali postati po Etienneu Balibarju (Balibar, 2007) delovišča državljanstva in civilizacije. Kljub poskusom njihovega brisanja pa še vedno označujejo točke, kjer se neha robno ozemlje, do katerega imajo države lastniško pravico in na katerem izvajajo različne oblike nadzora, od davčnega do policijskega. Za korenitejše brisanje državnih meja sta nedvomno potrebna zasuk v pogledu in prelom v mentaliteti in z njima tudi novo zgodovinjeno mej.

Od antike naprej je bila zgodovina ljudstev in kraljestev tudi zgodovina njihovih mej. Grški in rimski zgodovinarji so pisali o njihovem oblikovanju in spreminjanju. V poznejših obdobjih so dela polihistorjev nemalokrat podžigala napetosti med sosedji in pripravljala ugodna tla za vojne spopade. Redkeje so prispevala k brisanju in slabljenju mej. Z razvojem nacionalnih gibanj so mnogi zgodovinarji političnemu angažmaju dodali še narodnoobrambno poslanstvo. Pridružili so se »arhitektom nacije«, politikom, novinarjem, filologom, geografom ipd. in učvrstili narodno genealogijo z zgodovinskimi dokazi o narodno homogenem občestvu. Sočasno so zakrili pluralni izvor prebivalstva in upravičili neogibnost spoja med krvjo in grudo. S prevzemom narodnoobrambnega poslanstva so tudi sodelovali pri določanju zunanjih mej narodno zamišljenih skupnosti.

Po Balibarju je nacionalizem organska ideologija, »ki ustreza nacionalni instituciji, ta pa temelji na formulaciji pravila izključevanja vidnih ali nevidnih mej, ki pa so vselej materializirane v zakonih in praksah.« Izključevanje je bistvo nacije, ki kot struktura »ustvarja diferenciacijo in jo tudi ohranja, se pravi zahteva, da jo branimo. Lahko bi rekli, da se forma nacija upira temu, da bi meje odpravili ali jih neskončno razširili. Meja je institucionalno sredstvo za ohranjanje pravila izključevanja oziroma za to, da ne popustimo glede tega, kako nujno je to pravilo« (Balibar, 2007, 34).

V srednjeevropskem prostoru, h kateremu je pripadalo tudi severnojadransko območje, so oblikovanje narodno zamišljene skupnosti spremljali prvi poskusi pisanja narodno osrediščene zgodovine. Potrjevanje avtohtonosti lastnega naroda se je na ozemlju, ki je bilo večetnično in večjezično, sprevrglo v zgodovinopisni izbris sosedov. Zgodovinski orisi so upravičevali odvzem domovinske pravice tistim, ki so jih pisci narodnih zgodovin razglasili za »prišleke«. V narodno kompetitivnih odnosih druge polovice 19. stoletja je narodno profilirana zgodovinska pripoved postala po-

litično sredstvo v rokah narodnih elit, uporabna za strjevanje lastnih sil in izključevanje drugega.²

V severnojadranskem prostoru so se prvi odmiki od narodnoobrambnega zgodovinopisja pojavili na prehodu iz 19. v 20. stoletje, predvsem v intelektualnem okolju, ki se je oblikovalo v stiku z avstromarksizmom in je gojilo iskrene univerzalistične vrednote. Angelo Vivante, eden njegovih najbolj prodornih predstavnikov, je v delu *Irredentismo adriatico* (1912) preusmeril zgodovinopisno pozornost od političnih plitvin v globino gospodarskih in socialnih silnic. Opozoril je na škodljivost zgodovinskih sodb, ki prisegajo na etnično kontinuiteto in vztrajajo pri civilizacijskem primatu staroselcev. Kajti pravica precedence in obsedenost s čistostjo sta si v obeh narodnih gibanjih od sredine 19. stoletja naprej stali zrcalno nasproti; italijanska stran se je sklicevala na kontinuiteto med rimsko in italijansko civilizacijo, slovenska pa je bila pripravljena pritrditi mitu o venetskih prednikih, da bi dokazala avtohtonost, predhodno rimski (Vivante, 1954, 136–138).

Vivantejevo bistroumno razgaljenje narodno osrediščene zgodovine v obmejnem prostoru je vse do druge polovice 20. stoletja ostalo osamljen zgodovinopisni podvig. Narodno fokusirana obmejna zgodovina je prevladala tako med italijanskimi kot slovenskimi zgodovinarji Julijske krajine oziroma Primorske, skladno s potrebami narodno kompetitivnih subjektov. Pred prvo svetovno vojno je politični boj za spremembo italijansko-avstrijske meje in vključitev »neosvobojenih ozemelj« v kraljevino Italijo zahteval dokaze o italijanski preteklosti avstrijskega Primorja, Istre in Dalmacije. Podobno so tudi jugoslovanski, slovenski in hrvaški nasprotniki italijanskega »obmejnega fašizma« zbirali dokaze o kršenju manjšinskih pravic in z njimi pripravljali dokumentarno osnovo, na kateri je nastalo Čermeljevo delo *Life and Death Struggle of a National Minority. The Yugoslavs in Italy* (1936). Nezamisljivo vlogo so jugoslovanski in italijanski zgodovinarji odigrali ob pripravah na pariško mirovno konferenco leta 1947. Medtem ko je Fran Zwitter s svojim zgodovinopisnim znanjem podprl delo jugoslovanskih diplomatov, sta Carlo Schiffrer in Ernesto Sestan priskrbeli zgodovinske argumente italijanski diplomaciji, ki je v Parizu poskušala pridobiti Italiji »nacionalno pravično« mejo.

Veliko o takratni politični rabi obmejne zgodovine in uporabljenih argumentacijskih postopkih izvemo tako iz Schiffrerjeve razprave *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia* (1946) kot iz Sestanovega dela *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* (1947). Obe študiji, ki zagovarjata italijanski zgodovinski primat in dokazujeta neutemeljenost jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, nekateri italijanski (in tudi drugi) zgodovinarji še vedno obravnavajo kot nepogrešljivi, referenčni točki pri preučevanju severnojadranskega prostora. Njun

2 Marc Ferro je na primeru Alzacije Lorene lepo pokazal, kako se je »uradna zgodovina« upognila potrebi po enoznačnem prikazu zgodovine obmejne regije in na kakšen način je prispevala k razvednotenju zgodovine drugega (Ferro, 1985, 49–52).

vpliv se da zaslediti celo v slovensko-italijanskem zgodovinskem poročilu, in sicer na tistih mestih, kjer je vidna nekritična uporaba paradigme – ki se nagiba k predstavljanju italijanskih ali nasploh italofonskih prebivalcev mest kot kultiviranih, Slovencev ali Hrvatov pa kot neomikanih, nepismenih kmetov in v kontekstu druge svetovne vojne celo krvoločnih in nasilnih, pojasnjujoč italijanski nacionalizem kot produkt družbeno strukturirane in kulturno kompleksne skupnosti, slovenskega in hrvaškega pa kot rezultat družbeno linearne in kulturno uniformne družbe – ko razmerje med mestom in podeželjem označi kot vozlišče »še vedno trajajoče politično-historiografske razprave o pravi narodni podobi Primorja« (Kacin Wohinz, Troha, 2001, 28).

Sintetičnost in nazornost sta nedvomno odlika enovite pripovedi o slovensko-italijanskih odnosih, ki je nastala po dolgoletnem preučevanju in usklajevanju v italijansko-slovenski komisiji. A prelomnost dosežka ne sme biti ovira za njegov kritični pretres in zato da bi v tem skupnem poskusu zgodovinjenja obmejne zgodovine prezrli konceptualne zdrse in pomanjkljivosti linearne razumevanja zgodovine, ki ostaja presenetljivo nepropustno in je nagnjeno k vključevanju zgodovine drugega le kot nečesa zunanjega, nečesa, kar je včasih potrebno za celovitost prikaza dejstev, zelo redko pa v smislu sogovornika, koristnega za ponoven razmislek o lastnih interpretacijskih vzorcih in morda za preverbo o argumentacijskih struktur, ki so se fosilizirale že v prave zgodovinopisne topose.

V perspektivi presejanja etnocentričnega podajanja zgodovine velja prisluhniti Mariji Todorovi, ko trdi, da je treba kritično premisliti zgodovinsko dediščino (*historical legacy*), še posebej ko sili k dihotomičnemu razumevanju obmejnih družb in preprečuje vzajemno priznanje drugega. Ograditi se od zgodovinske dediščine, ki v drugem vidi neogibno komplikacijo, vzrok konfliktov in nasprotij, pomeni tudi kritično se soočiti z zgodovinopisnimi argumentacijskimi postopki, ki obnavljajo etnocentrične predsodke in krepijo prav tiste miselne pregrade, za katere zgodovinarji obmejnih prostorov pravijo, da jih želijo razumeti.

Tako kot v zgodovinopisju na sploh tudi v zgodovinjenju meje ni nevtralne pozicije. Natančna opredelitev opazovališča, tako raziskovalnega kota kot ravni raziskovanja – je, če sledimo pojasnitvam Michaela Wernerja in Bénédicte Zimmermann, ena od ključnih postavk *histoire croisée* (v angleščini se uveljavlja poimenovanje *Connected History* oziroma *Shared History*). Gre za zgodovinopisje, ki se zavzema za navzkrižne, zamenljive poglede in v premišljenem izmenjevanju in dopolnjevanju opazovalnih kotov vidi priložnost za čim bolj kompleksno razumevanje zgodovinskega dogajanja, a tudi za odmik od »'intelektualnega' imperializma in strategij politične prevlade« (Werner, Zimmermann, 2004, 15).

Komparativnost in interdisciplinarnost nista namreč za *histoire croisée* le prazni besedi, temveč spodbuda za celovitejše preučevanje zgodovine in uvid njene pluralnosti, sočasno pa tudi predpogoj razmisleka o razmerju, ki ga zgodovinar oblikuje

s predmetom svojih raziskovalnih zanimanj. Kajti raziskovalni prostor ne obstaja sam po sebi, *a priori*, oblikuje se »na dinamičen način skozi križna razmerja med enim in drugim« (Werner, Zimmermann, 2004, 27).

Že površen pregled zgodovinenja severnojadranskega obmejnega prostora pokaže, kolikšno vlogo so pri njem imeli zgodovinarji, ki so bili rojeni na obmejnem prostoru ali pa so bili z njim biografsko povezani. Šele v zadnjih letih se povečuje število raziskovalcev, ki zgodovino severnojadranskega območja raziskujejo, ne da bi bili z njo v »sorodstvu«. Gre za pomembno novost, ki je odraz povečanega raziskovalnega vložka, predvsem pa ustanovitve in delovanja Znanstveno-raziskovalnega središča Koper Univerze na Primorskem in Univerze v Novi Gorici, inštitucij, ki so uravnotežile zgodovinarske vrste na slovenski in italijanski strani meje. Ne le, da je danes zgodovinenje obmejnega prostora prerazporejeno na obeh straneh meje, z raziskavami mlajših zgodovinarjev, ki ne privilegirajo več politično institucionalne zgodovine in se usmerjajo tudi na raziskovalna polja kulturne, socialne, gospodarske in demografske zgodovine, prihajajo na dan rezultati prvih plodnih kontaminacij med sosednjimi zgodovinopisnimi šolami in tradicijami.

Razprave, objavljene v tej številki Acta Histriae, ki so po tematski obravnavi in metodoloških prijemih raznolike, prepričljivo dokazujejo, da se ob zgodovinopisju, ki utrjuje idejo o zgodovinski kontinuiteti (Zerubaval, 2005, 32–36) uveljavlja zgodovinopisje, ki misli obmejni prostor v njegovi pluralnosti, ki ne briše mnogo-obraznih obmejnih identitet, predvsem pa ne sledi vzorcu narodno linearne in čiste zgodovine. V pluralnosti zgodovinopisnih pristopov in gledišč odzvanja uvid, da pisanje zgodovine slovensko-italijanske meje ne more zaobiti vprašanj in razmišljanj, ki jih zastavlja interdisciplinarno preučevanje mejnih prostorov, t. i. *border studies*, tudi v drugih evropskih in neevropskih okoljih (Salvatici, 2005). Vse jasneje se zarisujejo možnosti in izzivi komparativnega zgodovinopisja, ki ni bilo v severnojadranskem prostoru nikoli zares preizkušeno (Wörsdörfer, 2009, 18).

HISTORICISATION OF THE SLOVENE-ITALIAN BORDER AND BORDER AREA

Marta VERGINELLA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: marta.verginella@guest.ames.si

SUMMARY

A survey of contents published on the internet has shown that the designation »Italian-Slovene border« or »confine italo sloveno«, together with related de-

signations of both sides of the border, is very much present in entrepreneurial and economic relations, whereas the designation of the border indicating only one, »our« side, is prevalent in texts of historiographical provenience and in political journalism. It is already evident from a quick overview of search results that references to the eastern border in Italian texts and references to the western border in Slovenian texts are not only of geographical nature, but they also indicate a politically and nationally connoted nomenclature promulgating one-sided representations of the border.

One example of incorrect historical onomastics is analysed as an indication of ethnocentric discourse, in which national affiliation is understood as a synonym of cultural affiliation and a national border as a rigid cultural boundary that also separates the members of one nation from the members of another along cultural lines. From the second half of the 19th century onwards, concealment of plural origin became a national defence mission of historians who devoted themselves to the history of border areas.

In the Central European area, to which the northern Adriatic region belongs, the assertion of the autochthonism of one's own nation turned into a historiographical effacement of its neighbours. Amidst competitive relations between nations in the second half of the 19th century, national historical narrative became a political tool in the hands of the national elite and proved to be especially useful in consolidating one's own forces while excluding others. Although the first departures from historiography in the service of national defence already occurred at the turn of the nineteenth and twentieth centuries (Angelo Vivante), the nationally-focused border history continued to prevail both among Italian and Slovenian historians of Venezia Giulia until the 1980s. Its influence is also manifest in the Slovenian-Italian historical report, which is the result of long-term reconciliation of Italian and Slovenian historians and provides a uniform account of Slovenian-Italian relations. Nevertheless, as crucial as this achievement may be, it should not be exempt from critical scrutiny: with regard to moving beyond the ethnocentric presentation of history, Maria Todorova rightfully claims that historical legacy must be subject to critical evaluation, especially when it imposes a dichotomous understanding of border societies or when it hinders mutual recognition of the other.

*An accurate determination of an observation point, both in terms of research perspective and level, is – following the explanations of Michael Werner and Bénédicte Zimmermann – one of the key principles of *histoire croisée*, a historiography that deals with crossing, interchangeable views, and takes the deliberate exchanging and supplementing of observation perspectives as an opportunity for an as much complex understanding of historical events as possible, but also as a departure from »'intellectual' imperialism and strategies of political domination« (Werner, Zimmermann).*

Discussions published in this issue of Acta Histriae, which vary in their thematic focus and methodological approach, provide a convincing demonstration that alongside the historiography, which aims at strengthening the idea of historical continuity, a historiography concerned with border areas and their pluralities has emerged, a historiography that does not efface multi-faced border identities, and a historiography that incorporates historical writings on the Slovene-Italian border into interdisciplinary studies of border areas or the so-called border studies.

Key words: border studies, the history of the Slovene-Italian border, national use of history, histoire croisée, border history

LITERATURA

- Balibar, E. (2007):** Mi državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo. Ljubljana, Sophia.
- Bhabha, H. K. (2007):** DisemiNacija: čas, naracija in robovi moderne nacije. V: Jeffs, N. (ur.): Zbornik postkolonialnih študij. Ljubljana, Krtina, 249–287.
- Ferro, M. (1985):** L'histoire sous surveillance. Paris, Calmann-Lévy.
- Fontana, J. (2003):** Evropa pred zrcalom. Ljubljana, Cf.
- Kacin Wohinz, M., Troha, N. (ur.) (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. I rapporti italo-sloveni 1880–1956: Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena. Slovene-Italian relations 1880–1956: Report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana, Nova revija.
- Millo, A. (2009):** Italiani e Sloveni fra Ottocento e Novecento. La proposta interpretativa della commissione storico-culturale italo-slovena. V: Bucarelli, M., Monzali, L. (ur.): Italia e Slovenia fra Passato, presente e futuro. Roma, Edizioni Studium, 11–18.
- Salvatici, S. (ur.) (2005):** Confini. Costruzioni, attraversamenti, rappresentazioni. Soveria Mannelli, Rubbettino.
- Strauss, L. (1994):** Rasa in zgodovina. Totemizem danes. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Todorova, M. (2004):** Balkan. Identities, Nation and Memory. London, Routledge.
- Verginella, M. (2002):** Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske komisije. Prispevki za novejšo zgodovino, 52, 1. Ljubljana, 165–167.
- Vivante, A. (1954):** Irredentismo adriatico. Firenze, Parenti.
- Werner, M., Zimmermann, B. (2004):** Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité. V: Werner, M., Zimmermann, B. (ur.): De la comparaison à l'histoire croisée. Paris, Seuil, 15–49.

- Wörsdörfer, R. (2004):** Krisenherd Adria 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn, Schöningh.
- Wörsdörfer, R. (2009):** Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955. Bologna, Il Mulino.
- Zerubaval, E. (2005):** Mappe del tempo. Memoria collettiva e costruzione del passato. Bologna, Il Mulino.

prejeto: 2010-03-18
pregledni znanstveni članek

UDK 341.218.4:323.1:94(450.36+497.4/.5)"19"

NAROD, DRŽAVA IN IDENTITETE V OBMEJNIH PROSTORIH

Vida ROŽAC DAROVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: vida.rozac.darovec@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava teoretične aspekte proučevanja obmejnosti oz. sumaren prikaz razvoja področja, ki se je v zadnjih desetletjih oblikovalo na področju t. i. »border studies« in predstavlja enega od najbolj značilnih teoretičnih obratov zadnjega desetletja. Prispevek obravnava, na kakšen način lahko s tovrstnimi teoretskimi in metodološkimi pristopi gledamo na oblikovanje etničnih identitet, nacionalnih držav in meja.

Ključne besede: meje, obmejnost, border studies, identitete, zgornji Jadran

NAZIONE, STATO E IDENTITÀ NELLE ZONE DI CONFINE

SINTESI

Nel soffermarsi sugli aspetti teorici che sostengono lo studio di una realtà di confine, il contributo offre una sintesi sullo sviluppo dei cosiddetti »border studies«, attestandosi come una delle principali novità teoriche degli ultimi dieci anni. Il contributo illustra in che modo attraverso questi specifici approcci teorici e metodologici sia possibile osservare i processi di formazione delle identità etniche, degli stati nazionali e dei confini.

Parole chiave: confini, realtà di confine, border studies, identità, alto Adriatico

UVOD

Prispevek povzema različna teoretična spoznanja s področja »mejnosti« in identitete in jih poskuša aplicirati na področje zgodovinopisja meja in obmejnosti. Uvajanje t. i. *border studies* v zgodovinopisje v svetu ni novost, v slovenskem zgodovinopisju pa si šele utira pot. Še vedno namreč prevladujejo študije, ki obravnavajo meje kot politične ločnice in potemtakem sodijo v korpus t. i. nacionalne zgodovine in se nanašajo predvsem na diplomatske in politične aktivnosti pri določanju jugoslovanskih in slovenskih meja. Nacionalna zgodovinopisja so v obmejnih regijah pogosto ujeta v procese mitologizacije preteklosti, ki temeljijo na izključevanju »drugega«, kar onemogoča dialog identitet in medkulturno komunikacijo. Zgodovinarji pa bi se morali upreti ustvarjanju nacionalnih, etničnih in drugih mitov. Odgovorni so za zgodovinska dejstva, kakor tudi za kritiko teh zgodovinsko-ideoloških zlorab.

Prav zato se zdi smiselno opozoriti na nekatera osnovna teoretična izhodišča, ki opozarjajo na to, da lahko meje študiramo tudi iz njihovih socialnih vidikov, t. j. z vidika ljudi, ki ob mejah živijo in jih ne dojemajo tako kot politika centrov. Meje so za njih ovire, ki jih ločujejo od sorodnikov, virov preživetja in ustaljenih poti, hkrati pa s svojo domiselnostjo pogosto predstavljajo dodatne resurse preživetja. Področje zgornjega Jadrana je eno takih področij, kjer je zaradi stika različnih kultur prihajalo do pogostih političnih sprememb in zato predstavlja še obilo prostora za tovrstne študije.¹

TEORETIČNA IZHODIŠČA

Naraščajoče zanimanje družboslovcev za strukture in funkcije mednarodnih meja in življenja ljudi ob meji vedno odraža dialektični odnos med državo in obmejnimi regijami – odnos, v katerem imajo obmejne regije odločilen vpliv na oblikovanje nacije in države. Centri na periferne regije pogosto gledajo zviška in se ne zavedajo pomena periferije (Donnan, Wilson, 1998, 3).

S proučevanjem meja so se med prvimi soočili *geografi*, ki ločijo pojem *boundaries* od *frontier*. Prvi pomeni predvsem linearno politično mejno črto, ki deli različne teritorialne sisteme, drugi pa zajema širše, conalno razumevanje meje oz. njen socialni kontekst. Z izrazom *frontier* so geografi označevali ozemlja na robu obvla-

1 Tudi v slovenskem prostoru je v zadnjem desetletju nastalo nekaj študij, ki sodijo v korpus raziskav stičnih prostorov. Raziskave stičnih prostorov so našle svoj domicil med drugim tudi na Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem, kjer se z omenjenim stičnim prostorom tako ali drugače ukvarja vrsta raziskovalcev. Če navedemo le najbolj uveljavljene: geografa Milana Bufona (Bufon, 1995; 2004; 2008), sociologinjo Matejo Sedmak (Sedmak, 2002; 2009), jezikoslovko Vesno Mikolič (Mikolič, 2004; 2010) idr. V zadnjem času pa so tovrstni koncepti utirajo pot tudi med zgodovinarji Inštituta za zgodovinske študije UP ZRS (Pelikan, 2009; Pirjevec, 2009; Rožac Darovec, 2005; Klavara, 2009).

danega sveta. Podobno je v germanskem svetu pomenil izraz *Mark*, s katerim so označevali obmejna območja. Zaradi obstoja številnih interakcij med družbami je razumljivo, da politične meje, pa naj bodo še tako zavarovane in jasno zarisane v prostoru, nikakor ne morejo predstavljati zares definitivne družbene meje v prostoru. Teoretiki devetnajstega in dvajsetega stoletja so mejo razumeli predvsem v linearnem smislu, vključno z očetom moderne politične geografije Ratzlom. Želeli so čimbolj uskladiti družbene in kulturne meje s političnimi, kar je pripeljalo do določanja takih meja, ki so sprožile tudi ekstremna etnična čiščenja (Bufon, 2001, 65–66). Na taki osnovi so nastali pojavi kot npr. fašistična »etnična bonifikacija« ali pa povojni eksodusi na slovenski zahodni meji, na Češkem, Poljskem itd.

Z obmejnostjo se ukvarjajo tudi socialni in politični antropologi, med katerimi pa zasledimo celo obrnjeno vsebinsko pojmovanje zgoraj omenjenih terminov: po Cohenu se *boundary* kaže kot termin z najbolj splošno aplikativnostjo, medtem ko za *border* velja situacijska specifičnost; izraz *frontier* pa je rezerviran za strogo omejene geopolitične in pravne rabe (Cohen v: Knežević Hočevar, 1999, 24). Antropologi gledajo na meje tako iz lokalne kot iz nacionalne perspektive. Fokusirani so na lokalne skupnosti ob mednarodnih mejah in se posvečajo proučevanju materialnih in simboličnih procesov znotraj kulture. Osredotočajo se na vsakdanje življenje ob meji in na kulturno konstrukcijo meja med skupnostmi, ki je v širši perspektivi pri drugih družbenih znanostih pogosto spregledana. Nadalje opozarjajo, da so nacije in države ter njihove institucije sestavljene iz ljudi, ki ne morejo in ne želijo biti reducirani na podobe, ki jih konstruira država, mediji in skupine, ki jih želijo zastopati. Študije vsakdanjega življenja ob meji se pogosto preoblikujejo v študije življenja države, katere predstavniki igrajo aktivno vlogo pri oplemenitenju politike. Antropologija obmejnosti proučuje tako kulturno prepustnost meja, prilagodljivost obmejnega prebivalstva kot tudi rigidnost držav pri poskusu ideološke konstrukcije politične delitve in njihovih naporih za vzpostavljanje kontrole na področju kulture (Donnan, Wilson, 1998, 4). Študije meja in obmejnosti pomembno prispevajo k razumevanju nacije, etnične in celo spolne (*gender*) identitete, ker meje modulirajo te identitete na način, ki ga ne zasledimo nikjer drugje (Donnan, Wilson, 1998, 25).

Enega najpomembnejših pionirskih prispevkov, ki pojasnjuje vpliv meje na oblikovanje etnične identitete, je podal norveški antropolog Friderik Barth. Na pojav meja se je osredotočil veliko bolj neposredno in eksplicitno kot kdorkoli pred njim in pokazal, da je mejo možno preučiti s kvalitativnimi metodološkimi pristopi. Knjiga *Ethnic Groups and Boundaries* (1969) je povzročila »spremembo paradigme« najprej v antropologiji, pozneje pa v družbenih vedah nasploh (Cohen, 1994, 59).

Barth meni, da se skupinska identiteta konstruira in ohranja v procesu primerjanja in interakcije s pripadniki drugih skupin, z »Drugim«. Brez takšne interakcije bi dejansko le stežka prišlo do oblikovanja identitete. Po opredelitvi Barthovega norveškega kolega Thomasa Hyllanda Eriksena je »etničnost aspekt odnosa, in ne kulturna

značilnost neke skupine. V docela monoetničnem okolju pravzaprav sploh nimamo opravka z etničnostjo, saj v njem ni nikogar, komur bi lahko izrazili našo kulturno drugačnost« (Eriksen, 2002, 34).

Na etnično mejo ne gre gledati kot na nekakšen avtonomno delujoč mehanizem, ki se ohranja pri življenju brez posredovanja človeka. Meje so socialni konstrukti, ki so potrebni dejavnega ohranjanja. Barth poimenuje označevalce meja, ki določajo posamezne skupine, »diakritični znaki«, ki jih sleherna skupnost izbere izmed spreminjajočega se in raznolikega kulturnega repertoarja, ki je na razpolago. Posamična zamišljena skupnost se uveljavi tako, da določenim diakritičnim znakom pripiše izredno pomemben simbolni pomen, se pravi z dejavno konstrukcijo meja. Kot opozarja Barth, gre pri tem vedno za skupno delo na istem ozemlju živečih kompetitivnih skupin, pri čemer močnejša skupina običajno laže uveljavi in transformira ustrezne posebnosti (Vermeulen, Govers, 1994, 35).

Ohranjanje meja je torej stvar *odnosov moči* in posledično politike. V sodobnem svetu politični voditelji nešteto krat utemeljujejo svoje zahteve na kulturnih in etničnih razlikah. Zaradi tega »se dovršen del delovanja političnih inovatorjev nanaša na kodificiranje posebnosti: na izbor označevalcev identitete in uveljavljanje pomena teh kulturnih diakritičnih znakov ter na zamolčanje ali zanikanje pomena drugih razlikujočih lastnosti« (Barth, 1970, 35). Med označevalci meja je omenil »ustvarjanje zgodovinskih tradicij z namenom upravičevanja in povečevanja posebnosti in identitete« (Barth, 1970, 35). Barth je opozoril tudi na pomen lokalno usmerjenih študij, ki prispevajo k razumevanju, kako se kulturna krajina postavi nad socialne in politične delitve.

Barthovemu delu je sledila množica drugih politično-antropoloških študij, ki obravnavajo obmejnost iz različnih zornih kotov:

- proučujejo obstojnost kulturne meja tudi po političnih spremembah meja (primer italijansko-tirolske meja, ki ga obravnavata Cole in Wolf (Cole, Wolf, 1974)),
- raziskujejo, kako meja vplivajo na lokalno kulturo in kako meja kreirajo okoliščine, ki oblikujejo nove ruralne ali urbane skupnosti
- raziskujejo, kako meja gradijo nacijo in državo
- nekatere študije se osredotočajo na ljudi, ki izbirajo ali so prisiljeni na gibanje vzdolž meja
- spet druge študije so fokusirane na simbole in pomene, ki označujejo obmejno življenje (Donnan, Wilson, 1998, 5).

Tudi zgodovinski antropologi se vedno pogosteje soočajo z dejstvom, ki ga implicira Barthov pristop, da skupine same sebe ne definirajo z nanašanjem na lastne značilnosti, ampak z izključevanjem, torej s primerjanjem s »tujci«. V primeru srečanja dveh različnih kultur imamo opraviti s pojavom *etnocentrizma*, ko lastno skupino dojemamo kot superiorno, kar običajno izhaja iz skupnega, vsem razumljivega jezika. Tako, kot ugotavlja tudi Armstrong, ki dopolnjuje Barthov pristop,

etnična skupina z nasprotno etnično skupino pogosto ustvari antietnično dvojnost (Armstrong, 1991, 43).

Za Armstronga, kakor tudi za Smitha, igrajo vitalno vlogo pri povezovanju populacije in vzdrževanju skupnosti *miti* in *simboli*. Menita, da je glavna značilnost etničnih mejnikov vedenjska. Razmejujoči etnični mehanizmi obstajajo po svojih izvorih in najbolj temeljnih učinkih bolj v zavesti svojih subjektov kot pa v črtah na zemljevidu. Najpogostejše so simbolni mejni mehanizmi besede, mednje pa lahko prištevamo tudi geste, slike, glasbo in podobno. Armstrong mita v tem primeru ne vidi kot napačno zavest, pač pa kot povezovalni dejavnik: »Najpomembnejši učinek pripovedovanja mita je prebujanje močne zavesti članov skupine o njihovi *skupni usodi*. Simboli, miti in komunikacija, ne pa materialni vidiki, skupne usode so torej odločilni za oblikovanje identitete« (Armstrong, 1991, 40–50). Za Armstronga in Bartha se simbolno-mitološki kompleks nanaša predvsem na skupni jezikovni kod, medtem ko Smith dopolnjuje omenjeni kompleks še s celo vrsto kulturnih in simboličnih komponent, poleg mitov, med katerimi izpostavlja še posebej mit o skupnem izvoru in izvoljenosti ljudstva, še mit o skupnem trpljenju kot tudi spominu na zlate čase. Med pomembne komponente uvršča še vrednote, spomine, rituale, navade in tradicijo, kot najpomembnejše komponente etničnosti pa navaja tudi simbole teritorija in skupnosti, ki se lahko kažejo v različnih oblikah kot npr. zastave, totemi, kovanci, ritualni objekti, himne, posebna hrana, narodni heroji in podobno (Smith, 1999, 11).

Kreiranje teritorialnih držav je ena od komponent oblikovanja nacionalnih držav, druga pa je nujnost oblikovanja nacionalne identitete. Nekateri, kot npr. Deutch, zagovarjajo mnenje, da so se nacionalne države oblikovale iz centra, vsiljene obrobim skupnostim in perifernim regijam v procesu kulturne in institucionalne integracije in asimilacije. Nacionalna identiteta naj bi bila v tem pogledu izraz kulturne homogenizacije, nacionalna zavest pa vezni člen političnega okvira nacionalne države. Tipični primer takšnega konsolidiranja nacionalnih držav naj bi bila Francija, ki je s postopno družbeno standardizacijo svojega teritorija, s pričetkom v 17. stoletju, dosegla višek za časa Tretje republike (po 1870), ko je državnemu aparatu, kot je dejal Weber, uspelo kmete preoblikovati v Francoze. To pomeni, da so se kmetje morali najprej odreči vaški lokalni identiteti in jo zamenjati s širšo nacionalno. Ameriški zgodovinar Sahlins v delu *The Making of France and Spain in Pyrenees* (1989) pa zagovarja idejo, da države niso preprosto vsilile svojih vrednot in meja lokalnim skupnostim, temveč je bil proces, vsaj od sedemnajstega stoletja dalje, dvo-smeren. Prav lokalne skupnosti so bile tista motivacijska sila oblikovanja nacionalne enotnosti in teritorialnih držav. Na sam akt razmejitve sicer niso imele pomembnejšega vpliva, medtem ko se je nacionalna identiteta – kot Francozi oz. Španci – pojavila na periferiji veliko prej kot v centru. Skratka, z zgodovinsko analizo je na primeru pirenejske meje med Francijo in Španijo v pokrajini Cerdanya, ki je bila

formalno načrtana 1659, prikazal, kako je periferija v naslednjih dveh stoletjih vplivala na konstruiranje nacionalne identitete na državnem obrobju (Sahlins, 1989, 8–9).

Glede samega izvora nacionalnih držav obstajajo različne teorije. Medtem ko nekateri vplivni avtorji, kot npr. Anderson, Breuilly in Hobsbawm, zagovarjajo tezo, da je narod »zamišljena skupnost«, ki je zrasla v glavah elit, da bi zadovoljili svoje politične cilje, jim stojijo nasproti primordialisti (Connor, Smith, van der Berghe), za katere so narodi povsem »realne« in »naravne« entitete. Narodi imajo opraviti s takimi prvinskimi potezami, kot so občutja sorodnosti in razširjene družine.

V zgodovini poznamo več vzorcev formiranja nacionalnih držav (nation-building). Gellner (1983) se omejuje na dva značilna procesa: na zgodnje industrijske integrativne nacionalizme, ki temeljijo na mobilnosti v okviru neke jezikovne celote in na poznoindustrijske secesijske nacionalizme, ki se upirajo asimilacijskim pritiskom, ki jih zahteva industrijska kultura (Rizman, 1991, 20–21). Sahlins pa na podlagi raziskovanja pirenejske francosko-španske meje potrjuje teorijo simbolične konstrukcije nacionalne in politične identitete, ki jo poleg Bartha in Armstronga zagovarjajo tudi Grillo, Cohen in Wallman, ko poudarjajo, da se etnična identiteta oblikuje prav z diferenciacijo in razlikovanjem med »nami« in »njimi«. Prav bližina drugega na drugi strani francosko-španske meje strukturira pojav narodne identitete veliko prej, preden je bila lokalna skupnost asimilirana s strani dominantnega centra (Sahlins, 1989, 9).

Koncept in praksa meje sta se izvajala še pred modernimi razmejitvenimi dogovori v osemnajstem in devetnajstem stoletju. Tehnike delimitacije so uvažali tako Grki kot Rimljani. Verdunsko pogodbo iz leta 843 je npr. sestavljalo 120 poslancev, ki so se ukvarjali z razdelitvijo frankovske države med tri naslednike. Razmejitve v Verdunu je bila zelo zahtevna, ne le zaradi pomanjkanja topografskih zemljevidov, temveč tudi zaradi fragmentacije oblasti in razvoja fevdalnega prava, ki se je uveljavilo v zahodni Evropi.

Zgodovinarji so sprva dokazovali, da srednjeveška politika ni poznala koncepta natančne teritorialne razmejitve. V zadnjem času pa tudi medievisti ugotavljajo, da razširjenost fevdalnih odnosov med desetim in trinajstim stoletjem ne pomeni tudi odsotnosti vprašanja meje. Zanimarjano je bilo dejstvo, da so bila zemljiška gospodstva natančno razmejena, še posebej znotraj meje stare francosko-romanske delitve. Večinoma so bile tudi meje kraljestev dobro definirane, označene z mejnimi kamni, rekami, drevesi, čeprav so bile pogosto diskutabilne. Še v enajstem in dvanajstem stoletju so bile politične meje med kraljestvi neke vrste fevdalne meje znotraj kraljestev. Beseda *frontier* datira v trinajsto stoletje, ko meje dobijo političen, fiskalni in vojaški pomen in je drugačen od notranjih fevdalnih meja med zemljiškimi gospodstvi. Conalne meje so se postavljale med dvema nasprotujočima se državama in pomenijo obrambne cone, stale pa so nasproti linearnih mejnih črt. Toda od 16. st. dalje se conalni in linearni pojem meje prekrivata in ideja razmejitve postane eno od

orodij razmejitve conalne meje (*frontiere*) ali meja conalnega območja (*boundaries of the frontier*). Od 17. do 19. stoletja so se koncepti meje razvijali od praznih con do preciznih mejnih linij. Francoska revolucija pa je dala ideji teritorija specifično nacionalno vsebino. Nacionalne države so v 19. stoletju politizirale mejne črte kot tiste točke, kjer nacionalna oblast najde svoj izraz, se pravi meje države segajo do meja etnične oziroma nacionalne skupnosti. Države so definirane s svojo ekskluzivno jurisdikcijo na določenem teritoriju, meje teritorija pa definirajo oblast države. V poznem devetnajstem in dvajsetem stoletju teritoriji in meje postanejo politični simbol, kar je pripeljalo do meddržavnih konfliktov, vojn in množičnih morij. Tako je Frederick Hertz že l. 1944 postavil politično in ideološko definicijo teritorija: »Idea o nacionalnem teritoriju je pomemben element vsake nacionalne ideologije. Vsaka nacija razume svojo deželo kot neodtujljivo sveto zapuščino in svojo neodvisnost, integriteto in homogenost prikazuje v povezavi z varnostjo, neodvisnostjo in častjo. Ta teritorij je pogosto prikazan kot telo nacionalnega organizma, jezik pa kot njegova duša« (Sahlins, 1989, 2–3).

Če je torej klasični pristop proučevanja problematike »meja« dajal največ poudarka državnim horizontalnim mejam, se je zlasti v drugi polovici tega stoletja pričel uveljavljati koncept, ki priznava kompleksnost in prepletenost različnih teritorialnih in funkcijskih meja, ki sočasno obstajajo v družbah. Obstoječe politične meje na nek način simbolizirajo povečini že zaključen proces formiranja nacij. Trenutno pa smo priča procesom, ki te meje na nek način presegajo, saj je Evropa v intenzivnem procesu integracije, ki pomeni prav preseganje in mehčanje tako političnih kot funkcionalnih meja in omejitev. Priča smo tudi procesom decentralizacije, ki dajejo perifernim področjem vlogo veznega člana med državami, vedno bolj se krepijo regionalne identitete, tako da se obujajo že skorajda pozabljene regionalne identitete, kar vse priča, da nacionalne države ne pomenijo »konca zgodovine«. Kljub temu pa meje ostajajo v zavesti ljudi kot tiste ločnice, ki skupnost konstituirajo prav v kontrapoziciji z Drugim.

NAMESTO SKLEPA: PRIMER ZGORNJEGA JADRANA

Če, skratka, želimo razumeti zgodovino devetnajstega in dvajsetega stoletja, potem je nujno, da razumemo prav procese oblikovanja nacionalnih držav, ki so se definirale prek zavzemanja ekskluzivnega teritorija in ustvarjanja »pravičnih meja« za lastne etnične skupnosti, ki pa so hkrati postale »krivične« za druge, t. i. »nedržavotvorne« etnične skupnosti in s tem zasejale seme nestabilnosti v preteklo in sedanjo evropsko družbeno stvarnost. Prav tako nam zgoraj navedene teorije o oblikovanja narodov, nacionalne identitete in meja med njimi pomagajo razumeti problematiko etničnih konfliktov v severovzhodni jadranski obmejni regiji, ki predstavlja stičišče treh kultur (germanske, slovanske in romanske) in s tem treh sim-

bolnih, mitoloških in vrednostnih sistemov, ki so se tu že stoletja srečevali in si stali nasproti ter krojili identiteto obmejnega prebivalstva.

Na tem območju so se državne meje in posledično tudi oblasti nenehno spreminjale. Tu že stoletja sobivajo različne kulture, jeziki, religije in narodi, ki jih je zaznamovala večstoletna izkušnja bojev, sovraštva, netolerantnosti in spopadov. Svet zgornjega Jadrana je namreč prepreden s številnimi ločnicami in mejami, sedanjimi in historičnimi, etničnimi, državnimi, kulturnimi in geografskimi. Opredelimo ga lahko tudi kot obmejno regijo, kjer se skozi zgodovino, kljub splošni demokratizaciji družbenega življenja in političnih odnosov, ohranja mitologija manjvrednosti *out-grupe* (tistih zunaj), ki ima pomembno vlogo pri utrjevanju lastne *in-grupe* (tistih znotraj), kar povzroča med etnijami in drugimi družbenimi skupinami pogoste konflikte. Te cilje so v zgodovini dosegale vodilne elite s širjenjem *ksenofobije*, z agresivnim nacionalizmom, rasizmom in podobno. Stik dveh kulturnih ali etničnih skupin spremlja torej po eni strani poudarjeni etnocentrizem v funkciji utrjevanja skupinske identitete in izključevanja »drugačnih«, po drugi strani pa postopek pridobivanja oziroma podrejanja pripadnikov druge skupnosti k lastni grupi po principu *asimilacije*. To pomeni, da se statično etnocentrično razumevanje kulturnih prostorov v robnih ali stičnih delih teh prostorov v resnici srečuje z vrsto dinamičnih procesov, ki potekajo med mejnimi skupnostmi in slednje postavljajo v konfliktno ali koeksistenčne odnose. Obstoj kulturnih meja izraža zato ob etnocentrizmu prav tako univerzalni fenomen *akulturacije*, se pravi prevzem ali prenos kulturnih elementov med različnimi družbenimi skupinami (Bufon, 2007, 220–233).

Zgodovina obalnih mediteranskih mest je v primerjavi s celinskim območjem specifična v tem, da je mestnemu teritoriju pripadalo tudi podeželje, skupaj pa sta tvorila soodvisno celoto. To je značilno tudi za primorska obalna mesta, pri čemer pa ne gre pozabiti, da se v tem prostoru dihotomiji mesto – podeželje pridruži še etnična diferenciacija. Italijansko govoreči prebivalci so namreč tradicionalno živeli v mestih in predstavljali pretežno meščanski srednji razred, bili pa so tudi veleposestniki in lastniki industrijskih obratov, medtem ko so bili slovensko in hrvaško govoreči pretežno kmetje, ki so živeli na podeželju, kar je nedvomno vplivalo na oblikovanje identitet vseh treh narodov. Družbeno razlikovanje je bilo v starejših obdobjih zgodovine pogojeno s socialnimi razlikami zaradi soodvisnosti mesta in podeželja. Kljub kulturnim razlikam ni povzročalo etničnih konfliktov, medtem ko so se etnične razlike v obdobju prehoda v industrializacijo v povezavi z narodnim prebujanjem v 19. st. poglobile. Potencialna konfliktnost področja pa se je zaradi ekonomske neenakosti etničnih skupnosti pri sočasnem hitrem prehodu v industrializacijo še povečala (prim. Hutchinson, Smith, 1996, 1).

Predvsem v italijanski historiografiji je zaslediti enačenje opozicije mesto – podeželje z italijansko nasproti slovanski etnični skupnosti. Da tovrstna opozicija nima veliko skupnega z realnimi zgodovinskimi dejstvi, je v svoji študiji *Il paradigma citá*

/ campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico Marta Verginella prepičljivo ovrgla, saj lahko v Trstu, Gorici in delno tudi Istri sledimo oblikovanju slovenskega in hrvaškega meščanstva (glej več: Verginella, 2008, 779–792). Zakaj je paradigma mesto – podeželje tako privlačna za italijanske zgodovinarje, pa lahko razložimo z antropološkimi orodji, ki se nanašajo na etnično razmejevanje med skupinami ali skupinami z različnimi načini preživetja in etnicističnimi in nacionalističnimi prisvajanja krajin (Baskar, 2002, 98–101).

Celo iredentisti (Marinelli) so namreč priznavali, da je težko določiti etnične meje in nesporne razlike med Slovani, Romani in Germani v tem prostoru. Vivante je npr. ugotavljal, da oblast v regiji ne pripada nobenemu narodu, regijo pa je videl kot križišče treh narodov. Odnosi med etnijami so se skozi različna obdobja spreminjali, od pozivov po italijansko-slovanskem bratstvu že v prvi polovici 19. stoletja in kasneje v času vojne in po njej, pa do travmatičnih konfliktov, ki so privedli do etnične purifikacije in nasilne asimilacije *drugorodnih*. Raznolikost jezikov, izvornih mitov in ekonomska neenakost so začrtali med etnijami v tem prostoru nepremostljive meje, ki so se sprevrgle v medsebojne konflikte. Celo prvo polovico 20. stoletja je zaznamoval nacionalni boj med kulturno »superiornimi« Italijani na eni strani ter »tujerodnimi« in »inferiornimi« Slovenci in Hrvati na drugi.

Posebno specifiko območja predstavlja tudi stik slovenske in hrvaške kulture v Istri. Pri razumevanju tega odnosa si lahko pomagamo z Barthovim modelom, ki ga je apliciral na Norvežane in Švede: večina ljudi v delu Istre, ki danes pripada Sloveniji in se ima za Slovence, pa naj imamo v mislih današnji čas ali 19. stoletje, se prišteva med Slovence po »etnični pripadnosti« (čeprav se ta izraz pred 200 leti med običajnimi ljudmi ni uporabljal). Slovenci pa se že vsaj 100 let dobro zavedajo, da niso Hrvati. Zelo dobro ločujejo, kaj je hrvaško, in »vedo«, da med Hrvati in Slovenci v Istri obstajajo razlike. Takšno pojmovanje drugačnosti velja tudi za Hrvate. To se nam zdi morda tako očitno, da sploh ni vredno omembe. Toda poanta je v tem, da sta si bili hrvaška in slovenska kultura pred 200 leti v osnovi podobni in da sta se v nekaterih vidikih spajali. Za obe skupnosti je bila značilna tradicionalna kmečka družba in ista katoliška veroizpoved ter podoben jezik. Skupno jim je bilo tudi to, da jima je nasproti stala italijanska politika in kultura, ki je sebe dojemala kot urbano, in s tem večvredno in civilizacijsko naprednejšo, kar je še dodatno prispevalo k sodelovanju med Hrvati in Slovenci. Ta prepletenost je še posebej prihajala do izraza ob slovensko-hrvaški etnični meji pri popisih prebivalstva, ko so se vasi ob meji enkrat odločale za hrvaško, drugič za slovensko govoreče in je jasno ločnico prinesla šele administrativna meja med republikama leta 1945 (Darovec, 2009, 247–254). Etnične razlike so nedvomno obstajale, vendar jih še zdaleč ne moremo primerjati z razlikami med slovensko in hrvaško kulturo iz druge polovice 19. stoletja in danes. V teh 200 letih se je celotna vsebina slovenskih kulturnih običajev v veliki meri spremenila, pri čemer so današnji običaji in vrednote povezani s pluralistično in demokratično druž-

bo, masovno potrošnjo, mladinsko kulturo, novimi informacijskimi tehnologijami, globalizacijo itn. Do zelo podobnih procesov je prišlo tudi v hrvaški Istri, tako da si slovenska in hrvaška kultura nista nič manj podobni kot v preteklosti, nekatere stare plasti so izrinjene, druge pa so se spojile z novimi. Kljub temu pa po mnenju pripadnikov obeh skupin ostaja meja med njimi še vedno povsem jasno začrtana, kar lahko razumemo tudi kot posledico vpliva politike centrov, ki se manifestira prav na svojih mejah.

Fašistični teror nad slovenskim in hrvaškim prebivalstvom in njun eksodus v Jugoslavijo med obema vojnama, revanšistične partizanske represalije z metanjem nasprotnikov v fojbe po kapitulaciji fašistične Italije in po koncu vojne, eksodus Italijanov iz Istre in Dalmacije v letih 1954–1956, so le najbolj travmatični dogodki v razdeljenem kolektivnem spominu, ki še danes živi in ne obremenjuje le meddržavnih odnosov, temveč tudi komunikacijo na drugih nivojih družbe. Glede vseh naštetih vprašanj obstajajo med raziskovalci na obeh straneh meje precejšnje razlike, ki so običajno pogojene z nacionalnimi in političnimi pripadnostmi, zato lahko z gotovostjo trdimo, da zgodovina še vedno močno obremenjuje življenje ob meji.

Primer zgornjega Jadrana je eksemplaričen primer, kako dramatične posledice ima za življenje ljudi spreminjanje meja. Nova politična meja, zakoličena po drugi svetovni vojni, ni le razdelila ozemlja med dve državi, temveč je povzročila tudi jasno začrtane meje identitet. Zato menimo, da ukvarjanje z mejami ne vključuje le političnega vidika njihovega nastajanja in spreminjanja, temveč se pred zgodovinarje postavlja zahteva po usmeritvi na proučevanje socialnih in antropoloških vidikov obmejnosti, ki pokažejo na večplastnost obravnavanega fenomena.

NATION, STATE AND IDENTITY IN BORDER AREAS

Vida ROŽAC DAROVEC

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: vida.rozac.darovec@zrs.upr.si

SUMMARY

Borders have been subject to various types of inquiry in the social sciences and humanities, spanning the fields of the political geographical, social anthropological, sociological, as well as political and cultural history. This paper focuses on the theoretical aspects of investigating borderness and outlines the development of the area which has emerged in the last decades in the field of social studies and the humanities, the so-called »border studies«, with a special emphasis on historiography. Border studies open new questions of identity and cultural policy. The aim of the paper is to apply the theoretical findings of political geographers, anthropo-

logists and sociologists to historiographical exploration of border areas, including the Upper Adriatic. In the case of the Upper Adriatic, it is possible to fully appreciate how dramatically the changing borders can affect the lives of the local population. The new political border set after World War II not only divided the territory between two states but also sharply delineated identities. Therefore, in our opinion, the investigation of borders not only deals with the political aspect of their creation and change but necessitates that historians expand their focus to investigating the social and cultural aspects of borderness which manifest the multi-faceted nature of this phenomenon.

Key words: borders, borderness, border studies, identities, Upper Adriatic

LITERATURA

- Armstrong, J. A. (1991):** Pristop k nastanku narodov. V: Rizman, R. (ur.): Študije o etnonacionalizmu. Ljubljana, Krt, 39–50.
- Barth, F. (ur.) (1970):** Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference. Oslo, Universitetsforlaget.
- Baskar, B. (2002):** Dvourni Mediteran. Koper, Založba Annales.
- Bufon, M. (1995):** Prostor, meje, ljudje. Razvoj prekomejnih odnosov, struktura obmejnega območja in vrednotenje obmejnosti na Goriškem. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut.
- Bufon, M. (2004):** Med teritorialnostjo in globalnostjo. Sodobni problemi območij družbenega in kulturnega stika. Koper, Založba Annales.
- Bufon, M. (2007):** Osnove politične geografije. Koper, Založba Annales.
- Bufon, M. (2008):** Na obrobju ali v osredju? Slovenska obmejna območja pred izzivi evropskega povezovanja. Koper, Založba Annales.
- Cohen, A. P. (1994):** Boundaries of consciousness, consciousness of Boundaries, V: Vermeulen, H., Govers, C. (ur.): The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic groups and boundaries. Amsterdam, Het Spinhuis.
- Cole, J. W., Wolf, E. R. (1974):** The hidden frontier: ecology and ethnicity in an alpine valley. New York, Academic Press.
- Darovec, D. (2009):** Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.
- Eriksen, T. H. (2002²):** Ethnicity and nationalism. London - Sterling, Va - Pluto Press.
- Hutchinson, J., Smith, A. D. (ur.) (1996):** Introduction. V: Hutchinson, J., Smith, A. D. (ur.): Ethnicity. Oxford - New York, Oxford University Press.

- Klavora, M. (2009):** Dileme duhovnikov v Zgornjem Posočju po drugi svetovni vojni skozi perspektivo tolminskega procesa. *Acta Histriae*, 17, 4. Koper, 757–784.
- Knežević Hočevan, D. (1999):** Družbena razmerja v dolini Zgornje Kolpe. Ljubljana, Založba ZRC.
- Mikolič, V. (2004):** Jezik v zrcalu kultur. Jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v slovenski Istri. Koper, Založba Annales.
- Mikolič, V. (2010):** The relationship between communicative competence and language use in a multicultural environment. The case of Slovene Istria. *Journal of multilingual and multicultural development*, 31, 1. Clevedon, 37–53.
- Pelikan, E. (2009):** Dr. Mihael Toroš – primorski duhovnik med državnimi in cerkvenimi oblastmi. *Acta Histriae*, 17, 4. Koper, 737–756.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe: una storia d'Italia. Torino, Einaudi.
- Rizman, R. (1991):** Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V: Rizman, R. (ur.): Študije o etnonacionalizmu. Ljubljana, Krt, 15–37.
- Rožac Darovec, V. (2005):** Do koder seže spomin. V: Rožac Darovec, V. (ur.): Meje in konfini. Rakitovec, vas kulturnih, družbenih in naravnih prepletanj. Koper, Založba Annales.
- Rutar, S. (2005):** War, Memory and Nation in the Northeastern Adriatic: a contribution to methodology. V: Pirjevec, J. et al. (ur.): Vojna in mir na Primorskem. Koper, Založba Annales. 241–254.
- Sahlins, P. (1989):** Boudaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees. Berkeley - Los Angeles - Oxford, University of California Press.
- Sedmak, M. (2002):** Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri. Koper, Založba Annales.
- Sedmak, M. (2009):** Manjšine in skupinske (etnične) identitete: primerjalna študija slovenske in italijanske manjšine. *Annales Ser. hist. sociol.*, 19, 1. Koper, 205–220.
- Smith, A. D. (1999):** Myths and Memories of the Nation. Oxford - New York, Oxford University Press.
- Verginella, M. (2008):** Il paradigma città / campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multientnico. *Contemporanea*, 11, 4. Bologna, 779–792.
- Vermeulen, H., Govers, C. (ur.) (1996):** The Anthropology of Ethnicity. Beyond Ethnic groups and boundaries. Amsterdam, Het Spinhuis.
- Wilson, T. M., Donnan, H. (ur.) (1998):** Border identities. Nation and state at international frontiers. Cambridge, Cambridge University Press.

MEDITERRANEI E MITTELEUROPEI. CONTRIBUTO ALLO STUDIO DELL'IDEA DI BENESSERE COMMERCIALE A TRIESTE NELL'ULTIMA ETÀ ASBURGICA

Giulio MELLINATO

Università di Milano-Bicocca, Dipartimento di Economia Politica, IT-20126 Milano,
Piazza dell'Ateneo Nuovo 1, Edificio U6
e-mail: giulio.mellinato@unimib.it

SINTESI

A Trieste, negli anni Sessanta dell'Ottocento, l'imminenza dell'apertura del Canale di Suez creò le condizioni per avviare alcune riflessioni sui possibili vantaggi che l'economia locale avrebbe potuto trarre dalla trasformazione del Mediterraneo, da bacino chiuso in mare di transito. L'élite intellettuale locale elaborò sostanzialmente due posizioni: una tendenzialmente retroversa e »legittimista«, riconoscibile in Pietro Kandler, legata alla valorizzazione della continuità istituzionale con il nesso asburgico, ed una seconda più progressista e »mediterranea«, esposta da Pasquale Revoltella, che intendeva avvalersi di tutte le libertà di movimento e le autonomie di cui godeva il ceto commerciale triestino. Da quel momento, la dicotomia tra una visione »continentale« ed una »mediterranea« del destino economico triestino è ricomparsa più volte nelle riflessioni sull'economia e la politica della città, nascondendo ben più concreti interessi ed aspirazioni che percorrevano il composito tessuto sociale cittadino.

Parole chiave: sviluppo economico, rivoluzione dei trasporti, storia marittima, nazionalismo economico, irredentismo, borghesia

THE MEDITERRANEAN AND CENTRAL EUROPEAN. A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON THE IDEA OF COMMERCIAL WELFARE IN TRIESTE IN THE LAST PERIOD OF HABSBURG RULE

ABSTRACT

In the 1860s in Trieste, the imminent opening of the Suez Canal created the conditions for reflection upon the possible advantages of the transformation of the Mediterranean Sea from a closed basin into a transit sea and what this

transformation could bring to the local economy. In general, two perspectives emerged among the local intellectual elite: one that was substantially conservative and »legitimist« and tied to the valorisation of institutional continuity based on the Habsburg nexus, advocated by Pietro Kandler. The second view, more progressivist and »Mediterranean«, advocated by Pasquale Revoltella, aimed at taking advantage of all the liberties of movement and autonomies enjoyed by the Triestine commercial class. Since then, the dichotomy between the »continental« and »Mediterranean« visions of the path that commerce in Trieste should undertake has become recurrent in reflections of the economy and politics in the town, hiding much more concrete interests and aspirations interwoven in the town's intricate social tissue.

Key words: economic development, transport revolution, maritime history, economic nationalism, irredentism, bourgeoisie

Nel 1864 Pietro Kandler e Pasquale Revoltella pubblicarono due scritti di argomento simile, ma dal contenuto molto diverso, esprimendo ottiche e giudizi completamente divergenti a proposito del destino economico di Trieste. Il momento, a cavallo tra il completamento del collegamento ferroviario Vienna-Trieste e l'apertura del Canale di Suez, risultava particolarmente incerto e dinamico: l'occasione era quindi propizia per affrontare una questione fondamentale: quali erano le vere origini della prosperità triestina? Fuor di dubbio che, in prima istanza, la risposta fosse »i commerci«. Ma, ad una analisi più approfondita, si apriva la vera questione: il merito maggiore andava alla struttura istituzionale entro la quale la città era stata inserita, oppure alla dinamica intraprendenza di un ceto mercantile che in gran parte era di recente insediamento, e quindi poco legato alle tradizioni locali, ma pronto a cogliere le occasioni di profitto ovunque si presentassero?

Pietro Kandler,¹ anche per motivi professionali, non poteva che dare il primato alla struttura istituzionale, ma per farlo utilizzava non il linguaggio dell'ufficialità o del lealismo, bensì quello della convenienza, dimostrando implicitamente fin dall'inizio quale fosse l'obiettivo del suo discorso: *»Le origini, l'indole, l'estensione dell'Emporio triestino devono cercarsi, in tutto un complesso di cose, che costituiscono la missione di Trieste, ed i modi; e che hanno loro base nella fisica configurazione di questo seno ultimo dell'Adriatico; [...] nella posizione di Trieste nella grande famiglia austriaca; nel proponimento che è proprio dello Stato intero, il quale è*

¹ Pietro Kandler nacque a Trieste nel 1804. Studiò legge dapprima a Vienna e poi a Pavia, dove si laureò. Iniziò a praticare a Trieste nel 1826, presso lo studio di Domenico Rossetti, con il quale iniziò a collaborare anche nelle ricerche di storia patria. Divenne Procuratore civico nel 1842, alla morte di Rossetti, e conservò tale carica fino alla morte, nel 1871, dedicandosi ad una intensa attività editoriale e di studio.

affidato al governo ed al giudizio del Principe; a guidare il quale niuna cosa giova meglio che la Storia dell'Emporio medesimo, nelle Istituzioni e nelle leggi tutte che devono porsi in concordia, e coadiuvare quel proponimento. [...] Coloro che pensano nascere e durare gli Empori, spontaneamente, come i canneti nei paludi, ed il Commercio che li forma non avere bisogno alcuno di governo, [...] sono a nostro vedere in errore gravissimo» (Kandler, 1864, 1).

Kandler doveva sicuramente difendere una struttura che intercettò in ritardo lo sviluppo economico moderno. Come ha ricordato David Good, ancora *»all'inizio del XIX secolo, l'Impero asburgico era una collezione di economie locali e regionali scarsamente integrate, alcune agganciate più direttamente ad economie esterne piuttosto che l'una con l'altra«* (Good, 1991, 235). Tradizionalmente, Trieste aveva ricoperto il duplice ruolo di avamposto adriatico dell'economia austriaca, ma anche di «piazza» continentale per i numerosi networks commerciali mediterranei che vi avevano insediato propri rappresentanti, spesso orgogliosi della propria origine tanto da farne esplicito riferimento nell'architettura dei propri palazzi (Harlaftis, 1996; Cassis, 2006).

Da questo punto di vista, e limitatamente al livello economico, il potere politico centrale austriaco accettò il fatto che la città di Trieste si sviluppasse sostanzialmente come una realtà autocefala, all'interno della variegata compagine istituzionale asburgica. Deputazione di Borsa, Camera di Commercio e lo stesso Comune-Dieta di Trieste, assieme ad altre importanti istituzioni attive in campo economico (come il Governo Marittimo, ad esempio), avevano ufficialmente il compito di raccordare le istanze locali con i centri politici ed amministrativi viennesi, ma in realtà funzionavano come stanze di compensazione e di autogoverno degli interessi commerciali e finanziari locali (Finzi, Panariti, Panjek, 2003), dal momento che, fino all'abolizione del portofranco integrale (1891) non fu interesse di Vienna intralciare lo sviluppo di un così promettente emporio marittimo, fatta salva la garanzia (più volte riaffermata) di una assoluta fedeltà politica all'Imperatore ed agli altri simboli del nesso asburgico. Fedeltà politica e libertà economica rappresentavano in fondo due facce della stessa medaglia.

Pasquale Revoltella,² invece, anche per le sue ben note vicende personali, impersonava un evidente modello per quella nuova forma di uomo d'affari che le opportunità dell'economia triestina avevano l'ambizione di creare ad ogni generazione (Masau Dan, 1996).

2 Pasquale Revoltella nacque a Venezia nel 1795 e si trasferì a Trieste con la famiglia nel 1797. Iniziò molto presto a collaborare con alcuni commercianti locali, per poi aprire una casa commerciale propria nel 1835. In seguito, fu tra i dirigenti delle Assicurazioni Generali e del Lloyd Triestino, ma cumulò incarichi e responsabilità in numerosissime società ed iniziative commerciali. Fu anche Vicepresidente della Società Internazionale del Canale di Suez. Fu nominato Barone nel 1867 e morì senza eredi due anni dopo.

Nella sua pubblicazione, Revoltella rinnovava enfaticamente il vincolo di fedeltà al nesso asburgico, ricordando però quanto i tempi imponessero cambiamenti profondi nella mentalità di chi si occupava di commercio, ed associando l'idea di progresso, non quella di stabilità, all'illuminata guida dell'Imperatore.³ Ma alle notevoli risorse ed alle favorevoli prospettive non corrispondevano (ancora) risultati significativi: *«A mala pena puossi additare un articolo, che sia fornito dall'Austria al commercio mondiale in copia tale da primeggiare sui mercati esteri, assegnando così all'esportazione austriaca conveniente posto negli scambi tra i due emisferi. Lo stesso commercio all'ingrosso dell'Austria è di puro dettaglio»* (Revoltella, 1864, 5).

Dalla necessità di allargare gli spazi dell'economia asburgica il discorso di Revoltella passava ai legami commerciali su lunga distanza, quindi ai trasporti marittimi ed infine al ruolo di Trieste come fulcro per quella espansione economica così necessaria per non perdere il ritmo dell'accelerazione europea.

Allo Stato spettava il ruolo di promotore, di garante, di regolatore,⁴ all'interno di un'area vasta che proprio in quegli anni stava acquistando consapevolezza della propria identità economica (Agnelli, 2005). In una parola, lo Stato doveva diventare il retroterra per le iniziative economiche private, che sviluppandosi per l'interesse personale avrebbero portato beneficio all'intera struttura della compagine asburgica. Gli uomini d'affari del Litorale erano pronti: *«Crediamo di scorgere la necessità ineluttabile di estendere quanto meglio si possa la produzione nazionale, e ne ravvisiamo il pronto ed efficace mezzo nell'accrescimento del nostro commercio con l'estero,»* in vista del soddisfacimento *«dei più vitali interessi dello stato»* (Revoltella, 1864, 44-45).

La prospettiva esposta da Revoltella mirava a disegnare in primo luogo la sfida delle nuove opportunità, ed assegnava semmai alle istituzioni un ruolo di tutela, mentre l'attenzione era tutta posta alle convenienze economiche ed allo sviluppo di occasioni motivazionali per dar vita a nuovi affari, e generare nuovi imprenditori. Inoltre, la realizzazione della grande impresa del Canale di Suez proprio in quegli anni stava dando l'idea di quanto potente potesse essere il sistema commerciale europeo, tanto da progettare e gestire un'opera per quei tempi ciclopica se presa singolarmente, ma che risultava senz'altro modesta se paragonata al fervore di costruzioni ferroviarie che in quegli stessi anni stava coprendo l'Europa (e non solo) di nuovi collegamenti, molto più economici e veloci rispetto a qualsiasi sistema passato.

3 *«Sotto l'egida di un Monarca, che sta a livello dello spirito del secolo, la patria nostra comune va incontro ad un'era novella di gloria e di grandezza, di prosperità e di generale benessere»* (Revoltella, 1864, 1).

4 *«Se l'Austria vuol coltivare dei rapporti di commercio diretto al di là dell'Oceano, convien incominciare colla stipulazione di trattati commerciali e di navigazione, sostenuti da quella mostra di forza marittima, di cui abbiamo dimostrato l'indispensabilità»* (Revoltella, 1864, 25).

Trieste dal 1857 era il primo porto dell'Adriatico ad essere collegato direttamente con la rete ferroviaria continentale, e la prospettiva della prossima apertura del Canale di Suez rafforzava lo spirito ottimistico legato ad un simile primato tecnologico. Nella sua visione, Revoltella rendeva chiara la percezione di una quantità di risorse ancora disponibili, di affari che aspettavano soltanto di essere conclusi e di uno Stato, quello asburgico, che poteva sperare di incamerare significativi benefici soltanto lasciando liberi i triestini di seguire la propria indole commerciale, occupandosi del minimo di infrastrutture (come la rete consolare) che avrebbe funzionato come supporto all'iniziativa »mediterranea« dei privati.

In fondo, le due prospettive esposte nei volumi del 1864 non potevano essere più diverse. Entrambi gli autori osservavano con attenzione e partecipazione le rilevanti trasformazioni che il piccolo universo triestino stava vivendo nel pieno della »rivoluzione dei trasporti« ed alla vigilia dell'apertura del Canale di Suez. Ma la prospettiva di Kandler era, per così dire, retroversa. Per comprendere lo stato attuale delle cose, egli osservava l'evoluzione passata delle istituzioni e delle regole che avevano tenuto assieme fino ad allora quella strana mescolanza di popoli, interessi commerciali e traffici che era Trieste. Revoltella, invece, guardava al futuro, e nella storia triestina vedeva soprattutto le opportunità e le risorse ancora inesprese che, pienamente dispiagate, avrebbero potuto far finalmente decollare l'emporio.

In realtà, entrambi gli osservatori riuscivano a ricostruire una vivida immagine di Trieste in un'età segnata da importanti cambiamenti nella cornice istituzionale ed economica del suo sviluppo, cogliendone aspetti autentici, ma diversi. A pochi anni dall'unificazione italiana (ovvero della sconfitta austriaca), ed in attesa dell'ormai imminente cambio di ruolo del Mediterraneo, da bacino chiuso ad area di transito, le sorti dell'emporio adriatico degli Asburgo sembravano quantomai aperte, ed in entrambi i casi l'ottica appare ottimistica.

Kandler, per trovare una risposta alla domanda »dove sta andando Trieste,« si rivolgeva al passato, allo sviluppo delle sue istituzioni nel corso del tempo, trovando nella fissità istituzionale una guida non solo per comprendere il passato, ma anche le prevedibili direzioni degli sviluppi futuri. Revoltella, al contrario, guardava convinto ai tempi che stavano per arrivare, ed il suo pensiero era rivolto soprattutto all'organizzazione delle risorse disponibili in vista di quelle che sarebbero state le opportunità che i tempi nuovi stavano preparando. Entrambi gli autori percepivano segnali che indicavano come un vecchio mondo stesse finendo, ma questa loro percezione produceva risultati divergenti allorché si trattava di indicare un atteggiamento da assumere per affrontare i prevedibili profondi cambiamenti che entrambi si aspettavano. Per Kandler il segno distintivo era quello della continuità, per Revoltella invece l'avanzare del nuovo imponeva uno sforzo creativo, per adattare ai tempi soprattutto l'equilibrio tra interessi delle attività economiche e ruolo delle istituzioni pubbliche, a vantaggio delle prime, un po' come stava avvenendo in Gran Bretagna.

Da questo punto di vista, quindi, il problema diventava il rapporto tra interessi economici ed istituzioni dello stato nazionale, all'interno dei particolari contesti nei quali si svolgeva la vicenda: quello triestino, contrassegnato dalle autonomie e franchigie del porto franco, e quello asburgico, con la sua particolare versione polimorfa dell'accentramento e della modernizzazione istituzionale, in un periodo nel quale le principali ambizioni erano ancora territoriali, non marittime (Evans, 2006, 287 e ss.).

L'ottica di Revoltella era inoltre proiettata all'esterno, verso quell'economia marittima internazionale che proprio in quegli anni sembrava essere il principale motore (oltre che l'essenziale veicolo) della crescita europea. Tra il 1800 ed il 1913 il volume del commercio mondiale si moltiplicò per venticinque, con significative accelerazioni proprio negli anni Cinquanta e Settanta (Osterhammel, Petersson, 2005, 66), come premessa e conseguenza di ciò che Revoltella stava osservando nel 1864. Nello stesso periodo, il rapporto tra commercio e produzione mondiale aumentò di 11 volte (Kenwood, Loughheed, 1999, 79), indicando chiaramente come non solo si commerciassero di più, ma come una larga parte della produzione fosse dedicata all'esportazione. Dal punto di vista di Revoltella, quindi, il discorso si poneva in termini semplici: se l'Austria non adottava una politica economica consapevolmente rivolta all'espansione verso l'estero, tutto il sistema produttivo nazionale correva il rischio di perdere un'occasione d'oro per il proprio sviluppo, in anni nei quali l'unificazione tedesca stava ridisegnando la mappa dei rapporti economici nel Centro Europa, a tutto svantaggio del tradizionale predominio asburgico in quell'area (Kenwood, Loughheed, 1999, 65).

In fondo, in quei due testi potremmo ritrovare le tracce di due tendenze interpretative che sarebbero rimaste a lungo divergenti nel giudicare le sorti di Trieste, ed in particolare le fonti del suo benessere. Da una parte una linea »mitteleuropea« e continentale, secondo la quale l'elemento determinante era costituito dal nesso asburgico, dalla stabilità garantita dall'architettura istituzionale dell'Impero e dalle opportunità offerte da un mercato interno relativamente prospero ed in rapida espansione, com'era quello austriaco. Dall'altra, invece, potremmo trovare gli elementi relativi ad un'ottica più »mediterranea« e mercantile, secondo la quale le ragioni della prosperità triestina (passata e, sperabilmente, futura) erano da ricercare nel suo destino marittimo, ovvero nell'essere crocevia di numerosi network commerciali mediterranei che collegavano l'Egeo, il Mar Nero e l'intero Levante ottomano all'Europa, rispetto ai quali l'elemento istituzionale risultava essere una variabile di secondo piano rispetto al gioco dei vantaggi economici.

Evidentemente, nella Trieste dell'epoca entrambi gli elementi convivevano. Ma qui la questione non era tanto costituita dall'affermazione di una prospettiva a scapito dell'altra, quanto piuttosto dalla ricerca di un primato degli interessi rappresentati da una corrente rispetto a quelli dell'altra. Nella città porto franco, che ancora godeva di ampi privilegi, esenzioni e quote di autogoverno, e nella quale la Camera di Com-

mercio e la Borsa rappresentavano anche centri di potere reale, non era cosa di poco conto mettere al centro dell'attenzione una prospettiva piuttosto che un'altra (Millo, 2005). All'interno di questo quadro, Trieste funzionava sia come canale per l'import e l'export, sia come testa pensante dell'intera operazione (fatte salve le implicazioni politico-diplomatiche e militari), con evidenti vantaggi per l'Impero, ma anche per la borghesia commerciale e finanziaria locale (Babudieri, 1965; Panjek, 1986), dentro logiche che all'epoca ancora contemperavano interessi economici locali ed obiettivi politici imperiali. Il problema era costituito dal primato dell'ottica, se »continentale« o »mediterranea«, non dalla scelta tra una o l'altra, almeno ai tempi di Kandler e Revoltella.

Entrambi i discorsi contenevano premesse economiche, per un ragionamento che però diventava politico quando toccava i temi del migliore »ambiente« all'interno del quale garantire il perseguimento dello sviluppo economico triestino: il nesso asburgico dei lealisti oppure l'ingresso in un più grande mercato italiano, com'era l'aspirazione degli irredentisti?

All'inizio del nuovo secolo, negli anni della polemica, un po' tutti gli argomenti vennero usati da entrambe le fazioni (Cattaruzza, 2007, 15-68), ma, in fondo, al di là degli eccessi polemici e propagandistici, forse la stessa pubblicistica dell'età tardo-asburgica può fornirci utili indicazioni per ricentrare il discorso sulle fonti e sugli elementi di sostegno della crescita economica locale. Inestricabilmente connesso con l'abbandono della prospettiva continentale, nella scelta degli irredentisti, c'era anche il rischio di un confronto troppo diretto con un'economia marittima italiana che stava già manovrando per sostituirsi, e non affiancarsi, alla struttura economica triestina. Secondo le fonti utilizzate da Taylor, »*There was a practical aim behind the agitation for Trieste. The shipping firms of Genoa and Venice wished to cut Trieste off from its hinterland and so to divert the Mediterranean trade of central Europe to themselves*« (Taylor, 1957, 547).

Risultava quindi indispensabile, per la borghesia mercantile cittadina, creare le premesse per un discorso economico-politico a vasto raggio, che tutelasse gli interessi locali e nel contempo ne garantisse l'autonomia operativa. Va detto che una crescita così impetuosa produceva grandi opportunità, ma anche grandi problemi, soprattutto per le economie periferiche come quella austriaca. L'accelerata evoluzione economica avrebbe progressivamente coinvolto interessi che Revoltella e Kandler nemmeno immaginavano ai loro tempi. Ma proprio l'eccessivo successo della prospettiva di Revoltella (l'espansione della rete commerciale imperniata su Trieste) finì per segnare il destino, generando una reazione istituzionale che esasperò la prospettiva kandleriana fino a far temere ad alcuni un progressivo inaridimento degli spazi all'interno dei quali poteva ancora esercitarsi l'autogoverno degli interessi commerciali triestini, tanto da far temere la trasformazione della struttura economica della città in una semplice appendice mercantile di Vienna.

Oltre all'interesse commerciale ed alle opportunità istituzionali, una terza dinamica stava infatti prepotentemente influenzando lo sviluppo del destino economico triestino. Recentemente, ci si riferisce sempre più universalmente a questo fenomeno come all' »imperialismo«, accomunando all'interno di questo concetto realtà profondamente diverse. Ciò che conta qui sottolineare è però il fatto che una quota crescente delle risorse affluite a Trieste dal centro dell'Impero negli ultimi decenni dell'800 avevano come scopo non tanto lo sviluppo dell'economia locale in sé intesa, bensì la costituzione di un sistema marittimo fortemente integrato con le ambizioni di espansione oltremare sviluppate dai circoli governativi viennesi (Sondhaus, 1999), in stretto parallelismo con ciò che stavano facendo altre potenze europee, compresa l'Italia.

Anche in seguito a simili sviluppi, alla fine del secolo Trieste era diventata una città molto diversa da quella nella quale viveva Revoltella. Ormai, l'estensione delle funzioni pubbliche e l'ampia burocratizzazione delle stesse attività commerciali, soprattutto dopo che il telegrafo aveva reso molto meno avventuroso ogni tipo di transazione a lunga distanza, avevano »impiegatizzato« l'economia e la società cittadina. Nel descrivere la nuova realtà, Scipio Slataper⁵ poteva riconoscere ancora una volta le due visioni (quella kandleriana alternativa a quella espressa da Revoltella) della prosperità cittadina, assegnando loro però nomi diversi. »[La città] è sbocco dell'interesse tedesco. Deve volere una ferrovia, due ferrovie che l'uniscano con la Germania. E rallegrarsi della merce nutrice del commercio e della gente imbastarditrice del sangue che esse trasportano. È il travaglio delle due nature che cozzano ad annullarsi a vicenda: la commerciale e l'italiana. E Trieste non può strozzare nessuna delle due: è la sua doppia anima: si ucciderebbe. Ogni cosa al commercio necessaria è violazione d'italianità; ciò che ne è vero aumento danneggia quello« (Slataper, 1954, 45).

Ma al di sotto della montante polemica nazionale sono riscontrabili anche ben precise linee di scontro tra interessi diversi. La nuova ventata dello spirito accentratore e »nazionalizzatore«, nell'età dell'imperialismo, aveva infatti investito anche le principali istituzioni dell'autocefalismo economico triestino, interrompendo una linea che fino a quel momento aveva fatto coincidere lo sviluppo economico della città con la crescita delle opportunità di profitto per i suoi ceti dirigenti.

Alla fine del XIX secolo una simile indipendenza economica non poteva più venir tollerata, dal momento che i rapporti con l'esterno (di qualsiasi tipo) erano diventati una delle tematiche più critiche dell'intera politica europea. Inoltre, le capacità di

5 Scipio Slataper nacque a Trieste nel 1888. Trasferitosi a Firenze per motivi di studio, si legò al nucleo di intellettuali che gravitava attorno alla rivista *La Voce* fondata da Giuseppe Prezzolini. Su quella rivista pubblicò numerosi articoli nei quali presentava al pubblico italiano il variegato panorama culturale della Venezia Giulia. Fu volontario nell'esercito italiano durante la prima guerra mondiale, e morì in combattimento nel dicembre del 1915.

proiezione marittima di uno Stato avevano assunto un'importanza centrale nella definizione dello status relativo delle grandi potenze, rendendo anche la flotta mercantile (in quanto militarizzabile in ogni momento, secondo la legge austriaca) una componente non secondaria della politica di potenza dell'Impero asburgico. Inoltre, l'area d'azione economica triestina stava diventando uno dei teatri chiave della politica estera asburgica (Bridge, 1996).

All'interno di una simile prospettiva, a cavallo tra '800 e '900 decisioni governative bloccarono molti dei canali di autopromozione della borghesia locale, ed iniziarono ad arrivare da Vienna non solo indicazioni e prospettive, ma anche persone e incarichi di responsabilità affidati direttamente dal centro, bypassando completamente i circuiti locali. Il caso del Lloyd austriaco appare significativo. Fondato da assicuratori e da commercianti i cui interessi erano fortemente radicati in città, negli ultimi decenni del secolo visse uno sviluppo significativo che si accompagnò ad una progressiva articolazione della sua struttura interna, fino ad utilizzare ai propri vertici figure professionali relativamente poco presenti sulla piazza triestina, come l'amministratore-manager (responsabile ma non proprietario di quote del capitale) oppure il dirigente tecnico.

Lentamente, oltre alla struttura interna si modificò anche la funzione internazionale del Lloyd austriaco, che soprattutto nelle sue filiali del Mediterraneo orientale finiva con lo svolgere funzioni paradiploatiche, diventando quasi una struttura sussidiaria alla rete di ambasciate e consolati (Stefani, Astori, 1938). A partire dal 1891, con il rinnovo delle convenzioni grazie alle quali il Lloyd esercitava le linee sovvenzionate dallo Stato, vennero introdotti alcuni elementi che progressivamente limitarono tanto l'autonomia, quanto soprattutto la «triestinità» della Compagnia di navigazione. La nomina del Presidente della società fu riservata all'Imperatore, numerosi Consiglieri d'Amministrazione vennero nominati tra i vertici militari di più stretta osservanza asburgica ed infine, dal 1906, i Consigli d'Amministrazione e le Assemblee dei soci si tennero a Vienna, lasciando agli uffici di Trieste soltanto la responsabilità tecnica nella gestione degli affari.

Fu in questo periodo che riprese corpo e vigore l'idea che l'economia triestina potesse sopravvivere anche senza l'Austria. Si trattava di una ripresa della prospettiva mediterranea, ma in questo caso la politica (l'irredentismo) prevaleva decisamente sulla economia, e la prospettiva mediterranea serviva per avvalorare l'ipotesi di un inedito (dal punto di vista economico) legame con l'Italia, piuttosto che l'autonomismo cittadino.

Il ragionamento era piuttosto semplice: in fondo, Trieste era l'unico porto dell'alto Adriatico pienamente funzionante, secondo una citata frase di Bismark (Taylor, 1954, 263), nonostante il (relativo) sviluppo di Fiume e la presenza di Venezia. L'interscambio con l'oltremare dell'intera Europa centrale avrebbe dovuto necessariamente passare per Trieste, si pensava, qualsiasi fossero le condizioni politiche,

perché le condizioni geografiche da sole sarebbero state sufficienti ad indicare una direzione precisa per quei traffici.

In realtà, una simile ottica era soltanto apparentemente rivolta al futuro, mentre la questione vera nasceva soprattutto dalla percezione di una progressiva perdita. Non si trattava certo di una perdita di benessere, dal momento che tutti gli indicatori dimostrano come l'economia triestina fosse in piena espansione. Piuttosto, si trattava di una perdita relativa, di una dequalificazione rispetto alle aspettative di avanzamento di status e di opportunità che la borghesia triestina aveva maturato negli anni iniziali della «rivoluzione dei trasporti».

In Europa, il nazionalismo economico si è ripresentato più volte nell'età contemporanea, con caratteristiche sempre simili: un'immagine dell'economia come un gioco a somma zero (se io guadagno, qualcun altro deve perdere), usata per legittimare atteggiamenti prevaricatori; l'idea che lo Stato debba avere un compito primario nel difendere, quando non nell'appoggiare e sostenere, le iniziative economiche dei singoli, in vista di una futura (ed ipotetica) redistribuzione dei benefici ottenuti; la convinzione di poter superare le incertezze e le ambiguità proprie di ogni età di transizione appoggiando soluzioni politiche che si presentano come forti e tendenzialmente autoritarie (Baughn, Yaprak, 1996).

In realtà, negli anni successivi all'abolizione del porto franco integrale, lo Stato austriaco fu più che generoso nel sostenere lo sviluppo economico triestino (Mellinato, 2005), ma mancò nel trasmettere alla borghesia triestina quelle sicurezze sul proprio ruolo che la stessa espansione della città e della sua economia (con l'arrivo di quote crescenti di popolazione dall'interno dell'Impero) stavano mettendo in crisi. L'evoluzione delle attitudini individuali fu incanalata anche da alcuni significativi contributi intellettuali, che fornirono materiali a sostegno di una prospettiva sostanzialmente anticontinentale del destino economico triestino, fondata su un complesso di ragionamenti volti ad irrobustire il ruolo del legame nazionale (nel senso linguistico del termine), l'orgoglio, e migliori opportunità per il futuro ed un senso di superiorità insoddisfatta, secondo uno schema all'epoca diffuso in Europa (Dekker, Malova, Hoogendoorn, 2003). Secondo Mario Alberti era l'area mediterranea, attraverso l'Italia, che avrebbe garantito la prosperità di Trieste e dei triestini (soprattutto a quelli di nazionalità italiana), proiettandosi all'interno del continente con le sue reti mercantili e le sue iniziative economiche.⁶ Nelle parole di Alberti *«Trieste deve la sua fortuna economica alla sua felice posizione geografica ed alle sagaci attitudini mercantili dei suoi commercianti»* (Alberti, 1916, 19). Nel suo ragionamento, Alberti partiva dalla costruzione della legittimità (storica e culturale) e della razionalità (economica) della prospettiva italo-mediterranea, per poi costruire le

6 *«Se l'avvenire di Trieste è intimamente legato alla soluzione integrale del problema adriatico, nessun motivo d'ordine economico associa invece le sorti di Trieste con quelle dell'Austria. La fortuna di Trieste è una funzione dell'Adriatico italiano, ma è indipendente dall'Austria»* (Alberti, 1916, 17).

premesse intellettuali ad una sorta di doveroso egoismo collettivo, da indirizzare verso le istanze irredentiste delle quali era fautore ed in parte anche artefice (Sapelli, 1990, 18-23).

Al di sotto della propaganda, però, sono riconoscibili elementi di ragionamenti più profondi, che illuminano sulla reale distribuzione degli interessi in campo. *«Poiché, con l'annessione di Trieste e di Fiume, l'Italia non solo avrà nelle sue mani tutte le fila delle grandi correnti economiche tra il basso centro d'Europa, il bacino Mediterraneo e l'Estremo Oriente, ma sarà altresì padrona di uno dei più meravigliosi strumenti atti a tradurre in efficace penetrazione positiva il bisogno di espansione mondiale delle produzioni italiane»* (Alberti, 1916, 107).

Il sistema economico-commerciale triestino, infatti, aveva assoluta necessità di espandersi per assicurarsi sufficienti margini di profitto dalle attività di intermediazione, rese continuamente più efficienti dallo sviluppo tecnologico ed organizzativo (Shah Mohammed, Williamson, 2004; Estevadeordal, Frantz, Taylor, 2002). La scelta dell'Italia, paese più arretrato dell'Austria e quindi portatore di maggiori margini di sviluppo, rispondeva a questa esigenza, fondamentale soprattutto per la piccola-media borghesia degli uffici e della burocrazia, molto più che alle prospettive di sviluppo generale dell'emporio cui era interessata l'élite (Valdevit, 2004, 10 e ss.). Era da questi strati della società che si sviluppavano le paure più cupe per l'avvenire di una Trieste che si voleva credere troppo sottomessa agli interessi della parte continentale dell'Impero,⁷ e per questo incapace di valorizzare interamente le proprie potenzialità.

La produttività dei trasporti marittimi era in crescita costante da quasi mezzo secolo (più o meno proprio gli anni di Revoltella e Kandler) (Finlay, O'Rourke, 2003, 35-37; Pamuk, Williamson, 2000), e quindi ogni imprenditore interessato nei trasporti marittimi doveva incessantemente aumentare il volume d'affari, se voleva mantenere stabile il reddito. In più, Trieste era una città ormai abituata all'espansione. Anzi, la stessa Camera di Commercio aveva alimentato ottimistiche previsioni sulle future potenzialità dell'emporio adriatico ancora alla vigilia della guerra (Moscheni, 1910).

In questo senso, ogni timore per una possibile intromissione esterna nel delicato meccanismo triestino poteva venir sfruttata per aumentare il senso d'insicurezza già insito nella transizione in corso. Un'espressione ancora più limpida del pensiero di Alberti si trova in un suo piccolo pamphlet del 1915 dedicato fin dal titolo all'analisi degli spazi marittimi. Nel caso di una vittoria dell'Austria nella Grande guerra,

⁷ In occasione dell'abolizione delle esenzioni doganali estese a tutta la città, il 16 luglio 1891 *L'Indipendente* scriveva: *«Oggi l'ultimo filo di speranza s'è spezzato e Trieste piomba nella grande voragine oscura in fondo a cui si agita la spaventosa potenza dell'ignoto. Nella storia di Trieste, che ha tante pagine di gloria e di sventura, la data d'oggi resterà indissolubilmente legata alla memoria di un grande disastro cittadino»* (Piemontese, 1961, 64).

«Trieste slavizzata diventerebbe il centro irradiatore degli scambi commerciali con i Balcani e con ciò di influenze jugo-slave austriache in quei paesi» (Alberti, 1915, 10-11). Era la materializzazione della prospettiva continentale, nella quale Trieste perdeva la sua autonomia »mediterranea« all'interno dell'Impero e veniva assorbita completamente dalle logiche continentali. »Con opportuni congegni di tariffe, l'Austria-Ungheria, disponendo della ferrovia Danubio-Adriatico, potrebbe monopolizzare tutte le correnti di traffico balcaniche che correranno nell'Adriatico, incanalandole verso i suoi porti [sic] in breve ora slavizzati di Trieste e di Fiume, con gran pregiudizio dell'Italia, il cui commercio sarebbe così tagliato fuori« (Alberti, 1915, 10-11).

Mario Alberti, già segretario della Camera di Commercio di Trieste, certamente conosceva il pericolo di una colonizzazione da parte del capitale italiano, anche se da una parte le esigenze propagandistiche, dall'altra la sicurezza nell'insostituibilità della funzione »mediterranea« di Trieste gli facevano ritenere impensabile un crollo delle solide barriere che reggevano l'autonomia economica triestina. Ancor più incrollabili erano le certezze espresse da Ruggero Timeus,⁸ secondo il quale la differenziazione rispetto alle istanze continentali era vitale per la sopravvivenza della Trieste mercantile ed italiana. Ecco comparire l'ultimo elemento della parabola: l'impossibilità, per i nuovi portavoce della borghesia triestina, di accettare la prospettiva continentale, a causa dell'aumento di peso specifico che all'interno di quella direttrice aveva ormai acquisito l'elemento slavo, soprattutto all'interno delle ultime evoluzioni del nesso asburgico. »Il trialismo non può rinunciare assolutamente a Trieste, perché senza Trieste mancherebbe dell'unico grande sbocco sull'Adriatico e dell'unico centro economico che in generale può possedere e che forse mai potrebbe avere. Una volta poi unita Trieste allo Stato trialistico, la sua completa slavizzazione sarebbe sicura e rapida« (Fauro, 1965, 121).

Ecco gli ultimi elementi di un quadro ormai completamente in bianco e nero: noi o loro, la rovina oppure il riscatto, non importa se a spese dell'altro perché queste sarebbero le regole di un gioco ineluttabile, il gioco a somma zero del nazionalismo economico. Il piccolo (ma politicamente influente) mondo degli impiegati pubblici e privati, della piccola borghesia delle professioni e degli affari era pronto ad accogliere un discorso che lo tutelasse dai più immediati problemi quotidiani. Questi »ceti impiegatizi minori, assillati dalla concorrenza degli impiegati provenienti da altre province dell'impero (più dotati generalmente dal punto di vista delle conoscenze linguistiche), o dalla psicosi della slavizzazione della città« (Privitera, 1983, 53-54) non esitarono ad abbracciare non solo una prospettiva mediterranea, ma

⁸ Ruggero Timeus (noto anche come Fauro) nacque a Trieste nel 1892, e fu un attivo irredentista. Scrisse su *L'idea nazionale* e nel 1914 pubblicò una monografia, *Trieste*, che ebbe ampia diffusione in Italia. Si presentava come un paladino della difesa dell'italianità della Venezia Giulia minacciata dallo slavismo. Si arruolò volontario nella prima guerra mondiale e morì in combattimento, nel 1915.

un'intera impostazione anticontinentale del destino economico della città, confidando che posizione geografica ed infrastrutture commerciali da sole fossero sufficienti per garantire redditi e benessere.

L'ampliamento della sfera economica italiana, poi, avrebbe portato quel surplus di dinamicità espansiva che serviva per mantenere elevata la redditività dell'economia marittima triestina, riservando una posizione privilegiata agli italiani nella redistribuzione delle risorse, anche se in questo caso era più complesso formulare previsioni concrete e credibili, mentre più facile risultava il ricorso all'immaginazione speranzosa,⁹ all'interno di un ambiente già abituato a creare e consumare miti legittimanti (Negrelli, 2002, 1350-1360).

Contro tutto questo si levò la voce, solitaria ed ammonitrice, di Angelo Vivante.¹⁰ Nei suoi scritti, la consapevolezza che l'esasperazione della contraddizione tra l'anima mediterranea e quella continentale di Trieste avrebbe portato entrambe ad un punto morto era più che evidente. Anzi, già prima della pubblicazione di *Irredentismo adriatico*, in un articolo su *La Voce* del dicembre 1910, affermava con decisione: «*Che Trieste, per ragion di interessi, sia legata a paesi slavi e tedeschi assai più che ad italiani è risaputo dai pochissimi che costì sanno alcunché delle terre irredente, 'vi è dunque un 'destino economico straniero di Trieste epperò di tutta la Giulia che le è inseparabilmente congiunta.' Questa è per lui la realtà che sta dietro ad ogni 'volata retorico-sentimentale'*» (Daneo, 1988, 39).

Secondo Elio Apih, ancora nel 1984, «*la situazione attuale del porto di Trieste dimostra che le deduzioni del Vivante sull'importanza dei privilegi austriaci erano fondate*» (Apih, 1984, XI), ma ai tempi nei quali Vivante scriveva la ricerca del fondamento, vero o presunto, del destino economico della capitale marittima dell'Adriatico asburgico doveva essere svolta attraverso una dialettica articolata, ed un serrato confronto tra documenti e statistiche di varia provenienza.

Non a caso, la prospettiva di Vivante iniziava ad articolarsi proprio facendo riferimento ad un orizzonte culturale molto vicino a quello espresso da Revoltella ai suoi tempi: «*Il ceto mercantile triestino, con la sua consueta psicologia, argomenta[va] così: tutto ciò che ci unisce di più alla Germania, allarga il nostro hinterland, giova quindi ai nostri affari. Andiamo a Francoforte a farvi, magari, i patrioti*

9 «*Con l'Italia noi saremo i veri uomini, gli uomini completi che danno il loro lavoro e la loro intelligenza all'opera comune per la grandezza della Patria; quello che sarà creato da noi e quello che sarà pensato farà parte di una grande creazione e di un grande pensiero; il nostro spirito contribuirà a creare le nostre leggi e le nostre leggi fisseranno i nostri destini*» (Fauro, 1965, 213).

10 Angelo Vivante, nato a Trieste nel 1869, apparteneva per nascita a quel ceto borghese commerciale mitteleuropeo che in quegli anni era al centro dell'espansione economica triestina. Laureatosi in legge a Bologna, si avvicinò agli ambienti de *La Voce* presso le cui edizioni avrebbe pubblicato il suo *Irredentismo Adriatico*, nel 1912. Nel frattempo, si era avvicinato al socialismo. Fu direttore del quotidiano *Il Lavoratore*, perseguendo una linea internazionalista e non interventista. Morì suicida dopo l'ingresso in guerra dell'Italia, nel 1915.

tedeschi» (Vivante, 1945, 39). Quella simmetria tra fedeltà politica ed allargamento del circuito d'affari si interruppe allorquando il gruppo dei beneficiari si allargò fino ad articolarsi in sottogruppi nazionali, sviluppando tendenze poco collaborative, che iniziarono a perseguire anche obiettivi diversi dal semplice sviluppo delle occasioni di profitto.¹¹ Dalle aspirazioni nazionali dei singoli alla ridefinizione degli spazi economici il passo, secondo Vivante, fu breve: *«Concezione economica nella quale campeggia anche una concezione politica: la futura Slavia, cioè un corpo auto-politico jugoslavo, destinato presto o tardi a formarsi e gravitante su Trieste, suo porto naturale»* (Vivante, 1945, 135-136).

Nell'altro campo, l'aspirazione all'unificazione italiana si appoggiava su potenti, ma molte volte celate, motivazioni sociali e politiche, mentre le assai propagandate motivazioni economiche erano del tutto inconsistenti. *«Oggi, la posizione commerciale dell'Italia a Trieste ha tutt'altro carattere. Trieste non è più un mercato italiano che potrebbe guadagnare d'intensità con l'annessione politica e la conseguente caduta delle barriere doganali. [...] Ma domani, perduta Trieste e comunque diminuita l'importanza dell'Adriatico per l'organizzazione o le organizzazioni dei popoli abitanti nel retroterra della Giulia, basterebbe che lo Stato o gli Stati padroni del 'hinterland' facessero una politica fluviale, disinteressandosi dell'Adriatico per veder esulare da questo, la corrente più larga e redditizia dei suoi traffici [...] Ciò si verificherebbe in qualunque regime politico: tanto se l'Austria attuale si sfasciasse per rientrare in altre unità statali [...] quanto si componesse per conto proprio in forma diversa dall'attuale»* (Vivante, 1945, 219; 230-231).

Vivante aveva quindi correttamente individuato non solo l'inconsistenza dei discorsi del nuovo irredentismo *«imperialista»*, ma ne aveva anche colto le interne pulsioni suicide. Una economia fatta di scambi e di relazioni, come quella gravitante su Trieste, non poteva sperare di sopravvivere trasformandosi nel monopolio di una componente a scapito delle altre. Inoltre, la funzione svolta dallo Stato asburgico non poteva venir esclusa dai ragionamenti riguardanti lo sviluppo economico di Trieste senza lasciare un vuoto significativo, soprattutto con riferimento a ciò che era stato fatto nei decenni a cavallo dei due secoli (Jangakis, 1923, 71-78).

Gli anni successivi alla Grande guerra avrebbero dimostrato quanto fossero ipotetiche (e sostanzialmente illusorie) le linee di ragionamento sulla natura del benessere economico di Trieste basate sul primato del più forte sul più debole. Ma quanto quelle riflessioni, benché fondate su principi così fragili, siano state usate per

11 *«Nella Giulia si è andato lungamente svolgendo un fenomeno demografico spiegabile dall'incrocio di due nazioni, l'una a economia e quindi a civiltà superiore, aggruppata nelle città, l'altra attaccata alla zolla e dispersa nelle campagne; la prima ha tenuto assopita e poi ha in parte assimilato la seconda, finché questa, sotto l'influsso di molteplici e complessi fattori, ho incominciato a reagire contro l'assimilazione e a scuotersi dall'assopimento. Lotta nazionale della Giulia vuol dire dunque, nel suo fondo, lotta per continuare o troncare questi due processi, attraverso i quali si è mantenuta e in gran parte si mantiene ancora, la prevalenza degli italiani sugli slavi»* (Vivante, 1945, 132).

condizionare la mentalità e la prassi politica nella Venezia Giulia, e quali risultati concreti siano stati raggiunti partendo da quelle premesse, è argomento che ancora attende di essere pienamente indagato.

SREDOZEMSKI IN SREDNJEEVROPSKI. PRISPEVEK K ŠTUDIJI
PREDSTAVE O TRGOVINSKEM BLAGOSTANJU V TRSTU
OB KONCU OBDOBJA HABSBURŽANOV

Giulio MELLINATO

Univerza Milano-Bicocca, Oddelek za politično ekonomijo, IT-20126 Milano,
Piazza dell'Ateneo Nuovo 1, Edificio U6
e-mail: giulio.mellinato@unimib.it

POVZETEK

Leta 1884 sta v Trstu sočasno izšli dve knjigi s podobno vsebino, kar pa ni bilo golo naključje. To so bila leta zaključnih del na Sueškem prekopu in celotno mestno gospodarsko tkivo je poskušalo ugotoviti, na kakšen način bi bilo mogoče odpiranje novih sredozemskih pomorskih poti spremeniti v trgovsko prednost.

Pietro Kandler je v delu Emporio e porto franco di Trieste predstavil svoje videnje razcveta Trsta, ki je po njegovem mnenju temeljilo na povezavi (ekonomski, zlasti pa politični) z avstro-ogrskim cesarstvom, s čimer je implicitno ponudil razlago, po kateri je mestu gospodarsko blaginjo zagotavljal njegov institucionalni položaj. Nasprotno pa je v svojem delu La compartecipazione dell'Austria al commercio mondiale Pasquale Revoltella poudarjal ustvarjalno genialnost Tržačanov, ki so sicer priznavali visoko cesarsko gospostvo, a so bili toliko bolj podjetni in gospodarsko učinkoviti, kolikor bolj so ostajali neodvisni od osrednje politične oblasti, kar pa je prinašalo koristi celotnemu avstrijskemu gospodarstvu.

Ključna predstavnika tržaških vodilnih krogov sta dejansko ponujala dve komplementarni predstavi v zvezi z izvorom tržaškega blagostanja: za Kandlerja je bila najboljša »celinska« perspektiva, saj je Trst predstavljal južno pot, izhod za habsburško gospodarstvo (a tudi za politiko in državne strukture), medtem ko je bila za Revoltello prevladujoča predvsem navezava na pomorske in balkanske trgovske mreže, katerim so tržaške posebne pravice in avtonomnost ponujale primernejše zaledje od drugih okolij pri opravljanju posredniških dejavnosti. S te plati je Revoltella izražal bolj »sredozemski« pristop pri izvoru tržaške blaginje kot tudi pri pričakovanjih v zvezi z razvojem mesta, neodvisnega od centralističnih teženj Dunaja.

Tako dihotomična diferenciacija gospodarske usode Trsta in celotne Julijske krajine se je zopet pojavila za časa iredentizma, a takrat so bili vzroki povsem drugačni od razlogov, iz katerih se je rodila. Vprašanje v zvezi z najprimernejšim

okoljem za ohranitev tržaškega blagostanja se je pojavilo ob razpravi o načinu prekinitve povezav z Avstrijo in o bolj ali manj problematični vključitvi tržaškega pomorskega gospodarstva v italijansko ekonomijo. Pod površinsko ravno nizanja dejstev pa je mogoče prepoznati izključno notranje elemente nove tržaške družbe, ki se je konec devetnajstega stoletja porodila iz birokratskega razcveta javnih in zasebnih dejavnosti. V malomeščanskih in meščanskih krogih je bila dialektika med celinsko in sredozemsko perspektivo predhodnica in napoved radikalizacije nacionalnih naspotij, zaradi katerih je usahnil dinamični utrip celotnega krajevnega meščanstva.

Ključne besede: gospodarski razvoj, revolucija v transportu, pomorska zgodovina, ekonomski nacionalizem, iredentizem, meščanstvo

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Alberti, M. (1915):** Adriatico e Mediterraneo. Milano, Rava & C. Editori.
- Alberti, M. (1916):** Trieste e la sua fisiologia economica. Roma, Associazione fra le società italiane per azioni.
- Fauro, R. (1965):** Trieste. Trieste, La Editoriale Libreria.
- Jangakis, C. G. (1923):** Le port de Trieste avant et après la dissolution de la monarchie austro-hongroise. Lausanne - Genève, Université de Lausanne.
- Kandler, P. (1864):** Emporio e porto franco di Trieste. Trieste, Tipografia del Lloyd Austriaco.
- Moscheni, A. (1910):** Appunti sul porto di Genova. Trieste, Camera di commercio e d'industria.
- Revoltella, P. (1864):** La compartecipazione dell'Austria al commercio mondiale. Trieste, Tipografia del Lloyd Austriaco.
- Slataper, S. (1954):** Scritti politici. A cura di Giani Stuparich. Milano, Arnoldo Mondadori.
- Vivante, A. (1945):** Iredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. S. l., Casa editrice Giulia.
- Agnelli, A. (2005):** La genesi dell'idea di Mitteleuropa. Trieste, Mgs Press.
- Apih, E. (1984):** Prefazione dell'Editore. In: Vivante, A.: Iredentismo adriatico. Trieste, Italo Svevo - Dedolibri, V–XII.
- Babudieri, F. (1965):** I porti di Trieste e della Regione Giulia dal 1815 al 1918. Archivio economico dell'Unificazione italiana. Roma -Torino, Ilte.
- Baughn, C. C., Yaprak, A. (1996):** Economic Nationalism. Conceptual and Empirical Development. Political Psychology, 17, 4. Cambridge, 759–778.

- Bridge, F. R. (1996):** The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900-18. In: Kent, M. (ed.): The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. London, Frank Cass, 31-49.
- Cassis, Y. (2006):** Capitals of Capital. A History of International Financial Centres, 1780-2005. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cattaruzza, M. (2007):** L'Italia e il confine orientale 1866-2006. Bologna, il Mulino.
- Daneo, C. (1988):** Il fantasma di Angelo Vivante. Udine, Cooperativa il Campo - Ifsml.
- Dekker, H., Malova, D., Hoogendoorn, S. (2003):** Nationalism and Its Explanations. Political Psychology, 24, 2. Cambridge, 345-376.
- Estevadeordal, A., Frantz, B., Taylor, A. M. (2002):** The rise and fall of world trade, 1870-1939. National Bureau of Economic Research working paper n. 9318.
- Evans, R. J. W. (2006):** Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683-1867. Oxford, Oxford University Press.
- Finlay, R., O'Rourke, K. (2003):** Commodity Market Integration 1500-2000. In: Bordo, M. D., Taylor, A. M., Williamson, J. G. (eds.): Globalization in Historical Perspective. Chicago, University of Chicago Press, 13-62.
- Finzi, R., Panariti, L., Panjek, G. (eds.) (2003):** Storia economica e sociale di Trieste. Volume II. La città dei traffici 1719-1918. Trieste, Lint.
- Good, D. F. (1991):** Austria-Hungary. In: Sylla, R., Toniolo G. (eds.): Patterns of European industrialization. The nineteenth century. London, Routledge, 218-247.
- Harlaftis, G. (1996):** A History of Greek-owned Shipping. The making of an international tramp fleet, 1830 to the present day. London - New York, Routledge.
- Kenwood, A. G., Lougheed, A. L. (1999⁴):** The Growth of the International Economy. London, Routledge.
- Masau Dan, M. (ed.) (1996):** Pasquale Revoltella, 1795-1869. Sogno e consapevolezza del cosmopolitismo triestino. Tavagnacco, ed. Comune di Trieste.
- Mellinato, G. (2005):** L'economia triestina al tempo della »Rivoluzione dei Trasporti« (1891-1914). In: Aa. Vv.: Il Palazzo della Borsa Vecchia a Trieste tra arte e storia. Trieste, Mgs Press - Cciaa, 289-315.
- Millo, A. (2005):** Dalle origini all'abolizione del porto franco (1850-1891). In: Aa. Vv.: Il Palazzo della Borsa Vecchia a Trieste tra arte e storia. Trieste, Mgs Press - Cciaa, 269-288.
- Negrelli, G. (2002):** Trieste nel mito. In: Finzi, R., Magris, C., Miccoli, G. (eds.): Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia. Vol. II. Torino, Einaudi, 1338-1370.
- Osterhammel, J., Petersson, N. P. (2005):** Storia della globalizzazione. Bologna, il Mulino.

- Pamuk, S., Williamson, J. G. (eds.) (2000):** The Mediterranean response to globalization before 1950. London - New York, Routledge.
- Panjek, G. (1986):** La storiografia marittima su Trieste negli ultimi quarant'anni (secoli XVI-XIX). In: Di Vittorio, A. (ed.): Tendenze e orientamenti della storiografia marittima contemporanea. Gli Stati italiani e la Repubblica di Ragusa (secoli XIV-XIX). Napoli, Pironti, 175-234.
- Piemontese, G. (1961):** Il movimento operaio a Trieste dalle origini alla fine della prima guerra mondiale. Udine, Del Bianco.
- Privitera, P. (1983):** Ruggero Timeus - Fauro, »profeta« del fascismo. Qualestoria, 11, 2. Trieste, 47-54.
- Sapelli, G. (1990):** Trieste italiana. Mito e destino economico. Milano, Franco Angeli.
- Shah Mohammed, S. I., Williamson, J. G. (2004):** Freight rates and productivity gains in British tramp shipping 1869-1950. Explorations in Economic History, 41. New York, 172-203.
- Sondhaus, L. (1999):** The Naval Policy of Austria-Hungary 1867-1918. Navalism, Industrial Development and the Politics of Dualism. West Lafayette, Purdue University Press.
- Stefani, G., Astori, B. (1938):** Il Lloyd triestino. Contributo alla storia italiana della navigazione marittima. Verona, A. Mondadori.
- Taylor, A. J. P. (1954):** The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918. Oxford, Clarendon Press.
- Valdevit, G. (2004):** Trieste. Storia di una periferia insicura. Milano, Bruno Mondadori.

LABOR AND COMMUNISM IN YUGOSLAVIA AND ITALY.
TRIESTE AND THE NORTHEASTERN ADRIATIC DURING
THE COLD WAR (1945–1975). A CONTRIBUTION
TO THE RENEWAL OF WORKERS' HISTORY

Sabine RUTAR

Südost-Institut, D-93047 Regensburg, Landshuter Str. 4
e-mail: rutar@suedost-institut.de

ABSTRACT

The article outlines research perspectives in the realm of labor history, a field that has lain idle for much of the past two decades. It sketches out potentials for methodological innovation, taking the northeastern Adriatic, and specifically the harbor and port cities of Trieste, Monfalcone, Koper, and Rijeka, as a case in point. The author points at the benefits of writing of the history of communism as social and cultural history, that is as a history focusing both on agency and on discourse analysis. In terms of agency, she focuses on the constitution of workers' milieus in the dockyards and harbors of the mentioned cities, after 1945 all of them multiethnic, two in Italy, two in Yugoslavia. The potentials of discourse analysis are shown through the topic of Yugoslav self-management – the Titoist economic model proved fascinating both to the other communist societies and the Left in the West. Hence, the topic offers a linkage between studying the communist movements in the West and the communist authority of state socialisms.

Key words: Communism, labor history, contemporary history, northeastern Adriatic, port cities, workers' milieus, methodology, agency, discourse analysis, Yugoslav self-management

LAVORO E COMUNISMO IN JUGOSLAVIA E IN ITALIA.
TRIESTE E L'ADRIATICO NORDORIENTALE DURANTE LA GUERRA
FREDDA (1945–1975). UN CONTRIBUTO AL RINNOVAMENTO
DELLA STORIA DEL LAVORO

SINTESI

L'articolo tratteggia le prospettive di ricerca che si offrono alla storia del lavoro, campo che per ben più di due decenni non ha prodotto risultati rilevanti. Nel de-

lineare i potenziali forniti dall'innovazione metodologica, si sofferma sul caso dell'Adriatico nordorientale e, nello specifico, sui porti e sulle città portuali di Trieste, Monfalcone, Capodistria e Fiume. L'autrice si approccia alla storia del comunismo in un'ottica sociale e culturale, focalizzata sia sulla categoria di esperienza (agency) che sull'analisi del discorso. A fronte dell'agency, l'articolo si focalizza sulla costruzione dei milieus operai nei cantieri navali e porti delle città menzionate, dopo il 1945 tutte quante multiethniche, site due in Italia e due in Jugoslavia. I potenziali dell'analisi del discorso sono mostrati attraverso il tema dell'autogestione jugoslava – il modello economico titoista si è rivelato affascinante sia per altre società comuniste che per la Sinistra in Occidente. Il tema pone pertanto in collegamento lo studio dei movimenti comunisti occidentali e l'autorità comunista dei socialismi di stato.

Parole chiave: comunismo, storia del lavoro, storia contemporanea, Adriatico nordorientale, città portuali, milieus operai, metodologia, esperienza (agency), analisi del discorso, autogestione jugoslava

The following essay attempts to sketch the potential for a renewed history of labor, workers, and labor movements, taking Northeastern Adriatic port cities as prospective cases in point. The location of the study at an intersection between East and West allows it to suggest that labor history be reappraised as a genuine and comprehensive European history. The Yugoslav Communist model, which was also considered as a model by the West European Left, represents a particularly rich instance of entanglement.

The present inquiry stretches from the new constitution of state and society after 1945 to the »watershed« (Hobsbawm, 2009, 285) of the Cold War in the 1970s, which in the northeastern Adriatic coincided with the final legal determination of the postwar border between Italy and Yugoslavia in the Treaty of Osimo in 1975. The prospective methodological approach to the envisioned case studies – Monfalcone, Trieste, and Muggia in Italy, as well as Koper (Slovenia) and Rijeka (Croatia) in Yugoslavia – considers port and harbor cities that were distinguished in their multiethnic character and which were located only kilometers apart from one another. Koper and Rijeka each played a specific role in the promotion of industrialization in Communist Yugoslavia: the port of Koper represented one of the most important emerging Slovene industrialization projects, and the port of Rijeka, which was almost entirely destroyed during the Second World War, was the largest traditional port in the eastern Adriatic after Trieste. The modernization efforts in both cities were ideologically implemented, particularly in light of their rivalry with Trieste; while the city remained under Italian control, the

Yugoslav Communists had raised claims to it.¹ Even the leaders of the Italian Communist Party (*Partito Comunista Italiano*, PCI), above all Palmiro Togliatti, first spoke out clearly against the incorporation of the Julian March into Yugoslavia in the course of the »40 Days« of Yugoslav control over Trieste in May/June 1945. After 1948, the Italian communists remained aligned with Stalin, which in the Yugoslav-controlled portion of the border zone created a new set of circumstances that encouraged emigration to the Italian-controlled area and to Italy: Communists who disapproved of Tito's policies after his break with Stalin found themselves under threat. With the division of the region from 1945 to 1947 into Zones A and B under Allied and Yugoslav administration, respectively, a de facto border was drawn that was subsequently changed several times more and finally legitimated by the London Memorandum of 1954 and officialized by the Treaty of Osimo of 1975.

At the beginning of May 1945, Trieste, Gorizia, and Monfalcone, as well as the surrounding hinterlands, were liberated by Yugoslav troops; one day later Allied troops arrived in the region. The Germans had occupied the area between 1943 and 1945. The double-liberation ended with an accord among Yugoslavia, the United States, and Great Britain in Belgrade on 9 June 1945, whereby Yugoslavia agreed to withdraw behind the so-called »Morgan Line«. Until the coming into effect of Italy's peace treaty with the Allies on 15 September 1947, the so-called Zone B, comprising the Julian March between the Rapallo border and the Morgan Line (Istria, Rijeka, and the Slovenian coast), remained under the control of the Yugoslav military government, while Zone A, between the Morgan Line and the old Italian-Habsburg border (Trieste and its hinterland, reaching to Monfalcone, Gradisca, and Gorizia and its vicinity, but excepting the Val Canale), found itself under the control of an Anglo-American military administration.

In June 1945, a further demarcation line was drawn within Zone B along the Dragonja River, dividing the Slovene- and Italian-populated district of Koper/Capodistria from the Croat- and Italian-inhabited district of Buje/Buie. Today this line remains the object of a border dispute between Slovenia and Croatia. With the enactment of the peace treaty in 1947, a large part of Zone B came under Yugoslav administration, while a smaller part of Zone A went to Italy. Of the remainder, the districts of Koper/Capodistria and Buje/Buie were assigned to Zone B of the newly-created Free Territory of Trieste (FTT), while Trieste and its environs represented Zone A of the FTT. The United Nations deemed the installation of an international governor necessary for this buffer state in light of its location along the front of the escalating Cold War. The fact that such a governor was never appointed, however, signals that the FTT existed only on paper. The buffer-state concept was abandoned with the signing of the London Memorandum in October 1954; thereafter, Zone A fell under Italian and Zone

1 The shipyard in Rijeka continues to bear the name »May Third«, in memory of the day the liberation of the city was achieved by the Tito partisans in 1945.

B under Yugoslav jurisdiction. A precondition for the actual transition to the FTT had been the withdrawal of the Allied troops. The Allies were no longer willing to do so soon after the ratification of the peace treaty with Italy, as they had realized the importance of the city of Trieste as a bulwark against communism. From 1950, then, as Yugoslavia began to draw closer to the West after the break with Stalin, it became increasingly clear that the FTT would never become a functioning entity.

The development of the Communist parties in the region was unique and complex: In August 1942, the Comintern issued a ruling officially allowing the existence of two separate Communist parties in the Julian March. These were, on the one hand, the Italian Communist Party (PCI) and, on the other, the Communist Party of Slovenia (*Komunistična Partija Slovenije*, KPS), as part of the Communist Party of Yugoslavia. The Communist Party of the Julian March was founded in 1945 on the basis of an agreement between the Italian and Yugoslav Communist Parties, and was renamed the Communist Party of the Free Territory of Trieste (*Partito Comunista del Territorio Libero di Trieste*, PCTLT; *Komunistična partija Svobodnega tržaškega ozemlja*, KPSTO) after the ratification of the peace treaty in 1947, seeing its operational territory reduced from the entire Julian March to the sole TLT. This party favored the annexation of the Julian March by Yugoslavia and through this stance differed from the PCI's policy. After the expulsion of Yugoslavia from the Cominform a schism divided the party – the pro-Yugoslav section was led by the Slovene ex-partisan Branko Babič, while the pro-Cominform section was led by the former Comintern agent Vittorio Vidali, who ultimately prevailed over Babič. Under Vidali's leadership the PCTLT/KPSTO also began to oppose the annexation of the FTT by Yugoslavia, and consequently the party was no longer able to operate in the Yugoslav-controlled Zone B. As a matter of fact, Vidali reclaimed the actual enactment of the TLT, rather than an annexation to any of the two states. The PCTLT/KPSTO found followers among both the Italian and Slovene populations. After Zone A fell under Italian control in 1954, the regional party joined the PCI in 1957 (Valdevit, 1986).

The issue of which party organization should exist within Zones A and B was resolved in August 1945 with the establishment of the autonomous regional party. The initiative issued forth from the PCI, which hoped in this way to exert a greater influence on the Yugoslavs / Slovenes, who exercised a dominant role in the region. The PCI also aimed to gain influence among the local Italian Communists, who were often at odds with the official party line. The influential Communist factions of the cities of Koper/Capodistria and Piran, which until 1945 were comprised of nearly 95% Italians, refused to recognize the regionally-defined party that now held responsibility for them. These factions conformed to the PCI party line and found themselves operating illegally once more (after 20 years of fascism, that is). At the same time, Italians fled Zone A for Zone B to avoid the pursuit of both Italian and Allied authorities for being communists. Many of these communists had worked together with the Yugoslavs in the

national liberation war, assisting the Slovenes and Croats in their attempt to establish the new communist Yugoslavia in Zone B (Troha, 2006).² Furthermore, Trieste, Monfalcone, and Muggia traditionally possessed strong labor movements, and the workers encountered Tito-Communism with interest and goodwill. From 1946–1947, several thousand people migrated from Friuli-Venezia Giulia to Zone B or to Yugoslavia, in order to construct a communist society there.³

Migrations out of Yugoslavia were many times larger than the pro-Communist motivated migrations eastward, however. Massive migrations, comprised mostly of Italians, had come from Croatian Istria since 1945 – and especially after the peace treaty of 1947, which had transferred a large part of the peninsula to Yugoslav sovereignty. After the Tito-Stalin conflict the migration took on also a different tone, as those communists who condemned Tito's policies found themselves in danger (Banac, 1988; from the Italian perspective, Scotti, 2002). This new quality added on to the various migratory waves the region had experienced since 1943. An intensified migration out of Zone B first occurred in the second half of 1953, as it became increasingly apparent that the area would eventually fall under Yugoslav control. Emigration to Italy seemed to many to be the last chance to surmount the Iron Curtain once more. For the Yugoslav state, the migration caused significant damage, both in terms of economy and of image, seeming to signify that life under communism was impossible. The Italian state, for its part, sought to lure migrants through propaganda and through a concerted policy of settlement – to Italianize those areas of Trieste's hinterland that had formerly possessed an ethnic-Slovene majority (Ballinger, 2006; Panjek, 2006; Volk, 2004; 2003).

Key local, national (on both sides of the border), and international events can be entangled in a meaningful way in the era from 1945–1975. After the end of the war in 1945 and the formation of Zones A and B came the peace treaty between the Allied and associated powers and Italy in February 1947, which included the establishment of the Free Territory of Trieste; the small portions left to comprise Zones A and B became part of the Iron Curtain. The conflict between Stalin and Tito in 1948 initially caused a harsh isolation of Yugoslavia. 1950 saw the establishment of self-management as the Titoist economic model, and in 1951 Western financial aid began to flow into Yugoslavia. In 1954, the London Memorandum was initialled (yet never signed), assigning Zone B of the FTT to Yugoslavia and Zone A to Italy. In 1955, Allied troops pulled out of neighboring Austria. Among other events, the Hungarian Revolution of 1956,

2 Troha's essay vividly illustrates the numerous animosities between the local ethnic groups, which were intensified by the unstable political situation, the appropriation attempts of the new Yugoslav authorities, and anti-fascist »cleansing« actions, among others.

3 The largest group in number comprised over 2,000 skilled workers from the Monfalcone shipyard. Cf. Wörsdörfer, 2004, 485, where the dockworkers in Monfalcone are described as »enthusiastic adherents of the Yugoslav Revolution.«

Khrushchev's »Secret Speech« at the 20th Party Congress of the Communist Party of the Soviet Union, as well as the dissolution of the Cominform in the same year resulted in reestablished relations between Yugoslavia and the USSR. The success of the Soviet Union in launching the first artificial satellite into space in October 1957 led to the »Sputnik Shock« and called into question the until-then widely-assumed superiority of the West. The years between 1959 – the beginning of the quarrel between the Soviet Union and China – and 1961 – the construction of the Berlin Wall – seemed to represent a central turning point in the history of state socialisms. If the Soviets had still consulted the Chinese and Italian Communists before marching into Hungary in 1956, by 1961 there was no longer any such discussion between the Soviet regime and its political allies. In 1963, Yugoslavia enscribed its self-managed socialism into its constitution. Croatia developed what was called by its political opponents *Maspok* (*masovni pokret*, a »mass movement«) parallel to the student revolts and the Prague Spring of 1968. The Croatian Spring led to demonstrations and arrests in 1971, but resulted anew in a Yugoslav constitutional reform in February 1974, which promoted federalization, legally codified many of the demands from 1971, and granted the right to secession to Yugoslavia's constituent republics (a right that most exercised in 1991). One and a half years later, in August 1975, the Helsinki Accords marked the watershed of the Cold War. Only shortly afterwards, in November 1975, the Treaty of Osimo officially defined the border between Italy and Yugoslavia, thereby ending the conspicuously long postwar era in the region (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006).

THE STATE OF THE ART

Border regions tend to produce a unique social dynamic and historical development.⁴ For the Yugoslav state, the »loss« of Trieste at its Northwestern border was indeed more than a mere incident, however for the development of the state as a whole the episode was rather peripheral. For Slovenia, on the other hand, it was of great significance; for Croatia, it was something less – Istria here again took a peripheral position (Pirjevec, 2007b; cf. Troha, 2008b). Marina Cattaruzza has produced the first comprehensive history of the eastern border of Italy and reveals why the region has been nearly entirely removed from the Italian national master narrative (Cattaruzza, 2008; cf. Pupo, 2007).

In the 1980s, the theme of self-management inspired several common Italian-Yugoslav academic endeavors.⁵ Their existence not least confirms the center-

4 A good, yet somewhat outdated overview of the historical comparison of borders and border regions is Baud, van Schendel, 1997. On Trieste, Rijeka and Istria cf. the essays in Rutar, 2006.

5 Cooperazione ed autogestione, 1986; L'autogestione jugoslava, 1982, with contributions from Jože Pirjevec, Stefano Bianchini, Marco Dogo, Karel Šiškovič and others. References to the Yugoslav model can also be found in Holmström, 1989.

periphery discrepancy in the Italian collective memory: Whereas the aftermath of the Second World War along the eastern border until 1954 maintained everyday importance through the unresolved border issues and the exodus of the Istrian population, elsewhere in Italy, after the ratification of the peace treaty in 1947, the focus shifted to the construction of an anti-fascist founding myth for the Second Republic, which in some respects paralleled the relevance of the Yugoslav national liberation myth for the foundation of the Titoist state. The Italian occupation in the Balkans and the events at the eastern border were largely lost to collective amnesia.⁶ Moreover, Italy could hardly ignore the Western Bloc's aspired normalization of ties with Tito's Yugoslavia after the break with Stalin (Galeazzi, 1995). The history books used in Italian schools, traditionally Left-leaning in their outlook, gave detailed treatment to the Yugoslav economic model until way into the 1990s. They exhibit a certain tension, both with regard to diachronically-constructed memories and in the manner they approach the center-periphery dynamic of historical interpretation regarding their eastern neighbor. Positive references to Tito-Communism seem to be motivated primarily by egocentrism, insofar as the Italian Left considered the Yugoslav economic »third way« beneficial in terms of the construction of their own anti-fascist founding myth.⁷

The state of Italian and Slovenian research on the border region and their respective integration with one another can be seen in the recent bilingual coproduction within the research program Interreg III,⁸ organized by the European Fund for Regional Development (Catalan et al., 2007).⁹ This volume collects the contributions from the closing symposium of the project, organized by the Department of Geography and History of the University of Trieste and the Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia (Regional Institute for the History of the Liberation Movement in Friuli-Venezia Giulia, IRSML), with the cooperation of the Scientific Research Centre and the Faculty of Humanities of the University of Primorska in Koper. Others involved included the Institute of Contemporary History in Ljubljana, the Slovene National- and Study Library in Trieste, the Polytechnic Institute in Nova Gorica, the Slovene Research Institute in Trieste, as well as many cul-

6 This clearly changed after the end of the Cold War and the founding of the Republic of Slovenia in 1992. The polemic concerning the *foibe* is emblematic of the Italian deconstruction of the anti-fascist founding myth, which has gone as far as to lead to a quite problematic trend to rehabilitate fascism. Mattioli, 2010; Favretto, 2004, 163–166. On the *foibe* cf. Pirjevec, 2009; Wörsdörfer, 2004, 476–503; Cernigoi, 1997; Valdevit, 1997.

7 This sympathy is consistent with that of the political Left in most European countries, cf. Rutar, 2004b, 197ff.

8 Interreg III encouraged projects between 2000 and 2006 that would strengthen transnational cooperation and socioeconomic solidarity among the regions of the European Union. Inter alia, the regions along the borders with new EU member-states received special attention (INTERREG, 2010).

9 For an annotated bibliography on the history of the post-World War II era in Trieste see the website of the local Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia-Giulia (IRSML, 2010).

tural organizations in Monfalcone and Nova Gorica – however none from Italian Gorizia. The IRSML has served for years as an Italian nerve center for border-bridging cooperation and communication.

Straightaway in the introduction, the editors display only partial confidence in the success of the project - they write that due to inadequate synchronization of finances, in particular in the years before the accession of Slovenia to the EU, its potential was not able to be truly maximized. An emphasis of the project lay in locating, collecting, and systematizing as yet unevaluated source materials in the diverse archives of the region, as well as beyond. Such collections beyond the northeastern Adriatic include the files of the Allied Control Commission in the Central State Archive in Rome, the files of the Organisation for European Economic Cooperation (OEEC) in the archive of the European University Institute in Florence, the relevant holdings of the National Archives in London and Washington, and the files of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) at the Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione in Italia (National Institute for the History of the Liberation Movement in Italy) in Milan. The materials collected through the project cannot be deemed exhaustive by far. Difficulties, according to the editors' introduction, occurred in the attempt to comparatively analyze the situation on both sides of the border, which related to the differing states of the art in research in both countries. In the domains of administration, the economy, and politics a methodological exchange proved possible, while in other realms, like the cultural and social, such an exchange remained rather difficult (Catalan et. al., 2007a, 11–12).

This appraisal eliminates any possibility of a border-transcending comparison in any single analysis. Instead, the focus lies on the respective national histories and the difficulty of conducting a comparative academic exchange. Symptomatic of this attitude is also the nearly complete lack of attention to the existing international research on the border region, which in the majority of cases does take into account both sides of the border and analyzes source materials from all three involved language groups (most important for the post-World War II era is Wörsdörfer, 2004; abridged Italian version Wörsdörfer, 2009). Altogether, the contemporary history of the Italian-Yugoslav border region is characterized after the conclusion of the multiyear project as an »unknown sea with a few precarious rocks« (»un mare ignoto con pochi affioramenti incerti«) in many regards, and is recognized as a major gap in the research in, among other fields, the history of labor, the integration of refugees, and the modernization efforts of Yugoslavia in the cities of the border region (Catalan et al., 2007a, 12).

The study is divided into five sections, which engage with the political systems in Zones A and B (on the Communist Party of the Free Territory of Trieste a concise four pages, Verrocchio, 2007), with the military administration in the same setting (methodologically most interesting Rebeschini, 2007; Troha, 2007), culture in the

border region (with several interesting, but similarly succinct essays, most notable Vinci, 2007; Karlsen, 2007), the economy in Zones A and B (here especially illuminating Mellinato, 2007; Panjek, 2007), and migration in the border region (useful here Panjek, 2007a; also Nanut, Pahor, 2007). When the four editors, all of whom are natives of Trieste (three Italians, one Slovene), observe that the dialogue between national historiographies remains difficult to accomplish, there is a notable difference: the Italian historians offer only cursory reference to the historiographies of the neighboring regions, because they do not possess the necessary language skills to engage with such works. The Slovenes, on the other hand, operate more openly – their society in the last twenty years has been an emblem *expressis verbis* of transformation; in much, it would seem, they have outdistanced the Italians. Linguistically, the Slovenes have always been more accomplished; when they predominantly study their own area, it is largely up to the Slovenian research structures and organizations, which assign themes and epochs to recognized researchers. In spite of the traditionally narrow focus on Slovenia and of more recent being rather heavily attuned with the legitimization of the young nation-state, methodological approaches have been opened up and modernised, in particular at the new University of Primorska in Koper. In the meantime, the inability to overcome age-old mental barriers seems in some respects to be an Italian idiosyncrasy.

The Trieste question is the subject of world-political oriented studies on the Cold War (Heinemann, 1998, esp. the chapter »NATO und der abtrünnige Satellit: Triest und die Entstehung des Balkanpaktes«, 11–70; and in parts »NATO und Blockfreiheit: Das Ende des Balkanpakts und Zypern«, 71–126). The ambiguous position of Palmiro Togliatti on the question of the opportune state affiliation of the Julian region and with it, Trieste, inspired controversy in the Italian research until recently (Raito, 2006; Galeazzi, 2005; Gori, Pons, 1998; Aga Rossi, Zaslavsky, 2007; Gualtieri, 1995), and the Slovenian research has also examined the actions of the Communist parties on the Trieste issue.¹⁰ Overall, those studies engaged with the actions of the population in the region have concentrated on the first postwar decade (Troha, 1998; 1999). A monograph has recently appeared in Slovenia on the Tito-Stalin conflict (Režek, 2005; cf. Režek, 2007; Pirjevec, 1990; Gibianskii, 1997). While the history of the Treaty of Osimo is still largely unwritten on the Italian side,¹¹ on the Slovenian side it was recently discussed, stimulated by the thirtieth anniversary of the event (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006. On the Helsinki Process Pirjevec, 2005). On the Croatian side, the works of Darko Dukovski represent a solid treatment of varied aspects of Istrian postwar history (Dukovski, 2007; 2001; 2003). A five-year project entitled »Authority and

10 While Italian research in this regard remains self-referential, the Slovenians have taken the position of the Italian comrades into account. Cf. Troha, 1993; cf. also Troha, 2008b.

11 There exists an annotated version of the treaty: Udina, 1979; as well as references within general research on Italian foreign policy, Romano, 1993; Gaja, 1995.

Society: The Communist Regime in Croatia 1945–1990« at the Croatian Institute for History in Zagreb has not yet yielded any publications (ISP, 2010).

There exists a literature anchored in social history on the labor union movement in Venezia Giulia (Gobessi, 2001; Sema, 1989; Colummi, 1986; Sema, 1981), on the combination of politics and the economy (Dukovski, 2005; Sapelli, 1990), and on the anti-fascism of the Monfalconese dock workers, which has become a local *lieux de mémoire*, but the communist character of which has never been examined (for the interwar era, cf. Fogar, 1982). On the Slovenian side, Jože Prinčič has studied the Slovenian economic history in socialism (Prinčič, 2008; 2006. Not specifically related to the coastal areas: Prinčič, 1999a; 2005. Cf. Lazarevič, 2009); furthermore there is a noteworthy dissertation on the Slovenes' supply of consumer goods in the first postwar decade, most of which entered Slovenia via Trieste (Himmelreich, 2007; cf. Luthar, 2007).

The enormous literature on the theme of workers' self-management, the majority of which is contemporaneous, can be grouped into five categories: 1) the Yugoslav-socialist;¹² 2) the Western and the Serbo-Croatian translated for a Western readership, which until about the mid-1980s demonstrated a great fascination with the model of the social market economy, and subsequently accounted for its crisis symptoms (to mention only some: Horvat, 1972; Pusić, 1972; Lemân, 1973; Hamel, 1974; Zukin, 1975; Drulović, 1976; Stein, 1980; Höpken, 1984; Gumpel, 1988; Bićanić, 1988); 3) the post-Yugoslav, undertaken mostly by Western scholars in the course of the martial process of state dissolution (Woodward, 1995; Samary, 1992; Simmie, 1991; Djeković, 1991); 4) of late, the Slovenian (Fikfak, Prinčič, Turk, 2008; Prinčič, 1999b); 5) the literature that studies the non-Yugoslav models of workers' self-management, in particular in France¹³ and Czechoslovakia,¹⁴ and, of late, the German Democratic Republic (GDR) in rudimentary terms (Sattler, 2006; Reichel, 1999), as well as, in the form of anthologies, many other countries (Rosenstein, 1969; Mandel, 1971; Nutzinger, 1982). Much of the older research concerned itself with the political-ideological and/or economic contexts and was often solidly embedded in the Cold War East-West framework. Social historical or discursive analytical approaches were rather rare (in the older research, one finds only Soergel, 1979; Eames, 1982).

With regard to contemporary witness testimonies and interviews, two promising initiatives exist on the Italian side, as well as a border-crossing Italian-Slovenian one:

12 A search in the Slovenian, Croatian, and Serbian library catalogues under the key words *self-management* and *Yugoslavia* (*samoupravljanje*, *Jugoslavija*) returns more than 500 monographs, most of which are of a policy-oriented, economic, or sociological nature.

13 For example, calls were made for workers' self-management in the course of the general strike in France in May 1968, cf. Münster, 1974; Neff, 1983.

14 Dubček's policies included plans for expanded forms of self-management, cf. Borin, 1970; Fišera, 1978; Pernes, 2006.

Since 2006, the Trieste Trade Union Institute »Livio Saranz« has been compiling an Archivio sonoro della Memoria sindacale e del lavoro [Audio Archive of the Memory of Unions and Labor] (Guidi et al., 2008); since the same year an Osservatorio del lavoro transfrontaliero per le aree portuali di Trieste, Monfalcone e Koper/Capodistria [Observatory of Transfrontier Labor for the Ports of Trieste, Monfalcone, and Koper/Capodistria] has been operating, which not least is concerned with the future developments of the three ports. By studying the reflection of self-perceptions of a separate past and a common future (in the EU), it seems to acknowledge that an understanding of the decades of the Cold War is essential to overcome mental borders between peoples. Accordingly, the Osservatorio has concerned itself with the study of the connections in the region from a historical perspective, with the participation of current and former protagonists from the harbors of the three cities.¹⁵ Finally, the Consorzio Culturale del Monfalconese [Cultural Consortium of Monfalcone and its Vicinity] has tasked itself with the compilation of an Archivio della Memoria [Archive of Memory] and has called for »photographs, diaries, letters, memories, texts of all types, private film material, and all other documents, that are typically not encountered in the public archives« from all interested parties to be donated to the archive, in order to tell their piece of history (CCM, 2010).

RESEARCH PROSPECT 1: DAILY LIFE, EXPERIENCE, *EIGEN-SINN* AND LABOR IN THE NORTHEASTERN ADRIATIC (1945–1975)

In the multiethnic border region, the national confrontation was inextricably entangled with the political-ideological one. The dock and shipyard workers could look back on a vibrant communist underground movement in interwar Italy. They were simultaneously shaped by two decades of fascism, and by the war. The composition of the workforce was transformed through war casualties and the influx of non-industrial workers' groups, war veterans, refugees, and displaced persons. Neither labor history nor economic history have yet tied the construction of a »new order« of industrial relations closely to the issue of the political integration of the workforce in the respective social system. Till Kössler has used the example of the Communist movement in the Ruhr after 1945 to observe an increasing »integration of the workforce in the political system of the Federal Republic of Germany« (Kössler, 2006). Was there an analogous development in the postwar Italian Republic, which referred to anti-fascism as its founding myth?¹⁶ What differences were there with respect to this integration between center and periphery? How did workers on both

15 Cf. the conference of February 2008, where the contributions addressed the history of the ports of Trieste, Monfalcone and Koper, leading to a roundtable on the theme »Three Ports, Two States, One Market« (INTERREG-IT-SI, 2010).

16 Cf., for several preliminary insights in regard, Bermiani, 2003.

sides of the border position themselves in relation to the antagonism between Stalinist-Italian and Titoist-Yugoslav Communism? How was this enmity reflected in the milieus of dock and shipyard workers on both sides of the border? Were there unique Slovenian or Croatian characteristics? What was the collective Yugoslav disposition? How did the integration of the workforce in the workplace milieus and in the political system occur in the process of inner state formation? What role did the ideological struggle between East and West play?

A comparative microstudy of labor milieus in everyday life on either side of the border between the Eastern and Western systems that takes the workplace as a realm of social activity seriously and connects the change in internal worker relations with the general transformative processes in the Italian and Yugoslav societies possesses great potential for methodological innovation. The problems of writing a contemporary history of the Italian-Yugoslav border region resembles, if not in structure, then in substance, the absence of a »comprehensive account of common German history after 1945,« particularly the lack of a »theoretical approach that could place dictatorship and democracy into a relationship with one another« (Jarausch, 2004, 2). The layers complicating the writing of such a history of the Italian-Yugoslav border area are even more intricate, however, given the multiethnic composition of the region.

This essay aims at offering a corrective to this methodological-theoretical gap by envisioning a social history of communism that is informed by cultural history, while also renewing interest in currently-unfashionable labor history, particularly in the formerly state-socialist countries. There exists a »glaring discrepancy between the political role assignments of the 'working classes' in the socialist planned economies (and more broadly in the real-existing state socialist countries) and the knowledge about their social-historical dimensions« (Tenfelde 2005, 17).¹⁷ Methodological references include Till Kössler's dissertation (Kössler, 2005), but also the investigation of early German Social Democracy by Thomas Welskopp (Welskopp, 2000; cf. Welskopp, 1996; Roth, 2006), as well as my own study of the Social Democratic cultural movement in Habsburg Trieste (Rutar, 2004a). Above all, three concepts appear to animate inquiries on this subject: *Eigen-Sinn* and *authority as a social practice* in the meaning offered by Alf Lüdtke and Thomas Lindenberger (Lüdtke, 1993; 1991; Lindenberger, 1999; Davis, Lindenberger, Wildt, 2008), as well as Heiko Haumann's definition of *life worlds* as the result of »interaction between structures and individual thoughts and actions,« which unfold against the backdrop of socioeconomic and sociopolitical contexts (Haumann, 2003, 106; cf. Haumann, 2006).

Authority as a social practice constitutes itself in a complex sphere of influence: the relationships inside a social group, thus forms of communication, solidarity, competition, power, work, and cooperation fall under this rubric, but also simultaneous

¹⁷ The case of Yugoslavia remains undealt with in this volume.

with the power, market, labor, and social relations among differing social groups. The gateway to this analysis of structures that become manifest through the actions of individuals is the search for possibilities of action (*Eigen-Sinn*) within social systems, communication networks, and relationships of power. At the foundation of these two concepts, as well as that of *life worlds*, lie the constitutive factors, in the Weberian sense, for the creation of social reality – collective interpretive schemes that become forms of thought, mentalities, and mindsets of individuals and groups (Weber, 1973, 180f.).

The comparative analysis of dock and shipyard workers should make (labor's) daily life apparent as a »code for a complex perspective,« as »an entire cluster of elaborated, theoretical, and methodological approaches,« whose common denominator »remains the critique of concepts of social order by and large, of master narratives, whose claim to be able to systemize history is called into question.« The respective master narratives (whether national or ideological in nature) stand in contrast to the diverse horizons of experience and the actions of individuals, which could be totally at odds with them. In most cases, however, individuals revise, alter, or selectively perceive the master narrative – if at all. *Eigen-Sinn* stands for »the contemporaneity of possibilities for action: participation, consent, avoidance, retreat, coping, solidarity, allowance, dissociation, refusing aid, resistance« (Davis, Lindenberger, Wildt, 2008, 17).

The negotiations of sociopolitical and sociocultural processes of constructing meaning among the different Communist groupings in the Italian-Yugoslav border region and their impact on the workforce, the transformation of the bases of legitimation of those who were constitutive participants in the establishment of political milieus, and how they related to the central parties in their respective countries as well as to changes in international politics have as yet remained unexplored. The existing research on Communism is – as in most other European countries – largely disconnected from such a cultural history of the political (Stollberg-Rilinger, 2005; methodologically important in this context is Wydra, 2007). The Italian purveyors of *microstoria* following the path cleared by Carlo Ginzburg have not yet engaged with the contemporary history of Italy's eastern border (of the most interest are Verrocchio 2004; Toninelli, Vinci, Mellinato, 2004; Valdevit, 1986; Tonel, 1985; 1983). Such efforts have increased recently in Slovenia, particularly since the founding of the University of Primorska in Koper in 2003, which alludes to a paradigm change toward a social and political history that is informed by cultural history. In October 2008, in cooperation with the research project »Social Dictatorship as a World of Meaning« (Zentrum für Zeithistorische Forschung / Center for Contemporary History, Potsdam and Institute of Contemporary History, Prague), a conference was held at the Faculty of Humanities entitled »Modern Dictatorship as Practice and Experience: New Approaches in the Study of Authoritarian Regimes in Central and Southeastern Europe in the 20th

Century« (Sinnwelt, 2010b). This thematic volume of *Acta Histriae* also points in the same direction.

The above-mentioned project, »Social Dictatorship as a World of Meaning: Representations of Social Order and Regime Change in East-Central Europe in the Second Half of the Twentieth Century« (Sinnwelt, 2010a), which has been undertaken since September 2007 by the Prague Institute of Contemporary History and the Potsdam Center for Contemporary History is instrumental as a direct methodological point of contact. »The mechanisms for the establishment, reproduction, and dissolution of communist authority in East-Central Europe from a cultural historical and comparative perspective« (Sinnwelt, 2010a, Detailed Description of Project) would also be valid objects of study for the northeastern Adriatic, in order to make apparent the discursive – rather than a priori – the political contextualizations of social order, legitimization strategies and patterns of allegiance in a multiethnic border zone where the rival ideologies of the Cold War converged. A key concept is *allegiance*, on the one hand a »structural-functional category«, serving as a »cement« or »bond« between differing authority-wielding and authority-subjected social groups; on the other hand, *allegiance* is a »discursive category«, serving in the construction and articulation of horizons of expectation and perception, representations, worlds of meaning, and competitions of interpretation, a concept that contributes to understanding communicative interaction in the creation of relationships among social groups. Both categories are to be understood as gradual and process-like with certain events, structural crises, and changing political constellations playing a decisive role in changing patterns of allegiance (Haslinger, 2008). The »set of diverse 'motives of compliance' of the people that make authority possible« (Sinnwelt, 2010a, Detailed Description of Project) should be diversified here through the connection between East (Yugoslavia) and West (Italy); thus, authority should not be understood only as a synonym of dictatorship. Generally, the reference is the Weberian dialectic between an established network of social relationships between rulers and the ruled, between those who exercise authority and those who submit to it (some thoughts in this regard in Pirjevec, 2007a).

RESEARCH PROSPECT 2: THE YUGOSLAV MODEL OF SELF-MANAGEMENT BETWEEN THE BLOCS, OR: THE QUEST FOR A »GOOD SOCIETY« (1950–1975)

The Yugoslav workers' self-management as a model social market economy – as a »Third Way« – is relevant throughout Europe, insofar as it absorbed the attention of both Western and other state-socialist societies and was even called for in some places, if not directly imitated. The chance to historicize this economic model beyond premises defined by political-ideological objectives has not yet been seized. Over the last two decades, Yugoslavia stood for different topics. The concentration on nationalism

and state dissolution has had a direct impact on the writing of contemporary history. The few existing works focus on the immediate postwar years, on the repressive aspects of Stalinist Yugoslavia and on the Cominform Conflict. Little work has been done on the period between these events and 1980. The decade before the outbreak of the Yugoslav War was viewed, nearly without exception, from the perspective of a search for the reasons for the breakup of the state. Titoist Yugoslavia is often characterized as a state imposed from above, as a false path in the history of the separate nations that was only maintained through the use of violence (Brunnbauer, 2007a, 97f.).¹⁸

It seems valid, then, to pose new questions regarding a theme that has lain idle for twenty years. Articulations on self-management, on basic political concepts such as *justice, equality, solidarity*, and, more broadly, the search for a *good society* can be semantically located in the workplace milieus on both sides of the border.¹⁹ Those studies on the Cold War that argue in terms of a historicization of Western political semantics informed by cultural history serve as a model, especially in reference to *freedom* and *democracy*.²⁰ A renewed comparative sociocultural history of the Cold War would focus on as-yet unstudied discursive concepts, seen recently, for example, in the work of the Italian historian Valentine Lomellini on the effects of the crises of Communism, above all the Prague Spring, on the ideological self-definition of the PCI (Lomellini, 2008; 2009a; 2009b). Also useful in this context are various works of the Slovenian sociologist Sabina Mihelj concerning the memory of the Cold War in the border region.²¹

18 This is all the more astonishing given that for several of the Yugoslav constituent peoples – Bosniaks, Montenegrins, Macedonians – socialism was also constitutive of the nation. Cf. the project »New and Ambiguous Nation-Building Processes in South-Eastern Europe« at the Osteuropa-Institut of the Free University, Berlin (FU, 2010). On the weak institutionalization of contemporary history in the post-Yugoslav states, cf. Petrungaro, 2008a; cf. also Petrungaro, 2008b.

19 For example, the first director of the port of Koper, Danilo Petrinja (deceased 2002), wrote extensive autobiographic accounts in the last years of his life, cf. Petrinja, 2001; 1999; in the interwar period, Petrinja belonged to the first European anti-fascist underground organization, TIGR (an acronym for Trst, Istra, Gorica, Rijeka); during the war he was a partisan, and following the war he became the first director of the Koper Port. Cf. Rebeschini, 2008.

20 For example, Kuznick, Gilbert, 2001; Major, Mitter, 2003, which particularly notes the lack of regionally-oriented studies on the Western Bloc (5). For Italy cf. Duggan, Wagstaff, 1995.

21 Drawing the East-West Border: Narratives of Modernity and Identity in the Julian Region, 1947–1954. In: Lindenberger, T. et al. (eds.): European Cold War Cultures: Societies, Media, and Cold War Experiences in East and West. Oxford, Berghahn (in print); Imperial Myths between Nationalism and Communism: Appropriations of Imperial Legacies in the North-eastern Adriatic during the Early Cold War, 1947–1954. European Historical Quarterly, 41, 2 (forthcoming 2011); Nationalism and the Cold War at the Italo-Yugoslav Border, 1947–1954 (in preparation); Mediating Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation (in preparation); and (together with M. Rebeschini): Remembering the Cold War at the Italo-Slovenian Border: Narratives of Progress and Decline (in preparation).

The focus of the study envisaged here falls on those historical moments in which a strengthened thematization of the above-designated topoi is to be expected: the establishment of the Yugoslav self-management economy in 1950, economic crises and strikes, but also the key dates in the history of European Communism. Especially the events of 1953, 1956, and 1968, as well as the stepping stones of *Eurocommunism*,²² can be assumed to have produced commentaries on the desired configuration of society – and of Yugoslav society in particular. The central thesis in this search for »big politics« in local sources on either side of the Iron Curtain is the following: It was the Left critique of real socialism that had more of a hand in undermining the state-socialist system than bourgeois-liberal or conservative anti-Communism. The crisis of the Yugoslav »Third Way« culminated in the Croatian Spring of 1971 and the Constitution of 1974, as well as the simultaneous economic decline. On the other side, the Italian Communists from 1973 signaled their final willingness to act as participants in the political establishment of the Italian Republic with the offer of the so-called *compromesso storico*. Not least, the study prospected here points to Communism's ongoing decline both of efficiency and of the power to be creative at a crossroads between East and West.

CONCLUSION: TOWARD A RENEWED METHODOLOGICAL APPROACH

The Yugoslav »Third Way« and the strong Italian Communism – with the PCI as the largest non-ruling Communist party in Europe – offer the opportunity to compare Communism in the northeastern Adriatic with other Western European societies (in particular, but not exclusively, France). It also contains the potential for an opening in the direction of Southeastern Europe, where it can enhance the understanding of four, in terms of social history, widely understudied varieties of Communism: the Albanian self-isolation; the failure of the Communists to seize power in Greece, mostly due to shifting alliances and the actions of the superpowers; National Communism in Romania, which conformed only partially to the Soviet system; and the comparatively unspectacular and dogmatic Bulgarian regime.²³

As demonstrated, the above-mentioned methodological model offered by research on the GDR and East-Central Europe in the areas of institutional, social, and cultural

22 Relevant to West-European communism are Kössler, 2005; Kroll, 2007. Inspiring proves to be Bartolini, 2000. Also interesting is a collection of essays concerning the concept of a »Third Way« during the Cold War: Geppert, Wengst, 2005, therein: Rajak, 2005.

23 Especially interesting in this context is the statement of the Federal Delegate regarding the documents of the former German Democratic Republic (East Germany), Marianne Birthler, on the occasion of the founding of a »European Network of Agencies Responsible for Secret Police Files.« She expressed hope that Slovenia and the Baltic countries would be admitted as their next members, cf. DW-World, 2008; BStU Pressemitteilung, 2008. The core study on Bulgaria is Brunnbauer, 2007b; on the process of rehabilitation in Romania, cf. Müller, 2007; Bottoni, 2008.

histories, as well as the history of everyday life, can be profitably applied to the study of labor movements and communism in the Italian-Yugoslav border region. On the other hand, the latter will equally be able also to enhance the former. The discussion of the Achilles' heel of GDR research, namely its far-reaching isolation and self-referentiality, is by now a decade old (Middell, 2000, 30–31) and has caused a marked adjustment in research parameters and outlooks. Since Jürgen Kocka's call in 2003 to strive for »the comparison of the GDR with other Communist dictatorships in East-Central, Southeastern, and Eastern Europe« (Kocka, 2003, 6) there has been a development towards a more comparative perspective in GDR research (cf. Lindenberger, Sabrow, 2003; Meckel, 2006). This development has occurred in the direction of East-Central Europe, in particular Czechoslovakia and Poland, and now seems to have reached a point where an enlargement or yet another shift in focus is on display – both Southeastern Europe and the West beyond Germany bear substantial gaps in the research.²⁴ The Italian-Yugoslav border region, as one of the most complex regions in contemporary European history can provide inspiration in both directions.

ACKNOWLEDGEMENTS

Sincere thanks to Sabina Mihelj for providing me with the manuscripts or proofs of her texts.

DELO IN KOMUNIZEM V JUGOSLAVIJI IN ITALIJI. TRST IN SEVEROVZHODNI JADRAN MED HLADNO VOJNO (1945–1975). PRISPEVEK K POSODOBITVI ZGODOVINE DELA

Sabine RUTAR

Südost-Institut, D-93047 Regensburg, Landshuter Str. 4

e-mail: rutar@suedost-institut.de

POVZETEK

Članek nakazuje možne smeri raziskovanja v sklopu zgodovine dela, področja, ki je ostalo v toku preteklih dveh desetletij povsem nedotaknjeno. Članek na značilnem

²⁴ The most far-reaching comparative research project on southeast European variants of state socialism is »Remembering Communism: Methodological and Practical Issues of Approaching the Recent Past in Eastern Europe« (directed by Maria Todorova and Stefan Troebst), a Romanian-Bulgarian comparative study. Over the course of its development, the project has moved away from a narrow focus on memory research and toward a heavier emphasis on social and cultural history, cf. the project's conference of September 2008 in Sofia, »Remembering Communism. New Approaches to the Memory and History of Communism. Bulgaria and Romania in Comparison« (Remembering communism, 2010). The project relates specifically to the existing scholarship on the German Democratic Republic and Poland, cf. Troebst, 2006.

primeru severovzhodnega Jadrana, bolj specifično na pristaniških mestih Trst, Tržič, Koper in Reka, orisuje potencialne metodoloških inovacij. Avtorica izpostavlja dobrobit pisanja o zgodovini komunizma kot družbeni in kulturni zgodovini, ki se kot zgodovina osredotoča tako na izkušnjo kot analizo diskurza. V smislu izkušnje se osredotoča na ustroj delavske sredine pristanišč in skladišč v omenjenih mestih. Vsa štiri mesta so bila po letu 1945 multietnična, dve sta se nahajali v Italiji – torej na Zahodni hemisferi – dve pa v Jugoslaviji – torej sta pripadali komunističnemu območju Vzhodne Evrope. Potenciali analize diskurza so prikazani skozi temo jugoslovanskega samoupravljanja – titoistični gospodarski model se je izkazal za fascinantnega tako za ostale komunistične države kot za levico na Zahodu. Tako obravnavana tema ponuja povezavo med raziskovanjem komunističnih gibanj na Zahodu in komunističnih oblasti v socialističnih državah.

Ključne besede: komunizem, zgodovina dela, sodobna zgodovina, severovzhodni Jadran, pristaniška mesta, delavske sredine, metodologija, izkušnja, analiza diskurza, jugoslovansko samoupravljanje

BIBLIOGRAPHY

- Aga Rossi, E., Zaslavsky, V. (2007):** Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca. Bologna, Il Mulino.
- Ballinger, P. (2006):** Trieste. The City as Displaced Persons Camp. In: Rutar, S. (ed.): Grenzland Istrien. Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropa, 8. München, 153–174.
- Banac, I. (1988):** With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism. Ithaca, Cornell University Press.
- Bartolini, S. (2000):** The Political Mobilisation of the European Left 1860–1980. The Class Cleavage. Cambridge, Cambridge University Press.
- Baud, M., van Schendel, W. (1997):** Toward a Comparative History of Borderlands. Journal of World History, 8, 2. Honolulu, 211–242.
- Bermani, C. (2003²):** Il nemico interno. Guerra civile e lotte di classe in Italia (1943–1976). Roma, Odradek Edizioni.
- Bičanić, I. (1988):** Fractured Economy. In: Rusinow, D. (ed.): Yugoslavia. A Fractured Federalism. Washington, Woodrow Wilson Center Press, 120–141.
- Borin, M. (1970):** Management und Selbstverwaltung in der CSSR. Berlin, Wagenbach Verlag.
- Bottoni, S. (2008):** Memorie negate, verità di stato. Lustrazione e commissioni storiche nella Romania postcomunista. Quaderni storici, 128, 2. Bologna, 403–431.

- Brunnbauer, U. (2007a):** Ein neuer weißer Fleck? Der Realsozialismus in der aktuellen Geschichtsschreibung in Südosteuropa. In: Brunnbauer, U., Troebst, S. (eds.): Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa. Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 87–111.
- Brunnbauer, U. (2007b):** »Die sozialistische Lebensweise«. Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989). Wien, Böhlau.
- BStU Pressemitteilung (2008):** Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Presse. BStU Pressemitteilungen. »Die Osterweiterung der EU braucht die Westweiterung der Erinnerung!« Marianne Birthler gründet mit sechs Behörden, die für Geheimpolizeiakten zuständig sind, ein europäisches Netzwerk. http://www.bstu.bund.de/cln_029/nn_1191228/DE/Presse/Pressemitteilungen/Pressemitteilungen-2008/dezember__16__2008.html__nnn=true (5. 5. 2010).
- Catalan, T. et al. (eds.) (2007):** Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste.
- Cattaruzza, M. (2008²):** L'Italia e il confine orientale 1866–2006. Bologna, Il Mulino.
- CCM (2010):** Consorzio Culturale del Monfalconese. http://www.ccm.it/index_2.php (5. 5. 2010).
- Cernigoi, C. (1997):** Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirridentismo. Udine, Edizioni Kappa Vu.
- Colummi, C. (1986):** ... anche l'uomo doveva essere di ferro. Classe e movimento operaio a Trieste nel secondo dopoguerra. Milano, Franco Angeli.
- Cooperazione ed autogestione (1986):** Cooperazione ed autogestione in Italia ed in Jugoslavia. Atti del seminario. Roma, Editrice Cooperativa.
- Davis, B., Lindenberger, T., Wildt, M. (eds.) (2008):** Alltag, Erfahrung, Eigensinn. Historisch-anthropologische Erkundungen. Frankfurt am Main, Campus.
- Djeković, L. (1991):** Der kurze Atem der Selbstverwaltung. Eine Volkswirtschaft zwischen Dauerkrise und gescheiterten Reformen. In: Furkes, J., Schlarp, K.-H. (eds.): Jugoslawien: Ein Staat zerfällt. Der Balkan, Europas Pulverfass. Reinbek bei Hamburg, Rohwolt, 134–164.
- Drulović, M. (1976):** Arbeiterselbstverwaltung auf dem Prüfstand – Erfahrungen in Jugoslawien. Berlin, J. H. W. Dietz.
- Duggan, C., Wagstaff, C. (eds.) (1995):** Italy in the Cold War. Oxford, Berg.
- Dukovski, D. (2001):** Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice 1943.–1955. Pula, C.A.S.H.
- Dukovski, D. (2003):** Istarsko poraće: društvene promjene i socijalna politika nove »narodne« vlasti. In: Agičić, D. (ed.): Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana. Zagreb, FF Press, 463–472.

- Dukovski, D. (2005):** Politički atributi gospodarstva istarskoga porača 1945–1950. In: Pirjevec, J., Bajc, G., Klabjan, B. (eds.): *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega Memoranduma leta 1954.* Koper, Založba Annales, 183–199.
- Dukovski, D. (2007):** Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću. Zagreb, Alinea.
- DW-World (2008):** DW-World. Netzwerk will Licht ins Dunkel der Stasi-Zeit bringen. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3882808,00.html> (5. 5. 2010).
- Eames, A. (1982):** The Limits of Participation – Based on an Empirical Study of Industrial Management in Yugoslav Enterprises. In: Nutzinger, H. G. (ed.): *Mitbestimmung und Arbeiterselbstverwaltung. Praxis und Programmatik.* Frankfurt am Main, Campus, 111–124.
- Favretto, I. (2004):** Italy, EU Enlargement and the 'reinvention' of Europe between Historical Memories and Present Representations. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 2. Abingdon, 161–181.
- Fikfak, J., Prinčič, J., Turk, J. D. (eds.) (2008):** Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami. Ljubljana, Založba ZRC.
- Fišera, V. (ed.) (1978):** Workers' Councils in Czechoslovakia 1968–69. Documents and Essays. New York, Palgrave Macmillan.
- Fogar, G. (1982):** L'antifascismo operaio monfalconese tra le due guerre. Milano, Vangelista.
- FU (2010):** Freie Universität Berlin. Institute for East European Studies. New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe. <http://www.oei.fu-berlin.de/en/projekte/nation-building/projekt/index.html> (5. 5. 2010).
- Gaja, R. (1995):** L'Italia nel mondo bipolare. Per una storia della politica estera italiana (1943–1991). Bologna, Il Mulino, 216–218.
- Galeazzi, M. (ed.) (1995):** Roma – Belgrado: gli anni della Guerra Fredda. Ravenna, Longo.
- Galeazzi, M. (2005):** Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo. Roma, Carocci.
- Geppert, D., Wengst, U. (eds.) (2005):** Neutralität – Chance oder Chimäre? Konzepte des Dritten Weges für Deutschland und die Welt 1945–1990. München, Oldenbourg.
- Gibianskii, L. (1997):** The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform. In: Naimark, N., Gibianskii, L. (eds.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944–1949.* Boulder (Col), Westview Press, 291–312.
- Gobessi, M. (2001):** Cantieri addio! Le lotte, le conquiste e la vita quotidiana nei cantieri e nelle fabbriche. Trieste, Istituto »Livio Saranz«.
- Gori, F., Pons, S. (1998):** L'URSS, il Cominform e il PCI. Roma, Carocci.
- Gualtieri, M. (1995):** Togliatti e la politica estera italiana. Dalla Resistenza al trattato di pace 1943–1947. Roma, Editori riuniti.

- Guidi, N. et al. (eds.) (2008):** Gli inventari dei fondi archivistici: Nuova Camera Confederale del Lavoro di Trieste (1945–1969) e Marija Bernetič (1946–1989). In: Istituto Livio Saranz in collaborazione con la Soprintendenza Archivistica per il Friuli Venezia Giulia e l'Archivio di Stato di Trieste. [Http://www.liviosaranz.it/Archivi_invito_16giu2008.pdf](http://www.liviosaranz.it/Archivi_invito_16giu2008.pdf) (5. 5. 2010).
- Gumpel, W. (ed.) (1988):** Die jugoslawische Wirtschaft – Gegenwart und Zukunft. München, Südosteuropa-Gesellschaft.
- Hamel, H. (ed.) (1974):** Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien. Ökonomische und wirtschaftspolitische Probleme. München, C. H. Beck.
- Haslinger, P. (2008):** Loyalitäten im Staatssozialismus – Leitfragen und Forschungsperspektiven. Lecture given at the Conference »Loyalitäten im Staatssozialismus – DDR, Tschechoslowakei und Polen« on 25./26. September 2008 in Prague. In: Hsozkult. [Http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=2459](http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=2459) (5. 5. 2010).
- Haumann, H. (2003):** Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung in den jüdischen Studien. Das Basler Beispiel. In: Hödl, K. (ed.): Jüdische Studien. Reflexionen zu Theorie und Praxis eines wissenschaftlichen Feldes. Innsbruck, Studienverlag, 105–122.
- Haumann, H. (2006):** Geschichte, Lebenswelt, Sinn. Über die Interpretation von Selbstzeugnissen. In: Hilmer, B. et al. (eds.): Anfang und Grenzen des Sinns. Für Emil Angehrn. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft, 42–54.
- Heinemann, W. (1998):** Vom Zusammenwachsen des Bündnisses. Die Funktionssweise der NATO in ausgewählten Krisenfällen 1951–1956. München, Oldenbourg.
- Himmelreich, B. (2007):** Preskrba prebivalstva Slovenije z blagom široke potrošnje v letih 1945–1953. Celje (unpublished manuscript).
- Hobsbawm, E. (2009⁹):** Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. München, dtv.
- Holmström, M. (1989):** Industrial Democracy in Italy. Workers Co-Ops and the Self-Management Debate. Aldershot, Avebury.
- Höpken, W. (1984):** Sozialismus und Pluralismus in Jugoslawien. Entwicklung und Demokratiepotential des Selbstverwaltungssystems. München, Oldenbourg.
- Horvat, B. (1972):** Die jugoslawische Gesellschaft – ein Essay. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- INTERREG (2010):** Europäische Kommission. Regionalpolitik. Interreg III. [Http://ec.europa.eu/regional_policy/interreg3/index_de.htm](http://ec.europa.eu/regional_policy/interreg3/index_de.htm) (5. 5. 2010).
- INTERREG-IT-SI (2010):** Interreg IIIA Italy-Slovenia 2000–2006. European Programme of Crossborder Cooperation. Osservatorio del lavoro transfrontaliero per le aree portuali di Trieste, Monfalcone e Koper/Capodistria. Convegno internazionale. [Http://www.interreg-it-si.org/util/bin.php?id=2008021911595224](http://www.interreg-it-si.org/util/bin.php?id=2008021911595224) (5. 5. 2010).

- IRSML (2010):** Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia-Giulia. Servizi on line. Il Dopoguerra a Trieste. [Http://www.irsml.it/bibliopupo1.htm](http://www.irsml.it/bibliopupo1.htm) (5. 5. 2010).
- ISP (2010):** Croatian Institute of History. Department of Contemporary History. Authority and Society: Communist Regime in Croatia 1945–1990. [Http://www.isp.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=23&lang=en](http://www.isp.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=23&lang=en) (5. 5. 2010).
- Jarausch, K. H. (2004):** »Die Teile als Ganzes erkennen«. Zur Integration der beiden deutschen Nachkriegsgeschichten, Zeithistorische Forschungen, 1, 1. In: Zeithistorische-Forschungen. [Http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Jarausch-1-2004](http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Jarausch-1-2004) (5. 5. 2010).
- Karlsen, P. (2007):** Intellettuali italiani a Trieste nel secondo dopoguerra. V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 295–302.
- Kocka, J. (2003):** Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung. Festvortrag bei der Präsentation der Festschrift aus Anlass des 75. Geburtstages von Prof. Dr. Dr. h. c. Hermann Weber. In: Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. [Http://www.stiftung-aufarbeitung.de/downloads/pdf/kocka_weber.pdf](http://www.stiftung-aufarbeitung.de/downloads/pdf/kocka_weber.pdf) (5. 5. 2010).
- Kössler, T. (2005):** Abschied von der Revolution. Kommunisten und Gesellschaft in Westdeutschland 1945–1968. Düsseldorf, Droste.
- Kössler, T. (2006):** Arbeiter und Demokratiegründung in Westdeutschland nach 1945. Das Beispiel der kommunistischen Bewegung. Zeitgeschichte online, 2, 1. In: Zeithistorische Forschungen. [Http://www.zeithistorische-forschungen.de/portal/alias_zeithistorische-forschungen/lang_de/tabID_40208649/Default.aspx](http://www.zeithistorische-forschungen.de/portal/alias_zeithistorische-forschungen/lang_de/tabID_40208649/Default.aspx) (5. 5. 2010).
- Kroll, T. (2007):** Kommunistische Intellektuelle in Westeuropa. Frankreich, Österreich, Italien und Großbritannien im Vergleich (1945–1956). Köln, Böhlau.
- Kuznick, P. J., Gilbert, J. (eds.) (2001):** Rethinking Cold War Culture. Washington, D.C., Smithsonian Books.
- L'autogestione jugoslava (1982):** L'autogestione jugoslava. Milano, FrancoAngeli.
- Lazarević, Ž. (2009):** Kontinuitäten und Brüche. Der lange Weg zu einer slowenischen Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Rutar, S., Wörsdörfer, R. (eds.): Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien. Essen, Klartext, 51–70.
- Lemân, G. (1973):** Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien. 2 Vol. Köln, Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien.
- Lindenberger, T. (1999):** Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, T. (ed.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Köln, Böhlau, 13–44.

- Lindenberger, T., Sabrow, M. (2003):** Zwischen Verinselung und Europäisierung: Die Zukunft der DDR-Geschichte. Frankfurter Rundschau, 12. 11. 2003.
- Lomellini, V. (2008):** Il Partito Comunista Italiano e i leader del »nuovo corso« dopo l'invasione: un equilibrio dinamico? In: Leoncini, F. (ed.): Alexander Dubcek e Jan Palach. Protagonisti della storia europea. Soveria Mannelli, Rubettino, 187–206.
- Lomellini, V. (2009a):** The Two Europes. Continuity and Breaks. 1968 and 1981. Eastern Crises, Italian Outcomes. In: Affinito, M., Migani, G., Wenkel, C. (eds.): Les deux Europes. The Two Europes. Bern - Brussels, Peter Lang, 59–93.
- Lomellini, V. (2009b):** Il '68 dopo il '68: normalizzazione cecoslovacca, evoluzioni italiane. In: Guida, F. (ed.): I quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968–2008). Roma, Carocci, 215–230.
- Lüdtke, A. (1991):** Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: Lüdtke, A. (ed.): Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 9–63.
- Lüdtke, A. (1993):** Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus. Hamburg, Ergebnisse Verlag.
- Luthar, B. (2007):** For the Love of the Goods. The Politics of Consumption in Socialism. In: Brunnbauer, U., Troebst, S. (eds.): Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa. Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 165–184.
- Major, P., Mitter, R. (2003):** East is East and West is West? Towards a Comparative Socio-Cultural History of the Cold War. Cold War History, 4, 1. London, 1–22.
- Mandel, E. (ed.) (1971):** Arbeiterkontrolle, Arbeiterräte, Arbeiterselbstverwaltung. Eine Anthologie. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt.
- Mattioli, A. (2010):** »Viva Mussolini!« Die Aufwertung des Faschismus im Italien Berlusconi. Paderborn, Schöningh.
- Meckel, M. (2006):** Die Geschichte qualmt noch. Zur Aufarbeitung der kommunistischen Diktatur in der DDR und den Ergebnissen der Sabrow-Kommission. Frankfurter Rundschau, 2. 6. 2006.
- Mellinato, G. (2007):** La lunga ricostruzione. Opulenza e debolezza del Piano Marshall nel Territorio Libero di Trieste. V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 371–380.
- Middell, M. (2000):** Kulturtransfer und Historische Komparatistik. Thesen zu ihrem Verhältnis. Comparativ, 10, 1. Leipzig, 7–41.
- Müller, D. (2007):** Strategien des öffentlichen Erinnerns in Rumänien nach 1989. Postkommunisten und postkommunistische Antikommunisten. In: Brunnbauer, U., Troebst, S. (eds.): Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa. Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 47–69.
- Münster, A. (1974):** Der Kampf bei LIP. Arbeiterselbstverwaltung in Frankreich. Berlin, Rotbuch.

- Nanut, D., Pahor, M. (2007):** L'ambito delle motivazioni. Gli sloveni e l'esodo. V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 657–664.
- Neff, W. (1983):** Entfremdung und Selbstverwaltung. Gespräche und Fallstudien zur »autogestion« in Frankreich. Zürich, Limmat Verlagsgenossenschaft.
- Nutzinger, H. G. (ed.) (1982):** Mitbestimmung und Arbeiterselbstverwaltung. Praxis und Programmatik. Frankfurt am Main, Campus.
- Panjek, A. (2006):** Ricostruire Trieste. Politiche e pratiche migratorie nel secondo dopoguerra. Trieste, EUT.
- Panjek, A. (2007):** La disintegrazione fra Trieste e Capodistria. Processi disgregativi nell'area economica del Territorio Libero di Trieste. V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 455–466.
- Pernes, J. (2006):** Gewerkschaften und Arbeiterselbstverwaltung in der Tschechoslowakei der sechziger Jahre. In: Boyer, C. (ed.): Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich. Frankfurt am Main, Klostermann, 397–433.
- Petrinja, D. (1999):** Gradnja Luke Koper in železniške proge Koper-Prešnica. Koper, Luka Koper.
- Petrinja, D. (2001):** Primorska: 1945–1955. Koper, samozaložba.
- Petrungaro, S. (2008a):** Gli istituti statali di storia contemporanea nei paesi successori della Jugoslavia. Uno sguardo d'insieme. Quaderni storici, 128, 43/2. Bologna, 433–453.
- Petrungaro, S. (2008b):** Socialismi, jugoslavismi, nazionalismi. Sulle storiografie in Jugoslavia (1945–1990). In: Bertuccelli, L., Orlić, M. (eds.): Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento. Verona, Ombre corte, 152–173.
- Pirjevec, J. (1990):** Il gran rifiuto. Guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente. Trieste, Ed. Stampa Triestina.
- Pirjevec, J. (2005):** Yugoslavia and the Helsinki process. In: Meneguzzi Rostagni, C. (ed.): The Helsinki Process. A Historical Reappraisal. Proceedings of the Workshop Held in Padua, June 7th, 2004. Padua, CEDAM, 87–95.
- Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G. (eds.) (2006):** Osimska meja. Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitve leta 1975. Koper, Založba Annales.
- Pirjevec, J. (2007a):** L'Italia repubblicana e la Jugoslavia comunista. In: Botta, F., Garzia, I., Guaragnella, P. (eds.): La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione Europea. Milano, Franco Angeli, 45–61.
- Pirjevec, J. (2007b):** »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi.

- Prinčič, J. (1999a):** Konec mita o jugoslovanskem gospodarskem čudežu – zastoj v slovenskem gospodarstvu v letih 1960–1962. In: Borak, N., Lazarevič, Ž. (eds.): *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 173–190.
- Prinčič, J. (1999b):** V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme. 1955–1970. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Prinčič, J. (2005):** Sovjetizacija slovenske industrije v letih 1945–1950. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2. Ljubljana, 121–132.
- Prinčič, J. (2006):** Obmejno gospodarsko sodelovanje Slovenije z Avstrijo, Italijo in Madžarsko (1945–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 1. Ljubljana, 413–424.
- Prinčič, J. (2008):** Primorsko gospodarstvo v času vojaških zasedbenih con (1945–1954). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 1. Ljubljana, 147–160.
- Pupo, R. (2007):** Il confine scomparso. Saggi sulla storia dell'Adriatico orientale nel Novecento. Trieste, IRSML.
- Pusić, E. (1972):** Participation and Self-Management. Zagreb, Institute for Social Research.
- Raito, L. (2006):** Il PCI e la resistenza ai confini orientali. Trento, Temi.
- Rajak, S. (2005):** Auf der Suche nach einem Leben außerhalb der beiden Blöcke: Jugoslawiens Weg in die Blockfreiheit. In: Geppert, D., Wengst, U. (eds.): *Neutralität – Chance oder Chimäre? Konzepte des Dritten Weges für Deutschland und die Welt 1945–1990*. München, Oldenbourg, 155–176.
- Rebeschini, M. (2007):** Organigrammi e carriere nel GMA della Venezia Giulia. V: Catalan, T. et al. (eds.): *Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji*. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 113–158.
- Rebeschini, M. (2008):** La guerra del binario. Il Partito Comunista Sloveno (Jugoslavo) e la programmazione della rete ferroviaria negli anni cinquanta e sessanta. *Acta Histriae*, 16, 3. Koper, 359–368.
- Reichel, T. (1999):** »Jugoslawische Verhältnisse«? – Die »Brigaden der sozialistischen Arbeit« und die »Syndikalismus«-Affäre (1959–1962) In: Lindenberger, T. (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln, Böhlau, 45–73.
- Remembering Communism (2010):** Kommunikation und Fachinformation für die Geschichtswissenschaften. Termine. Archiv. Remembering Communism. New Approaches to the Memory and History of Communism. Bulgaria and Romania in Comparison. [Http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/termine/id=9904](http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/termine/id=9904) (5. 5. 2010).
- Režek, M. (2005):** Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958). Ljubljana, Modrijan.

- Režek, M. (2007):** Political Changes and the National Question in Yugoslavia in the Decade Following the Dispute with the Cominform 1948–1958. In: Mueller, W., Portmann, M. (eds.): Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende. Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 195–208.
- Romano, S. (1993):** Guida alla politica estera italiana. Dal crollo del fascismo al crollo del comunismo. Milano, Rizzoli, 166–168.
- Rosenstein, E. (1969):** Ideology and Practice of Workers' Participation in Management: Israel, Yugoslavia, and England. Berkeley, Ph.D. Diss.
- Roth, K. (2006):** Arbeitswelt – Lebenswelt: Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa. Berlin, Lit.
- Rutar, S. (2004a):** Kultur – Nation – Milieu. Sozialdemokratie in Triest vor dem Ersten Weltkrieg. Essen, Klartext.
- Rutar, S. (2004b):** Beyond the Powder Keg? Representations of the Former Yugoslav Countries in Italian History Textbooks of the 1990s. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 2. Abingdon, 183–204.
- Rutar, S. (ed.) (2006):** Borderland Istria. *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 8.
- Samary, C. (ed.) (1992):** Krieg in Jugoslawien. Vom titoistischen Sonderweg zum nationalistischen Exzess. Köln, Neuer ISP-Verlag.
- Sapelli, G. (1990):** Trieste italiana. Mito e destino economico. Milano, Franco Angeli.
- Sattler, F. (2006):** »Arbeiterselbstverwaltung«? Ansatz und Scheitern des zaghaften Versuchs, zur Unterstützung der DDR-Wirtschaftsreformen das gewerkschaftliche Vertretungsmonopol zu lockern. In: Boyer, C. (ed.): Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich. Frankfurt am Main, Klostermann, 435–473.
- Scotti, G. (2002³):** Goli Otok. Italiani nel gulag di Tito. Trieste, LINT.
- Sema, P. (1981):** Cronaca sindacale triestina 1943–1978. Roma, Editrice sindacale italiana.
- Sema, P. (1989):** Il cantiere S. Rocco: Lavoro e lotta operaia. 1858–1982. Trieste, Irsd-Cgil.
- Simmie, J. (1991):** Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management? London, Pinter.
- Sinnwelt (2010a):** Ústav pro soudobé dějiny - Zentrum für Zeithistorische Forschung. Sozialistische Diktatur als Sinnwelt. [Http://www.sinnwelt.usd.cas.cz](http://www.sinnwelt.usd.cas.cz) (5. 5. 2010).
- Sinnwelt (2010b):** Ústav pro soudobé dějiny - Zentrum für Zeithistorische Forschung. Sozialistische Diktatur als Sinnwelt. Modern Dictatorship as Practice and Experience: New Approaches in the Study of Authoritarian Regimes in Central and Southeastern Europe in the 20th Century. [Http://www.sinnwelt.usd.cas.cz/images/stories/Workshop_Koper_Program.pdf](http://www.sinnwelt.usd.cas.cz/images/stories/Workshop_Koper_Program.pdf) (5. 5. 2010).

- Soergel, W. (1979):** Arbeiterselbstverwaltung oder Managersozialismus? Eine empirische Untersuchung in jugoslawischen Industriebetrieben. München, Oldenbourg.
- Stein, E. (1980):** Lehren aus dem jugoslawischen Experiment. Frankfurt am Main, Bund-Verlag.
- Stollberg-Rilinger, B. (ed.) (2005):** Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Berlin, Duncker & Humblot.
- Tenfelde, K. (2005):** Arbeiter, Arbeiterbewegungen und Staat im Europa des »kurzen« 20. Jahrhunderts. In: Hübner, P. et al. (eds.): Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit. Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 17–34.
- Tonel, C. (ed.) (1983):** Comunisti a Trieste – Un'identità difficile. Roma, Editori riuniti.
- Tonel, C. (ed.) (1985):** Storia e attualità di Trieste nella riflessione dei comunisti. Roma, Salemi.
- Toninelli, P., Vinci, A. M., Mellinato, G. (eds.) (2004):** La città reale. Economia, società e vita quotidiana 1945–1954. Trieste, Edizioni Comune di Trieste.
- Troebst, S. (2006):** Remembering Communism: Methodological and Practical Issues of Approaching the Recent Past in Eastern Europe. In: Hsozkult. [Http:// hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/projekte/id=169](http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/projekte/id=169) (5. 5. 2010).
- Troha, N. (1993):** Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941–1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 33, 3. Ljubljana, 147–162.
- Troha, N. (1998):** Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2006):** Relations between the Yugoslav Authorities and the Ethnic Italians in the Koper District (1945–1954). In: Rutar, S. (ed.): Borderland Istria. Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas, 8, 175–190.
- Troha, N. (2007):** Le organizzazione filo-jugoslave della zona A della Venezia Giulia. Il loro assetti organizzativi e la politica dei quadri. V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 201–210.
- Troha, N. (2008a):** Jugoslovansko-italijanska meja in vprašanje slovenskega izhoda na morje. In: Selinić, S. (ed.): Spoljna politika Jugoslavije 1950.–1961. Zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 397–407.
- Troha, N. (2008b):** Il confine con l'Italia prima e dopo la seconda guerra mondiale: il progetto jugoslavo. In: Bertuccelli, L., Orlić, M. (eds.): Una storia balcanica:

- fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento. Verona, Ombre corte, 72–89.
- Udina, M. (1979):** Gli accordi di Osimo. Lineamenti introduttivi e testi annotati. Trieste, LINT.
- Valdevit, G. (1986):** La questione di Trieste 1941–54. Politica internazionale e contesto locale. Milano, Franco Angeli.
- Valdevit, G. (ed.) (1997):** Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943–45. Venezia, Marsilio.
- Verrocchio, A. (ed.) (2004):** Trieste tra ricostruzione e ritorno all'Italia (1945–1954). Trieste, IRSML - Comune di Trieste.
- Verrocchio, A. (2007):** Verso il »partitito nuovo«. Il PCTLT dopo la scomunica di Tito (1948–1951). V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 57–60.
- Vinci, A. M. (2007):** Le culture della ricostruzione. V: Catalan, T. et al. (eds.): Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Trieste, IRSML - Università di Trieste, 235–240.
- Volk, S. (2003):** Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem. Koper, Založba Annales.
- Volk, S. (2004):** Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale. Udine, Edizioni Kappa Vu.
- Weber, M. (1973⁴):** Die »Objektivität« sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. In: Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen, Mohr, 146–214, 180f.
- Welskopp, T. (1996):** Der Betrieb als soziales Handlungsfeld. Neuere Forschungsansätze in der Industrie- und Arbeitergeschichte. Geschichte und Gesellschaft, 22, 1. Göttingen, 117–141.
- Welskopp, T. (2000):** Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz. Bonn, Dietz.
- Woodward, S. L. (1995):** Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990. Princeton, Princeton University Press.
- Wörsdörfer, R. (2004):** Krisenherd Adria 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn, Schöningh.
- Wörsdörfer, R. (2009):** Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955. Bologna, Il Mulino.
- Wydra, H. (2007):** Communism and the Emergence of Democracy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Zukin, S. (1975):** Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism. Cambridge, Cambridge University Press.

»KOMAJ ROJEN, ŽE GORIŠ V OGNJU VEČERA« (S. KOSOVEL).
RAZVOJNE POTEZE IN UČINKI MNOŽIČNIH TRAVMATIZACIJ
V PRIMORSKI IN KOROŠKI SPOMINSKI LITERATURI
V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE IN PO NJEJ

Marija JURIC' PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
e-mail: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Avtorica podaja v svojem prispevku sintetičen prikaz in specifiko razvojnih potez in učinkov množičnih travmatizacij na Primorskem in na Koroškem. V soju pozornosti je zlasti obdobje med 1914 in 1925. Tematiki se približuje s pomočjo zgodovinskih, literarnoteoretskih, nevroznanstvenih in psihoanalitičnih spoznanj. Na podlagi analize raznolikega spominskega in avtobiografskega gradiva prihaja do sklepa, da se odzivi na množične travmatizacije na manifestni ravni sicer močno razlikujejo, vendar jih družijo apokaliptičen subtekst, ki vključuje perinatalne strahove. Zelo očiten je ta subtekst pri Kosovelu (Ekstaza smrti: »Komaj rojen, že goriš v ognju večera, vsa morja so rdeča, vsa morja polna krvi, vsa jezera in vode ni, vode ni, [...]«), pa tudi pri avtorjih, kot so Fran Eller, Franc Ksaver Meško in Prežihov Voranc. Čeprav ta subtekst napeljuje na slutnjo o smrti, na strah pred izničenjem posameznika ali celotnega kolektiva, priklicuje hkrati neomajno željo po življenju in moči, ali, kot denimo pri Klementu Jugu, po opogumljanju k neomahljivosti.

Ključne besede: množične travmatizacije, prva svetovna vojna, koroški Slovenci, primorski Slovenci, apokaliptični subtekst, obrojstni strahovi, literatura

»APPENA NATO GIA' BRUCI NEL FUOCO DELLA SERA« (S. KOSOVEL).
I SEGNI DEI TRAUMI COLLETTIVI NELLA MEMORIALISTICA
DEL LITORALE E DELLA CARINZIA DURANTE
E DOPO LA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Nell'articolo l'autrice riassume la specificità dei tratti di sviluppo e degli effetti dei traumi collettivi vissuti nel XX secolo dalla popolazione del Litorale sloveno e

della Carinzia. L'attenzione è focalizzata soprattutto tra gli anni 1914 e 1925. Il tema viene affrontato attraverso le conoscenze storiche, le teorie letterarie, i modelli neuro scientifici e psicoanalitici. In base all'analisi di vari testi letterari e scritti a sfondo autobiografico l'autrice formula la tesi che nelle reazioni ai traumi collettivi grandi differenze esistono a livello di manifestazione delle stesse, mentre le accomuna il subtesto di tipo apocalittico, ivi incluse le paure perinatali. Tale subtesto è molto presente in Kosovel (*Ekstaza smrti/ Estasi della morte*: »Appena nato, già bruci nel fuoco della sera, i mari sono tutti rossi, tutti i mari pregni di sangue, tutti i laghi e non c'è acqua, non c'è acqua [...]«) ed anche in autori come Fran Eller, Franc Ksaver Meško, Prežihov Voranc. Sebbene il subtesto faccia emergere il sentimento della morte, il timore dell'annientamento del singolo o di tutto il collettivo, nel contempo evoca voglia di vivere e forza o, come nel caso di Klement Jug, incoraggia a non cedere mai.

Parole chiave: traumi collettivi, prima guerra mondiale, sloveni della Carinzia, sloveni del Litorale, subtesto apocalittico, paure perinatali, letteratura

UVOD

V zadnjem desetletju je nastala vrsta raziskav in raziskovalnih projektov, ki se soočajo z otroštvom in mladostništvom, zaznamovanim s travmatičnimi doživetji, ki jih je sprožila druga svetovna vojna, še zlasti šoa. Med njihove pobudnike šteje interdisciplinarno sestavljena skupina znanstvenikov z različnih nemških znanstvenih inštitucij in univerz, ki se povezujejo pod oznako w2k (welkrieg2kindheiten) (W2K, 2008).¹ Iz njihovih raziskav izhaja, da travmatizacije otrok, ki pripadajo generaciji, ki je zaznamovana s pretresi in stiskami druge svetovne vojne, posegajo v čas prve svetovne vojne. Starši otrok, ki so doživeli drugo svetovno vojno, so namreč s svoje strani doživeli prvo svetovno vojno (gl. Radebold et al., 2006; 2008). Grozote te vojne so se od 20-ih let 20. st. dalje na Primorskem in v Istri spojile z »obmejnimi fašizmom«, v Avstriji pa s poplebiscitnim nasiljem, prepojenim z velikonemškim duhom, in najmočnejše prizadele kraje s povsem slovenskim ali delno slovenskim in/ali hrvaškim prebivalstvom. Vedenje o doživetjih v obdobju 1914–1918 in po njem predstavlja dobrodošlo razširitev in dopolnitev preučevanja travmatizacij, ki so se doslej pretežno osredotočale na preživele šoe in njihove potomce. V raziskavi bomo zato predstavili in analizirali nekaj značilnih potez in učinkov množičnih travmatizacij, kakor se odražajo zlasti v primorski in koroški spominski literaturi.

1 Oznako w2k (welkrieg2kindheiten) je mogoče sloveniti s sv20 (svetovnavojna2otročstvo).

Sem prištevamo avtobiografske zapise, pričevanja, umetne in ljudske pesmi, romane, črtice, pa tudi karikature in slike, ki so večinoma nastali v obdobju 1914–1922, deloma pa tudi kasneje. Pisci ali avtorji omenjenih gradiv se torej večinoma iz še svežega spomina soočajo z njim najbližjo in bližjo preteklostjo, pri čemer se nanašajo na vojaško življenje in bitke, ki so jim bili posredno ali neposredno priča, na vojno in povojno izkušnjo v ožjem in širšem pomenu besede, na čas porajajočega se italijanskega fašizma ter na koroško pred-, med- in poplebiscitno obdobje. Njihovi pogledi, kakor bi s pogledom na dnevniške zapise in korespondence dejala Marta Verginella, za razliko od uradnih virov ponujajo »neretorična pričevanja« o vojni in povojni stvarnosti in s tem »nova gledišča« na doživetja v obdobju, ki ga obravnavamo (Verginella, 1994, 54). Pri tem bomo izhajali tudi iz spoznanja, da vključuje avtobiografski jaz vedno participacijo v drugem, relacijsko razsežnost, ki ne dovoljuje jasnih ločnic med enim/-i in drugim/-i (gl. Jurić Pahor, 2010).

VÉLIKA VOJNA: »BOLEZEN STRELSKIH JARKOV«

Prva svetovna vojna izstopa po tem, da je zaslovela kot »monstrum« novega veka. Bila je »prva velika vojna«, *The First Great War*. V tej dolgotrajni vojni, ki se je odvijala do popolne izčrpanosti, je v štirih letih umrlo skoraj 15 milijonov ljudi, med njimi 9 milijonov vojakov. Vodila je v pretres številnih dotedanjih gotovosti in vrednot. Med drugim je zamajala iluzijo o vojaški časti in slavi, spremenila pa je tudi način dojemanja sveta ali, kakor bi dejal Antonio Gibelli (Gibelli, 1991), »mentalni svet«. V znanstveno in tudi vsakdanjo govorico je pronicnilo občutje o diskontinuiteti, razkroju, pretrganih vezeh ter ozračje, nabito z apokaliptičnim duhom. Izpostavljeni grozotam bojev v strelskih jarkih so se začeli vojaki čedalje bolj množično lomiti. Bili so nemočni in pod stalnim čustvenim stresom zaradi izpostavljenosti nasilju in smrti ter trpljenju in umiranju sovojakov. Bili so nemirni, živčno razrvani in razvili so simptome, podobne histeriji: »Neobvladano so kričali in jokali. Zamrznili so in se niso mogli premakniti. Onemeli so in se nehali odzivati. Izgubili so spomin in zmožnost čutiti« (Lewis Herman, 1996, 47; gl. tudi Lerner, 2003).

Tovrstne travmatske sindrome so v času prve svetovne vojne diagnosticirali pod oznakami *shell-shock* (granatni šok), »bolezen strelskih jarkov« in, zlasti od leta 1917 dalje s psihoanalitičnim pojmom »vojna nevroza«. V nemški strokovni literaturi in vsakdanji govorici se je uveljavil pojem *Kriegszitterer*, »vojni tresavci« (gl. Schaffellner, 2005, 68–73; Meißel, 2006). Tako so imenovali vojake, ki so se neobvladljivo tresli, izgubili nadzor nad koordinacijo gibov, razvili močna čustva strahu in melanholijo, podobno človeku, ki je prehodil dolgo in strašno pot in zasluti le še smrt in grob. Na to implicitno opozarja tudi Vladimir Gradnik, brat pesnika Alojza Gradnika, doma iz vasi Medana v Goriških brdih, ki je bil kot mladostnik najprej posredni in nato neposredni udeleženec prve svetovne vojne. Ko se v svoji

razpravi *Krvavo posočje* iz perspektive vojaškega strokovnjaka nanaša na ofenzivo ob reki Piavi, med drugim zabeleži:

»hudo [je bilo] *zdržati dneve in tedne v peklu strahovitih eksplozij, pod točo granat in šrapnelov, v dežju milijonov smrtnih krogel, med tisočerimi razkosanimi trupli, ob stokanju ranjencev; zraven tega so bili branilci še lačni, žejni, izčrpani in brez najmanjšega upanja, da bi se še kdaj srečali s svojo družino in svojimi kraji*« (Gradnik, 1977, 147).

Ivan Matičič, doma iz Ivanjega sela pri Rakeku, ki je po prvi svetovni vojni prišlo pod Italijo, pa je že leta 1922 objavil knjigo, v kateri kot nekdanji avstro-ogrski vojak na raznih frontah iz še svežega spomina na več mestih razgrinja kompleksni pojav tresavice. Ob neki ofenzivi, v kateri so na soški fronti švigale rakete in »zalajale« italijanske baterije, so napadeni vojaki planili v jarek, kjer so se »zvijali in drgetali, kot bi nas lomila božjast« (Matičič, 2006, 57). Konec neke dlje časa trajajoče ofenzive takole opiše:

»Bili smo izsesani, mrtvaški, rumenkastozelenih obrazov, imeli smo vdrte oči, iz katerih je sijala trudna in strašna žalost. [...] [N]aša kolena so se šibila in tresla, žile na sencih so bile klobasaste [...] Milo smo zrli drug drugega. Zaduhalo smo čisti zrak in zdelo se nam je, da smo vstali iz groba in da prihajamo iz onega sveta« (Matičič, 2006, 135).

Število psihiatričnih bolnikov je tako naraslo, da so nemudoma zapolnili bolnišnice. Ocena, ki se nanaša na Veliko Britanijo, navaja, da je bilo 40% vojnih žrtev moških, ki so doživeli živčni zlom (Showalter, 1985). V delu fronte »goriška cona« maja 1917 naj bi bilo »skoraj 50% onespoblenih borcev« (Gradnik, 1977, 146–147), med katerimi verjetno niso prevladovali nemški in avstro-ogrski, temveč italijanski borci. Na to napeljuje podatek, da se je med oktobrom 1915 in novembrom 1916 v italijanskih vojaških bolnišnicah (Padova, Benetke, Treviso, Brescia) zaradi travmatskih motenj znašlo kar 50% italijanskih oficirjev (Bianchi, 2001, 244, op. 92). Vladimir Gradnik navaja, da je bilo na soški fronti do oktobra 1917 odstavljenih 800 višjih italijanskih oficirjev, med njimi 217 generalov in 225 polkovnikov« (Gradnik, 1977, 205). Številke se pokažejo v nekoliko drugačni luči, če upoštevamo, da se je na avstro-ogrski strani bojevalo bistveno več vojakov slovanskega porekla kot vojakov, ki so pripadali drugim narodnostim; nek italijanski vir navaja za mesec avgust 1917 44% slovanskih vojakov. Pomembno je tudi vedeti, da so se pripadniki slovenskih enot bojevali tako rekoč »doma« in na tistih mukotrpnih gorskih krajih in planotah, kjer so potekali zelo hudi boji (gl. Sedmak, 2006, 89).

Da je bila identifikacija z domačimi kraji velika in se je izpričevala tudi s precejšnjim čustvenim nabojem, izpričuje pesem Justine Markočič *Kliče nas*, ki jo je napisala novembra 1917 v begunskem taborišču Bruck ob Litvi (Bruck an der Leitha). V njej se postavi v vlogo vojaka in pravi: »*Cesar spet kliče nas / tja na Primorsko, / hrabro jo branimo / zemljo primorsko*« (Markočič, 1996, 208). Strateška računica avstro-ogrskih oblasti je skorajda neizbežno naletela na zaželen rezultat: slovenski vojaki so se na vseh njegovih odsekih izkazali s »pogumom in vztrajnostjo« in italijanski vojaki so se čudili njihovemu »silovitemu boju« (Sedmak, 2006, 90–92). Nekaj podobnega je mogoče trditi tudi za ostale slovanske vojake, ki na soški fronti niso poznali predaj, znanih z ruskega vojskovašišča, ko so prav slovanske enote množično prehajale na rusko stran (Sedmak, 2006, 90). Prav ta zadnja trditev pa daje slutiti, da jih je k temu spodbujal ideal nastanka narodov in nacionalnih držav, ideal združenja v državo SHS oziroma Jugoslavijo. Ivan Matičič (Matičič, 2006) postavlja na konec svojih spominov »vizijo osvete«, ki spaja ta ideal z vojno izkušnjo in vzlic italianizacije in porajajočega se fašizma s težnjo po moči, sovpadajoči z *rešnjo podobo* vstajenja od mrtvih² oziroma občutenjem lastne življenjskosti, ki je bilo v času prve svetovne vojne kruto zatrto:

»Iz daljne megle vstaja nova vojska. [...] Pri Sv. Lovrencu kliče prerok: 'Zavri Soča, vzkipi – v grobu nimam pokoja [...]' / Deželo pretresa krik: / 'Pridite, bratje, nas zagrinja noč [...] Pridite, naše trpljenje je na vrhuncu, pribiti smo na križ [...] Pridite, naše gorje je brezmejno, nikjer mu ni konca [...] Pridite bratje, breme nas je ukrivilo, omahujemo [...] Pridite, osvetniki, rešite nas iz groba [...]' / Bruhnite, gore! / Sredi noči švigne blisk po deželi in ves narod se zgane in plane iz spanja« (Matičič, 2007, 240).

Podatki sugerirajo, da ne obstaja nič takega, čemur bi lahko rekli »prilagoditev na vojno«. Vsak vojak, ki se sreča s težjimi obremenitvami, nasiljem in možnostjo lastne smrti, razvije stresne reakcije. Te segajo od lažjih simptomov tja do skrajno travmatskih psihičnih stanj. Učinki bojov niso kot napis na tabli, ki ga je mogoče zbrisati (Gabriel, 1987, 73). Vojskovanje pusti dolgotrajne posledice na človeški duši, prizadane pa tudi ljudi, ki se vojne niso neposredno udeležili, a so bili vanjo vpleteni. Sem gre prišteti osebe, ki so bile priča travmatičnim vojnim prizorom, zdravniško osebje, ki je bilo soočeno s hudo ranjenimi ali umirajočimi vojaki ter bližnje (starše, partnerja, ostale družinske člane, prijatelje, člane lastne narodne skupnosti), ki so podživljali travme vojnih povratnikov še dolgo po končani vojni. Tudi te osebe so lahko razvile simptome, podobne tistim, ki jih imajo žrtve. Precejšnjo vlogo igrajo tudi žalost in obup zaradi umrlih dragih na fronti. Vladimir Levstik, avstro-ogrski

2 Sporočilo asociira na veliko noč, praznik, ko se kristjani spominjajo Kristusove križeve poti na Golgoto in njegovega vstajenja od mrtvih.

politični zapornik, izgnanec in kasneje orjunaš, je v svoji vojni povesti *Gadje gnezdo* položil protagonistki Zinki, ki čaka na svojega zaročenca, da se vrne s fronte, tele besede v usta: »Ni je moči zoper mojo ljubezen« in dodaja: »Ali križ neizmerne Golgate je zabit s svojo strašno težo v globine njenega srca« (Levstik, 1918, 144). Ko Gad umre na fronti, je to tako, kot da bi »njegova krogla [...] ubila tudi njo [Jelo]. Deviški zublji, ki so goreli zanj, so zrasli v razbrzdan požar [...] Kakor žival je sledila duhu po moških, ženket oficirskih ostrog jo je mamil z nepremagljivo, usodno silo« (Levstik, 1918, 201). Zaradi smrti vojakov ali simptomov, ki so jih razvili vojaki oziroma povratniki (npr. amnestične motnje, razdražljivost, nesposobnost regulirati svoja afektivna stanja, relacijski deficiti, nočne more), se bližnji lahko borijo s preplavljačimi negativnimi afekti: žalostjo, jezo, sramom, strahom. Učinki vojnih travmatizacij lahko ojačajo partnersko ali zakonsko stisko ali uničijo še tako pozitivne odnose.

Oprava imamo s pojavom, ki ga v znanstveni literaturi od 70-ih let 20. st. dalje imenujejo posredna ali sekundarna travmatizacija (Brunner, 2004, 9), in po letu 1980, ko so na podlagi zapuščine vietnamske vojne uzakonili koncept posttravmatskega stresnega sindroma (*Posttraumatic stress disorder*, PTSD),³ tudi sekundarni travmatični stres (STS) ali sekundarni travmatični sindrom (STSD) (Figley, 1995). Prav tako se posledice vojnih travm prenašajo na naslednje generacije, lahko celo na otroke, ki se še sploh niso rodili, ne glede na to, ali se je travmatizirajoči dogodek zgodil pred kratkim ali v oddaljeni preteklosti. Če otrok dorašča v družini, ki komaj prestaja ali je komaj prestala vojno, neobhodno vsrkava zastrašujoče in nasilno vzdušje. Ne bo se čutil varno in sprejeto ter bo nezavedno tudi kasneje v življenju iskal situacije, ki mu bodo prebujale in ponavljale primarno vzdušje in temeljne afekte, saj le-to pomeni za njegov intrapsihični svet pripadnost in domačnost. Svet, ki ga otrok (s)pozna, postane nepredvidljiv in nevaren, strah pred »izgubo objekta« pa vzlic dejstva, da je vojna vzela tudi svojce ter razdružila družine, kaj lahko močno stopnjevan.

PRIMARNA IN SEKUNDARNA TRAVMATIZACIJA TER NJENI UČINKI V SLOVENSKI LJUDSKI IN UMETNI POEZIJI IN PROZI (1914–1921)

Prva svetovna vojna je bila na Slovenskem kljub obilici vojne, še zlasti pa po-vojne ali medvojne spominske literature vojakov ter drugega memoarskega gradiva, pa tudi »čistih« literarnih del cela desetletja malo znana in neraziskovana tema, celo historiografsko slabo obdelana (gl. Novak Popov, 2005; Marušič, 1989). Današnja slika je kompleksnejša in poglobljena z zavestjo, da je bilo prav na zahodnem slovenskem ozemlju eno najtežjih in najbolj krvavih evropskih bojišč: soška fronta z

3 Pojem PTSD, ki je bil leta 1980 sprejet v Diagnostični in statistični priročnik Ameriškega psihiatričnega združenja, je nadomestil pojme, kot so *shell-shock*, bolezen strelskih jarkov, tresavica, *Vietnam Syndrome* ipd.

dvanajstimi ofenzivami, ki je terjala preko 300 tisoč padlih vojakov in neizmerno število pogrešanih, ranjenih in pohabljenih (Svoljšak, 1997, 115). Poleg vojnih pa je bilo še veliko civilnih žrtev, med njimi mnogo ljudi, še zlasti otrok, ki so umrli v begunskih taboriščih (gl. Svoljšak, 1991; 1994, 95–97; Prinčič, 1996; Sedmak, 1997). Ko so se začeli po letu 1918 vračati domov, so jih pričakale izropane in do nerazpoznavnosti požgane vasi, zato so bili še dolgo nameščeni v pomožnih barakah.

Primarna (neposredna) in sekundarna (posredna) travmatizacija, ki jo je povzročila prva svetovna vojna, se zrcali tudi v slovenski umetni in ljudski poeziji kot poeziji, ki je med letoma 1914–1921 izhajala v časopisju in v zelo različnih revijah, mestoma tudi na koledarskih straneh. Iz izbora znanih in neznanih avtorjev, ki jih je za knjižno publikacijo *Oblaki so rudeči* zbral in uredil Janez Povše (Povše, 1988) izhaja, da sta med njimi tudi dve pesnici (Manica Koman in Vida Jeraj). Tudi v knjigi *Pregnani*, v kateri je natisnjenih 66 pričevanj goriških beguncev, ki jih je zapisoval Vili Prinčič (Prinčič, 1996), najdemo nekaj pesmi izpod ženskega peresa; v begunskem taborišču Bruck ob Litvi jih je spisala Justina Markovič. Domnevamo lahko, da so se pesmi žensk v večji meri kot pesmi moških znašle v arhivskih škatlah, kjer so obležale, ali pa so se iz različnih razlogov porazbugile. Večina pesmi je bila napisanih z željo in nujo, izpričati travmatična čustva in spomine, jih povnanjiti v smislu latinske besede *comunicare*. Ta beseda ne pomeni le, nekaj sporočiti ali sporočiti, temveč tudi priobčiti, občevati, biti v zvezi. Svojega življenja si ne urejamo v medsebojnem aktu jezikovanja (uporabe jezika/simbolov) zato, ker bi se z jezikom lahko razodevali, temveč zato, ker se v jeziku konstituiramo v nenehnem postajanju, ki ga udejanjamo skupaj z drugimi.

Čeprav v tem »koontogenetskem spoju« (Maturana, Varela, 2005, 197) ne živimo kot nekakšna od nekdanja dana referenca, niti se ne utemeljujemo v svojem izvoru, travmatična situacija razkrije, da se z njo povezana čustva v polnem krogu vrnejo na svoj začetek: od življenja v teku, od koder izvirajo, do virov življenja, h katerim vodijo. V psihoanalitičnih terminih bi lahko govorili o halucinatorni izpolnitvi želje, ki vsiljuje analogijo med nemškima pojmom *Trauma* (travma) in *Traum* (sanje). Če je človek razpet med enim in drugim, potem poezija zapisuje slednjo, izkušnje in doživetja posameznikov, ki se nekje na dnu travmatične situacije povezujejo v eno samo zgodbo, v eno samo stremljenje: ubežati nevarnosti, nasilju, uničenju ter občutkom nesmisla in strahu – približati se sreči, varnosti, svetlobi smisla in graditeljstva. Sama beseda halucinacija pomeni privid; izvira iz grške besede *alyo, halyo*, »tavam«, »blodim«, oziroma iz latinske besede (*h*)*alucinari*, »potovati v duhu«, »biti miselno odsoten«, »sanjariti«. Paradigmatičen vzorec za to v sedanjosti locirano stremljenje je, kot pravi Freud v svoji razpravi *Der Dichter und das Phantasieren* (Pisatelj in fantaziranje), spominska sled, povezana s primarnim doživetjem ugodja: »Na takšnem primeru vidite, kako želja uporabi aktualni povod, da bi po vzorcu preteklosti zarisala podobo prihodnosti« (Freud, 1966, 217).

Kljub temu tu ne gre, kot v nadaljevanju domneva Freud, za beg iz delno ali povsem neznosnega obdobja dejanskosti v prid doseganja nekega dehistoriziranega, od načela realnosti odcepljenega »prastanja«, temveč za poskus izhoda iz grozot vojne. Vojaki so si bojni stres, občutke krivde in strah že od nekdaj lajšali z najrazličnejšimi opojnimi sredstvi, predvsem alkoholom. Vojaki 4. bosansko-hercegoveškega pehotnega polka, ki so se na soški fronti borili na avstro-ogrski strani, so imeli navado reči, »*ako ima ruma bit će i šturma, ako nema ruma nema ni šturma*« (Ovčak, 2008). Med drugo svetovno vojno so nemške vojake opogumljali z amfetamini, s katerimi so si pozneje v vietnamski pomagali tudi Američani. Simptomatična so tudi aktualna znanstvena prizadevanja pri iskanju fantazijske droge, ki naj bi vplivala na vse možganske centre, kjer so vpisani travmatični spomini, in jih lajšala in celo izbrisala; takšna droga, ki naj bi v kali zatrla vse posledice travme, naj bi bila v veliko pomoč tudi drugim žrtvam nasilja (gl. Salecl, 2007, 36–37).

Plavzibilna je razlaga Janeza Povšeta, ko nanašajoč se na slovensko poezijo med letoma 1914 in 1921 predpostavlja, da so se pisci oprijemali »upanja ravno zaradi obupa«. Avtor dodaja, da pričevanjska umetnost, seveda tudi poezija, dobivata pred takšnim zlovesčim obličjem pravzaprav »pragmatično obeležje«: »v mnogočem zapušča utečene kolesnice umetnostnega razvoja in kontinuitete, odreka se prefinjenim estetskim zamislim, po svoje se približuje t.zv. ljudskemu izrazu, ljudski umetnosti, ki želi na najkrajši možni način sporočiti resnico, notranjo resnico dogodkov, resnico srca, resnico posameznikove sredice, ki je občutljivo doživljanje in razbolela muka« (Povše, 1988, 204–205). Gre za pesmi ali zapise, ki so želeli biti izkričani, izšepetani, mržljivo objavljeni, zato praviloma tudi niso čakali na izide v pesniških zbirkah (Povše, 1988, 25).

Pomenljivo je, da so tudi »čisto literarna dela«, ki so nastajala v času prve svetovne vojne ali govorila o njej, hotela biti »osebno zavzeta pričevanja«. To se odraža tudi v načinu naracije: njihovi avtorji pogosto posnemajo dnevnik ali reportažo, spomine in pisma (Novak Popov, 2005, 10), skratka žanre, ki so po svoji naravi močno avtobiografski in se vztrajno naslavlajo na drugega v sebi in zunaj sebe: človeku v vojni pomenijo sredstvo premagovanja čustvene praznine, ki je po odsotnosti od doma nastala med njim in njegovimi najdražjimi, obvladovanje osamljenosti, ohranjanje ali tkanje nevidnih vezi, odstiranje vse prežemajoče tesnobe, bolečine, mejnih duševnih stanj, zbeganosti in krhkosti. Alojzij Res (1893–1936), po rodu Goričan, je že leta 1916 pri založniku Štoki v Trstu izdal knjižico črtic *Ob Soči* s simptomatičnim podnaslovom *Vtisi in občutja iz mojega dnevnika*. Slog teh črtic, ki jih je Res leta 1915 pod različnimi naslovi objavljaval v ljubljanskem časopisu *Slovenec*, je podoben Cankarjevemu, ponekod pa se približuje ekspresionizmu, ki svet in človeka oblikuje v disharmonično tvorbo, krik in obup. V črtici *Ob slovesu*, zadnji v knjižici, pravi: »*Videl sem Smrt, kako se je pošastno raztegnila, da je zarila noge v kraške čeri Doberdobske planote in naslonila režečo lobanjo na krnsko pogorje. Slišal sem njen*

krohot, da me je pretreslo do mozga« (Res, 2004, 43). Predpostavka, da je ekspresionizem »pravzaprav posledica kulturnega šoka in obupa nad dogajanjem v letih od 1914 do 1918« (Luthar, 2000, 24), ni naključna.

Naj omenimo še roman *Hanka*, ki ga je Zofka Kveder⁴ napisala v hrvaščini leta 1917, v slovenščini pa je izšel leta 1938. Roman je napisan v dnevniško-pisemski obliki in je podnaslovljen z *Vojni spomini*. Tako je že na prvi pogled videti, da se pisateljica v romanu poigrava s tremi oblikami, namreč z dnevnikom, s pismom in spomini, z besedili, ki so izrazito dialoški in ji »privrejo iz duše«. V romanu je veliko mest, na katerih izraža Hanka svojo pretresenost spričo vojnih grozot. V fiktivnih pismih, namenjenih prijatelju in nesojenemu ljubimcu Kazimirju, ki se nahaja na ruski fronti, Hanka piše o svojih stiskah in preobrazbah, nazorih in razpoloženjih. Na koncu romana se zdi protagonistka sama sebi drugačna, kot je bila na začetku vojne: »*Moje srce je prekaljeno v obupu in neizmerni žalosti, v nepopisnem obupu in grenkem duševnem trpljenju. Ni veselo, kakor je bilo. Težje je, ampak tudi čistejše, resnejše*« (Kveder, 1938, 252). Vojna razdre lažno idilo njenega že zdavnaj mrtvega zakona (postane begunka, izgubi brata, mater, Kazimirja), izčisti intimne odnose (zapusti moža in hčerke), izsiljuje nova stališča, odločitve in dejanja. Trpljenje beguncev in umiranje vojakov jo vodi do religiozne skepse in resignacije glede napredka civilizacije (Novak Popov, 2005, 18).

Tudi iz ljudske in umetne poezije 1914–1921 izhaja, da vojna kot mejno človeško doživetje ni le radikalna travmatična izkušnja, temveč tudi velika preobraževalka notranjega in zunanega sveta. Janez Povše (Povše, 1988, 201–207), ki je to poezijo analiziral po časovnem zaporedju koledarskih let, je opazil jasno zaznavne ritme ali prehode, neke vrste psihološki potovalni čas, ki se vzporedno z vojnimi grozotami stopnjuje. Opazil je tudi, da se ob nekaterih motivih-stalnicah pojavljajo tudi povsem subjektivni, nenamerni odgovori. Tako pesmi v času prihoda vojne leta 1914 izražajo še bolj ali manj razposajeno slovo, pa čeprav s primesjo tesnobe, odhajanja, pisem domov. Leta 1915, še zlasti pa z vstopom Italije v vojno, ki sovpada z vzpostavitvijo soške fronte (Svoljšak, 1994; Sedmak, 2006), se nespregledno pojavijo motivi vojnih grozot, razdalja med domom in bojiščem se zdi neznosna, smrt izrazitejša, tudi domovi so že uničeni, v ospredje stopi pojav begunstva. V letu 1916 postaja trpkost vse večja, begunstvo se stopnjuje, zemlja je posejana s trupli, ni več upanja. S pogledom na leto 1917 Janez Povše zabeleži: »*begunci in spet begunci, mrtvi, mrtvi, mrtvi, ponoreli ples smrti.*« V letu 1918 dominira v pesmih motiv osamelosti ter

4 Pisateljica Zofka Kveder (Ljubljana 1878–Zagreb 1926) je po končani šoli službovala kot uradnica. Januarja 1899 se je preselila v Trst, kjer je pol leta vodila upravo *Edinosti in Slovenke*, v kateri je bila tudi ena najbolj pomembnih avtoric in dopisovalk prispevkov o položaju in življenju žensk ter aktualnih tematik ženskega gibanja. Želja po izobrazbi jo je vodila na univerze v Zürich, Bern in Prago. Leta 1907 se je preselila v Zagreb, kjer se je ob pisateljevanju do svoje smrti posvečala tudi urejanju in izdajanju treh ženskih časopisov.

razpad vsega svetlega, v letih 1919–21 pa tesnobno vzdušje, da se vojaki in begunci ne vračajo oziroma ne bodo vračali, čeprav je vojne konec (iz begunstva so se vračali šele po vojni, mnogi pa so v begunstvu zaradi mraza, lakote, trpinčenja in bolezní umrli). Vseposod so grobovi, melanholija, žalost. V ospredje stopa motiv »krivične meje«, ki je tudi tiste, ki so verjeli, da je velika vojna dokončno minila in da bo iz nje zrasel nov, human svet, silil k streznitvi.

Wilsonov velikopotezni načrt, ki bi moral na ruševinah prve svetovne katastrofe zgraditi drugačen svet, enako pravičen za velike in male narode, se je vzlic imperialističnih težnjah sesul. Po razpadu Avstro-Ogrske je Italija okupirala ozemlja, ki so ji bila obljubljena ob vstopu na stran Antante 23. 5. 1915. Tako ni le združila »neodrešene« Italijane, temveč tudi precejšen del prebivalstva neitalijanskega porekla, zlasti Slovence in Hrvate. Nova država Avstrija pa je s plebiscitom 10. oktobra 1920 pridobila predvsem tisti del Koroške, ki je bil naseljen z dvojezičnim, to je s slovensko in nemško govorečim prebivalstvom. Tretjina s slovenskim prebivalstvom naseljenega ozemlja se je znašla v rokah mogočnih sosedov, preostali del pa je prešel v državo SHS oziroma Jugoslavijo. Zlasti narodno opredeljeni Slovenci v Italiji in Avstriji so si v tej državi obetali zagotovilo nacionalnega in naposled tudi osebnega preživetja.

SREČKO KOSOVEL IN KLEMENT JUG

Boris Pahor (roj. 1913), ki se je rodil v Trstu in v tem mestu preživel tudi prvo svetovno vojno, je v svojem avtobiografsko zasnovanem delu *Nomadi brez oaze* zapisal: »Da, svetovna vojska. Takrat sem imel eno leto, nato dve leti, nato tri leta, in zmeraj je odmevalo grmenje topov od šip naših oken in od zidov našega stanovanja v Škorklji. Morda se je prvi strah začel vtihotapljati v celice tvojega telesa že takrat? Verjetno, zelo verjetno« (Pahor, 1956, 286). Osemdeset let kasneje, leta 1993, je Pahor v italijanščini napisal knjigo o Srečku Kosovelu, ki je izšla pri založbi Edizioni Studio Tesi v Pordenonu, leta 2008 pa tudi v razširjenem slovenskem prevodu pri založbi Filozofske fakultete v Ljubljani.

Srečko Kosovel (1904–1926) spada med najpomembnejše predstavnike poezije 20. stoletja. Čeprav je umrl premlad, da bi dočakal izdajo svojih pesniških zbirk, so njegove pesmi že za časa njegovega življenja vznemirjale in identifikacijsko ogovarjale predvsem primorsko slovensko dijaško in študentsko mladino ter ustvarjalce različnih vrst. Kosovelove pesmi so na Slovenskem najpogostejše komponirane, saj je po njih segalo ali vsaj seglo kar 50 skladateljev (Mahnič, 1993, 42; gl. tudi Gombač, 1996). Kosovel je porok za medtem že skorajda splošno sprejeto spoznanje, da množične tragedije ozaveščajo in da v človekovi duševnosti še trajajo, ko formalno vojne ni več in zavlada težko pričakovani mir. To spoznanje se svetlika v Kosovelovih verzih o prezgodnjem dozorevanju otrok v vojni, kot denimo v pesmi *Starci*: »Kdo

pa je bil, / ki nam je dal prezgodaj spoznati? / Glej, kako žalostno gleda ta konj! / Mati, mati, o mati!« In nadaljuje: »Žalostne slike so šle mimo nas / vsak dan, vsak dan / so vojaki umirali, konji umirali; / jokali smo zaman« (Kosovel, 1967, 271). Travmatiziranemu z izkušnjo vojne mu mati pomeni varni pristan: nekdo, ki »ščiti pred črnimi nočnimi strahovi« (*Lučka na oknu*; Kosovel, 2009, 12) in v skrajni stiski lahko pomeni »edini, poslednji sijaj« (*Mati čaka*; Kosovel, 1946, 125).⁵

Leta 1915 se je Kosovel kot enajstletni deček znašel v zaledju soške fronte. »Za eno od fotografij si je za zabavo nadel vojaški suknjič: fantič je nasmejan, čeprav bodo podobe iz zaledja kaj kmalu postale mrke in se z leti združile z novimi pretresi vojnih dogodkov« (Pahor, 2008, 20). Podobno kot Boris Pahor je tudi on zaslišal iz daljave detonacije topniškega orožja na soški fronti in videl ranjence, ki so jih prevažali z vojaškimi treni v kraško frontno zaledje, kamor gre prišteti tudi Tomaj pri Sežani, kjer je doraščal. Teh grozljivih scen ni mogel nikoli pozabiti in preboleti, neprestno so se mu v raznih podobah vračale tudi v njegovi poeziji. Nočno moro, ki je prežala nad zaledjem fronte, je oktobra 1918 pretrgala »eksplozija radosti« (Pahor, 2008, 21), prežeta z anarhičnim vzdušjem (razpuščene habsburške čete, padli vozovi, razpuščeni konji, plenjenje živeža), ki ji je sledila okupacija avstrijskega Primorja s strani italijanskih čet in politična represija nad slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Ozračje je bilo nabito z uničevalnim apokaliptičnim duhom. Srečko Kosovel je takrat že dve leti živel v Ljubljani, kjer je skupaj s sestro Anico obiskoval realko.

Kot šestnajstletni dijak je bil med poletnimi počitnicami julija 1920 priča dogodku, ki ga ima Boris Pahor za osrednjega v povojnem času in za »začetek nesrečnega obdobja za slovenski narod« (Pahor, 2008, 23), to je požig Narodnega doma, ki mu je pisatelj kot sedemletni deček tedaj tudi sam prisostvoval. Kosovelov verz v znameniti pesmi *Ekstaza smrti* »Komaj rojen, že goriš v ognju večera« priča o tej tragediji. »Pesnikova občutja ob uveljavljanju fašistične diktature so bila namreč povezana z rojstvom katastrofične vizije njegovih pesmi« (Pahor, 2008, 37) in so se sredi leta 1925 stopnjevala v tako imenovano konstruktivistično preobrazbo. Kosovel se je poslovil od »sentimentalnega mladeniča« in od svoje »baržunaste lirike«, kot jo je sam označil, in začel pisati pesmi, drzne v izrazu. Gre za pesmi, ki jih – tako Anton Ocvirk, ki s Kosovelom v svojih dijaških letih ni delil le usode primorskega begunca v Ljubljani,⁶ temveč je bil z njim tudi tesno povezan: l. 1925 je svoje prve pesmi objavil prav v Kosovelovi reviji *Mladina*, po pesnikovi smrti pa je urejeval njegovo zapuščino, med njimi slovite *Integrale* – opredeljujejo »zavest in občutek, da je življenje energija ener-

5 Motiv lučke na oknu je nastal ob materini navadi, da je na počitnice prihajajočima dijakoma, Srečku in Anici Kosovel, ki sta morala peš prehoditi pot od Sežane do Tomaja, pod noč na okno v nadstropju tomajske šole, kjer so Kosovelovi stanovali, postavljala svetilko – luminček (Mahnič, 1993, 41).

6 Anton Ocvirk (1907–1980) je bil skupaj s svojo družino najprej v begunskem taborišču Bruck ob Litvi (Leitha). Ocvirkovi so se naposled 'ustalili' v Ljubljani, kjer je Anton obiskoval klasično gimnazijo in leta 1927 maturiral.

gije, večna napetost, nenehno izžarevanje oblikujoče volje, a vse drugo zastoj, okamenelost, nebivanje smrti« (Ocvirk, 1967, 27). Tudi Boris Pahor zaznava pri Kosovelu prav to preobrazbo, še določneje, prelom, s katerim je pesnik »odločno in revolucionarno spremenil smer« in vzporedno s tem uveljavil »novo družbenopolitično vizijo« (Pahor, 2008, 37). Treba pa je poudariti, da tega preloma ni mogoče misliti zunaj Kosovelove notranje preobrazbe in da niti ni v konfliktu z novejšimi dognanji, po katerih naj bi Kosovel v svoje pesmi vse do konca vpletal tudi »tradicionalno« izpovedne in lirične prvine, ki so bile tuje udarniško priostrenim ritmom avantgardističnih postopkov (gl. opombe v Gspan, 1977; Vrečko et al., 2005; Dolgan, 2009).

V pismu Fanici Obid, mladi pesnici s psevdonimom Mirjam, je Kosovel 12. 7. 1925 zapisal:

»V meni se vrši velik prevrat. Ali v korist ali v škodo, ne vem. Vem pa, da je v mojem razvoju nujen [...] Človek mora preko mostu nihilizma na pozitivno stran. [...] Dva fakta sta v življenju: življenje in smrt. Več jih ni. Kaj pravim: piše se o tem težko. Jaz čutim v sebi veliko silo, ravno vsled tega, ker mi smrt ne more ničesar vzeti. ABSOLUTNO NIČESAR. [...] Vem, da čutite, da sem malo nervozen. Nič ne dé. Danes je stoletje nervoznih. Kako ne bi bil nervozen? [...] Zdaj iščem novih poti. Novih, novih, novih. Ta nemir, ki je v meni, to nervoznost, to hočem izraziti. In to hočem povedati, da sem tako miren, kadar mislim na Vas, tako miren kakor gorsko jezero. Da sem onkraj smrti« (Kosovel, cit. v Ocvirk, 1967, 62–63).

Kosovel je hotel prepričati samega sebe, da je »miren kakor gorsko jezero,« kakor da bi bil »onkraj smrti«, v resnici pa je bil poln predsmrtnih slutenj in psihomotoričnega nemira (Ocvirk, 1967, 61). To pa velja tudi za številne njegove sodobnike, zlasti tiste, ki so neposredno ali kot očividci doživeli grozote prve svetovne vojne. Nesporno je, da spada Kosovel mednje, kot tudi, da šteje med najznačilnejše predstavnike generacije, ki je nastopila v slovenski literaturi tik po prvi svetovni vojni.

Nekaj analognega pa je mogoče reči tudi o Klementu Jugu, slovenskem filozofu, alpinistu in utemeljitelju samohodnega plezalstva, ki se je leta 1898 rodil v Solkanu blizu Gorice. Že maja 1915 je postal, prav tako kot Srečko Kosovel leto kasneje, nezaželeni prišlek na realki v Ljubljani, se pravi »človek brez pravic.«⁷ Na počitnice

7 Stano Kosovel (Kosovel, 2008, 99), brat Srečka Kosovela, pravi o usodi beguncev iz okolice soške fronte: »Ljubljana je takšne 'begunce' nerada sprejemala in jim kazala vse prej kot prijazen obraz. 'Begunec' je postal nekakšna psovka za človeka brez strehe in kruha, ki so ga tudi v Ljubljani skopo odmerjali prebivalstvu. Tudi Srečko je z nastanitvijo v Ljubljani postal 'begunec', se pravi človek brez pravic.« Iz dnevnika Klementa Juga, ki ga je spisal kot študent prvega letnika filozofske fakultete v Ljubljani – glej odlomke v Marušič (Marušič, 1978, 228–235) – izvemo: »Tisti dan mi je rekel profesor grščine M. [na realki v Ljubljani], da so Goričani samo za škodo. Mar bi doma ostali, ne da so se z bali granat in prišli Ljubljančanom kruh odjedat. [...] Gospodinja me je enako grajala češ, da premalo molim. Zvedel sem tudi, da je zadela Goriško le kazen za grde grehe.«

se je vračal domov sestradan in skozi vrsto straž in vojaških oddelkov, med granate in šrapnele, ki so razdevali rojstno vas; avgusta 1916, ko so italijanske čete zavzele Sabotin nad Solkanom, se je morala tudi njegova družina odseliti, konec vojne je pričakala na Bledu (Jelinčič, 1926, 14). Februarja 1917 je Klement Jug postal vojak na Južnem Tirolskem. Ko se je leta 1924 v še danes nepojasnjenih okoliščinah ponesrečil ob strebru Severne triglavske stene, je postal – podobno kot Kosovel, ki je prav tako rano, prerano umrl – v hipu mit, ikona, »vzornik in kažipot« (Budal, 1926, 630; Dijaško društvo »Adrija« v Gorici, 1926; Marušič, 1999) mlade, zlasti doraščajoče generacije primorskih Slovencev.

Nesporno je vojna tudi Klementu Jugu povsem spremenila življenje in ga preobrazila. To sprva sovraži in jo naposled odobrava zaradi trpljenja, ki ga je še pred maturo skovalo v moža z navidezno jeklenim značajem: »Pravijo, da gimnazija človeka izobrazí. Jaz sem se pa prepričal, da ga usoda s svojim bičem laže izobrazí kot šola. Tu se poučuje sama teorija; v šoli usode pa so čista dejstva, ki ostanejo neizbrisno v spominu« (Jug, cit. v Jelinčič, 1926, 19). V tej šoli se mu je vsililo spoznanje, da je treba premagati človeško negotovost, malodušnost, nemir in strah pred smrtjo in uveljaviti glavna filozofska postulata, ki sta močna volja in etika. Z njima se je lotil alpinizma in v slabih treh letih opravil v slovenskih stenah do tedaj nepredstavljljive vzpone. Z opisi svojih podvigov v Planinskem vestniku je skušal navdušiti mlade, da bi mu pri tem sledili in postali odpornejši ob zgodovinskih pretresih. Vendar so njegovi neustavljivi gorniški strasti lahko takrat sledili le redki – večino vzponov je opravil kot samohodec. Lahko bi rekli, da je v skalnatih stenah pripeljal na sceno zasvojenost z dolgotrajnimi vojnimi izkušnjami: z uživanjem (»dihanjem«) ekstremnih atmosfer, kljubovanjem lastnim šibkostim, premaganjem skrajnih težkoč in nevarnosti, ter olajšanjem, ko vse mine. S ponavljanjem mejnih doživetij je iskal vedno bolj učinkovite obrambe. Tega se zgovorno spominja Vladimir Bartol, ko v dvogovoru s prijateljem in osebnim zgledom Klementom Jugom, pravi:

»In s takimi črnimi mislimi si upaš v gore? S takimi razmotrivanji v duši počenjaš svoje vratolomne plezarije? Po vsem, kar vem iz psihologije, bi se moral zgoditi pravi čudež, če se vrneš živ in zdrav s planin. Temu se pravi naravnost izzivanje smrti. [...] Zame je to isto, ali vsaj skoraj isto, kakor samomor.' Klement Jug odgovori: 'Motiš se. Nisem prišel v gore, da bi iskal smrti. Nasprotno! Prišel sem zato, da pozabim v skrajnem duševnem in telesnem naporu, ki mi ju nudi smrtna nevarnost, na svoje žalostne izkušnje. [...] In če bom imel enkrat vse stene in vse vrhove za seboj, najdem nemara celo izhod iz sedanje duševne krize [...] Včasih je seveda nevarno plezati z obupom v srcu,' je dejal bolj potihoma« (Bartol, 1930–1931, 90).

Notranje predružačenje, ki ga zaznavamo pri Srečku Kosovelu in Klementu Jugu, se ujema z nevroznanstvenimi spoznanji o čustvih in »čutečih možganih« (Damasio,

2008). Pri vseh čustvih, še zlasti travmatičnih, se zgodi to, da več salv živčnih in kemičnih odzivov za določen čas in na poseben način povzroča fiziološke spremembe, vključno s spremembo samega živčnega sistema. Izrazi na obrazu, ki lahko vključujejo znake splošne vznemirjenosti, občutki napetosti ali čuječnosti/opreznosti in posebni vzorci vedenja (beg, otrplost, aktivizem) niso nič drugega kot uprizoritve teh odzivov. Dajejo vedeti, da je na delu zlasti amigdala, ki reagira zlasti na strah.

Rajko Petek pravi, da je strah eden izmed najpomembnejših občutkov v alpinizmu. »Kajti, če te ni strah, nimaš nobenega mehanizma, ki te opozarja in nadzoruje v ekstremnih situacijah. Ne gre za paničen strah ampak za tiste vrste strah, ki ti daje vedeti kakšna je stopnja tveganja in kaj se s teboj dogaja« (Petek, 2004, 28). Tovrstno težnjo po vedenju implicira tudi naslov Jugove disertacije *O nagonskih doživljajih, I. del. O vzročnosti duševnosti*, s katero je leta 1923 promoviral in postal asistent Franceta Vebera na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. A tudi dejstvo, da se je hotel na lastno pobudo za leto dni izpopolnjevati v smeri eksperimentalne psihologije. Veber je pobudo, pa čeprav ne brez zadržkov, podprl in mu svetoval, da »naj gre pač v naučno informativne svrhe« študirat k njegovemu nekdanjemu učitelju Vittoriju Benussiju v Padovo, kar je še isto leto storil (Veber, 1926, 64, 76–77). Pomenljivo je, da je bil Benussi Tržačan in eden najprodornejših predstavnikov eksperimentalne psihologije tedanjega časa; razvila se je iz gestalt teorije graške šole, ki ji je vrsto let sam pripadal.⁸

Plezanje je Klementu Jugu s svojimi nevarnostmi, še posebej ekstremnimi, nudilo vse prilike za tovrstno percepcijsko dejavnost. V spisu *Na Jalovec*, ki je izšel v prvi številki Planinskega vestnika leta 1923, je Klement Jug, nanašajoč se na hudi, onezaveščujoči padec julija 1922 v razpoko med lednikom in skalovjem, z zadoščenjem ugotovil, da ga niti ta izkušnja ni spravila toliko iz ravnovesja, da »bi pozabil izrabiti ugodno priložnost za opazovanja zanimivih psiholoških procesov«: »Ko sem prišel k zavesti, ni bila moja prva skrb, kako se rešim iz pasti, marveč ta, da doženem, kako so se v meni razvijali doživljaji. In ker se mi je posrečilo najti pri tem rešitev nekega dušeslovnega problema, me je to tako razveselilo, da sem na mah pozabil, kje sem, in sem skušal zavriskati« (Jug, 1923, 22). Lahko bi rekli, da je ostal Jug ujet v zaželjeno imaginarno podobo, videz sam pa je »spregledal« (ni opazil). Precenjeval je moč volje, s katero bodo premagane vse tegobe in vse stene. Izgubil je dimenzijo realnosti in napadel ga je občutek vsemogočnosti (Jelinčič, 1999, 21). Vélike, zaželjene zmage vendar ni dosegel. Jugova smrt v triglavski severni steni, ki ga je poprej že dvakrat

⁸ V Avstriji v Gradcu se z gestalt teorijo niso ukvarjali le teoretsko, ampak jo poučevali tudi eksperimentalno. To pomeni, da graški 'gestaltizem' ni zavračal eksperimentalnega pristopa. Nasprotno, sprejel ga je kot svojo glavno metodo. K temu je odločilno prispeval prav Vittorio Benussi (1878–1927), ki je živel v Gradcu dobrih 20 let. Novembra 1918 je moral Benussi Avstrijo zapustiti. Od leta 1920 dalje je poučeval na univerzi v Padovi. V svoje delo je začel vključevati psihoanalitska spoznanja in gojiti tesne vezi s svojim tržaškim rojakom Edoardom Weissom, utemeljiteljem italijanske psihoanalize (gl. Antonelli, 1994; Accerboni, 1998).

odbila, je spravila na površje meje zmogljivosti njegovega telesa ter nezmožnost, da bi se le-to sestavilo v celoti.

Čeprav vzrok Jugove smrti vse do danes ni pojasnjen – nekateri menijo, da ni šlo za nesrečo, temveč za samomor zaradi neizpolnjene ljubezni – je tako kot za Srečka Kosovela mogoče reči tudi zanj, da nikoli ni hotel biti glasnik smrti, temveč glasnik življenja, »rešitelj, ki oznanja prerojenje« (Ocvirk, 1967, 61). Vladimir Bartol (cit. v Dolenc, 1999, 86) navaja, da je Jug tudi dosledno zatrjeval, da ni ničejanec in da ni prebral niti ene od Nietzschejevih knjig. Po njegovem mnenju je bilo to, kar je Jug trdil, »po vsej priliki res«, in dodaja, da je bil Nietzschejev duh tista leta tako rekoč v zraku. Kosovel Nietzscheja denimo večkrat omenja, včasih nemara z njim koketira in celo neprikrito izreče: »*Kadar mi je najgorenkejša pri srcu, berem Nietzscheja*« (Kosovel, cit. v Kos, 2005, 83). Vendar Kosovel Nietzscheja razume povsem po svoje in je daleč od izjav in izpeljav njegovih misli. Kosovel podobno kot Klement Jug tako voljo kot moč *humanizira* in zagovarja poudarjeno etično-moralno držo, ki jo razume kot sredstvo človeške (individualne in kolektivne) emancipacije (Kos, 2005, 83; gl. tudi Škamperle, 1999, 70–71). Zato je angažma na tej ravni jasen. Literatura in alpinizem naj bi v ljudeh, zaznamovanih s časom prve svetovne vojne in vpetih v čas povojnega fašizma, stopnjevala življenjsko silo, in sicer v pomenu konstruktivne volje do moči ter tudi izzivalnega opogumljanja k neomahljivosti človeka–naroda–akcije. O slovenskem narodu je Kosovel v konstruktivistični pesmi *Ej, hej* zapisal: »*O, ti ovčji beli narod! Ali spoznaš zdaj, kaj si?*«

Z vojno in po njej se je umetniški izraz v vseh mejah umetnosti dokončno razšel z modernizmom 19. stoletja in še določneje s »fin de sieclom« na prelomu stoletja. Pojavijo se nove umetniške smeri, ki se bistveno razlikujejo od predhodnih (simbolizma, dekadence in impresionizma). Novi modernizem, ki vsebuje umetnostne smeri, kot so ekspresionizem, futurizem, konstruktivizem, nadrealizem, socialni realizem, postavlja v ospredje neposredno človekovo doživljanje, čim bolj natančno hoče oblikovati človekovo duševnost oziroma psihično vsebino posameznikove zavesti, njegove zaznave, predstave, občutja, misli in doživljanje, kot se mu neposredno kažejo, brez olepšavanja in prikrivanja. Najbolj udarne smeri so avantgardistične, ki rušijo, kar je že utečenega, postavljenega, tradicionalnega, kar v našem primeru velja tudi za alpinizem Klementa Juga, ki je postal prvi slovenski plezalec prvenstvenih smeri, začetnik tistega gibanja, ki je klasični alpinizem kugyjevsko-tumovskega tipa preraslo, se razvijalo s Skalaši in prešlo na nove rodove vrhunskih alpinistov. Hkrati pa je Jug v svojem kratkem življenju dosegel zavidljivo raven znanstvenega razvoja, saj je kot mlad doktor filozofije veliko (največ iz prve generacije Vebrovih učencev) obetal, še posebej na področju eksperimentalne in empirične psihologije. Nemajhno vlogo je igrala pri tem obsodba absurdnega trpljenja človeških individualnih in kolektivnih eksistenc. Zato ne preseneča, da takoj po vojni nihče ni mogel verjeti, da so Filippo Tommaso Marinetti in drugi futuristi pisali, da je vojna ritual očiščenja na-

roda in da sta ob oblastni estetiki kot nadomestilu za etično držo večja mornarica in močnejša vojska vse, kar njihova država in narod potrebuje. Težko si je predstavljati, da so si želeli predvsem srborito ljudstvo, »cinično, predrzno in agresivno zunanjo politiko, kolonialni ekspanzionizem [ter gojili] kult napredka in hitrosti [...], fizične moči, poguma, heroizma in nevarnosti« (Alatri, 1980, 329; gl. tudi Troha, 1993). Da pa se je svet dejansko bliskovito in temeljito spreminjal, izpričuje sodelovanje fašizma in futurizma, ki je bilo najintenzivnejše prav v letu 1919.⁹

Slovensko avantgardo, znotraj katere izstopajo ob Antonu Podbevšku, ki slovi kot začetnik slovenskega avantgardističnega pesnjenja, zlasti primorski slovenski umetniki in literati, je bolj kot futurizem pritegnil konstruktivizem, o katerem je Kosovel dejal, da je to edino avantgardistično gibanje, ki ni le slog, ampak tudi način življenja (Krečič, 1989). V nasprotju z Italijani in Rusi, ki so znotraj futurizma razvili več smeri, Slovenci niso imeli sistematičnega futurističnega gibanja. S svojo konstrukcijsko poezijo je bil futurizmu še najbližje Kosovel. Vendar to velja le za formalno, navidezno raven, ne pa tudi za poetološko in ideološko, ki sta bili zanj nesprejemljivi, saj je kot pesnik izhajal iz »nacionalnoideološke prisile, usklajene z njegovim posebnim odnosom do materinega jezika,¹⁰ ki ga je na Primorskem še posebej sistematično zatiral italijanski fašizem« (Vrečko, 2008, 2).

Prav fašizem pa je porodil aktivizem in ilegalni upor mladih, ki so bili med prvo svetovno vojno in v letih tik pred njo še otroci. Izšli so iz študentskih krogov in razpuščenih mladinskih društev, opredeljevalo pa jih je nezaupanje do »starih«, ki so bili previdni do fašističnih oblasti in »z miselnostjo v preteklosti« (Žerjal, 1990, 37). Ali, kakor pravi Vekoslav Španger: »Mladinska samozavest je nastala v najtežji dobi, ko so fašisti s svojimi podvigi hoteli zastrašiti vse, kar jim ni hotelo slediti. Samozavest mladine je zorela tudi iz odpora do mlačnosti starejših voditeljev, ki so odložili svoje zarjavelo orožje in se potegovali, da bi tudi drugi storili tako« (Španger, 1986, 53). »Čez dan so tisti, ki so bili bolj navdušeni in so se sprostiti mōre, ki jih je prvotno tlačila, govorili drug drugemu: 'Začelo se je, dovolj je bilo trpljenja, dovolj hlapčevanja'« (Španger, 1986, 73).¹¹ Dejansko pred sabo niso videli drugega kot »zapor ali svinec v hrbet.« K temu so nedvomno prispevali raznarodovalni ukrepi (prepoved uporabe slovenščine v javnosti, ukinitvev društev, prepoved mladinskih

9 Italijanski futuristi so leta 1919 denimo sodelovali pri D'Annunzijevo okupaciji Reke, Marinetti, Mussolinijev prijatelj, je bil na fašističnem kongresu izvoljen v centralni komite. Sodelovanje futuristov s fašisti se je nato ohladilo. Do ponovnega zблиževanja futuristov s fašizmom je prišlo leta 1924, vendar je ostalo njuno sodelovanje vseskozi prej prekarno kot ne.

10 V Kosovelovih konsih se skriva »globoka skrb za jezik in njegovo semantiko« (Vrečko, 2008, 9–10).

11 Drago Žerjal (1903–1991) in Vekoslav Španger (1906–1971) sta bila člana skupine mladih slovenskih tržaških fantov, ki so septembra 1927 postavili temelje tajni organizaciji Borba in se odločili za radikalni boj proti zatiralcem slovenskega in hrvaškega naroda v Julijski krajini. Dva izmed njih, Zvonimir Miloš in Franjo Marušič, sta padla s kasnejšima tovarišema Ferdom Bidovcem in Lojzetom Valenčičem pod fašističnimi streli v Bazovici leta 1930.

organizacij, tiska, zamenjava priimkov v italijansko obliko itd.), grožnje, aretacije, konfinacije, deportacije in izgoni. Narodnostno preganjanje po prihodu fašizma je pospešilo množično izseljevanje. V malo več kot dveh desetletjih je zapustilo Julijsko krajino prek 100.000 Slovencev in Hrvatov. Od teh se jih je 70.000 odselilo v Jugoslavijo, 30.000 v Latinsko Ameriko, od slednjih 20.000 v Argentino, in 5.000 do 10.000 v druge, zlasti evropske države (Kalc, 1996, 28–29).

KOROŠKA V (PRED)PLEBISCITNEM ČASU

Italija je vojaško in diplomatsko posegala tudi v reševanje koroškega vprašanja. Ne le, da si je v predelu Kanalske doline in okolice »priborila« več ozemlja, kakor so ji zavezniki obljubili z Londonskim sporazumom, prizadevala si je tudi za izrazito podporo Avstriji v bojih za mejo 1918–1920 (gl. Pleterski et al., 1970; Rumpler, 1981) proti ozemeljskim zahtevam Države SHS, kasneje Kraljevine SHS, ki je označena tudi že z Jugoslavija. Na Koroškem je Narodna vlada v Ljubljani takoj po razglasitvi Države SHS začela ustanavljati narodne straže in slovenske narodne svete kot regionalne in mestne organe oblasti. Prišlo je tudi do sistematičnega organiziranja vojaških enot. Vse upe so narodne oblasti stavile na prostovoljce, povratnike iz bivših avstro-ogrskih polkov, in patriotsko navdušeno mladino, vendar pri tem sprva niso žele večjih uspehov. Vojaki, ki so se vračali s front, so bili po štiriletnem vojskovanju naveličani vojne, ranjeni, bolni in utrujeni. Le težko jih je bilo prepričati, da bi se »javili prostovoljno«.

Franc Resman, politično aktiven Slovenec iz Ledinc in zagovornik Države SHS, je bil zaradi nepripravljenosti udeležbe v »boju za severno mejo«, skupaj z nekaterimi drugimi potencialnimi prostovoljci na javnem zborovanju ozmerjan »za nemčurja« (Resman, 1971, 118). V vojsko je bilo nato vpoklicanih nekaj mlajših letnikov, od katerih so se eni odzvali, drugi pa so pobegnili v Beljak (Resman, 1971, 119). Peter Mohar, ki je v času bojev za mejo služil kot hlapec v nemškonacionalno usmerjeni slovenski družini, se spominja, da je bilo »le malo takih, ki bi šli v vojake iz samega navdušenja ali želje po žrtvovanju za obrambo domovine« (Mohar, 1986, 20). Večina vojakov je zato prihajala zlasti iz Slovenije, kasneje iz Srbije. Manj znano je, da je bilo med prostovoljci vsaj 700 do 800 Primorcev (povratnikov iz bivšega 97. avstro-ogrskega pehotnega polka in ubežnikov pred italijanskim preganjanjem). Večina izmed njih je bila razporejena v »tržaškem bataljonu« kot začetku kasnejšega Tržaškega pehotnega polka (okrog 500), ostali pa so sodelovali v raznih drugih enotah (gl. tudi imenski seznam v Gradnik, 1981). Poglavitni motivacija za njihovo udeležbo v bojih za Koroško naj bi bila, kot pravi Saša Vuga, »razviti patriotizem primorskega človeka,« ne pa »zapečkarstvo«: »kdor je na primer hotel v zapeček, ta je v zapeček tudi šel; meje praktično še ni bilo« (Vuga, cit. v Gradnik, 1981, 99).

V predplebiscitnem času in pravzaprav vse do danes je veljalo, da »zapečkarjem« – govori: koroškimi Slovincem in Slovincem iz »matice«, ki so jim pravili »kranjski Janezi« (kar je bil sicer vzdevek za 17. avstro-ogrskega pešpolka) – primanjkuje tiste odločnosti in trdožive upornosti, ki naj bi bila značilna za Primorje ali denimo za Srbe. Maksim Gaspari, znan zlasti po slikanju le poredko bojevitih in zlasti sočutnih, deloma celo izrazito pacifističnih motivov za slovenske vojne razglednice (Švajncer, 1985, 46–47), je bil eden prvih slovenskih političnih propagandistov, ki je v času prehoda izpod dvojne monarhije v državo jugoslovanskih narodov in še posebej v času »boja za severno mejo« na svoje razglednice, ki so jim velikokrat dopisani verzi Simona Gregorčiča, »vtihotapil« narodnozavedno usmerjenost. Ta motivika, ki je v času deklaracijskega gibanja obljubljala konec vojne, mir, vrnitev dragih, konec revizij in je bila še polna mrtvih, ranjenih, umirajočih ter žalosti in bolečine (Švajncer, 1985, 46), v letih 1919 in 1920, ko se Gaspari kot ilustrator preseli na ženin dom v Ziljsko dolino, izgine, na njeno mesto pa stopi nacionalizem, ki je potencialnim slovenskim vojakom, ki se niso navduševali za ponovni vstop v vojsko, odvzel možnost, da bi učinkovali kot borci za narod oziroma kot »pravi« moški. Od tod predpostavka o Gaspariju »prej« in Gaspariju »kasneje« (Švajncer, 1985, 48), ki jo je prvi izrazil Oton Župančič in velja tudi za slovenskega slikarja, ilustratorja, grafika in karikaturista Hinka Smrekarja.

V reprezentacijo kasnejšega Gasparija sodi denimo njegova karikatura, ki jo je 30. januarja 1919 priobčil v humorističnem listu *Kurent*. Deklica Slovenija, odeta v narodno nošo, obtožujoče uperja svoj prst proti Nemcu/Avstrijcu, ki leži v zibelki. Možakar je velikanski, vendar je star, obnemogel; sam od sebe se ne bi uspel skobacati iz ležišča, v katerem se je znašel. Predstavlja neko neprijetnost, a v resnici ne pomeni ničesar, saj pomenska os seka upodobitev neke povsem druge, na mestu vprašanja/opravičevanja legitimnosti vojaškega posega. Na sliki vidimo zatoj še postavnega srbskega vojaka s puško v roki, ki ga deklica smiselno ogovarja: »*Spodite ga končno ven iz zibelke slovenstva [= Koroške],*« kar pa spet implicira očitek »kranjskemu Janezu«, da tega ni zmogel. V taisti številki *Kurenta* je objavljena še karikatura Hinka Smrekarja, ki brez prikrivanja izkazuje svoje zaničevanje slovenskemu moškemu, ki noče v boj za Koroško in se žrtvovati za narod. Oblečen je v krilo do tal, z rožnim vencem v roki sedi na zapečku in pestuje dojenčka. Na sliki vidimo njegovo ženo, oblečeno v bojno opravo, z nahrbtnikom in puško vred, ki pogumno koraka bojem nasproti. Proti Janezu spusti mogočen pljunek in mu da vedeti, da je šleva in da v njenih očeh nima nobene avtoritete. Odlomek pesmi k tej karikaturi se glasi: »*Janez se je v vojski utrudil, / saj že vsega sit je bil – / zato se je k peči zgrudil, / da bi malo si počil. / Mica pa je puško vzela, / rekla je: 'To je junak!' / Mislim zdaj bo druga pela, / če ne vzame Nemce vrag!*«¹²

12 Karikaturi in pesem povzemam iz knjige Alenke Puhar *Slovenski avtoportret 1918–1991* (Puhar, 1992, 30–34).

Čeprav je tovrstna propaganda neposredno nagovarjala vsakega posameznega Slovenca, še zlasti koroškega Slovenca, in konstruirala občutenje ogroženosti domovine in doma, ki ju je treba braniti, ni imela zaželenega vpliva. Ker je šlo za obdobje pravkaršnjega konca vojne, ki je izmučila prebivalstvo, so takšne podobe lahko delovale odbijajoče. Nedvomno je k temu prispeval tudi katolicizem krekovske smeri, ki je bil med koroškim slovenskim prebivalstvom močno zasidran. O tem katolicizmu je Slavoj Žižek – nanašajoč se na koroškega slovenskega župnika Jurija Trunka,¹³ ki je bil zaradi svojega vodilnega angažmaja v prid kraljevine SHS preganjan, zaprt in predhodno upokojen; l. 1921 se je odločil za politični azil v ZDA (Klemenčič, 1999) – dejal, da »nikoli ne nalaga 'agresivnega' reagiranja, dejavnega boja zoper nasprotnika, marveč že vzrok težav napol 'ponotranji' [...] Pravi odgovor teh slojev torej ni divje upiranje, marveč predvsem njihovo 'notranja' samosprememba« (Žižek, 1987, 30). Treba je seveda poudariti, da slovenska predplebiscitna propaganda nikakor ni zanemarjala krščanskih vrednot, vse prej kot to. Izstopa pa, da se je z njimi prvenstveno naslavljala na slovenske ženske, ki jih je zaznavala »kot spolna in nacionalna bitja s specifičnimi materinsko-nacionalnimi dolžnostmi« (Pušnik, 2006, S65). K tem dolžnostim je prištevala skrb za narodni naraščaj, gojenje ljubezni do »rodne grude«, varovanje pred »tujim«, »brezbožnim«, »nemoralnim«. Ta ideja je vključevala implicitni poziv, da je »naravno« mesto Korošic in Korošcev v kraljevini SHS, ne pa zunaj nje.

Avstrijska/nemška plebiscitna propaganda je v nasprotju s slovensko oziroma jugoslovansko imela to prednost, da je lahko spretno izkoriščala spomine na vojne grozote, ki so bili med prebivalstvom še zelo živi. Podobe vojske so vzpostavljale nacionalne razlike med Jugoslovani/Slovenci in Avstrijci/Nemci, kar je konotirala tudi raba imena žovnir/žolnir (starinski slovenski izraz za vojaka, ki je v dialektalni obliki v rabi do danes), ki je v tistem času preplavilo koroško govorico: »V SHS morate k žovnirjom. Novo trpljenje? Novo krvolitje?« (Pušnik, 2006, S69; gl. tudi faksimile letaka v Sienčnik, 1987, 386). Letak z zastrašujočo podobo lobanje, ki jo pokriva vojaška čepica, v ozadju pa prekrižana puška in okrvavljena sablja, simbolizira smrt in prelito kri na bojišču. Lobanja na letaku, ki je bil izdan tudi v nemški verziji, osupljivo spominja na Cankarjevega *Gospoda stotnika*, ki izbira najlepše in najboljše fante za bojišče: »Prišel je do kraja, poslednjikrat je vzdignil palico, nato se je okrenil. Takrat sem videl njegov obraz in srce mi je utihnilo. Ta obraz je bil brez kože in mesa, namesto oči je bilo izkopanih v lobanjo dvoje globokih jam, dolgi, ostri zobje so se režali nad golo, silno čeljustjo. Gospodu stotniku je bilo ime Smrt« (Cankar, 1975, 20). Črtico *Gospod stotnik* je Cankar napisal leta 1917.

Pogosti so bili v avstrijski predplebiscitni propagandi tudi letaki, ki so ogovarjali ženske, žene in matere: »Mama požinjite [pomislite], v Jugoslaviji mora vaš sin k

13 Jurij Trunk je bil občinski načelnik Narodnega sveta za Rož, svetovalec jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci in član plebiscitne komisije v Celovcu.

žovnjirjom!« »Mama, ne štimajte [volite] za Jugoslavijo, kar moram ajnrukat [v vojsko] za kralja Petra!« (Pušnik, 2006, S69). Maruša Pušnik prihaja na podlagi te propagande do sklepa, da sta vojaštvo in krvoločnost postala označevalca jugoslovanstva/slovenstva, medtem ko je bilo avstrijstvo/nemštvo prikazano kot miroljubno (Pušnik, 2006, S69).

Upravičeno lahko domnevamo, da je imela avstrijska propaganda na koroško prebivalstvo velik psihološki vpliv, ki ga Jugoslavija zaradi dejstva splošne vojaške obveznosti ni mogla imeti. Marsikatera družina je imela za sabo izkušnjo, da ji je vojna vzela očeta, moža, sina ali tudi druge družinske člane. Prav tako so se mnogi strinjali s predpostavko, da tisti, ki bi vojno lahko končali, le-to namenoma začenjajo ali podaljšujejo. Neizpodbitno pa je tudi, da so mnogi veterani videli in prenašali trpljenje in da niso več hoteli biti del vojaškega ali nacionalnega ustroja, ki podaljšuje trpljenje. Poleg tega jim je bil »patriotizem« za vsako ceno bolj ali manj tuj. Ugotovitve podkrepljuje podatek, da je v bojih za mejo dejavno sodeloval razmeroma majhen delež koroških Slovencev, pa tudi na avstrijski strani je večina vojakov prihajala iz krajev zunaj plebiscitnega ozemlja (Stergar, 1991, 296). Dejstvo je, da tudi Narodna vlada v Ljubljani ni zmogla zbrati dovolj močne vojske. Izkazala se je za prešibko v primerjavi z dobro organiziranimi in opremljenimi nemškimi jedri prejšnjih avstroogrskih polkov (Švajncer, 1992, 142–143). Pomoč srbske vojske, ki so jo že v času prve svetovne vojne avstro-ogrski časopisi slikali kot »krute«, »krvoločne« in »podivjane«, v plebiscitnem času pa tem bolj (gl. Sienčnik, 1987, 387), je prišla prepozno, šele maja 1919. Takrat so se velesile na mirovni konferenci v Parizu že odločile, da rešijo pripadnost Koroške po najbolj demokratični poti, s plebiscitom. Oktobra 1920 je več kot polovica (59%) tam živečega prebivalstva glasovala za Avstrijo. Koroški slovenski učitelj, ki je v občini blizu Pliberka agitiral za Jugoslavijo, je rezultat plebiscita na podlagi izjav ljudi, ki jih je ogovarjal, takole komentiral: »glasovali so pravzaprav proti vojni [...], za mir« (cit. v Pleterski, 1970, 243).

APOKALIPTIČNI IMAGINARIJ: ELLER, MEŠKO, VORANC, GASPARI

Po plebiscitu se je preganjanje koroških Slovencev, ki se je nakazovalo že med prvo svetovno vojno (Inzko, 1985, 40; Pleterski, 1980; 1982), kljub nasprotnim napovedim močno stopnjevalo. Zmagoviti nemški nacionalizem je – ob zmagovitem italijanskem – začel divjati z vso silo. Starejši ljudje, v kolikor še živijo, vedo pripovedovati o oboroženih »prügelbandah« (nem. *Prügel*, »palica«; »batine«, »udarci«; *Bande*, slabš. »tolpa«), ki so že v času bojev za mejo ustrahovale, izvajale akte terorja, pohode po vaseh in silile ljudi k begu (s takšnimi krajevnimi »tolpami« so v času zasedbe južnega dela Koroške razpolagale tudi oblasti kraljevine SHS; Resman, 1971, 135–136; Tropper, 2005, 255). Vsiljuje se domneva, da so imele te »prügelbande« svoj potencirani analogon v fašističnih škvadrah (it. *squadra d'azione fa-*

scista; squadra: »skupina«; »moštvo«), ki so vdirale v prostore slovenskih in hrvaških društev, razbijale, grozile, plenile, pretepale in izvajale teror.

Iz novejših raziskav izhaja, da je Koroško zapustilo vsaj 43 slovenskih duhovnikov (Tropper, 2005, 256–257), verjetno pa še več (Grafenauer, 2009a, 145). Velik del slovenske duhovščine je v bojih za Koroško 1918–1920 stal na jugoslovanski strani, proti velikonemškim ambicijam po koaliciji iz nemškega nacionalizma, socialne demokracije in skoraj nemega nemškega katolicizma. Koroške oblasti so odpustile iz službe skorajda vse slovenske učitelje (skupaj vsaj 61), delo pa so izgubili tudi pravniki, zdravniki, železničarji, poštarji in cestarji. Posebej velja omeniti še številne delavce, puškarje, obrtnike in trgovce. Danijel Grafenauer prihaja na podlagi študija različnih virov do sklepa, da je zlasti v letu dni po plebiscitu zapustilo Koroško med 2.000 in 3.000, po nekaterih ocenah celo več tisoč koroških Slovencev; po anšlusu in po izbruhu druge svetovne vojne se je začel nov val prisilnih emigracij (Grafenauer, 2009a; 2009b, 143–152). Tesnobno občutje neusmiljene vklenjenosti v prostor in čas, razseljenosti ter odtrganosti od sveta, ki so jih povzročili izkušnja prve svetovne vojne, povojno nasilje, begunstvo in prisilna emigracija, niso le pri primorskih, ampak tudi pri koroških Slovencih predstavljale snov za apokaliptično obarvane tekste.

Te pesnitve – pri Kosovelu na primer *Jezdec v temni noči*, *Tragedija na oceanu*, *Ekstaza smrti* – evocirajo obrojstne strahove: »veliko črno luknjo, ki me/nas bo pogoltnila,« kri, praznino, nič – občutje človeka/kolektiva, ki so se mu podrli vsi upi in se mu lahko zazdi, da nima več (zadosti) moči, da bi lahko živel naprej (več o tem v Jurič Pahor, 2005). Pesnitve so nabite s črno-sivimi toni, imajo polno vrtincev in globin, izražajo preplah in grozo, zlasti strah pred temino, nočjo, v zaključku pa vztrepetajo »nad prepadom«, ob koncu katerega se pogosto pojavi svetloba, zasije sonce ali (za)svetlika luč. Lahko pa tudi vizija smrti kolektiva, kolektivne izkušnje konca, ki se zdi neizbežna. Te odzive povzročajo možgani, ko zaznajo čustveno ustrezen dražljaj – neki dejanski in/ali iz memorije¹⁴ izzvan dogodek, ki to čustvo sproži.

Sigmund Freud je prav v usodnih letih med prvo svetovno vojno napisal študijo *Zeitgemäβes über Krieg und Tod* (slov. prevod *Aktualna razmišljanja o vojni in smrti*, 1915), v kateri je razvil teorijo, da je vojna vplivala na psiho posameznika predvsem v dveh pogledih, ljudi je navdala z velikim razočaranjem, to je bil čas konca iluzij. Kot drugo pa je Freud poudaril dejstvo, da je vojna – in tu bi lahko dodali nasilna povojna dogajanja, ki so izsilila prisilno emigracijo – spremenila razumevanje smrti (Freud, 1974). Pred tem je bilo v podzavesti posameznika vsajeno prepričanje o lastni nesmrtnosti, vojna je dokončno spremenila pogled na lastno smrt, hkrati pa približala neštete smrti drugih. Precej zgovorne so v tem sklopu besede, ki

14 K razločku med memorijo in spominom glej Kramberger, 2001 in Jurič Pahor, 2007.

kot moto predhodijo doktorski disertaciji Danijela Grafenauerja, katerega predniki izhajajo iz Zile. Izrekel jih je Franc Sušnik na *Prvem zboru emigrantov v Celju*, dne 14. oktobra 1928. Leta 1929 so bile vključene tudi v *Pravila »Kluba koroških Slovencev«* v Celju:

»Mi smo zgodovinska generacija.

Odpirali smo tisočletna vrata pri Pliberku in Podrožci

in so se za nami zopet zaprla.

Razsejali smo se po svobodni domovini in smo kakor strahovi med živimi.

Kakor luči, zrasle iz Podjune, iz Roža in Ziljske doline [...]

kakor luči za stezice, ki so včasih bile.

In naše stezice kažejo v skrite vasi pod Peco in Obirjem,

v rožne domove ob Dravi in Zilji.

Mi smo prvi in poslednji: koroških beguncev ne bo več» (Sušnik, cit. v Grafenauer, 2009a, 6)

Pomenljivo je, da se je že v času *fin de siècle* med koroškimi Slovenci pojavila vrsta pomembnejših literarnih imen, ki tudi v pred- in poplebiscitnem času niso zbledela. Med njimi so najbolj vidna: Fran Eller,¹⁵ Franc Ksaver Meško¹⁶ in Prežihov Voranc.¹⁷ Čeprav se njihova dela med seboj zelo razlikujejo, imajo neko skupno lastnost: niso več omejena na potrebe domačijske književnosti, temveč se svobodno gibljejo v razponu razvite, hkrati pa osebno razumljene književnosti (Paternu, 1970, 225). Druži jih tudi to, da njihovo publikacijsko središče ni več na Koroškem, temveč zunaj nje (Paternu, 1970, 225), se pravi, zlasti v Ljubljani; »popkovina«, ki jih je vezala na Koroško, je bila po plebiscitu pretrgana, poti nazaj (skorajda) ni več bilo. To pa se nujno odraža tudi v literaturi.

Fran Eller je po emigraciji in v medvojnem času v trpkih, pretežno realističnih, redkokdaj impresionističnih pesmih govoril o germanizirajočem nasilju, ki koroške Slovence duhovno pači in hromi (*Na Karavankah* (1925, 641) – »živ narod moj mrtvaško spanje spava«) ali v »dremavici« zazna lučke, ki iz nočne krajine speljejo na

15 Fran Eller (1873–1956), pravnik, rojen v Mariji na Zilji, je bil v študentskih letih skupaj z Ivanom Cankarjem, Franom Govekarjem, Otom Župančičem, Franom Vidicem idr. član literarnega Kluba na Dunaju, ki se je imenoval Slovenska moderna, od leta 1920 do 1935 je bil profesor finančnega prava na univerzi v Ljubljani, kjer je živel do svoje smrti.

16 Franc Ksaver Meško (1874–1964), slovenski duhovnik in pisatelj po rodu iz vzhodne Štajerske je župnikoval v različnih krajih na Koroškem, v letih 1906 do 1919 v Mariji na Zilji. Pozimi 1916 so ga obtožili veleizdaje in zaprli, leta 1919 je zbežal preko Karavank in se leta 1921 ustalil v Selah pri Slovenjem Gradcu, kjer je tudi umrl.

17 Prežihov Voranc, pravo ime Lovro Kuhar (1893–1950), je bil pisatelj in politik. Vojaščino je služil na soški fronti pri Doberdobi, nato na južnotirolski fronti, odkoder je pobegnil v Italijo in bil tam zaprt do konca vojne. Že leta 1919 je postal član komunistične stranke. Literarno velja za predstavnika socialnega realizma.

svetlo (Zadravec, 1973, 176). »Strahovi pred izumrtjem« (Jurič Pahor, 2000, 278–283) se pri Ellerju – pa tudi pri drugih literatih, v katerih besedilih so zaznavni apokaliptični toni – pojavljajo vzporedno z voljo do moči, torej s silo, pa čeprav plaho, ki naj bi krepila življenjsko moč in branila pred smrtjo. V IV. ciklu pesmi *Josipu Lendovšku* (1864–1895), ki jo je Eller posvetil svojemu prezgodaj umrlemu profesorju, narodnemu učitelju in zgledu na gimnaziji v Beljaku, beremo: »*Boj naš dokljubovan, križ je prestan [...] / v raj vrata so temná se nam odprla; / zapel bi slavo, glas ne gre iz grla: / od zibke že mu stok, le stok je znan*« (Eller, 1995, 78).

Pomenljivo je, da je IV. cikel pesmi Josipu Lendovšku nastal leta 1945, po zmagi nad skrajno travmatično izkušnjo, ki jo je prizadejala nacistično Nemčija. Ta zmaga je v Ellerju za kratek čas oživila predplebiscitno upanje, da bo Koroška postala del »matice« (»*v raj vrata so temná se nam odprla*«; gl. Bernik v Eller, 1995, 338, op. 78). Hkrati pa je oživila tudi rojstno bolečino (»*zapel bi slavo, glas ne gre iz grla*«), ki se izteče v en sam, nenehen stok. V trpljenje, ki ga je mogoče asociirati z ječo duše: to ni nepremična ječa, temveč ječa, ki nas nosi, odnaša, da bi preko nje dosegli prostost, pa čeprav z občutjem brezupa, ker vedno okrog sebe zaslišimo isto zvočnost, ki ni odmev zunanosti, temveč odzvanjanje notranje vibracije. Torej stalnica psihe, ki se je izmaknila svoji ječi, da bi dosegla govor – včasih nedejaven, včasih jecljajoč, toda vedno govor za drugega. Gre torej za premik, ki osvobaja (»*zapel bi slavo*«), evocira pa tudi občutke jeze in sovraštva, ki so bili prvotno usmerjeni proti oblasti in naposled zatrti. Ta občutja stopicajo zdaj v zavest, se prebujajo iz mrtvila in osvobajajo; učinkujejo kot odrešitev, ki je vse bolj obdana s svetlobo, ki sili v življenje, rast:

»O čuj: sovražni bes beži razplan [na vse strani]!
Kjer srca vek na vek so v sponah mrla,
prostost peruti v živo razprostrla,
mrakove tisočletne lomi dan.

Pod sonce koprni za klico klica,
vsa setev Tvoja v nedru zimnih leh
budi se, ob cvetici bo cvetica« (Eller, 1995, 78).

Anton Podbevšek, ki je močno vplival na drugo slovensko avantgardno generacijo, zlasti na Srečka Kosovela in slovenske konstruktiviste (ti so se kasneje zavestno oddaljili od njega), je ob 100-letnici rojstva Frana Ellerja v pronicljivi »biografski skici«, pravzaprav študiji,¹⁸ zapisal, da pesnik odpor proti temu, da se s smrti-

18 V tej študiji označuje Podbevšek Frana Ellerja za »največjega pesnika slovenske Koroške«. Iz nje nadalje izhaja, da Podbevšek ni bil le Ellerjev literarni 'mentor' (od leta 1935 dalje), temveč tudi njegov edini prijatelj, ki je Ellerju stal ob strani vse do njegove smrti.

jo vse konča, pokaže v *Zadnjem krogu*: »*Ko zadnji krog iskat mi duša roma, / krog večni Tvoj, napet brez mej do doma, / naj mimo zvezd nad meteži vesolja / zapleše, kres bo naj, ki sam se neti*« (Podbevšek, 1973, 35). Motiv asociira na ptiča feniksa, ki se sam sežge in prerodi in ki kasneje simbolizira vstalega Kristusa.

Apokaliptično obarvane literarne tekste, ki implicirajo perinatalne strahove, je mogoče najti tudi pri Francu Ksaverju Mešku ter pri Prežihovem Vorancu. Meško je že leta 1903 dokončal dramo *Na smrt obsojeni*? Po travmatičnih izkušnjah v času prve svetovne vojne in v predplebiscitnem času, ki so ga leta 1919 prisile v beg, se mu je porajala misel, da na Koroško in vso Slovenijo lega »*tuj jezik in njegova pravica in moč*,« kot lega pokrov na rakev (oziroma na krsto; povezava med bese-dama krst in krsta ni naključna) (Zadravec, 1973, 172). Narodnost je Meško poudarjal tudi v spisih za Mladino, denimo tako, da med njegovo psalmodiranje odmeva pesem otrok, ali pa podoba Koroške asociira z materjo, ki je več ni: »*kakor osi-rotelemu in zapuščenemu otroku po materi se mi često toži po Koroški*« (Zadravec, 1973, 172).

Politično in pisateljsko delo Prežihovega Voranca je najtesneje povezano z bojem za Koroško ob plebiscitu leta 1920. Zgodnjo prozo je objavljal že pred prvo svetovno vojno, po večji osebni krizi po prvi svetovni vojni je leta 1924 spet začel literarno ustvarjati, vendar je bila njegova socialnokritična realistična proza v obdobju avantgardističnih, modernističnih literarnih smeri še nevznemirljiva; veljavo je pridobila šele v tridesetih letih. V letu 1934 je nastala novela *Boj na požiralniku*. Že kar na začetku novele beremo:

»*Pri Dihurjevih že spet zemlja gori!*« / *Dihurjev svet je ležal na zgneteni grudi ogromnega plazu, ki se je v starih časih udrl visoko na gori in do gole skale vse poplaknil v dolino. Zaradi tega se je pri hiši pravzaprav rekalo pri Plazovniku, vendar je vsa soseska že od nekdaj uporabljala ime Dihur*« (Kuhar - Prežihov Voranc, 1965, 7).

Svet, ki so ga Dihurji obdelovali, je bil mokrotan, ilovnat. Povsod je silila iz njega »*sluzasta mokrota*«. »*Svojevrstna pošast*« so bile mlakuže, kjer je mokrota posebno udarjala na dan in so jih Dihurji imenovali »*požiralniki*«, ker so »*požirali, uničevali rast*« (Kuhar - Prežihov Voranc, 1965, 7). Prežih na več mestih poudarja njihove nenasitne »*čeljusti*«, ki »*požrešno stegajo po samem Dihurjevem rodu*« (Kuhar - Prežihov Voranc, 1965, 8). To daje misliti na mit o zobati vagini, ki obstaja v mnogih kulturah in po Sigmundu Freudu korenini v moškem strahu pred kastracijo. Iz Prežihove novele izhaja, da se za tem mitom skrivajo tudi in zlasti perinatalni strahovi. Izstopa tudi, da pri Dihurjevih »*neprestano teče zibelka*« (Kuhar-Prežihov Voranc, 1965, 8). Smrt in rojstvo, uničenje in rast sovpadajo. Prežihov Voranc je pisal svojo kratko pripovedno prozo v letih emigracije in ilegalnega življenja zunaj

domačih krajev. Že v dunajskem zaporu decembra 1936 (Zadravec, 1973, 169) je skorajda dokončal roman *Ogenj* (kasneje *Požganica*). Ko je roman leta 1939 izšel, je ozavestil koroško problematiko od razpada Avstro-ogrske monarhije do plebiscita 1920 kot nobeno slovensko leposlovno delo dotlej. Epiziral je tragični trenutek bojev, »ki so celo spodnjo Koroško zavili v plamen krvavega narodnega spopada« (Prežih, cit. v Zadravec, 1973, 169).

Požiralniško so učinkovale tudi tiste divje zveri na propagandnih razglednicah v predplebiscitnem času bojev za mejo, ki so poseblejale Avstrijo oziroma Koroško in so bile izdane na SHS-strani; naslikal jih je Maksim Gaspari (gl. upodobitve na Bastard, 2010). Med njimi izstopa pošast »Lintvern« (nemško: *Lindwurm*), ki je simbol Celovca in je zelo podoben ljubljanskemu zmaju, ki je simbol slovenske prestolnice. Na prvi pogled se zdi, kot da bi ta pošast bruhala ogenj in hotela požreti »koroške nemčurje«, vendar podrobnejši pogled kaj hitro odkrije, da se ljudje, ki so se tedaj označevali za »Nemcem prijazne Slovence« ali za »vindišarje«, na to pošast obračajo kot na vrhovno pogansko bitje, ki jih lahko reši pred poginom, saj se tekst v celoti glasi: »Sveti Lintvern prosi za nas grešnike – koroške Nemčurje!«¹⁹ Ilustrativna je tudi razglednica, na kateri je videti požrešno ptico z veliko golšo, ki se s široko razprtimi krili in dolgimi v gornji del vojvodskega prestola zasajenimi kremplji vzpenja nad gomilo lobanj, ki ležijo na polju pred njo; odsotnost teles sugerira, da jih je s svojim ostro našpičnim kljunom že razmesarila in pojedla. V ozadju je vidnih še več roparskih ptičev, ki letajo nad lobanjami. Podpis pod sliko je zasidral pomen: »Gospodsvetsko polje – slovensko Kosovo.« Tudi ta razglednica se navezuje na mit, ki podaja zgodbo o bitki na Kosovem polju, kjer so Turki premagali srbsko vojsko in si podredili srbski narod (v tem mitu so Turki asociirani z nemškimi Avstrijci v vlogi agresorja, koroški Slovenci pa kot zatirano in tlačeno ljudstvo, ki ima boljše bodočnost v kraljevini SHS). Za tem mitom pa se skriva še nek starejši mit o ptičih – ženskah, ki so se, podobno – móiram, erinijam ali sfingam – zelo pogosto znašle na bojiščih, tam, kjer je veliko mrtvih – zlasti vojakov. Čeprav so jih starejši grški miti radi predstavljali kot roparska, daveča ali krvoločna bitja, ki jih je veljalo radikalno ukrotiti, bi bilo nemogoče zanikati, da so izražale verovanje in upanje v drugo življenje, lahko bi tudi rekli v *inkarnacijo*: ustvarjanje/rojevanje telesa-mesa, iz lat. *caro, carnis*, »meso«. Na nekem nagrobnem spomeniku iz Xantosa v Likiji nosijo ženske v ptičji obliki duše umrlih, ki so majhne kot novorojenčki ali dojenčki, v blaženem spancu od tod (Neumer-Pfau, 1987, 21). Nekaj podobnega velja tudi za zmaje, ki so tesno povezani s simbolizmom kače: so krilate kače. Ko se kača zvije v krog in z žrelom zagradi svoj rep, ustvari s tem čarobni ris, v katerega

19 Simbol zmaja v krščanstvu pomeni zlobno osebo, zaradi povezovanja s hudičem (razširjeno predvsem v Evropi). Poganska razlaga simbolizira zmaja kot zaščitnico ali zaščitnika (pripisujejo ji/mu veličino, svetost, pogum, moč).

smrt nima pristopa. Gre za sporočilo, ki je (nehote) skrito tudi v Gasparijevi karikaturi o »svetem Lintvernu«.

Velja izpostaviti, da se je jugoslovanska plebiscitna propaganda pogosto naslanjala na ljudsko oralno tradicijo in si izposojala elemente iz ljudskih pesmi, pravljič, legend, mitov in običajev, ki so že krožili na Koroškem in jih je nato prepojila z nacionalnimi pomeni (Pušnik, 2006, S63).

NAMESTO ZAKLJUČKA

»*Osvobajate nas, hkrati pa nas režete na koščke*,« je bil stavek, ki si ga je Woodrow Wilson najbolj zapomnil iz enega od dveh srečanj s slovensko delegacijo 5. junija 1919 na pariški mirovni konferenci. Ta konferenca je začrtala nov, povojni zemljevid Evrope in vanjo so bile z velikim upanjem, pa tudi z negotovostjo, uprte predvsem oči majhnih narodov. Na tem srečanju je dr. Janko Brejc, takratni predsednik slovenske Narodne vlade v Ljubljani in odločilna avtoriteta za politiko v zvezi s koroškim vprašanjem, izrekel tudi besede »*Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant*« – »Pozdravljen Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo« (Nečak, Repe, 2005, 242). Mary Douglas je opozorila na afiniteto med zaznavanjem lastnega in telesa družbe (Douglas, 1981). Človek se nagiba k temu, da projicira lastno telo na družbo, vendar se poslužuje tudi družbenih kategorij, da bi samega sebe bolje razumel. Fantazma »razkosanega telesa« je v tem primeru projicirana na slovenski narod oziroma na njegovo razmejitev v smislu delitve na štiri nove države, ki so jo diktirale zmagovite antantne sile.

Za osvetlitev tega fenomena je zelo ilustrativna karikatura Hinka Smrekarja, ki je januarja 1919 narisal »kranjskega Janeza«, ki leži na tleh, pribit na križ. Trije predstavniki evropskih velesil ga neusmiljeno mrcvarijo in mu režejo ude, njega pa to navidezno ne boli, le da mu pustijo jezik in steklenico slivovke, ki mu je preko cevke speljana v usta (za Hinka Smrekarja gre za prisposodo skrajno nemočne in neodgovorne žrtve, pa čeprav se je sam močno otepal vojaške suknje; gl. upodobitev v Puhar, 1992, 28); slika po drugi strani spominja na amputacijo rok in nog pri polni zavesti. V kontekst razkosanega telesa, poosebljenega v ženski s Kristusovimi potezami, gre prišteti tudi znamenito oljno sliko Toneta Kralja *Rapallo* (1943), ki obsoja razkosanje narodovega telesa, a hkrati fašizma kot prizadejanja smrti in konca vseh civilizacijskih norm. Čeprav je črpal iz predstav krščanske mitologije, je le-to mogoče najti tudi v številnih dionizičnih mitih različnih izvorov, tipov in časov. Tesno so povezane z razkosanjem (*sparagmos*) žrtve in s použitjem surovega mesa (*omophagia*).

V svoji osnovni strukturi ta motiv niti ni mit, temveč ritual, ki ponavlja in priklicuje v spomin dogodke, ki naj bi se zgodili nekoč, na začetku časov, *in illo tempore*: Razkosanje Dioniza (njegova imena variirajo od kulture do kulture) je izraz

večnega obnavljanja, smrti, ponovnega rojstva, kaosa in kozmosa (gl. Kott, 1974). Je premišljeno zgrajeni ustvarjalni akt, ki z retoričnimi in temnimi klicaji govori o kataklizmičnem in strašnem koncu sveta/kolektiva tako, da hkrati evocira prepričanje v neminljivost in življenje. Vizijo reminiscenc, ki zmorejo doživetim grozotam navkljub, v našem primeru vojne in raznarodovalnega nasilja, ohraniti upanje v preživetje.

»HARDLY BORN, YOU BURN IN THE FIRE OF EVENING« (S. KOSOVEL).
DEVELOPMENTAL TRAITS AND IMPACTS OF MASS TRAUMATISATIONS
ON LITTORAL AND CARINTHIAN MEMORIAL LITERATURE DURING
AND AFTER WORLD WAR I

Marija JURIĆ PAHOR

Institute for Ethnic Studies, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: juric.pahor@alice.it

SUMMARY

During the last decade a number of studies have been done regarding childhood as marked by the traumatic experiences triggered by World War II, including the Shoah. Findings of these studies demonstrate that the traumatising of those children as a result of the war cannot be considered separately from the shock and distress experienced by their parents or immediate predecessors during World War I. In contrast to widespread opinion, it was during this time that the national and ethnic repression of the Slovenes in the Littoral and Carinthia began. Their repression is closely linked to the entry of Italy into the war on the Entente side in May 1915 and to the offensives on the Isonzo Front, which resulted in the massive, forced exodus of the population from the Posočje region into exile and refugee camps – symbols of hunger and death – and sealed the fate of thousands of Slovene soldiers from Carinthia, Carniola, Styria and from the Littoral. The terrors of war, which also found expression in contemporary folk songs and written poetry (»refugees and refugees again, dead, dead, dead, the frenzied dance of death«), were interfused in Italy with »border fascism« during the 1920's and with the post-plebiscite violence. This violence, saturated with the Great German spirit in Austria, caused the most damage precisely to those settlements populated mainly or in part by Slovenes or Croats. The traumatisations are massively expressed in each individual memory and more specifically in sections of the brain responsible for the perception of certain bodily states, including the perception of a certain way of thinking and perception of thoughts of a certain kind. The author approaches this phenomenon by drawing on findings in the fields of neuroscience, literary theory and psychoanalysis. The topic

of mass traumatisations is demonstrated on the basis of autobiographically charged writings and materials. (Attention is focused upon, among others, the likes of Srečko Kosovel and Klement Jug from the Littoral and Fran Eller, Franc Ksaver Meško and Prežihov Voranc from Carinthia) Though the materials vary significantly on the level of manifestation, they are associated by the apocalyptic context containing perinatal fears in several instances. This subtext cannot be missed in the case of Kosovel (»Hardly born, you burn in the fire of evening, all the seas are red, all the seas full of blood, all the lakes and yet no water, no water,« Ecstasy of Death), and is also quite obvious in the case of the writer Prežihov Voranc, where this would least be expected (for instance in the short story Boj na požiralniku (1943) or the novel Požganica, which focuses upon the occurrences in Carinthia after WWI up to the Plebiscite), and finally in pre-plebiscite war postcards and caricatures.

Key words: mass traumatisations, World War I, Slovenes in Carinthia, Slovenes in the Littoral, apocalyptic subtext, perinatal fears, literature

VIRI IN LITERATURA

- Bartol, V. (1930–1931):** Zadnji večer. Modra ptica, 2, 3. Ljubljana, 86–92.
- Bastard (2010):** Bastard. Gasparijeve in razglednice drugih ilustratorjev. Plebiscit 1920. [Http://www.bastard-tv.com/jml/images/stories/korPLEBISCIT](http://www.bastard-tv.com/jml/images/stories/korPLEBISCIT) (29. 4. 2010).
- Cankar, I. (1975):** Zbrano delo. 23. knjiga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Eller, F. (1925):** Na Karavankah, Pesem o Svitnici (pesmi). V: Ljubljanski zvon, 45, 11. Ljubljana, 641–642. V: Digitalna knjižnica Slovenije. [Http://www.dlib.si](http://www.dlib.si) (29. 4. 2009).
- Eller, F. (1995):** Znane in neznane poezije. Zbral in uredil in opombe napisal France Bernik. Celovec, Drava.
- Gradnik, V. (1977):** Krvavo posočje. Trst - Koper, Založništvo tržaškega tiska - Založba Lipa.
- Gradnik, V. (1981):** Slovenski prostovoljci v boju za severno mejo 1918–1919. Koper, Založba Lipa.
- Hudl, J., Messner, M., Verdel, H. (ur.) (1989):** Veliko navdušenje. Iz koroških farnih kronik 1918–1920. Celovec, Drava.
- Jug, K. (1923):** Na Jalovec. Planinski vestnik, 23, 1–2. Ljubljana, 14–28.
- Kosovel, S. (1967):** Integrali '26. Ljubljana - Trst, Cankarjeva založba - Založništvo tržaškega tiska.
- Kosovel, S. (2009):** Iz zapuščine. Pesmi, neobjavljene v Zbranem delu. Ljubljana, Založba ZRC.

- Kveder, Z. (1938):** Hanka. Vojni spomini. Izbrano delo 8. Ljubljana, Delniška tiskarna.
- Levstik, V. (1918):** Gadje gnezdo. Ljubljana, Zvezna tiskarna.
- Markočič, J. (1996):** Kliče nas. V.: Prinčič, V.: Pregnani. Prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev. Trst, Založba Devin, 208.
- Matičič, I. (2006):** Na krvavih poljanah – Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka. Ljubljana, Karantanija.
- Mohar, P. (1986):** Med nebom in pekлом. Pričevanje iz plebiscitnega leta. Ljubljana - Celovec, Slovenska matica - Drava - Družba sv. Mohorja.
- Pahor, B. (1956):** Nomadi brez oaze. Afriška kronika. Koper, Primorska založba Lipa.
- Povše, J. (1988):** Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Prežihov, V. [Kuhar, L.] (1964):** Boj na požiralniku. V: Druškovič, D., Koruza, J. (ur): Zbrano delo 2. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 7–45.
- Prinčič, V. (1996):** Pregnani. Prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev. Trst, Založba Devin.
- Res, A. (2004):** Ob Soči. Pričevanja iz življenja beguncev s soške fronte. Ljubljana, Karantanija.
- Resman, F. (1971):** Rod pod Jeko. Spomini Tratnikovega očeta iz Ledinc. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Sienčnik, L. (1987):** Koroški plebiscit 1920. Maribor, Založba Obzorja.
- Španger, V. (1986):** Bazoviški spomenik. Pričevanje. Trst, Hranilnica in posojilnica na Opčinah.
- Žerjal, D. (1990):** Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. Trst, ZTT.
- Accerboni, A. M. (1998):** Vittorio Benussi e Edoardo Weiss a confronto sull'inconscio. Rivista di psicoanalisi, 44, 4. Roma, 813–833.
- Alatri, P. (1980):** Zgodovina moderne politične misli. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Antonelli, M. (1994):** Die experimentelle Analyse des Bewußtseins bei Vittorio Benussi. Amsterdam - Atlanta, Rodopi.
- Bianchi, B. (2001):** Psychiatrists, Soldiers, and Officers in Italy During the Great War. V: Micale, M. S., Lerner, P. (eds.): Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brunner, J. (2004):** Politik der Traumatisierung. Zur Geschichte des verletzbaren Individuums. WestEnd, 1, 1. Frankfurt am Main, 7–24.
- Budal, A. (1926):** Dr. Klement Jug. Izdalo in založilo Dijaško društvo 'Adrija' v Gorici. Natisnila Narodna tiskarna (knjižna ocena). Ljubljanski zvon, 46, 11. Ljubljana, 630.

- Damasio, A. (2008):** Iskanje Spinoze. Veselje, žalost in čuteči možgani. Ljubljana, Krtina.
- Dijaško društvo Adrija v Gorici (1926):** Dr. Klement Jug (1898–1924). Gorica, Narodna tiskarna.
- Dolenc, E. (1999):** Različni pogledi na življenje in smrt Klementa Juga. V: Marušič, B. (ur.): Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro, 75–88.
- Dolgan, M. (2009):** Kosovelova zapuščina in njeno razkrivanje javnosti. V: Kosovel, S.: Iz zapuščine. Pesmi, neobjavljene v Zbranem delu. Ljubljana, Založba ZRC, 235–252.
- Douglas, M. (1981):** Ritual, Tabu und Körpersymbolik. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Figley, C. R. (1995):** Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in Those Who Treat the Traumatized. New York, Brunner Maze.
- Freud, S. (1966):** Der Dichter und das Phantasieren. V: Gesammelte Werke. Zv. VII. Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 211–223.
- Freud, S. (1974):** Zeitgemähes über Krieg und Tod. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- Gabriel, R. A. (1987):** No more Heroes: Madness & Psychiatry in War. New York, Hill and Wang.
- Gibelli, A. (1991):** L'officina della guerra. La grande guerra e le trasformazioni del mondo mentale. Torino, Bollati Boringhieri.
- Gombač, M. (1996):** Pesnika glasbe Krasa: Pavle Merkù – Srečko Kosovel. Koper, Primorske novice.
- Grafenauer, D. (2009a):** Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci. Doktorska disertacija. Maribor, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Grafenauer, D. (2009b):** Zamejski Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. Predavanje na IX. Vseslovenskem srečanju. Državni zbor Slovenije. V: Istitut za narodnostna vprašanja. http://www.inv.si/DocDir/Novice/IX_Vseslov%20srecanje%20020709.doc (16. 1. 2010).
- Gspan, A. (1977):** Opombe. V: Kosovel, S.: Pesmi in konstrukcije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Inzko, V. et al. (1985):** Zgodovina koroških Slovencev: od leta 1918 do danes z upoštevanjem vseslovenske zgodovine. Klagenfurt/Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Jelinčič, D. (1999):** Dr. Klement Jug. Legenda strastnega človeka, ki je hlatal po popolnosti. V: Marušič, B. (ur.): Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro, 5–30.

- Jelinčič, Z. (1926):** Dr. Klement Jug (1898–1924). V: Dijaško društvo Adrija v Gorici: Dr. Klement Jug (1898–1924). Gorica, Narodna tiskarna, 7–45.
- Jurić Pahor, M. (2000):** Narod, identiteta, spol. Trst, ZTT EST.
- Jurić Pahor, M. (2005):** Geburtsmetaphern: Gedanken zur Entbettung und (Neu)Einbettung jenseits vertrauter Fixpunkte und Grenzen. V: Tschernokoshewa, E., Jurić Pahor, M. (ur.): Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten. Theorie – Feldforschung – Praxis. Münster - New York - München - Berlin, Waxmann, 43–112.
- Jurić Pahor, M. (2007):** Memorija in/ali spomin. Raziskovalni trendi in pojmovne zagate. Razprave in gradivo – Treatises ad Documents. Ljubljana, 53–54, 204–228.
- Jurić Pahor, M. (2010):** »Danes vem, da to ni bila le potreba, ampak sila spomina, ki je v meni zorela...«: Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govorico ekstremne travme. V: Koron, A., Leben, A. (ur.): Avtobiografski diskurz. Ljubljana, ZRC SAZU (v tisku).
- Kalc, A. (1996):** L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico. Annales. Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin. Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine, 6, 8. Koper, 23–60.
- Klemenčič, M. (1999):** Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Koloradu in San Franciscu Kalifornija. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva založba.
- Kos, M. (2005):** Kosovel in nihilizem: poskus konstruktivne destrukcije. V: Vrečko, J., Novak, B. A., Pavlič, D. (ur.): Kosovelova poetika. Primerjalna književnost, 28, posebna številka. Ljubljana, 81–89.
- Kosovel, S. (2008):** Srečko Kosovel med Ljubljano in Trstom. V: Pahor, B.: Srečko Kosovel: pričevalec zaznamovanega stoletja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 99–107.
- Kramberger, T. (2001):** Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V: Halbwachs, M.: Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia Humanitatis, 211–258.
- Krečič, P. (1989):** Slovenski konstruktivizem in njegovi evropski okviri. Maribor, Obzorja.
- Lembach, F. H. (1998):** Die »Kriegsneurose« in deutschsprachigen Fachzeitschriften der Neurologie und Psychiatrie von 1889 bis 1922. (Disertacija iz področja medicine). V: Univerza Heidelberg. <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/2553> (10. 4. 2010).
- Lerner, P. (2003):** Hysterical Men. War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930. Ithaca, Cornell University Press.

- Lewis Herman, J. (1996):** Pozabljena zgodovina. V: Zaviršek, D. (ur.): Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo. Ljubljana, Visoka šola za socialno delo, 69–98.
- Luthar, O. (2000):** O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino velike vojne. Ljubljana, Založba ZRC.
- Maturana, H. R., Varela, F. J. (2005):** Drevo spozanja. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Mahnič, J. (1993):** Nekaj Kosovelovih uglasbenih. Jezik in slovstvo, 39, 1. Ljubljana, 40–42.
- Marušič, B. (1978):** Iz dnevnika dr. Klementa Juga. Jadranski koledar, 1978. Trst, 228–235.
- Marušič, B. (1996):** Prispevki k biografiji dr. Alojzija Resa ob šestdesetletnici smrti. Jadranski koledar, 1996. Trst, 140–144.
- Marušič, B. (ur.) (1999):** Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro.
- Meißel, T. (2006):** Freud, die Wiener Psychiatrie und die »Kriegszitterer« des Ersten Weltkrieges. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit, 6, 1. Wien, 40–56.
- Nečak, D., Repe, B. (2005):** Prelom 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni. Ljubljana, Založba Sophia.
- Neumer-Pfau, W. (1987):** Töten, Trauern, Sterben. Weiblichkeitsbilder in der antiken griechischen Kultur. V: Berger, R., Stephan, I. (ur.): Weiblichkeit und Tod in der Literatur. Köln - Wien, Böhlau Verlag, 11–34.
- Novak Popov, I. (2005):** »Pozabljena« slovenska pričevanja iz velike vojne. Jezik in slovstvo, 50, 1. Ljubljana, 9–24.
- Ocvirk, A. (1967):** Srečko Kosovel in konstruktivizem. V: Kosovel, S.: Integrali '26. Ljubljana - Trst, Cankarjeva založba - Založništvo tržaškega tiska, 5–112.
- Ovčak, T. (2008):** Mošeja v Logu pod Mangrtom in njeni graditelji. V: Forum soška fronta. <http://proheredite.com/portal/clanki/clanek003.htm> (29. 4. 2010).
- Pahor, B. (2008):** Srečko Kosovel. Pričevalec zaznamovanega stoletja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Paternu, B. (1970):** Problem dveh tipov slovenske književnosti s posebnim ozirom na njen koroški del. Jezik in slovstvo, 15, 7–8. Ljubljana, 215–225.
- Petek, R. (2004):** Šport v ekstremnih razmerah – RAAM (kolesarska dirka čez Ameriko). Diplomsko delo. V: Jure Robič. www.jurerobic.net/uploads/media/Diplomsko_delo_RAAM.pdf (27. 12. 2009).
- Pleterski, J. (1970):** O prvinah in značaju plebiscitne odločitve. V: Pleterski, J., Ude, L., Zorn, T. (ur.): Koroški plebiscit. Ljubljana, Slovenska matica, 215–270.
- Pleterski, J. (1980):** Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.

- Pleterski, J. (1982):** Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Priloge s poročilom vladne komisije (izbor). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Pleterski, J., Ude, L., Zorn, T. (ur.) (1970):** Koroški plebiscit. Ljubljana, Slovenska matica.
- Podbevšek, A. (1973):** Dr. Fran Eller 1873–1956. Sodobnost, 21, 1. Ljubljana, 23–43.
- Povše, J. (1988):** Katera preteklost je živa? V: Povše, J.: Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 201–207.
- Puhar, A. (1992):** Slovenski avtoportret 1918–1991. Ljubljana, Nova revija.
- Pušnik, M. (2006):** Državne rabe kulturnih pomenov za politične namene: produkcija nacionalnih ljudi in plebiscitna propaganda na Koroškem 1920. Javnost, 13, suppl. Ljubljana, S55–S73.
- Radebold, H., Bohleber, W., Zinnecker, J. (ur.) (2008):** Transgenerationale Weitergabe kriegsbelasteter Kindheiten. Interdisziplinäre Studien zur Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen über vier Generationen. Weinheim, Juventa.
- Radebold, H., Heuft, G., Fooker, I. (ur.) (2006):** Kindheiten im Zweiten Weltkrieg – Kriegserfahrungen und deren Folgen aus psychohistorischer Perspektive. Weinheim, Juventa.
- Rumpler, H. (ur.) (1981):** Kärntners Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussion anlässlich des internationalen Symposiums. Klagenfurt, Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft.
- Salecl, R. (2004):** O tesnobi. Ljubljana, Založba Sohia.
- Schaffellner, B. (2005):** Unvernunft und Kriegsmoral: Am Beispiel der Kriegsnervose im Ersten Weltkrieg. Wien, LIT-Verlag.
- Sedmak, D. (1997):** Profughi nelle 'città di legno'. V: Pavan, C. (ur.): Grande Guerra e popolazione civile. 1. knjiga. Caporetto. Storia, Testimonianze, Itinerari. Treviso, Camillo Pavan Editore, 267–295.
- Sedmak, D. (2006):** Soška fronta. Soško bojevališče 1915–1917. Vojaška zgodovina, 7, 1. Ljubljana, 49–98.
- Sienčnik, L. (1987):** Koroški plebiscit 1920. Maribor, Založba Obzorja.
- Showalter, E. (1985):** The female malady. Women, Madness, and English Culture, 1830–1980. New York, Pantheon Books.
- Ste.[rgar], J.[anez] (1991):** Koroški Slovenci. V: Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana, Mladinska knjiga, 296–299.
- Svoljšak, P. (1991):** Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Svoljšak, P. (1994):** Soška fronta. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Svoljšak, P. (1997):** La prima guerra mondiale e le sue ripercussioni sul margine occidentale dell'area alpina slovena. V: Busset, T., Mathieu, J., Mihelič, D. (ur.): Les Alpes de Slovénie. Zürich, Chronos, 115–135.

- Škamperle, I. (1999):** Različni pogledi na življenje in smrt Klementa Juga. V: Marušič, B. (ur.): Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro, 67–74.
- Švajncer, J. J. (1985):** Slovenske razglednice v prvi svetovni vojni. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, 1. Ljubljana, 41–49.
- Švajncer, J. J. (1992):** Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Ljubljana, Prešernova družba.
- Troha, V. (1993):** Futurizem. V: Literarni leksikon, 40. Ljubljana, DZS.
- Tropper, P. (2005):** Verleumdet? Verfolgt? Vertrieben? Zur Stellung des slowenischen Klerus in Kärnten zwischen den Jahren 1914 und 1921. V: Drobess, W., Malle, A. (ur.): Nationale Frage und Öffentlichkeit. Klagenfurt/Celovec - Laibach/Ljubljana - Wien/Dunaj, Hermagoras/Mohorjeva - Heyn, 255–258.
- Veber, F. (1926):** Dr. Klement Jug – človek in znanstvenik. V: Dijaško društvo Adrija v Gorici: Dr. Klement Jug (1898–1924). Gorica, Narodna tiskarna, 47–80.
- Verginella, M. (1994):** Soška fronta v slovenskem tisku in zapisih slovenskih vojakov. V: Moritsch, A., Tribitsch G. (ur.): Soški protokol. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva.
- Vrečko, J. (2008):** Ocvirkova teza o konstruktivizmu pri Kosovelu. V: Philological Studies. <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/3.pdf> (29. 4. 2010).
- Vrečko, J., Novak, B. A., Pavlič, D. (ur.) (2005):** Kosovelova poetika. Primerjalna književnost, 28, posebna številka. Ljubljana.
- W2K (2008):** Forschungsgruppe Weltkrieg2Kindheiten. <http://www.weltkrieg2kindheiten.de/> (25.10.2008).
- Zadravec, F. (1973):** Slovenska Koroška v prozi, pesmi in drami od 1919 do 1942. V: 1. Koroški kulturni dnevi. Zbornik predavanj. Maribor, Založba Obzorja.
- Žižek, S. (1987):** Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana, Delavska enotnost.

VZPOSTAVITEV ITALIJANSKO-JUGOSLOVANSKE DRŽAVNE MEJE LETA 1947 IN SPOMIN PREBIVALCEV LOGA POD MANGARTOM

Marko KLAVORA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: marko.klavora@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Na študiji primera skupnosti Log pod Mangartom in rudarjev, ki so dnevno odhajali na delo v rudnik svinca in cinka v Rabelj, ki je po 15. 9. 1947 prešel v okvir Italije, medtem ko je Log pod Mangartom pripadel Jugoslaviji, je v prispevku predstavljeno obdobje, ki je sledilo koncu druge svetovne v Zgornjem Posočju. Vprašanja, ki si jih avtor postavi, zadevajo individualni in kolektivni spomin rudarjev in prebivalcev skupnosti Log pod Mangartom, na drugi strani pa oblike soočenja posameznikov z novonastalo mejo med Italijo in Jugoslavijo. Ob arhivskih dokumentih, ki so jih proizvedle lokalne politične strukture, je avtor pridobil ustno zgodovinske intervjuje s prebivalci Loga pod Mangartom. Metodološki prijem je prej ideografski kot nomotetičen, saj si avtor prizadeva osvetliti predvsem partikularnost zgodovinskega dogajanja in spominjanja.

Ključne besede: Log pod Mangartom, kolektivni spomin, meja, rudarji, Rabelj, ustna zgodovina

LA COSTRUZIONE DEL CONFINE STATALE ITALO-JUGOSLAVO NEL 1947 E LA MEMORIA DEGLI ABITANTI DI LOG POD MANGARTOM

SINTESI

Attraverso lo studio della comunità di Log pod Mangartom e dei minatori che si recavano giornalmente a lavorare presso la miniera di piombo e zinco di Cave del Predil, località inglobata dopo il 15. 9. 1947 nello Stato italiano – mentre Log pod Mangartom fu assegnata alla Jugoslavia – il contributo si sofferma sul periodo successivo alla fine del secondo conflitto mondiale nella regione dell'Alto Isonzo. L'autore analizza la memoria individuale e collettiva dei minatori e della comunità di Log pod Mangartom, approfondendo come i singoli attori si sono rapportati verso il neoistituito confine italo-jugoslavo. Oltre ai documenti d'archivio inerenti le

strutture politiche locali, sono state utilizzate alcune interviste orali raccolte tra gli abitanti di questa località. Per cogliere anche l'aspetto particolare di quanto accadde e della memoria stessa, l'autore ha seguito un procedimento principalmente ideografico piuttosto che nomotetico.

Parole chiave: Log pod Mangartom, memoria collettiva, confine, minatori, Cave del Predil, storia orale

UVOD

Rudarji vasi Log pod Mangartom in Strmec, zaskrbljeni za svoje delo v rudniku svinca in cinka Rabelj,¹ so februarja 1947 pisali vladi Ljudske republike Slovenije, naj jim pomaga in posreduje pri (italijanski) upravi rudnika, da bi še naprej obdržali svojo zaposlitev.

Rudnik naj bi po pariški mirovni konferenci namreč pripadel Italiji,² medtem ko naj bi po francoskem predlogu vasi Log pod Mangartom, Strmec in Predel ostale na drugi strani mejne črte, v Jugoslaviji. Za 96 podpisanih rudarjev in njihove družine je to pomenilo, da bi ostali brez glavnega vira zaslužka, nujnega za preživetje v alpskem okolju, omejenem z naravnimi viri.

Pismo, naslovljeno na vlado Ljudske republike Slovenije, bo v pričujočem prispevku služilo kot izhodiščna točka za prikaz problemov in zagat, s katerimi se je srečevalo prebivalstvo vasi Log pod Mangartom, Strmec in Predel³ ob novo postavljeni meji med državama Italijo in Jugoslavijo v obdobju po sklenitvi pariške mirovne pogodbe leta 1947 in priključitvi tega področja k Jugoslaviji. V analizo bom pritegnil tudi arhivske vire, ki dokumentirajo delovanje lokalnih, okrajnih in okrožnih

1 Rudnik v Rablju (Cave del Predil), blizu Trbiža (Tarvisio) v današnji Italiji, ima dolgo zgodovino. Prvi pisni dokaz je dovoljenje, ki ga je bamberski škof Anton dal Trbižanom in Bovčanom), s katerim so ti imeli pravico do izkoriščanja rude na tem ozemlju. Zaposlovanje ljudi iz Zgornjega Posočja v rabeljskem rudniku se je začelo konec 16. stoletja, bolj množično pa se je nadaljevalo v začetku 19. stoletja. Največ ljudi se je zaposlovalo iz krajev Strmec, Log pod Mangartom, Bovec, Soča, Trenta, Čezsoča in Žaga (Vadnjal, 2004, 163–178).

2 Rudnik je bil delničarska družba v lasti angleškega kapitala. Leta 1932 je dobil od italijanske vlade koncesijo za rudnik inženir Bernardino Nogara, glavni delničar pa je bil Charles Algernon Moering v Londonu. Direktor rudnika v obravnavanem obdobju je bil Giovanni Nogara, Bernardinov sin. Njegov stric, Giuseppe Nogara, je bil videmski škof, Vatikan pa je tudi sodeloval v rudniku s kapitalom. Ena izmed hipotez je tudi, da naj bi prav zaradi angleškega kapitala rudnik pripadel Italiji in ne Jugoslaviji (Sivini, 2008, 7–9).

3 V pričujočem članku bom za vse tri vasi uporabljal besedno zvezo skupnost Log pod Mangartom.

političnih oblasti, ki odhajanju rudarjev (po priključitvi) iz Jugoslavije na delo v Italijo niso bile naklonjene predvsem zaradi ideoloških razlogov, le-te pa bom v nadaljevanju primerjal in križal s pričevanji/pripovedmi, ki sem jih o obdobju neposredno po priključitvi (15. 9. 1947) do sredine petdesetih let, ko je državna meja najbolj ostro zarezala v njihov način življenja in preživetja, pridobil od nekaterih še živečih rudarjev v Logu pod Mangartom in drugih prebivalcev skupnosti v letih 2008 in 2009.

V pričujoči študiji primera bom poskušal osvetliti dinamiko obdobja, ki je sledilo koncu druge svetovne vojne v hribovskih vaseh v Zgornjem Posočju, kjer se je sprva vzpostavila Zavezniška vojaška uprava, kasneje (po 15. 9. 1947) pa je to področje prešlo v okvir Jugoslavije. Na eni strani bom pokazal, kako se je to obdobje ohranilo v individualnem in kolektivnem spominu⁴ rudarjev in prebivalcev skupnosti Log pod Mangartom, na drugi strani pa, kako so se posamezniki kot akterji in oblikovalci (Cohen, 1994) zgodovinskega dogajanja soočali z novonastalo mejo med Italijo in Jugoslavijo, ki je pred drugo svetovno vojno ni bilo. Na tej točki analize bodo poleg arhivskih dokumentov lokalnih političnih struktur moj glavni vir ustno-zgodovinski intervjuji s prebivalci Loga pod Mangartom, postopek pa bo prej ideografski kot nototetičen, saj si bom prizadeval, da spregovori tudi partikularno. Moj namen je opozoriti na odpornost posameznika in skupnosti, ki se postavita proti državi, politični oblasti in njenim predstavnikom, po drugi pa sta se pripravljena prilagajati.

Ker gre za področje ob državni meji, bom pozoren na vpliv, ki ga je imela postavitev državne meje⁵ med Jugoslavijo in Italijo na odnos matične države do prebivalcev ob njej. Dejstvo je, da državne meje v prostoru in času niso homogene,

4 V tem kontekstu ta dva pojma uporabljam na način, da ju ločim od pojma zgodovinski spomin. To pa ne pomeni, da sta individualni in kolektivni spomin »čista« spomina, brez cenzusov in preoblikovanj. Prvi je posameznikov, drugega pa si delijo posamezniki določene skupnosti (community), skupine ali območja ter ju kot takega ločujemo od zgodovinskega (uradnega) nacionalnega (napisanega) spomina (glej: Halbwachs, 2001, 55–95). Te različne ravni spomina, v slovenščino Taja Kramberger uvaja termin memorije (glej: Kramberger, 2001, 215–222), so seveda »čiste« samo v teoriji, v praksi ustno-zgodovinskih intervjujev so med seboj prepletene, težko ločljive, njihova raba pa prav zaradi tega problematična, vendar kljub temu metodološko (in epistemološko) nujna, če želimo razpoznavati in posledično analizirati ter razumeti delovanje posameznikov ali kolektivitet v zgodovini. Luisa Passerini postavlja v ta okvir razpoznavanje subjektivnosti v zgodovini, ki odgovarja na vprašanje, kdo so subjekti v zgodovini in kako pojasniti njihovo sposobnost odločanja ter poudarja, da naloga zgodovinarja ni v tem, da posveča pozornost imitativnim vedenjem, pač pa prepletom odvisnosti, pogojenosti, svobodnih izbir in uporov (Passerini, 2008, 216–217).

5 Rad bi poudaril, da je bila državna meja v prvih letih po priključitvi pri prebivalcih ob meji dojeta predvsem kot fizična črta in manj kot »meja v glavah« ljudi. Meje ne bom videl »romantično«, mehko, kot je to praksa novinarjev in raziskovalcev v obdobju pred priključitvijo Slovenije k EU in po njej, kjer se je govorilo predvsem o multikulturalnosti, identitetni manipulabilnosti itd. V obdobju neposredno po priključitvi tega področja k Jugoslaviji prebivalci dojemajo in doživljajo državno mejo predvsem kot grob (fizični) poseg v njihov (širši) življenjski in predvsem ekonomski prostor.

skozi prostor in čas se spreminjajo. Raziskovalci, ki se ukvarjajo s t. i. border studies, lahko v skladu z zgornjo ugotovitvijo iščejo povezave tudi med vsakokratnim spreminjanjem razmerij med centrom in periferijo (Wilson, Donnan, 2000, 24).

Predlagani zorni kot bo torej (namenoma) zožen (sledil bom zornemu kotu, skozi katerega rudarji leta 1947 pišejo pismo) in ne bo zajel ter prepoznal vseh kolektivnih subjektov (kar je tudi nemogoče), ki jim posameznik pripada in v katerih se prepozna. Ob analizi ustnoizgovinskih intervjujev pa bom pozoren tudi na odnos, ki ga je posameznik kot pripadnik lokalne skupnosti imel do vsakokratne oblasti (in obratno). Ta je na periferiji (in neposredno ob meji) gotovo drugačen kot v centru in pridobi značilnosti tega, čemur Rastko Močnik pravi psihopatologija obmejnega diskurza (Močnik, 2001).

PISMO RUDARJEV LETA 1946⁶ IN SKUPNOST LOG POD MANGARTOM

»Od Predila do spodnjega Loga devetsto ljudi, še pred vojno, ta drugo. No zdej nas pa še sto ni. Kakšna razlika! Pomrli, šli preč, dela ni, fabrike ni, tkabiš se izgubi ljudstvo. Dokler je bil rudnik, so bili ljudje tle, ši je pa šlo vse, kamor je šlo. Pomrlo, zlo jih je šlo preč, čez meje so bežali in tako se je izčrpal Log popolnoma« (S. Š., 2008).

Pismo rudarjev vladi leta 1947 je napisano z določenim namenom in iz določene perspektive. Tako kot vsak dokument, ki nam je ostal iz preteklosti, bom tudi tega poskušal interpretirati predvsem skozi pogled njegovega pisca/piscev. Namen in želja rudarjev, ki so ga napisali, sta vsekakor bila obdržati delovna mesta v rudniku tudi po priključitvi in posledično ostati v domačem kraju. Perspektiva, iz katere rudarji oblikujejo in pišejo pismo vladi, pa je njihova skupnost V svojem pismu ne govorijo o posameznih rudarjih, pač pa o skupnosti kot celoti ter o 140 gospodarskih enotah, ki jo sestavljajo. Pred očim imajo preživetje njihove gorske skupnosti, takšne, kot si jo zamišljajo, in s tem tudi posameznikov in posameznic, ki jo sestavljajo. V pismu zapišejo:

»Log pod Mangartom obstaja že 900 let. Prvotno so se preživljali z ovčerejo in kozjerejo, pozneje pa s tesarstvom in krošnjarstvom. Pred približno 300 leti je pričel delovati rudnik Rajbelj, v katerem so bili zaposleni tukajšnji rudarji, tako rudarski poklic prihaja od očeta na sina«⁷ (AS, 1).

⁶ Prepis pisma je v celoti naveden kot priloga na koncu članka, op. a.

⁷ Politika uprave rudnika v Rablju je bila, da so rekrutirali nove rudarje med sinovi že zaposlenih rudarjev. Isto je veljalo za zaposlene ženske delavke (glej: Sivini, 2008, 18).

Kakšna je skupnost, kako si jo zamišljajo⁸ (Anderson, 1998) in na kakšen način jo predstavijo v pismu vladi? Pisu/piscem pisma se zdi potrebno opisati tudi zgodovino njihove skupnosti in predstaviti njihovo (na)vezanost na rudnik v Rablju. Sklicuje(jo) se na devetstoletno zgodovino, vezanost na prostor onstran bodoče državne meje in pri tem se pisec posebej potrudi, da opiše tudi njihove načine življenja in preživljanja:

»Kraj Log pod Mangartom šteje približno 900 prebivalcev, 98% domačinov, c. 140 gospodarstvenikov. Vsakdo poseduje okrog 1 ha zemlje (eni več, drugi manj), tako da lahko pridelava krompirja in zelenjave za štiri mesece ter redi eno kravo, drugi pa dve ali tri koze in nekaj ovac, tako da pridelek nekako zadostuje za domačo uporabo. Poudarjamo, da je naš okraj skrajno pasiven. Zemlja črnica sega v debelosti 5 največ 10 cm nad peščino, tako da letni pridelek je odvisen od ugodnih vremenskih dnevnov. Vsak rudar – posestnik, poseduje lično hišo. Brez dohodkov iz rudnika je obstoj loškega kraja nemogoč« (AS, 1).

Vas Strmec in mejni prehod Predel sta na nadmorski višini 900 metrov, medtem ko je Log pod Mangartom pod njima na 600 metrih nad morjem. Od Kanalske doline, Rablja in Trbiža v Italiji jih loči gorska veriga, kjer danes poteka državna meja med Italijo in Slovenijo in mejni prelaz Predel. V smeri proti dolini Soče pa teče reka Koritnica, ki se pri trdnjavi Kluže najprej zoži v korita in se potem blizu lokalnega središča Bovca združi s Sočo. Trbiž je na drugi strani gorske verige že zaradi svoje geografske lege kraj na križišču različnih poti. Preko Predela in Nevejskega sedla je povezan s Soško dolino, Gorico in Čedadom, preko obmejnega prehoda pri Beli Peči pa pelje pot na Gorenjsko; preko Kokove se odpira Koroški, proti jugu, skozi Kanalsko dolino, pa je povezan s Furlanijo.

8 Kot poudarja v spremni besedi k pričujoči knjigi Jože Vogrinc, so skupnosti, »za katere člane se ljudje imamo [...] vedno rezultat naše imaginacije, načini zamišljanja pa so zgodovinsko spremenljivi,« to velja tudi za tako imenovane »face to face« skupnosti, kot v našem primeru. Benedict Anderson: »V resnici je tako, da so zamišljene vse skupnosti, ki so večje od prvotnih vaških skupnosti in preraščajo neposredni človeški stik (morda pa celo tudi te). Skupnosti moramo razlikovati ne po tem, ali so pristne ali lažne, ampak po načinu, kako so zamišljene« (Anderson, 1998, 15). Cohen gre še korak dlje in poudari, da se skupnosti »zamišljajo« predvsem skozi nematerialne, torej simbolne označevalce (Cohen, 2003, 74). Naj na tem mestu pritrdim Cohenu in njegovi analizi, vendar s poudarkom, da imajo simbolni označevalci »realno« oziroma boljše: materialno podlago, ki jo lahko razumemo samo v primeru, da upoštevamo diahroni razvoj in konkretni historični trenutek, kar nas seveda oddaljuje od zgolj diskurzivne analize, kot so si jo »zamislili« postsocialni in postmoderni teoretiki (Rigby, 2006, 110–123). Mogoče bo naša pozicija še najbolj razvidna, ko se bomo premaknili k analizi intervjujev: seveda nam je v tem primeru preteklost dostopna le preko jezika, diskurza, vendar je osnova neko verjetje, nekakšen konsenz, da se je to, o čemer nam nekdo priča/pripoveduje, v resnici zgodilo.

Zaradi naravnih pogojev doline, visokega gorovja (Mangart, Jalovec, Rombon, Jerebica) v Julijskih Alpah in peščene doline je bilo v loški dolini mogoče pridelati hrano le za nekaj mesecev na leto (Kos, 1965, 247–254). Naravne razmere so (bile) življenju izrazito neprijazne. Zaradi bližine nižinske Furlanije so se prebivalci ukvarjali z živinorejo in ovčjerejo. Sočasno z razvojem ceste iz Beljaka, Trbiža, preko Predela, Kobarida, Čedad do Ogleja se je razvijala za sam Log, Strmec in Predel zelo pomembna dejavnost prevoznništva, preprege vozov, gostilničarstva in trgovine.⁹ Sredi 19. stoletja je to dejavnost nekoliko zavrla železnica Trst–Dunaj. To pa je tudi že čas, v katerem so se začeli ljudje tudi iz Zgornjega Posočja, predvsem pa Bovškega, množično zaposlovati v rudniku svinca in cinka v Rablju. Večinoma so bili tedenski ali štirinajstdnevni migranti. Izjema so bili rudarji iz Loga pod Mangartom in Strmca, ki so se zaradi bližine rudnika dnevno vračali domov.

V začetku 19. stoletja se v Logu in Strmcu oblikuje način življenja, kot je opisan v pismu rudarjev vladi. Za Log pod Mangartom in Strmec je bilo značilno, da so imeli pri vsaki hiši vsaj enega rudarja ali več, zraven pa še košček zemlje, ki so jo obdelovali znotraj družinskih ekonomij.

Na peščici zemlje so pridelali nekaj »čomp«¹⁰ in nekaj »boba«.¹¹ Za krave in ovce, ki jih v dolini ni bilo malo, tudi do 150 glav goveje živine in od 400 do 500 glav drobnice, so kosili travo pod Jerebico, Mangartom, Jalovcem in v dolini Možnice (Vadnjal, 2004, 171).¹² Poleti so se cele družine preselile v planino (pod Mangart ali v dolino Loške Koritnice), kjer so imeli letna bivališča (T. M., 2008).

Zaskrbljenost rudarjev nad izgubo zaposlitve tik pred priključitvijo k Jugoslaviji, ki seva iz pisma, je bila upravičena, saj je la-ta temeljila na nedavni zgodovinski izkušnji skupnosti. Zgodilo bi se namreč že drugič v petnajstih letih, da bi morali rudarji iskati delo drugje. V letih 1931–1933 je bil rudnik zaradi svetovne gospodarske krize zaprt in tako so si morali (predvsem mlajši) rudarji delo iskati v belgijskih in francoskih rudnikih (Sedmak, 1994, 79–125). Izkušnja migracije je bila torej še sveža. Doma so takrat ostali starejši rudarji, medtem ko so mlajši iskali delo v tujini. Odšli so v rudnike v Franciji, Belgiji, Nemčiji, ZDA, Bosni, istrski Raši in v železarno na Jesenicah (Vadnjal, 2009, 225). V letu 1933 in 1934 se je rudnik ponovno odprl. Vadnjal v svojem zgodovinskem prikazu zapiše, da »so se ponovno zaposlile starejše generacije, ki so ostale doma, da se je del srednje generacije vrnil in zaposlil doma, drugi pa so ostali v tujini, in da so na njihovo mesto stopile mlajše generacije« (Vadnjal, 2009, 227).

9 Več o razvoju predelske ceste in dejavnosti v povezavi z njo: Klavora, 2003; prim: Vadnjal, 2009, 54–78.

10 Manjši krompir – izraz čompe za krompir se uporablja od Žage do Predela. V Bovcu avgusta organizirajo tudi t. i. »Čomparsko noč«, prireditev, ki je turistično in folklorno obarvana.

11 Fižol.

12 O obrti in trgovini na Bovškem: Dular, 1996.

V obeh svetovnih vojnah so rudarji nadaljevali z delom v rudniku, vsakokratne oblasti so jih oprostile služenja vojaškega roka na fronti zaradi dela za vojno industrijo. V prvi svetovni vojni je to hkrati tudi pomenilo, da družine rudarjev niso šle v begunstvo. Tudi druga svetovna vojna do leta 1943 ni drastično posegla v življenje prebivalstva in skupnosti. Oktobra 1943 pa so Nemci kot represalijo za partizanski napad na nemški konvoj v bližini vasi Strmec pobili vse moške v vasi, razen tistih, ki so bili takrat na delu v rudniku.¹³ Še pred tem, januarja 1943, se je vključilo v NOV 25 rudarjev z Bovškega (Dolenc, 1988, 30). Rudarji (ki bodisi niso bili v partizanih bodisi vpoklicani v italijansko vojsko) so bili na eni strani podporniki partizanov, tudi domačinov, ki so z več sabotažami poskušali onemogočiti delo v rudniku, na drugi strani pa pod grožnjami in nadzorom nemške okupacijske oblasti, ki je v Logu zaradi strateškega pomena postavila tudi postojanko. Od dogodka na Strmcu naprej so bili preostali rudarji preko tedna v Rablju, domov so lahko prišli samo v nedeljo (D. Š., 2008).

Delo v rudniku se je za rudarje z Bovškega kmalu nadaljevalo tudi po koncu druge svetovne vojne. Leta 1947, še v času ZVU, pa so rudarji naslovili svoje pismo na novo državo, ki ji bodo pripadali po 15. septembru 1947. Skozi njihovo predstavitev v pismu začutimo odnos posameznika in skupnosti do vsakokratne oblasti (pa naj bo to v času Avstro-Ogrske, kraljevine Italije ali kasneje, po vojni, socialistične Jugoslavije), ki so jo dojemali v veliki meri kot nekaj zunanjega, kar se njihovih načinov življenja ni dotaknilo, oziroma se jih je dotaknilo bolj od zunaj, na formalni ravni. To je razvidno tudi ob branju pisma, saj rudarji skoraj zagrozijo vladi: »[...] iz tega je razvidno, da delo v rudniku popolnoma obvladamo tehniško kakor tudi ekonomsko. Tega se je vedno zavedala vsakokratna uprava rudnika, bodisi (avstrijska, italijanska, angleška in zopet fašistična italijanska)« (AS, 1). Vsakokratne oblasti so prebivalci Loga sicer priznavali, vendar (so) jim skozi obče forme in njihove izkušnje pripisovali nove (lastne) pomene (Minnich, 2000, 159–160; prim.: Rožac Darovec, 2005, 43–114; Brumen, 2000, 121–367).

Državna meja med Italijo in Jugoslavijo po drugi svetovni vojni pa je (spet) postavila pod vprašaj njihov glavni vir preživetja (podobno kot svetovna gospodarska kriza v tridesetih letih). In to je tudi glavni cilj pisma: vplivati, da jim centralna oblast, oziroma nekaj zunanjega in tujega (meja, meddržavni in blokovski odnosi) ne bo porušilo njihovega načina življenja in preživetja. V nadaljevanju si bomo ogledali, kako so se prebivalci skupnosti Log pod Mangartom soočili z novo politično mejo med Italijo in Jugoslavijo po 15. 9. 1947 ter kako se je do dela rudarjev iz skupnosti Log pod Mangartom v rudniku Rabelj v Italiji opredelila nova (jugoslovanska) lokalna oblast neposredno po priključitvi.

13 Več o dogodku in njegovem kontekstu: Vadnjal, 2009, 169–179.

VZPOSTAVITEV MEJE 15. SEPTEMBRA 1947 IN DELO RUDARJEV V RABLJU: SPOMIN PREBIVALCEV IN VIDIK OBLASTI

Rudar Slavko Štrukelj je v svojem avtobiografskem zapisu po vrnitvi domov leta 1946 iz zavezniškega ujetništva v Marseillu zapisal: *»Torej doma smo bili, zima je minila, pomlad je prihajala in kaj sedaj. Prišla je vest iz rudnika Rajbelj, da kdor si želi tukaj delat naj se predstavi. In tako se je zgodilo, šli smo, sprejeli so nas in seveda delati smo tudi začeli, bilo je vse v redu, u tistem letu 1946 smo nekateri tudi pristopili k jesenskem društvu, vodila ga je Ana Čermuta, kmalu nato smo uredili mešani zbor pa tudi tamburaž in seveda igre. Bili smo takrat pod zono A. To samo dve leti. Potem leta 1947 so pa prišli časi zopet spremenjeni. 1947 so po sporazumu meja takrat zasedle naše ozemlje Jugoslovanske Oblasti. Zopet sprememba? Spremenilo se je vse, vse drugo življenje, kateremu se je bilo bolj težko prilagoditi. No, mi smo še vedno delali v rudniku, čeprav je bila meja!«* (Štrukelj, 1997).

Kot poudarja Dušana Knežević Hočevar, ima antropološko pojmovana mejnost na prvi pogled malo skupnega z geografsko opredeljenim pojmom meje, vendar glede na *»simbolne, družbene in politične pomene mejnih ozemelj potegnemo nekatere vzporednice med geografsko obravnavo meja (in še posebej obmejnosti) in antropološko obravnavo mejnosti. Obe namreč dopuščata ali celo zahtevata analizo identitetne manipulabilnosti, preklapljanja, spodbojnosti oziroma postavljata na laž konstrukte o političnih mejah kot zapirali domnevno naravnih populacij, nacionalnih kultur«* (Knežević Hočevar, 2000, 92). Lokalne skupnosti z zaokrožitvijo v širše upravne tvorbe ne izgubijo občutka svoje različnosti niti občutka za prostor, v katerem so. Posameznik in (vaška) skupnost se prilagodi nacionalni identiteti, ne da bi izgubila svojo lastno (Shalins, 1989, 274).

Zavezniška vojaška uprava v coni A Julijske krajine je prenehala delovati 15. 9. 1947 skladno z določili mirovne pogodbe, podpisane v Parizu 10. 2. 1947. 15. septembra 1947 je bil del Primorske, brez mest Gorice in Trsta, priključen k Jugoslaviji. Veliko negativnih spominov na prva leta življenja v Jugoslaviji je pri prebivalcih bivše cone A v Zgornjem Posočju povezanih z gmotnim položajem, ki se je takoj po priključitvi močno poslabšal.¹⁴ Prebivalci skupnosti Log pod Mangartom so priklju-

14 Pri interpretaciji spominov iz leta 2008 pri prebivalcih skupnosti na obdobje neposredno po drugi svetovni vojni moramo biti pozorni na dolgi pretečeni čas med letoma 1947 in 2008, predvsem pa na razpad Jugoslavije na začetku devetdesetih let in prehod v nov državni okvir (prim.: Rožac Darovec, 2004, 94–114), kar je gotovo vplivalo na koordinate spominjanja danes (2008). Portelli (2007) in Contini (2000) prepričljivo pokažeta, na kakšen način je individualni spomin posameznika in kolektivni spomin skupnosti (delavske oz. vaške) predelan, obdelan in interpretiran s pozicije vsakokratne sedanosti. Ustni viri v vsakokratni raziskavi niso vedno verodostojni za namene natančne rekonstrukcije dejstev (vsekakor so v tem smislu veliko manj verodostojni kot arhivski viri), nam pa odkrivajo pomen dogodenega in kako se pomen spreminja v povezavi s potrebami sedanosti (Portelli, 2007, 11–13).

čitev pričakali, kot po vsej Primorski, z navdušenjem in v nejasnem pričakovanju, vendar, kot je razvidno skozi branje pisma in ustno zgodovinske pogovore danes, tudi z mešanimi občutki glede prihodnosti, predvsem zaradi dela v rudniku. Vendar to ni bila njihova edina skrb. Čas ZVU je z davčno, zakonsko, upravno neurejenostjo in predvsem začasnostjo prebivalcem nudil pogoje, da so si s svojo iznajdljivostjo izboljšali gmotni položaj. Zdaj je bilo tudi konec zavezniške preskrbe, konec je bilo trgovanja z ameriškimi vojaki in z italijanskimi mesti (Skočir, 2002, 101).

»Ko smo bli pod Amerikanc še, zona A, u jesen so pripeljal moke, sladkor, vse u skladišče tle, je blo robe tle, da je blo strah. 1947, ko so prišli, Jugoslavija, ne, ta prvo so treščili tam v magazin. Čist do dna so, kamijone štiri so odpeljal preč. Ši, veste, kaj so pripeljali? Ko se spomnim, mi gre prav na smeh in na jok. Ne bom la-gal, ker sem vidu. Sod, saj veste, kakšen je velik sod, poln repe, naribane. In cigarete, nič drugrga. [...] Pol smo nastradal, je začela lakota. [...] Potem počas, počas, je kaj prihajalo zrvan, pa zjutra ni bilo več. So pobral ljudje. Je blo zlo težko. Madona, tkajbiš robe odpeljal preč. Jim ni bilo mar, tudi če pocrkamo« (S. Š., 2008).

Poleg slabe gospodarske situacije v Jugoslaviji, ki je spadala takrat še v sovjetski blok, je na življenje prebivalcev v Logu pod Mangartom po priključitvi vplivala tudi državna meja med republiko Italijo in Jugoslavijo.¹⁵ Še posebej pa je nova meja oteževala vsakodnevno življenje ljudi in skupnosti, saj to ni bila samo fizična meja med dvema državama, ampak tudi ideološka meja med dvema različnima družbe-nima ureditvama in je bila do sredine petdesetih let, ko je bil (dokončno) sklenjen Videmski sporazum, praktično hermetično zaprta in strogo varovana (Šušmelj, 2009, 61–82). Hladno vojno so prebivalci bivše cone A neposredno ob meji čutili kot prisotnost velikega števila vojakov, graničarjev, po večini iz južnih jugoslovanskih republik¹⁶ (prim: Malnič, 1998, 339–341).

Prebivalci jim v večini niso bili naklonjeni. Anica je z družino stanovala v hiši tik ob predoru (štolnu), kjer so rudarji z vlakcem vsakodnevno odhajali na delo v Italijo. To hišo so jim julija 1948 zaplenili in tam je nastala karavla in carina (A. Š., 2008).

Zofka je z mamom živela v od vojne opustošenem Strmcu, kjer je v neposredni bližini tekla državna meja. Kasneje se je poročila z vodjo karavle v Strmcu, Filipom

¹⁵ Ta je tekla skoraj v celoti po bivši italijansko–avstro–ogrski meji.

¹⁶ Meje z Italijo in Avstrijo so bile določene šele nekaj let po končani drugi svetovni vojni, zavarovale so jih enote Korpusa narodne obrambe Jugoslavije, ki so se kasneje preimenovala v mejne enote JLA. Neizbežno se je pojavilo vprašanje, kdo naj nadzoruje mejo v naseljenih krajih in na mejnih prehodih. Te naloge so bile praviloma v pristojnosti milice, bile pa so tudi izjeme. Mednarodni mejni prehodi so bili od leta 1947 do 1967 v zvezni pristojnosti, leta 1967 pa je slovenska milica v celoti prevzela nadzor nad državno mejo na mejnih prehodih vseh vrst. Mejne enote JLA so nadzorovale zeleno mejo vse do 26. junija 1991 (Križman, 1997, 42–45).

Taranišem iz Črne gore, ki je na novo delovno mesto prišel neposredno iz vojaške častniške šole v Mostarju, leta 1949. Ko sem z njima opravil intervju, sta bila poročena že prek petdeset let. Tudi njemu v tujem okolju ni bilo lahko:

»Komunikacija je bila problematična, ker vsakodnevno kolkokrat in kolko si prišel v stik z ljudmi, pa nisi vedel slovenskega jezika in tako naprej, si se čutil malo ogrožen. Ne da si ogrožen, ampak neprijetno. Verjeli ali ne, to lahko vsak pove, od prvega dne sem se trudil, da čim več slovenskih besed ujamem. In celo, jaz sem cirilico pisal, nas v šoli so tudi vedli, da bomo prišli do drugih republik, da moramo recimo slovensko, je drugi jezik, latinico. V Mostarju smo latinico uporabljali za pisanje, jaz sem, ko sem sem prišel, sem takoj latinico pisal« (F. T., 2008).

Zofka, takrat osemnajstletno dekle, se prihoda jugoslovanskih vojakov na mejo 15. septembra 1947 in svojega bodočega moža, spominja takole:

»Iz Odbora smo dobili navodilo, naj bomo z njimi prijazni. Na nas pa je vplival strah. Mi smo se bali teh ljudi, ker jih nismo poznali. Jaz sem se svojega bodočega moža na začetku bala. On je prihajal k nam. Bila sem stara osemnajst let. Bilo je zelo veliko propagande, češ: so hudobni, so posiljevali. Govorili so jim Bosanci. Petnajstega septembra 1947 sva se z mamo zaklenili v hišo, ker sva se bali in nisva nobenemu odprli« (Z. T., 2008).

V doslej opravljenih intervjujih s prebivalci Zgornjega Posočja o obdobju neposredno po priključitvi leta 1947 v povezavi z odhodom zavezniških vojakov septembra 1947 je velikokrat uporabljen stavek *»ko so prišli naši«* ali *»in potem so prišli naši.«* Domnevam, da ga je v kontekstu pripovedi potrebno razumeti na dveh ravneh: na prvi je bilo prebivalstvo zadovoljno (vsaj velika večina), da je ozemlje pripadlo Jugoslaviji. Druga raven, ki je v tem stavku pri pričevalcih prevladujoča in s kančkom sarkazma subtilno prisotna, pa je: z *»našimi«* je prišla tudi gospodarska kriza oziroma da se je s prihodom *»naših«* življenje poslabšalo. Poglejmo si pričevanje rudarja, kjer nam skozi socialni spomin skupnosti posreduje izkušnje treh generacij in ustvari svojo sodbo do vsakokratnih oblasti, predvsem skozi vidik materialnih dobrin:

»Ti stari so zmerom deli, da so bili Austrijci zlo bolši ko Italijani. So bli ti stari zlo na Austrijo. [...] So pa Italjane [...] sej Italijani po eni strani so bli, kar se tiče hrane an te reči, to smo dobili, hudič, mi smo šli vsako leto zastojn en mesc dol k morju. Si mogu bit vpisan v Ballila fascista, ane. Si mel obleko, plave bergeše, plavo uno, jopo in še eno čepico. Vsako leto za božič so dajal pa še šenke, tja do treh otrok, puhno. So prinesli pakete fašisti tja k bajti, vsako bajto. Edino slovensko niste smel

govoriti. Ši,¹⁷ k so pršli naši, nismo imel pa čist čist nič. Je pršla enkrat Jugoslavija, smo bli pa čist plonk. Je bla sreča, da je oča delal tja v Italiji, ši so pustli enkrat na mesc, da prinese tist, suplement [...]« (D. Š., 2008).

S »prihodom naših« se je meja med Jugoslavijo in Italijo za prebivalce doline zaprla. Rudarji, ki so hodili na delo v rudnik v Rablju, so bili izjema. Ti so z delom v Italiji nadaljevali tudi po priključitvi. Ob koncu ZVU in priključitvi tega dela Primorske k Jugoslaviji (15. 9. 1947) je predor (»štoln«), po katerem so se rudarji iz Loga pod Mangartom (Jugoslavija) vozili na delo v Rabelj (Italija), postal hkrati tudi mejni prehod. Obe državi sta menili, da je potrebno državno mejo vidno označiti tudi pod zemljo, torej v predoru, kjer je potekala meja med Italijo in Jugoslavijo. Postavljeni so bili obmejni kamni obeh držav. Državi sta postavili maloobmejni prehod druge kategorije, ki je bil odprt 19. 9. 1947, ki je bil v samem tunelu zaprt s kovinskimi vrati. Vsak prehod je zahteval prisotnost italijanskih carinikov. Vrata so namreč bila napravljena v predoru na italijanski strani. Na jugoslovanski strani so bili carinski in obmejni organi pred vhodom v predor (Vadnjal, 2009, 218).

Vendar meja ni bila edina novost, ki je prišla v skupnost z Jugoslavijo. Korenite so bile tudi spremembe v socialni strukturi in gospodarske spremembe, ki jih je uvažal novi socialistični režim (kolektivizacija zemlje, obvezna oddaja, ustanavljanje kmečke zadruge, agrarna reforma, nacionalizacija) (Vadnjal, 2008, 187–196). Seveda bi bilo napačno samo na podlagi spominjanj (pogovorov) iz leta 2008 podati sliko tistega časa, vendar kljub temu vsi informatorji poudarjajo v svojih pričevanjih spremembe, ki so sledile odhodu zaveznikov, tako na socialnem kot gospodarskem nivoju (prim.: Rožac Darovec, 2005, 94–100). Poleg rudarstva v kombinaciji s poljedelstvom in živinorejo so se v Logu in Strmcu prebivalci ukvarjali tudi s prevozništvom in gostilničarstvom. V času med obema vojnama je bilo samo v Logu šest gostiln. Ta sloj je bil v vasi med obema vojnama vodilen. Tudi v času ZVU je bil predsednik občine še vedno gostilničar. To se je po 15. septembru 1947 spremenilo. Če je prej oblast v vasi imel sloj, ki je temeljil na premoženju, je sedaj bila oblast opredeljena glede na politično prepričanje in pripadnost (Brumen, 2000, 269; prim.: Verginella, 1998). »Oblast« v vasi prevzamejo predstavniki nižjega sloja – mali posestniki, ki so bili večinoma rudarji.

Novi predsednik krajevnega lokalnega odbora in partijski sekretar med ljudmi v vasi po letu 1947 nista bila priljubljena, bila sta pač predstavnika in posrednika »oblasti«, ki je prihajala od »zunaj« (Bovec, Tolmin, Ljubljana), ki je z neprestanimi spremembami posegala v njihovo skupnost v mnogočem enako ali celo bolj radikalno kot prejšnje (»tuje«) oblasti. Tudi v tem kontekstu je potrebno »branje« in po-

¹⁷ Potem, op. a.

men pridevnika *naši* v pogovorih. Ta je iz začetnega navdušenja ob priključitvi, ko je pomenil predvsem oznako za partizane, odpor med vojno, lokalne NOO-je in druge množične organizacije, ki so po vojni predstavljali jedra, okoli katerih so se vršile demonstracije za priključitev k željeni Jugoslaviji, skozi čas kristaliziral in v socialnih spominih prebivalcev pridobil negativno konotacijo: v današnjih pričevanjih je izraz *naši* pri pričevalcih velikokrat sinonim za poveljno *ljudsko oblast*. In od konteksta je odvisno, na kakšen način ga moramo razumeti.

Predstavniki novega vodilnega sloja na vasi pa niso imeli lahkega dela, saj so pripadali dvema skupnostma, ki sta imeli popolnoma različne poglede glede prihodnosti rudarjev iz Loga pod Mangartom: skupnosti komunistov (prim.: Verginella, 1998) in vaški skupnosti. Svojo pripadnost vaški skupnosti so, kot je razvidno iz arhiva Krajevnega lokalnega odbora (KLO), dosledno branili, vendar so bili v svojem zagovoru rudarjev in njihovem delu v Rablju proti nadrejenim v okraju Bovec in okrožju v Tolminu nemočni. Glede odhajanja rudarjev na delo v Rabelj je prevladala ideologija in strategija centra. Na Okrajnem komiteju v Tolminu so tako videli rudarje in njihovo delo v Italiji neposredno po priključitvi:

»Log pod Mangartom: tu imamo 170 rudarjev, kateri prehajajo dnevno in deloma tedensko čez mejo v Italijo prodajati svojo delovno silo tujim kapitalistom. Krajevni aktivisti trdijo, da je politična situacija povolna. Mi pa vemo, da nam to politično škoduje, ker se verjetno prek teh delavcev vrši špijonaža. Na drugi strani jim italijanske oblasti iz političnih razlogov nudijo vse kar pri nas še danes nimamo, to pa predvsem radi tega, da bi prikazali, kako se imajo delavci v Italiji itd. Ker pa mi vemo, da je to politika in interes imperijalistov, da si obdržijo rudarje. Rudarji sami nimajo niti nacionalne zavesti, da bi se vključili v naš plan ter odšli v druge kraje Slovenije« (PANG, 10).

Tudi iz poročil in zapisnikov KP na okrajnem in okrožnem nivoju je razvidno, da se rudarji in prebivalci skupnosti niso uklonili tako hitro, nudili so odpor, ki jim je, vsaj na začetku, prinesel uspeh. Nekatere družine pa so se v Rabelj preselile že pred priključitvijo, predvsem iz Strmca, za katere je rudniška uprava poskrbela že neposredno po tem, ko so Nemci med vojno požgali vas in ubili kot talce večino moških, razen rudarjev, ki so bili v tistem času na delu v rudniku:

»Ko so vedli, da bomo prišli pod Jugoslavijo, so šli vsi u Rajblj živeti. Zato, ker so vedeli, da bo slabo tle. Je šel brat od mojega tata iz Bovca v Rajblj. [...] Tam so dobili za začetek nekega malga. Tako so šli tuota. Al pa Součani¹⁸ so pa šli že pred vojno, so se tam ustanovili. Sm zlo jih je pa tud že prej odšlo, ker so del, da pridmo pod

18 Prebivalci vasi Soča, op. a.

Jugoslavijo. So eni vozili robo s kamioni. [...] Iz naših krajev v Rajbelj al pa na Trbiž, ker so vedli da pridmo pod Jugoslavijo in bo hudič» (A. Š., 2008).

Uprava rudnika s priljubljenim Nogaro¹⁹ je, kot kaže, tudi posredovala v prid rudarjem iz Posočja pri novi ljudski oblasti tik pred priključitvijo (Vadnjal, 2009, 230). Rudarji so imeli z upravo dnevne stike, prav tako z italijanskimi in nemškimi rudarji, kar je oblast seveda motilo, predvsem pa skrbelo, saj so bile politične razmere tudi v tistem času še zelo napete in nevarne za politično ureditev v Jugoslaviji. Rudarji so, kot je razvidno iz zgornjega citata poročila, predstavljali grožnjo politični oblasti in morebitno nevarnost za subverzivno delovanje. Zato tudi pogosti obiski uslužbencev UDV v Logu pod Mangartom, ki so se prebivalcem tako vtisnili v spomin, predvsem pa so pri ljudeh ustvarjali občutek nelagodnosti:

»Ja, sej tiskrat, da ne bi bli taku pri meji, ne bi bilo tako težko, ma pri meji je bilo tako. To [tu] si bil ku en izdajalec, na tak način. Zato, ker je bilo tako strogo. [...] Ko so prišli možje v ošterijo, so morli, nisi sproščeno ti gueru, si bil ku, občutek pod pritiskom, da ne boš pregovoril kako besedo preveč, drug dan je že bila udba tu, u strahu si skoz živo. Skoz u strahu. Nisi živu sproščeno. Še najboljš je bil tisti, ki je bil doma in ni šel nikamor, u cerkev in nikamor, tist je najboljš pršu skoz. Ja. Ku je kajšn kej kritiziru, sej veš, kak je malo tudi popil, ši jih je preklel, ja ši je bila Udba, že zasliševanje dva dni« (A. Š., 2008).

Pričevalec se spominja uslužbenca UDV, ki je vas obiskoval z motorjem. Tega so prebivalci prepoznali že od daleč.

»Udbovc je hodu vsak mesec gore. Udba, iz Tolmina. Vsak mesec. Smo začutili, je imel en rdejč moto Gucci, še zdej se zmisl. Smo začutil tist motor dol okrog tistega ovinka dole, smo kar potekli.²⁰ Če te je dobil doma, udarniško. [...] Smo morli pa udarniško jti. Tsti, ki smo bili brezposleni. Fantje so rajš utekli. On je kar klicu, tambiš pri pokopališču je bil Odbor, je klicu, ob tej in tej uri maš za priti na odbor. Trejči dan si že moral iti na udarniško. Jst sem bil en mesc v Gorici, udarniško, so me dobili vn, en mesec sem bil pa v Ilirski Bistrici. Še hrana dole je bila takabiš, da bog pomagi. Smo imeli v gozdu, ko smo bli v Ilirski Bistrici, tist sod od bencina, so kuhali polento. Dvakrat na dan – plento, zjutraj in opoldne, zvečer pa politična, so govorili od politike od Jugoslavije, kako je fejest, kako je to, mi pa dole trpel, lačni,

19 Po vojni so cene svinca in cinka v Evropi naraščale. V letu 1948 sta bila med vsemi kovinami najbolj iskana, kar se je kazalo tudi v vse višjih cenah in posledično tudi v boljših življenjskih pogojih in ugodnostih za rudarje v Rablju. Tudi skoz ta vidik moramo presojati »nevoščljivost« lokalnih oblasti do delavcev – rudarjev – v Italiji (glej: Sivini, 2008, 93–98).

20 Se skrili, op. a.

*cel dan štoke*²¹ *podirali, lačni, žejni. Ši smo se bal pa udraniško iti, ane. Dva nista hotla it udarniško, Č. K., nista tila iti na udarniško, je pršla policija, jih je gnala pa v Kočevje, dva mesca prisilno delo. Jebenti, tkbiš je blo. Ši, ki sta pršla, ši sta jo pihlna, sta šla čez mejo, v Nemčijo»* (D. Š., 2008).

Po priključitvi pa je bilo zaradi vsakovrstnih pritiskov tako mnogim iz Loga žal, da se niso pred priključitvijo preselili v Rabelj, marsikateri rudar pa je v poznejših letih izjavil, »zakaj niso postavili meje v Klužah,« torej na meji skupnosti (Vadnjal, 2009, 188).

Perspektiva nove ljudske oblasti je bila perspektiva izgradnje socializma v Jugoslaviji, zato so se na Okrožju in Okraju postavili na stališče, da bi morali rudarji pomagati v katerem izmed slovenskih (jugoslovanskih) rudnikov:

»Sej, dela je blo dost, po Jugoslaviji, tle ni blo. Oni so hotel, da čimveč ostanejo po Ljubljani, po Kočevju, tle ni blo dela. Oni so tel rejčt, da po celi Jugoslaviji imajo dovolj dela, ane. Tle res ni blo, ni blo tovarn. Ši so tel še to spravt proč, kar je blo« (A. M., 2008).

Vendar, kot je razvidno tudi iz pisma, rudarji prav tega niso želeli. Želeli so ostati v svojem kraju in rudariti še naprej v Rablju, tako kot njihovi očetje in stari očetje: perspektiva skupnosti je perspektiva tradicije.

Že 10. 5. 1947, torej štiri mesece pred priključitvijo, je takratni Okrajni komite KPJK Bovec v coni A, v poročilu okraju v Tolminu v coni B, zapisal: *»Ljudstvo in sploh rudarji nočejo ničesar slišati o kaki preselitvi drugam, ter vztrajajo da bodo delali naprej v Rajbeljnu, če ne, se preselijo v Rajbelj, ta vas je najbolj dovzetna za reakcionarno propagando«* (PANG, 5).

Okraj je gledal na obnašanje skupnosti izključno skozi politično-ideološko prizmo, ekonomske zagate, v kateri so se znašli rudarji in skupnost ob novo postavljeni državni meji, pa ni razumel oziroma je ni hotel razumeti. Tako je že prve dneve po priključitvi prišel iz Tolmina v Bovec javni tožilec z namenom, da prepriča rudarje iz celotne doline, naj pri upravi dvignejo svoje delovne knjižice in opustijo delo v rudniku. Vendar so rudarji vztrajali. Od vseh sta »direktivo« iz okrožja poslušala samo dva starejša rudarja, ki sta tako postala brezposelna in v socialno breme novi ljudski oblasti (PANG, 2). Tako politiko pa nova ljudska oblast ni pridobila simpatij pri prebivalstvu. To se je pokazalo že pri prvih volitvah, novembra 1947, ko je bil v Logu pod Mangartom zabeležen najslabši rezultat v celotnem priključenem ozemlju v Bovškem okraju. Kot se je izrazil poveljnik NM v Bovcu, so *»odnesli rekord z 42 črnimi kroglicami«* (PANG, 8).

21 Drevesa, op. a.

Okraj je zato poslal k lokalni celici v Log pod Mangartom delegacijo, ki naj bi se z lokalnimi partijskimi aktivisti »dotalno« pogovorila. Kasneje so se sestali še vsi skupaj z ostalimi rudarji in organizirali »masovni sestanek«, kjer so okrožni funkcionarji rudarjem pojasnili politiko Italije proti Jugoslaviji ter kaj pravzaprav name ravajo Italija in »fašistične« organizacije s tem, ko jim izdajajo večje obroke hrane ter jih vabijo v »fašistične« delavske sindikate.²² Poleg tega, da se v rudniku Rabelj postavi partijsko celico rudarjev iz Posočja (Jugoslavije),²³ je bil sklep Okrožnega komiteja KPS Tolmin 16. 12. 1947, torej tri mesece po priključitvi, tudi naslednji: »doseči, da se bodo rudarji preselili na delo v Jugoslavijo« (PANG, 6).

PREHAJANJE MEJE, UREDBA O PREPOVEDI DELA LETA 1949 IN POSLEDICE

»Prišel pa je čas, in sicer leta 1949 maja meseca, nam povedo, da kdor nima deset let delavne dobe tam v rudniku, mu bo odvzeto dovoljenje za čez ta prehod meje. In glej, tako je tudi bilo. Vprašali smo, da zakaj nas ne pustite več delati tja v rudnik. Odgovor je bil tak: fašistom ne boste več delali, mi tukaj v Jugoslaviji imamo dosti dela. No, potem ni bilo več besed, po tistem sem se spraševal kaj storiti, če bom doma me bodo poklicali na orožne vaje ali pa na udarniško, takrat je bilo pač tako, dela ni bilo v naših krajih in ni kazalo drugače kot pojdi s trebuhom za kruhom« (Štrukelj, 1997).

Leta 1951 je slovenska tajna policija UDV aretirala župnika v Logu pod Mangartom, ker naj bi bil v času po priključitvi k Jugoslaviji vse do aretacije prek dveh posrednikov – rudarjev – povezan s tujimi tajnimi službami (CIA). Zasliševalec ga je med zaslišanjem vprašal tudi, ali je res, da je ljudem v vasi v času Zavezniške vojaške uprave govoril, da bodo Ložani po priključitvi k Jugoslaviji nesrečni. Župnik Hlad je zasliševalcu odgovoril: »Take razgovore sem dejansko slišal in skušal njihove težnje razumeti, da se priključitve k FLRJ bojijo, ne zaradi narodnostnih ozirov, ker ljudstvo je bilo narodno zavedno, ampak zgolj iz ekonomskih ozirov. To je mogoče kdo napačno razumel in me prikazal v napačni luči. Namreč dejstvo je v resnici to, da če ne bi vlada FLRJ dovolila prehoda v Italijo, bi se moralo $\frac{3}{4}$ prebivalstva vse Bovške kratko malo izseliti proč« (PANG, 11).

Rudarji so bili tisti, ki so po priključitvi lokalnemu župniku in ostalim prebivalcem skupnosti omogočali menjavo dobrin z Italijo in stik z ljudmi, ki so ostali (ali pa so se pred priključitvijo izselili) na drugi strani. Hlad je vse do pri-

²² O sindikalnem boju v rabeljskem rudniku v tem obdobju glej: Sivini, 2009.

²³ Naslednje leto (oktobra) je celica KPS Log pod Mangartom poslala seznam 24 rudarjev, »simpatizerjev KPS« (PANG, 9). Ne smemo pozabiti, da je to že obdobje spora v zvezi z Informbirojem.

ključitve leta 1947 hodil v Rabelj maševati in spovedovat tamkajšnje Slovence, torej je imel tam stike. Le-ti so se z vzpostavitvijo nove meje prekinili, tako so rudarji njemu in ostalim članom skupnosti Loga pod Mangartom služili kot posredniki z njihovimi sorodniki, prijatelji in tistimi, ki so po priključitvi ostali na drugi strani. Teh pa, še posebej iz vasi Strmec in Predel, ni bilo malo. Rudar, ki so ga pri prenašanju pisma za župnika »ujeli«, je na zaslišanju priznal: *»Rekel mi je, da naj pismo oddam pri Kuku v Rajblju. Pripomnil je, da lahko pismo oddam tudi njegovi ženi. [...] Jaz sem Hladu prenesel, to se pravi iz Jugoslavije v Italijo vsega 7 ali 8 pisem, za več se ne spominjam. [...] Iz Italije sem jaz za Hlada prinesel pet pisem [...] Jaz sem g. Hladu nesel tudi trikrat maslo preko meje. Kontrola na meji je bila sicer stroga. [...] V tej zvezi pripominjam, da sem pisma skrival pod srajco«* (PANG, 11).

Institucije državne (sodne in politične) oblasti so seveda te stike videle (upravičeno, glede na zunanje-politično situacijo) na svoj način (kot možno »špijonažo«, torej izključno skozi politično in ideološko rešeto), vpleteni pa so si želeli večinoma samo stika in komunikacije. V prvih dneh neposredno po priključitvi ljudje nove državne meje, ki je sekala vasi, polja in hiše, torej prejšnji skupni prostor, še niso dojemali kot nekaj, česar ne smejo prekoračiti. Mentalno mejo (mejo »v glavah«) je bilo potrebno šele ustvariti (prim.: Malnič, 1998, 334). To je razvidno tudi iz kazenskih vpisnikov okrajnih in okrožnih sodišč, saj je v prvih mesecih neposredno po priključitvi ogromno sodnih postopkov proti prebivalcem obmejnih vasi, ki brez dovoljenja in kjerkoli prehajajo državno mejo. V primeru Zgornjega Posočja se je to dogajalo predvsem v Breginjskem kotu, ki je bil tako gospodarsko kot socialno najbolj vezan na Čedad (Videm). Prebivalci pa so si kasneje želeli na drugi strani državne meje kupovati dobrine, ki jih v Jugoslaviji zaradi gospodarske krize in po vojne obnove niso mogli. Hiearhizirani centri politične moči (Beograd, Ljubljana, Tolmin, Bovec) so, kot je razvidno skozi arhivsko gradivo političnih (zapisniki sej lokalnih in okrajnih CK KP) in policijskih (UDV) struktur, v danem zgodovinskem trenutku že vnaprej »kriminalizirali« prebivalce ob njej. Še posebej, ker je bila meja (kot v našem primeru in danem zgodovinskem trenutku) dvoplastna, funkcionirala je na dveh nivojih: nacionalnem in ideološkem.²⁴

Poveljnik NM je tako že dober mesec po priključitvi poročal: *»Rudarji kateri so v začetku izrabljali poleg njihovega dela v rudniku tudi za tihotapstvo raznega blaga, so skozi predor postali bolj oprezni, kjer se strogo kontrolira od strani KNOJ-a. Kot smo pa mi sami dejansko ugotovili, so pričeli izrabljati stranske kanale in to je nad Možnico pod hribom Jerebica. Podvzeli bomo še nadaljnje ukrepe za preprečitev tihotapstva in ilegalnih prehodov«* (PANG, 7). Koliko so ukrepi zalegli pri lokalnem prebivalstvu, ki je poznalo vse poti, in ob vsesplošnem pomanjkanju, si lahko

²⁴ Pri tem ni pomembno, ali je to fizična meja (jugoslovansko-italijanska, kot posledica blokovske razdelitve sveta po drugi svetovni vojni) ali je to samo »meja v glavah ljudi« (prim: Močnik, 1999).

predstavljamo. Spodnja anekdota se je dogodila na začetku petdesetih let, ko so se začeli tudi množičnejši ilegalni prebegi ljudi. Za nekatere prebivalce je bilo vodništvo preko meje tudi dodaten vir zaslužka:

»Ja, eden iz Bovca je imel prou zmenano z njimi, ši jih je peljal pa čez, ker je poznal pot, ne. So bli taki, kot eni vodiči. Sej tega so tudi hoteli zapret, pa jim je utekel pred avtobusom, še zdej je tam, u Belgiji (smeh). Stanoval je tam u Možnci. Tist je pa bil, hujš kuj planinc. [...] So ga zasliševali, ši so ga imeli dole na policiji, da ga bojo poslali nekam dol v Gorico, ko sta ga peljala dva douka proti avtobusu, jim je utekel dole po polju. Jim je med hišami utekel, ši tist dan je šel kar direktamente črez. Njega žena je imela dva otroka: on je pred vsemi, ki so hodil v kontrolo, vojaki, pred vsemi je on prišel še po ženo, po otroke, pa še eno robo je vse znesu v Možnci črez hrib. Vse to, čeprav so imeli zastraženo hišo. Vse je točno vedu« (A. Š., 2008).

Maloobmejni prehod s carinskimi pregledi na obeh straneh meje in toga politika jugoslovanske države sta povzročala rudarjem in prebivalcem skupnosti nemalo težav, ki so se včasih zdele skoraj nepremagljive:

»Ajej, smo taku nastradali. Ker nas v stometrski pas sploh niso spustli, da bomo pasli ovce. Da bomo pasli ovce od stometrskega pasa navzdol. Je tako fejest trava ravno pri vrhu. In je živina silla gore, on pa z brzostrelko gore, mitraljezom gor na meji. Jebenti, smo nastradal, ku mačke. [...] Zdej veš, ko smo imeli tristo ovc in še dva človeka. In, če je šla čez, so jo poklni. Strogo. Zjutra so pršli štet ovce in zvečer, da če mam vse. So bli še od začetka, še slabiš kot Nemci in slabiš kot Italijani, naši, ko so pršli od začetka. Madona, tle dole, ko smo se napravli za pusta, ta prvo leto, 1947, 1948, to je sreča, da je bil en vodnik, da je bil, da ga je spoznu, če ne bi ga kar strelju. Niso vedli, kajšno navado imamo tle, ne. Ker smo imeli mašakare. Oni, kdo-vekaj so mislili, odkod smo mi pršli. Dole pri pokopališču smo se ustavli in je pršu na srečo tisti vodnik, da je spoznu enega, ki je bil brez mašakare« (D. Š., 2008).

Kasneje so rudarji lahko iz Rablja prinesli mesečno tudi določeno količino živil, ki so ji pravili »suplement«:

»Enkrat na mesec je oče lahko prinesel pašto, moko, riž in olje. To je bilo določeno. Dva kilograma vsake stvari. Je bila rudarska trgovina v Rajblnu in so odtrgali kar od plače. Potem je oče moral pokazati to na Odboru« (A. Š., 2008).

Vendar to ni bilo dovolj. Razna živila, kot sta kava in sladkor, so skrivali v oblekah, čeladah, rudarskih svetilkah. Kazen, če so jih dobili, je bila odvzem delovnega dovoljenja ali celo prisilno delo. Tako je neki rudar zaradi tihotapljenja mo-

ral na prisilno delo v rudnik v Kočevju (S. Č., 2008). Kontrole ob prehodu pa so bile zelo stroge:

»Tam so bili Knojevc, ni bilo carine, to je bil Knoj. Oni so prišli iz rudnika in tam pri štolnu so jih pričakali. In potem so morali iti z njimi v hišo, kjer so jih čisto prešatali, pogledali so jim čelade in obleke. [...] Rudarji so prišli iz rudnika vsi mokri in potem so morali tam stati še dvajset minut« (A. M., 2008).

Bile so tudi komične situacije, ki na eni strani kažejo na iznajdljivost ljudi in nove želje ob soočanju z začetki potrošniške kulture na drugi strani državne meje, na drugi strani pa na situacije, ki so jih bili pripravljeni rudarji prestati v želji osrečiti svoje bližnje, v tem primeru rudarjevo ženo:

»Je bil eden z Bovca dol. Ma takrat sem pa mislu, da pocrkamo od smeha. Lih tako, ne, nas gledajo. Kej mate, nas uprašajo, u soboto, ko so bčan hodil domov, ker drgač so bli tam cel teden. Slecite jopo dol, je rekel. Kaj je pa to? Je imel pa (smeh) ženske kombine, tiste brez rokavov, ne vem kaj jih je mel, ene tri. Ajej, se je mogu slejčt dol, je imel tiste žabe, ženske, je mel tri ali štiri ene na drugo oblečene. Jejžeš, še oni so se smejal, vse je moru dol slejčt, vse so pobral preč. In še eno kazen je dobil. Še enkret, pa bote šu pa, bote pa ob delo [smeh]. Kako je bilo pa tiste smešno, u žensko oblečen. Ja, so bli hudičevi, kolki reči so dobil« (S. Š., 2008).

Status quo, ko so rudarji še vedno lahko upali, da bodo lahko hodili na delo v rudnik, je trajal do jeseni 1948. Takrat so na občinskem komiteju v Bovcu v poročilu zapisali: *»Rudarje, ki delajo v Rajbelju naj se polagoma pripravi, ker se bo ta rudnik za naše ljudi zaprl« (PANG, 3).* Že takoj naslednji mesec pa je Izvršilni odbor OLO Tolmin izdal odredbo o obvezni zamenjavi deviz za vse rabeljske rudarje (PANG, 1). V prvi točki odredbe je pisalo: *»Vse devize, katere dobijo za svoje delo kot plačilo v rudniku Rajbelj, rudarji in ostali delavci iz Loga pod Mangartom ter ostalih vasi na Bovškem, se morajo zamenjati po zakonitem kurzu izključno le na sedežu KLO Log pod Mangartom« (PANG, 1).* Vsi zaposleni v rudniku so morali ob prehodu iz *»štolna«* pokazati svoje plačilne liste, na kar so jim izplačali denar v jugoslovanski valuti:

»Ja, plačilno listo in denar, kar ga je ostalo od tistga supleneta in pokazat. Ja, tist cajt so zaslužil okol 36 000 lir. Zamenjat so mogli 30 000, taku je blu. Obvezno vsak mesec menjati, 6000 pa je blu za tist suplement, za špežo. 30 000 je blo pa obvezno menjati, ja, v dinarje. Ši so dobili 3500 dinarjev, se spomnem, gozdarjem je pa 4000 dinarjev na mesec, ker je pa brat delal pri gozdni. Takabiš lumparija je bila, kradli so jim, kradli. O kojekret je tata, je bil ves obupan, kako je bil pa nervozen« (A. Š., 2008).

Če so poskušali pri plačilnih listah goljufati, pa je bila zagrožena kazen do treh let zapora. Odredbo leta 1948 je Predsedstvo OLO v Tolminu izdalo na podlagi zakona iz leta 1945 o »zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže« (PANG, 1). To je bil za zaposlene rudarje še en udarec, saj je bila menjava zanje neugodna. Najbrž pa je bila uredba posledica spora v zvezi z informbirojem med Titom in Stalinom, saj je v tem času Jugoslavija potrebovala devize.²⁵ Rudarji se z menjavo denarja niso zlahka sprijaznili, vendar so bili iznajdljivi.²⁶

»Vsak rudar je moral prinesiti plačilno listo, krajevni odbor je bil, so prišli dol, noter in so jim tako slabo plačali, da niso zaslužili niti kot jugoslovanski cestarji, čist uničili so jim delo. To so kar oni menjali, to ni bil uradni tečaj, to so se v Tolminu zmenili, tolk damo za tisoč lir, pa fertik. So grozno slabo zaslužili. Pol so se pa znajdlji rudarji. Uprava, kot da jim je zmanjšala plačo in so tisto ekstra dal na stran, tako da je ostalo rudarjem nekaj soldov« (A. Š., 2008).

Uredba je sprožila pri rudarjih veliko negodovanja in tudi odkritega upora. Zato so mesec dni kasneje, na predlog tolminske UDV, sklicali še drugi v enem letu sestanek z vsemi rudarji bovškega okraja. Tudi tokrat jim je sekretar okrajnega odbora prikazal *»ničvredne imperialistične propagande«* in jim razložil kakšne *»dolžnosti imajo kot državljani Jugoslavije«* na delu v Italiji. Kljub temu, je dodal, da *»se moramo pripraviti, da to ne bo večno trajalo, da bodo naši delavci hodili delati reakcionarnim nam sovražnim kapitalistom«* (PANG, 4).

Čez pol leta, junija 1949, pa je lokalna oblast v Tolminu odvezla iz »političnih« razlogov prepustnico oziroma dovoljenje za delo v rudniku vsem rudarjem, ki še niso imeli deset let delovne dobe. Triindvajset družin iz Bovškega je ostalo brez sredstev za preživljanje (Vadnjal, 2009, 258). Ostali so tako samo še (naj)starejši rudarji. Leta 1964, ko so jugoslovanske oblasti rudarjem iz Bovškega zopet dovolile delo v rudniku (Vadnjal, 2009, 259), jih je bilo samo še pet (Mavrič, 2008).

ZAKLJUČEK

»Tu naši [...] So rekli, da imamo mi preveč dela, za tuje državljane pa ne bomo delali. In potem, tisti, ki so bili mlajši, marš, čez Mangart. [...] Še moj brat je utekel. So bili potem pa problemi. Je oče nastradal. So mu rekli, da če grem še jaz, da mu

25 Upokojeni rudar je v pogovoru cinično pripomnil, da je okraj Tolmin s pomočjo te uredbe oz. denarja rudarjev kupil uvožene pisalne stroje znamke Olivetti (S. Č., 2008).

26 Giovanni Contini v svojem članku o kreativnosti rudarjev v Toskani poudarja njihov dvojni izvor kmetov – rudarjev, v smislu, da imajo tako eni kot drugi pri svojem poklicu neprestano opravka z nepredvidljivim, naključnim. To jih, po njegovem, usposobi za soočanje in hitro odločanje in iskanje rešitev tudi na drugih področjih življenja. To bi lahko poimenovali tudi zdrav razum (prim.: Contini, 2009, 64–70).

uzamejo dovoljenje še njemu. Tako sem jaz ostal tu. Če ne, bi tudi jaz utekel čez. Saj ni bilo dela tle. Hrane nič, obleke nič» (D. Š., 2008).

Na tej točki se zopet vrnimo k pismu rudarjev vladi iz februarja 1947. Od takrat sta minili dobri dve leti. Do tedaj (junij 1949) se je, kljub pritiskom (lokalnih) političnih oblasti in težavam, ki so jih rudarji imeli pri prehajanju državne meje, zdelo, da bodo lahko še naprej hodili na delo v Rabelj. Na jugoslovanski strani, v svojem domačem okolju kaj prida možnosti za zaposlitev niso imeli. S tega vidika je poteza (lokalne) oblasti nerazumljiva in neracionalna. Zato je bilo (logično) vprašanje, ki sem ga informatorjem postavljaj v pogovorih leta 2008, zakaj se je tedanja lokalna oblast odločila za ta korak. V arhivih odgovora na to vprašanje, kljub iskanju odloka ali dokumenta, nisem dobil. Zakaj ravno mladim?

Seveda je »odgovor« potrebno iskati v »meta« govorici tedanjih političnih oblasti in gospodarskih razmerah v Sloveniji in Jugoslaviji. Pri razumevanju odločitve na lokalni ravni bi torej moral upoštevati širši in kompleksnejši okvir, kot sem si ga postavil v pričujočem prispevku. Vendar to v tem prispevku niti ni bil moj namen, ampak »uloviti« posameznika in (lokalno, vaško) skupnost v soočenju z Zgodovino in prikazati, da le-ta ni nemočen in pasiven opazovalec ter da v marsičem sooblikuje svoj čas, pri tem pa sem poskušal upoštevati napotek Luise Passerini, da je zgodovinar »posvečalo pozornost vedenjem, ki so bila pojmovana kot imitativna ali inducirana [...], namesto da bi preučevalo preplete avtonomije in heteronomije, svobode in pogojenosti« (Passerini, 2008, 216). Na pismo rudarjev Loga pod Mangartom vladi Ljudske republike Slovenije sem gledal skozi prizmo skupnosti in posameznika ob meji (v konkretnem socialnem in zgodovinskem trenutku ter preseku kratkega trajanja) in kot je bilo nakazano v drugem poglavju, tudi ob upoštevanju daljšega trajanja, ki ga je mogoče zaznati v kolektivnem (socialnem) spominu²⁷

27 Halbwachs večkrat kot sinonima uporablja sintagmi *mémoire collective* in *mémoire sociale* (Kramberger, 2001, 217). Ker francoski jezik pozna razliko med pojmom *mémoire* in *souvenir*, je Taja Kramberger v slovenščino (prepričljivo) vpeljala pojem (kolektivne) memorije (Kramberger, 2001, 215–222), ki pa je pogosteje v rabi kot kolektivni spomin (Kramberger, 2001, 215–222). Individualni spomin (*souvenir*) in kolektivna memorija (*mémoire collective*) funkcionirata torej na različnih ravneh. Jan Assmann vpelje še tretjo raven spomina (memorije): kulturni spomin (*cultural memory*), ki je, po Assmannu, del kolektivnega spomina, vezan na daljši (historični, mitični, kulturni) čas in na institucijo (kot prenašalko spomina), kar ga ločuje od komunikacijskega (socialnega) spomina (memorije) (Assman, 2008, 109–118). Tako Halbwachs kot Assman in Kramberger pa vidijo kvalitativni preskok (ireduktibilno konceptualno zarezo) med individualnim spominom in kolektivno memorijo. Sam bom (zaenkrat) postavil ta kvalitativni preskok pod vprašaj, saj kot piše Bojan Baskar: »Bolj kot – tudi terminološko – poudarjamo heterogenost kolektivnega in individualnega spomina, bolj zatrujemo homogenost in koherentnost kolektivnega spomina, s tem pa tudi njegovo monistično ekskluzivnost« (Baskar, 2002, 75). V kolikor bi poziv po striktnem ločevanju med posameznikovim spominom ter spominom (memorijo) kolektivitet vzeli dobesedno, bi, po mojem mnenju zapadli v (sociološki) determinizem in tako – paradoksalno – posamezniku in posameznici odrekli sposobnost njegove akcije in svobodne izbire, glede na skupino/skupine, ki jim pripada. Mislim, da bi moral biti iz-

prebivalcev skupnosti Log pod Mangartom. Posameznika in skupnosti, ki ji pripada, nisem videl le kot pasivnega opazovalca »velike« zgodovine (odnosov med zavezniškimi silami, uvajanja novega socialističnega sistema, medblokovskih odnosov in hladne vojne, spora Informbiroja...), pač pa je bil moj poglobitveni namen pokazati, kako sta se posameznik (in skupnost) s svojimi življenjskimi strategijami, načinom življenja in tradicijo²⁸ upirala, spreminjala, prilagajala in uklanjala vsakokratnim političnim spremembam, posebej pa novim političnim in gospodarskim razmeram ob ukinitvi Zavezniške vojaške uprave in priključitvi bivše cone A (v Zgornjem Posočju) k Jugoslaviji.²⁹

Izbira, s katero so bili soočeni predvsem mlajši rudarji po letu 1949, ko je lokalna oblast prepovedala odhode na delo mlajšim rudarjem, je bila izbira med odhodom v druge (rudarske) centre v Sloveniji (Jugoslaviji), redkimi delovnimi mesti v bližnjih manjših gospodarskih centrih in ilegalnim izseljevanjem preko državne meje.

Od vseh rudarjev in prebivalcev, ki sem jim postavil zgornje vprašanje, sem dobival podobne odgovore. Z njihovim pogledom bom svoj prikaz tudi zaključil:

»To je bila ena sama politika. Da mladina ne bo delala italijanskih fašistom. So rekli: vi ste mladi, vi ne boste delali njim, ker imamo mi dovolj dela« (S. Š., 2008).

V našem primeru vidimo, da se socialni (kolektivni) spomin ujema s »fakti« v arhivih, čeprav je zorni kot – »resnica« – skupnosti popolnoma drugačna/diametralna od »resnice« lokalnih oblastnih struktur. To je hkrati tudi dokaz, da »kristalizirani« socialni (kolektivni) spomin skupnosti ni nujno vedno preoblikovan, potlačen ali zavajajoč in da je (včasih) »uporaben« tudi za rekonstrukcijo dogodenega in ne samo za analizo, kako posameznik ali kolektivitet dogodeno skozi proces preoblikovanja spomina vidita, dojemata, sprejemata.³⁰ Mogoče perspektivo posameznika in skupnosti ob novo postavljeni državni meji in soočenju z institucijo oblasti, kot se je ohranila v socialnem (kolektivnem) spominu skupnosti Log pod Mangartom, še najbolj prikaže pričujoči dvogovor z mojo pričevalko/pripovedovalko:

ziv raziskovalca/raziskovalke prav v tem: v konkretnem historičnem trenutku pri konkretnem posamezniku (kolektiviteti) določiti razmerje med obema (tremi) rav(n)e(m)i(a) (prim: Portelli, 2007, 124).

28 Tradicijo na tem mestu razumem dinamično, nekaj, kar se v vsakem trenutku vzpostavlja na novo, vendar je hkrati tudi povezana z dolgim trajanjem, torej načinom življenja, preživetja in verjetja v nekem zgodovinskem trenutku in prostoru z določeno ekonomsko-politično formo.

29 Zanimalo nas je torej, kako je trenutek političnega »preloma« v preteklosti vplival na koordinate spomina in spominjanja v sedanjosti, tisti trenutek torej, ki ga je Borut Brumen poimenoval kot »politični poseg v prostor« (Brumen, 2000, 367).

30 Ustnega zgodovinarja zanima oboje: sama dogodena (dovršena) preteklost in na kakšen način se je vedenje o preteklosti (preko preoblikovanj spomina/memorijske) ohranilo in oblikovalo v sedanjosti.

Anica: »Da ku češ, da imamo zdaj Jugoslavijo, de mi imamo dost dela, da ni treba, da naši delavci delajo v Italiji, to je blo veste.«

Marko: »Kdo jim je vzel dovoljenje?«

Anica: »Udbeci v Tolminu. Če so bli tist cajt šli, sam tist cajt nisi smel gobca odpreti. Včasih sem rekla mojemu tatu, ja pa zakej se nista odpravla dva rudarja tam na ministrstvo u Ljubljano, saj magari je bila Jugoslavija, ane. Je rekel, ti lohko gueriš, sej nismo vagali,³¹ je rekel, gobca odpreti, smo se bali, kej bi blo ratalo. Ja, to je blo use u Tminu, to« (A. Š., 2008).

Argument pripovedovalke je neverjetno podoben argumentaciji, kot jo je v romanu Iskra pod pepelom podal pisatelj France Bevk, ko so se odposlanci kmetov s Tolminskega (pritožili naj bi se proti izkoriščevalskemu tolminskemu glavarju, grofu Coroniniju), obrnili neposredno na cesarja Leopolda na Dunaju (Puhar, 1985, 7–10). Tudi tu imamo opravka z verjetjem, da je oblast najbolj pokvarjena prav na mikroravni in da je center (Dunaj, Ljubljana) pravzaprav dober, pravičen. Mogoče zgornji citat tudi še najboljše opiše domet pričujočega prispevka kot tudi okvir(e) socialnega (kolektivnega) spomina prebivalcev skupnosti Log pod Mangartom.

PRILOGA: PISMO RUDARJEV LOGA POD MANGARTOM IN STRMCA VLADI LJUDSKE REPUBLIKE SLOVENIJE

»Podpisani rudarji iz Loga pod Mangartom, ki smo zaposleni v rudniku Rajbelj, se obračamo na Vašo vlado, da bi posredovali pri upravi rudnika, da bi bili še nadalje zaposleni rudarji iz Loga pod Mangartom, ki nas je c. 160, Bovec c. 60, Soča-Lepena c. 70, Kal-Koritnica c. 30, skupno vstevši Kobariški okraj dela čez 400 rudarjev.

Po francoski črti bo rudnik pripadal Italiji. Ker pa mi rudarji, posebno iz Loga pod Mangartom smo gospodarsko in socialno popolnoma odvisni od rudnika, bomo po odpovedi dela v rudniku, prisiljeni se izseliti in pustiti naša malo posestva razpadu iz sledečih razlogov:

Log pod Mangartom obstaja že 900 let. Prvotno so se preživljali z ovčjerejo in kozjerejo, pozneje pa s tesarstvom in krošnjarstvom. Pred približno 300 leti je pričel delovati rudnik Rajbelj, v katerem so bili zaposleni tukajšnji rudarji, tako rudarski poklic prihaja od očeta na sina. Sin s petnajstimi leti je bil sprejet v rudniku, iz tega je razvidno, da delo v rudniku popolnoma obvladamo tehniško kakor tudi ekonomsko. Tega se je vedno zavedala vsakokratna uprava rudnika, bodisi (avstrijska, italijanska, angleška in zopet fašistična italijanska).

31 Upali, op. a.

Kraj Log pod Mangartom šteje približno 900 prebivalcev, 98% domačinov, c. 140 gospodarstvenikov. Vsakdo poseduje okrog 1 ha zemlje (eni več, drugi manj), tako da lahko pridelajo krompirja in zelenjave za štiri mesece ter redi eno kravo, drugi pa dve ali tri koze in nekaj ovac, tako da pridelek nekako zadostuje za domačo uporabo.

Poudarjamo, da je naš okraj skrajno pasiven. Zemlja črnica sega v debelosti 5 največ 10 cm nad peščino, tako da letni pridelek je odvisen od ugodnih vremenskih dnevov. Vsak rudar – posestnik, poseduje lično hišo. Brez dohodkov iz rudnika je obstoj loškega kraja nemogoč. V slučaju odpovedi dela, bi se morala mladina, kakor tudi očetje številnih družin izseliti, s tem bi propadalo naše narodno gospodarstvo gornje soške doline, kar bi imelo neugoden [...] na narodnem, političnem in gospodarskem položaju FLRJ in sicer iz sledečih razlogov:

Izhod goriško soške doline je loška dolina, prelaz Predil in železniško omrežje Trbiž. Po teh krajih vodi glavna državna cesta. Z izseljevanjem prebivalstva iz Loga pod Mangartom bi uprava cest – prelaza Predil ostala zanemarjena, ter bi Soška dolina izgubila na tujem prometu – turizmu, letoviščarski kraji, ki je posebno znan Log pod Mangartom, z ozirom na ugodno klimo in higijenski položaj prebivalstva.

Za gospodarski in socialni obstoj prebivalstva v Logu brez zaposlitve v rudniku je absolutno nemogoč. V poštev bi prišla edino lesna industrija, ker pa so nam Italijani, kakor tudi sedaj pod angleško upravo, so nam izkoristili preko 90% gozdov, bi lesna industrija zmogla komaj z 10% naših rudarjev za največ pet let. Pripominjamo pa, da bi s tem ostanke naših gozdov popolnoma uničili.

Iz gornjih razlogov prosimo in pozivamo iz gospodarskih, socialnih, kot tudi gospodarsko-političnih razlogov, da Komisija za verificiranje mej francoske črte, naj v polni meri upošteva našo zahtevo in težnjo, da pri upravi rudnika, ki je pripravljena obdržati nas delavce izposluje pogodbo, da še nadalje bili vslužbeni v rudniku, ter bili plačani potem Kliringa od valute FLRJ.

Obenem pa prosimo, da bi delegacija – Komisija za postavitev mej izposlovala popolno zaščito naš rudarjev v rudniku.

Log pod Mangartom 23.2.1947«

[Sledijo podpisi 96 rudarjev, op. a.] (AS, 1).

THE ESTABLISHMENT OF THE ITALIAN-YUGOSLAV BORDER IN 1947 AND THE MEMORY OF THE COMMUNITY OF LOG POD MANGARTOM

Marko KLAVORA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: marko.klavora@zrs.upr.si

SUMMARY

Concerned about their jobs in the Rabelj lead and zinc mine, the miners of Log pod Mangartom wrote to the Government of the People's Republic of Slovenia in February 1947 urging it to intercede on their behalf with the (Italian) administration of the mine to secure their employment.

Following the Paris Peace Conference the mine was to be awarded to Italy, whereas the French proposal stipulated that the villages Log pod Mangartom, Strmec and Predel would remain on the other side of the border, in Yugoslavia. For the ninety-six miners who signed the letter and their families, this entailed the loss of their main income which was vital for their subsistence in an Alpine environment characterised by limited natural resources. The author examines the miners' letter to the Government of the People's Republic of Slovenia through the prism of a community and its members living in a border area (amidst specific social and historical moments and their short-term intersection), by taking into account events of long duration that are manifested in the collective (social) memory of the inhabitants of Log pod Mangartom. Individuals and the community to which they belonged are not perceived as passive observers of the »great« history (relations between Allied forces, introduction of a new socialist system, relations between the two blocs and the Cold War, the Cominform conflict, etc.). Rather, the author's main intention is to demonstrate how individuals (and the community) used their life strategies, ways of life and traditions to oppose, change, adapt and subject themselves to each political change, and particularly to the new political and economic conditions established after the dissolution of the Allied Military Government and the annexation of the former Zone A (in the upper Posočje area) to Yugoslavia.

The choice facing miners (especially young ones) after 1949 when the local political authorities prohibited them from working in the Rabelj mine, was an alternative between seeking work in other (mining) centres in Slovenia (Yugoslavia), competing for scarce work opportunities in minor economic centres in the area and illegal emigration abroad.

Through the use of the oral historical method and on the basis of interviews with members of the local community, the author has demonstrated that in this case, social (collective) memory corresponds to »facts« found in archives, although the viewpoint – »the truth« – of the local community is completely different from or

diametrically opposed to »the truth« of local authority structures. Furthermore, this also proves that the social (collective) memory of a community is not always necessarily transformed, suppressed or misleading and that it is (sometimes) also »applicable« for the reconstruction of events rather than solely for the purposes of analysing how an individual or a collective view, perceive and accept a given event through the process of memory transformation.

Key words: Log pod Mangartom, collective memory, border, minders, Rabelj, oral history

VIRI IN LITERATURA

- AS, 1** – Arhiv Republike Slovenije, AS 1806, ONOO Bovec, t.e. 576, Rudarji Log pod Mangartom Vladi Ljudske Republike Slovenije.
- Č. A. (2008):** Avgusta Černuta, r. 1923. Log pod Mangartom, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- Č. S. (2008):** Srečko Černuta, r. 1927. Log pod Mangartom, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- M. A. (2008):** Anton Mavrič, r. 1938. Log pod Mangartom, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- M. K. (2009):** Karlo Mlekuž, r. 1933. Šempeter, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- M. T. (2008):** Tončka Marka (Možina), r. 1916. Strmec, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- PANG, 1** – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), PANG – 173 (KLO Log pod Mangartom), fasc. 5, mapa 31.
- PANG, 2** – PANG, PANG – 460 (Občinski komite ZKS Bovec, 1947–1952), fasc. 1, poročilo, 11. 2. 1948.
- PANG, 3** – PANG, PANG – 460 (Občinski komite ZKS Bovec, 1947–1952), fasc. 1, zapisnik, 8. 9. 1948.
- PANG, 4** – PANG, PANG – 460 (Občinski komite ZKS Bovec, 1947–1952), fasc. 1, zapisnik, 24. 11. 1948.
- PANG, 5** – PANG, PANG – 478 (Okrajni komitet KPJK za Bovško), fasc. 1, zapisnik, 10. 5. 1947.
- PANG, 6** – PANG, PANG – 486 (OK KPS Tolmin, 1947), fasc. 5, zapisnik, 16. 12. 1947.
- PANG, 7** – PANG, PANG – 486 (OK KPS Tolmin, 1947), fasc. 6, postaja NM Bovec, poročilo, 27. 10. 1947.

- PANG, 8** – PANG, PANG – 486 (OK KPS Tolmin, 1947), fasc. 6, postaja NM Bovec, poročilo, 18. 11. 1947.
- PANG, 9** – PANG, PANG – 486 (OK KPS Tolmin, 1948), fasc. 6, Celica KP Log pod Mangartom, 2. 10. 1948.
- PANG, 10** – PANG, PANG – 486 (OK KPS Tolmin, 1948), fasc. 8, zapisnik, 11. 6. 1948.
- PANG, 11** – PANG, PANG – 974, fasc. 74, mapa: Ivan Hlad.
- Š. A. (2008):** Anica Štrukelj. Log pod Mangartom, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- Š. D. (2008):** Darko Štrukelj, r. 1934. Log pod Mangartom, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- Š. S. (2008):** Slavko Štrukelj, r. 1924. Log pod Mangartom, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- T. F. (2008):** Filip Taraniš, r. 1924. Strmec, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- T. Z. (2008):** Zofija Valas (Taraniš), r. 1930. Strmec, ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.
- Assmann, J. (2008):** Communicative and Cultural memory. V: Erll, A., Nünning, A. (ur.): Cultural memory studies. An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin, Walter de Gruyter.
- Baskar, B. (2002):** Dvoumni mediteran. Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju. Koper, Založba Annales.
- Benedict, A. (1998):** Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Brumen, B. (2000):** Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter. Ljubljana, Cf.
- Cohen, A. P. (1994):** Self Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity. London, Routledge.
- Cohen, A. P. (2003):** The symbolic construction of community. London, Routledge.
- Contini, G. (2009):** Creativity at work: miners and quarrymen in Tuscany. Oral history, 37, 2. Berkhamsted, 64–70.
- Dular, A. (1996):** Obrti in trgovina na Bovškem. Traditiones, 25. Ljubljana, 151–171.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Klavara, F. (2003):** Kdo dal podobo je Bovškemu. O zgodovini, življenju, cesti in naseljih na Bovškem. Tolmin, samozaložba.
- Knežević Hočevan, D. (2000):** Preučevanje mednarodnih meja v geografiji in antropologiji: paradigmatiki in konceptualni odnosi. V: Geografski zbornik XXXX. Ljubljana, ZRC SAZU, 82–98.

- Kos, M. (1965):** Gospodarska problematika Bovškega v preteklosti. V: Geografski zbornik IX. Ljubljana, ZRC SAZU, 247–254.
- Kramberger, T. (2001):** Maurice Halbwachs in družbeni okvir kolektivne memorije. V: Halbwachs, M.: Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Križman, S. (1997):** Varuhi reda skozi pol stoletja. V: Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 42–45.
- Lavrenčič, A. (1996):** Migracije prebivalstva iz Kanalske in Ziljske doline na Bovško (od druge polovice 19. stoletja do konca 1. svetovne vojne). Kronika, 2–3. Ljubljana, 39–47.
- Malnič, A. (1998):** Topografija spomina na novo mejo. Acta Histriae, 6. Koper, 331–346.
- Minnich, R. G. (1993):** Socialni antropolog o Slovencih. Zbornik socialnoantropoloških besedil. Ljubljana, SLORI - Amalietti.
- Minnich, R. G. (1995):** The individual as author of collective identities: reconsidering identity formation within a multilingual borderland. V: Šumi, I., Venosi, S. (ur.): Večjezičnost na evropskih mejah – primer Kanalske doline. Ukve, SLORI, 159–175.
- Minnich, R. G. (2000):** Under the Linden Tree. A Slovenian Life on A Contested State Frontier. V: Halpern, J. M., Kideckel, D. A. (ur.): Neighbors at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History. University Park, Pennsylvania State University.
- Močnik, R. (1999):** 3 teorije. Ideologija, nacija, institucija. Ljubljana, Cf.
- Močnik, R. (2001):** Meja in identiteta. V: Fanuko, N. (ur.): Tomizza i mi. Umag, Pučko otvoreno učilište »Ante Babić«, 115–130.
- Passerini, L. (2008):** Ustna zgodovina, spol in utopija. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Portelli, A. (2007):** L'uccisione di Luigi Trastulli (Terni 17 marzo 1949). La memoria e l'evento. V: Portelli, A.: Storie orali. Racconto, immaginazione, dialogo. Roma, Donzelli, 25–58.
- Rigby, S. H. (2006):** History, discourse, and postsocial paradigm: a revolution in historiography? History and theory, 45 (February). Middletown, 110–123.
- Rožac Darovec, V. (2005):** Do koder seže spomin. V: Rožac Darovec, V. (ur.): Meje in konfini. Koper, Založba Annales, 43–114.
- Sedmak, D. (1994):** Ekonomaska in politična migracija prebivalstva na Bovškem v letih 1850 do 1940. V: Moritsch, A., Tributsch, G. (ur.): Soški protocol. Celovec - Dunaj - Ljubljana, Mohorjeva, 79–125.
- Shalins, P. (1989):** Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees. Berkley, University of California Press.
- Sivini, G. (2009):** Il banchiere del Papa e la sua miniera. Lotte operaie nel villaggio minerario di Cave del Predil. Bologna, Il Mulino.

- Skočir, S. (2002):** Čas zavezniške vojaške uprave v coni A Julijske krajine v spominih prebivalcev Kobarida (diplomsko delo). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Štrukelj, S. (1997):** avtobiografski zapis »Od Predila pa do Kluževih vrat«. Pri avtorju.
- Šušmelj, J. (2009):** Trpko sosodstvo. Nekateri vidiki odnosov med obema sosodnjima državama v obdobju 1946–2001. Trst, Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST.
- Vadnjal, J. (2004):** Posoški rudarji v rudniku Rabelj skozi čas. V: Kofol, K. (ur.): Bovški zbornik. Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec, 1192–1992. Tolmin, Tolminski muzej.
- Vadnjal, J. (2005):** Predor v Logu pod Mangartom. Log pod Mangartom, KS Log pod Mangartom.
- Vadnjal, J. (2009):** Domovanje v raju. Zgodovina Loga pod Mangrtom. Tolmin, Tolminski muzej.
- Verginella, M. (1998):** Istrsko podeželje v vrtincu revolucije. Acta Histriae, 6. Koper, 203–214.
- Vovelle, M. (2004):** Ideologije in mentalitete. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Wilson, T. M., Donnan, H. (2000):** Nation, state and identity at international borders. V: Wilson T. M., Donnan, H. (ur.): Border identities. Nation and state at international frontiers. Cambridge, Cambridge University Press, 1–30.

SPOMIN IN POZABA NA OBMEJNEM OBMOČJU: PREDSTAVE O GORIŠKI PRETEKLOSTI

Kaja ŠIROK

Visoka šola za dizajn, SI-1000 Ljubljana, Gerbičeva 51
e-mail: kaja.sirok@vds.si

IZVLEČEK

Članek se osredotoča na vprašanje oblikovanja družbenega spomina v obmejnem prostoru. Proces spominjanja je analiziran v odnosu do aktualnih dogodkov, skozi politične govore in medijske diskurze, ki opisujejo preteklost območja v obdobju pred vstopom Slovenije v Evropsko unijo in pristopom v schengensko območje. Preteklost in njena dediščina v goriškem prostoru sta predstavljeni v svoji večplastnosti, znotraj že tradicionalno oblikovanih in na novo vpeljanih nacionalnih historičnih diskurzov. V ospredju je vprašanje, na kakšen način so dogodki, ki so se na območju zgodili pred nastankom meje, vplivali na oblikovanje identitete posameznika/skupnosti in kako so se te izkušnje kristalizirale v sodobnih spominskih naracijah.

Ključne besede: Goriška, kolektivni spomin, 1918–1947, obmejni prostor, Gorica

MEMORIA E OBBLIO NEL TERRITORIO TRANSFRONTALIERO: IL RICORDO GORIZIANO

SINTESI

L'articolo intende esaminare i meccanismi di formazione della memoria collettiva nel territorio transfrontaliero attraverso un raffronto con gli eventi odierni, la situazione politica e le pubblicazioni che riguardano la storia di questa zona, prima dell'entrata della Slovenia nell' EU e nell'area Schengen. Le contese riguardanti alcuni importanti snodi storici e le eredità che questi hanno lasciato nelle memorie dei goriziani verranno studiate attraverso un raffronto tra le storie locali e le narrazioni storiche nazionali. La ricerca, infine, porrà al centro la questione dell'influenza che alcuni eventi, accaduti nel periodo prima della nascita del confine, hanno avuto sulla creazione dell'identità individuale e di quella collettiva.

Parole chiave: Goriziano, memoria collettiva, 1918–1947, confine, Gorizia

Aprila 2004, v tednih pred vstopom Slovenije v Evropsko unijo, sta Gorica in Nova Gorica doživljali svojih pet minut globalne slave. Mesti so preplavili novinarji, tuji mediji so obširno poročali o dolgo razdeljenem mestu med dvema ideološko različnima svetovoma, ki je v Evropski uniji dočakalo svojo ponovno združitev. Po umiku železne ograje izpred trga Transalpine, simbola razdeljenega mesta, in postavitvi mozaika nove Evrope je tu potekala tudi glavna prireditev ob vstopu Slovenije v EU. Visoki gostje, ki so s svojo prisotnostjo počastili ta pomembni dogodek, so prireditelji postavili v sam vrh evropskih prireditev ob širjenju EU (Cerar, 2004, 22). Zdelo se je, da sta obe Gorici postali center Evrope, vendar se je ta občutek med prebivalstvom razblinil v naslednjih dneh, ko so gostje in mediji mesti zapustili. Utečen ritem obmejne vsakdana je dal vedeti, da je meja še vedno tam in da se kljub vsem obljubam o spremembah in novih začetkih življenje ob meji ni bistveno spremenilo.¹

Novinarji so se na območje ponovno vrnili v noči z 21. na 22. december 2007, ko je Slovenija postala del schengenskega območja in so italijansko-slovenski obmejni prostor zaznamovale številne slovesnosti. Prebivalci obeh Goric so se zbrali na mejnem prehodu v Rožni dolini, kjer sta oba župana opolnoči simbolno dvignila zapornico, se sprehodila po Gorici in čez mejni prehod na Erjavčevi ulici vstopila v Novo Gorico. Mejne prehode so pred tem ponekod fizično odstranili, ljudje so v spomin na dogodek hoteli še zadnjič žigosati prepustnice in domov nosili simbole izginjajoče meje.

Mediji obeh držav so vstopu Slovenije v schengensko območje namenili veliko pozornosti, predvsem so poudarjali izginjajoče razlike in ločitev, ki so ti dve mesti predolgo razdvajale. Dogodek je botroval številnim okroglim mizam in polemikam o dediščini meje v prihodnosti, namenjenim *mestoma na meji*. Naslovi člankov, ki so spremljali razprave in krasili naslovnice glavnih slovenskih in italijanskih časopisov, so veliko povedali o diskurzu, ki je obmejno območje preveval v tistih zadnjih decembrskih dneh. Osrednji del priloge *Domenica* v časopisu *La Repubblica* je v naslovu »Zadnja meja. Železne zavesi ni več«² ter v članku novinarja Paola Rumiza »Konec velikega mraza ... in objeli smo košček izgubljene zgodovine«³ odpiral pot novi prihodnosti. V istem duhu je bila napisana posebna izdaja tržaškega *Il Piccolo*, posvečena padcu meje, s pomenljivim naslovom »Italija in Slovenija, danes odpiramo poglavje nove zgodovine. Ruši se zadnja meja, po desetletjih napetosti simbol delitve izginja.«⁴

1 Članek vsebuje del seminarja *Il Ricordo Goriziano*, ki sva ga z podiplomskim študentom Allesandrom Cattunarjem izvedla na oddelku za zgodovino Univerze v Bologni maja 2008.

2 Ultima frontiera: La cortina di ferro sparisce del tutto.

3 »La fine del Grande Freddo... e noi riabbracciamo un pezzo di storia perduta.«

4 »Italia e Slovenia, da oggi è una nuova storia. Cade l'ultimo confine dopo decenni di tensioni, sparisce un simbolo della divisione.«

Omenjeni naslovi se navezujejo na dva bistvena diskurza. Prvi, najpogostejši, poudarja *padec železne zavese, zadnje evropske pregrade, meje, ki je ločevala svet na dva dela*. Drugi poudarja spremembe, novico, da se bo od tega trenutka vse spremenilo. Napoved korenitnih sprememb v goriškem prostoru vsekakor ni bila novost, saj so podobni naslovi časopise krasili že tri leta prej, ob vstopu Slovenije v EU.

Predvsem primerjava Gorice z Berlinom in italijansko-slovenske (predtem jugoslovanske) meje z berlinskim zidom je pogosto uporabljen diskurzivni obrazec v medijih, s katerim se namenoma poudarja razlika med dvema ideološkima svetovoma obeh Goric in povojno realnostjo tega območja.

»Kar se dogaja pred železniško postajo nekdanje Transalpine – Brandenburških vrat našega malega domačega Berlina – ni samo šiv na rani, ki se je odprla leta 1947, ko je komunistična Jugoslavija postavila žico le dva koraka pred centrom mesta. Niti ni samo uničenje železne zavese« (Rumiz, 2004, 1).

Takole je v svojem članku o padcu zadnjega zidu v Evropi leta 2004 mali Berlin komentiral Paolo Rumiz in v nadaljevanju pojasnjeval, da se z vstopom Slovenije končuje stoletje, zaznamovano z vojnami za lastništvo nad Gorico. Tri leta pozneje, v že omenjenem članku Konec velikega mraza, je isti avtor ob pripovedovanju obmejnih zgodb poudarjal, da se 20. decembra, osemnajst let po padcu berlinskega zidu, *stoletje skrajnosti* končuje tudi na Goriškem.

»Staro stoletje se končuje in zapušča za seboj dediščino katastrof: pregon istrskega prebivalstva s Titovih ozemelj, ilegalne orožarne skupine 'Gladio', sto tisoč mrtvih v Sredipolju in avstro-ogrska pokopališča, fojbe in fašistično nasilje. Vse na enem ozemlju, na območju nekaj kilometrov: všteti streljanja na meji z Italijo, kjer se je pred sedemnajstimi leti pred televizijskimi kamerami celega sveta začel razpad Jugoslavije« (Rumiz, 2007, 27).

V istem stilu v članku *Gorica kot Berlin petnajst let pozneje* nadaljuje novinar Tomasso Cerno, ki se pri opisovanju dogodkov v razdeljenem mestu prepusti zanosu zgodovinskega trenutka in to noč opiše kot

»podobno tisti 9. novembra 1989 pred Brandenburškimi vrati v Nemčiji, ki sta jo ločevali strah in upanje na boljšo prihodnost. Takšen naj bi bil tudi tisti dan leta 1947, ko so Američani postavili mejno linijo, ki je Jugoslaviji prepustila območje Šempetra in Solkana, iz katerih so se razvile nove mestne četrti komunistične Nove Gorice« (Cerno, 2007).

Sl. 1: Nekoč z mejo razdeljen trg pred železniško postajo v Novi Gorici je danes zasnovan kot skupen mestni trg obeh mest. V spomin na vstop Slovenije v Evropsko unijo nosi slovenski del trga ime Trg Evrope (foto: Kaja Širok).

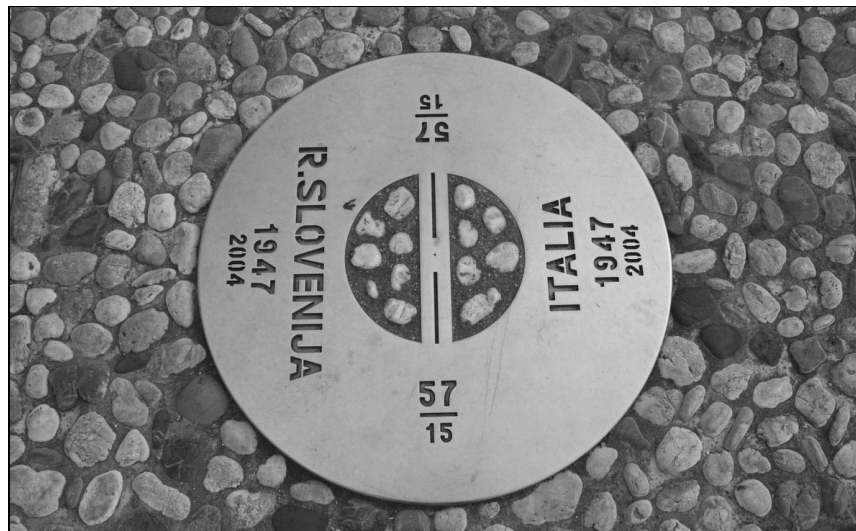
Fig. 1: The once divided square in front of the Nova Gorica train station is, in the present day, a shared square for both cities. In commemoration of the entry of Slovenia into the European Union, the Slovenian half bears the name »Trg Evrope« (photo: Kaja Širok).

Primerjavo Gorice z Berlinom in obravnavanje meje kot zadnjega izginjajočega simbola hladne vojne moramo interpretirati kot diskurzivne *izume tradicij*,⁵ prilagojene interpretacije preteklosti, ki so se v medijski diskurz vpeljale na obeh straneh meje. Izumiti tradicijo razumemo kot rekonstruirati, postaviti zgodbo o razumevanju preteklosti v nove interpretacijske okvire, ki naj bi bili trajni in naj bi v trenutkih transformacij in družbenih sprememb delovali kot oporne točke v razumevanju tiste preteklosti, ki jo je skupina legitimizirala za svojo. Če sledimo opazki Paula Connertonu, da so upodobitve preteklosti po navadi nastale kot legitimizacija sedanjega družbenega reda (Connerton, 1999, 9), iz tega sledi, da so predstavljeni članki le

5 Termin prevzamam iz dela *The Invention of Tradition*, v katerem Hobsbawm utemeljuje, da je veliko navad, ki jih imamo za tradicionalne, v resnici nedavni izum, premišljeno nastala invencija, ki je potrebna določenim (ideološkim) ciljem (Hobsbawm, 2002, 3–4).

posledica medijske interpretacije ukoreninjenih ideoloških in nacionalnih diskurzov, ki so gradili (in gradijo) razumevanje tega območja. Prav gradnja takšnega tipa diskurza z namenom oblikovanja skupne tradicije obeh mest želi interpretirati in identificirati Gorico kot drugi Berlin, ideološko razdeljeno (a nekoč enotno) mesto. Iz medijev se tematika prenaša v politične in javne razprave o ekskluzivnosti kraja, o odnosu do mesta v času »železne zavese« in njegovem pomenu, s čimer naj bi se zgradila podoba »razdeljenega« mesta, ki išče svojo spravo.

Takšne prakse potrjujejo, da je velik del spomina strukturiran tako, da oblikuje in spreminja vse, kar zmoremo o svoji preteklosti mentalno ohraniti. Miti o mestu, ki živi v dveh ideoloških sistemih, in zidu, ki ločuje svobodne od zaslepljenih, ne nakazujejo zgolj geografskih delitev prostora, temveč delitev in opredelitev diskurzov o preteklosti, o dolžnosti spomina in gradnji identitete. Tradicije tega, kar naj se pomni, so določile avtoritarne institucije z obeleženji, komemoracijami, vzgojo, mediji – v ohranjanju tiste politike, ki legitimira in podpira določen spomin o preteklosti. Takšne tradicije dokazujejo, da ne spomini ne zgodovinske interpretacije niso betonski konstrukt, ki zacementirano ždi v naših glavah. Spomin ni nespremenljiva kategorija, saj ima »vsak spomin svojo zgodovino. Kako se vrši dejanje spominjanja v posa-

Sl. 2: Mozaik nove Evrope je bil postavljen na mesto odstranjenega mejnega kamna. Danes simbolizira združevanje obeh mest (foto: Kaja Širok).

Fig. 2: The mosaic representing the new face of Europe replaced the boundary marker. It symbolizes the unification of the two cities (photo: Kaja Širok).

meznih kulturah, je odvisno od kategorij časa in prostora» (Zamponi Falasca, 2003, 45). Akt spominjanja moramo razumeti kot mediacijo časovnih razdalj (Olick, 2007, 10),⁶ kjer je preteklost postavljena v odnos do sedanjosti. »Koncept spomina se obravnava kot proces relacij, ki se torej hkrati navezuje na medij spomina kot na konceptualiziran spomin kot medij. Mediji spomina so spremenljivih oblik, zapleteni in spreminjajoči se glede na sporočilo, ki ga nosijo; raje kot proces shranjevanja in ponovnega pridobivanja moramo spominjanje razumeti kot neprekinjen proces mediacije« (Olick, 2007, 98).

Težnja po tem, da bi v ljudeh konstruirali poenoten spomin na železno zaveso in po ustvarjanju občutka tesnobe, ki bi delovala kot protiutež današnjemu svobodnemu stanju duha obmejnega prebivalstva, je namreč konstrukt, ki o prostoru pripoveduje aktualno politično zgodbo, ta pa se prodaja. Kljub ideološkemu konstruktizmu znamenite zavese čez ozemlje med Trstom in Baltikom, goriške meje ne moremo (in ne smemo) enačiti z železno zaveso. Razvoj tega obmejnega prostora je namreč specifičen in kot tak ne more biti uporabljen za graditev mitičnih zgodb o drugem *malem Berlinu* in težkih časih za železno ograjo. Problematično je že dejstvo, da se njegova javna podoba želi konstruirati na podlagi predstave o preteklosti, ki prostor deli in etiketira znotraj oblikovanega diskurza obmejne zaprtosti in ideološke indoktriniranosti. Ne nazadnje je že leta 1955 podpisani videmski sporazum območje odprl obmejnemu prometu in prebivalcem omogočil, da so mejo prečkali s posebnimi obmejnimi prepustnicami. Živahna trgovska izmenjava, pobude čezmejnega sodelovanja, tradicionalni pohodi prijateljstva ipd. so vrsto let delovali v smeri odpiranja obmejnega prostora. Z bližanjem vstopa Slovenije v Evropsko unijo in ob vse glasnejših polemikah, ali naj Nova Gorica in Gorica postaneta eno mesto, so se javni diskurzi o nezmožnosti sobivanja stopnjevali. Večni antagonizmi, že omenjene stare zamere in različne interpretacije polpretekle zgodovine so potrjevale vkoreninjene podobe o drugem, ki so se po vzpostavitvi mejne linije še poglobile. Državna meja, ki je toliko let v političnih diskurzih simbolno predstavljala ločnico med demokracijo in komunizmom ter med svobodo in kapitalizmom, še zdaleč ni bila tako močna kot mentalna meja predsodkov in stereotipov o prebivalcih sosednje skupnosti na območju.

»Meje, ki so nas do danes delile, bodo vse bolj samo še meje v spominu in glavah. Meja tu v Gorici in Novi Gorici je bila še toliko bolj boleča, saj je razdelila mesto in njegove prebivalce. Šla je dobesedno čez dvorišča in grobišča in, da, tudi čez posamične grobove. Morda je prav zaradi teh absurdov postajala vse bolj nevidna. Vse bolj samo nekakšna fizična pomota, ki je ljudje sčasoma niso jemali več tako smrtno resno kot drugod po Evropi, a bila je še vedno meja, še vedno je ločevala in

6 Glej tudi Van Dijck: *»Objekti, ki rabijo kot mediatorji spomina, nikoli ne predstavljajo točno določenega trenutka. Potrebni so za utrjevanje določenih časovnih predstav in odnosov med preteklostjo in sedanjostjo« (Van Dijck, 2007, 17).*

predstavljala je pregrado» (govor premiera mag. Antona Ropa na svečanosti ob vstopu Slovenije v EU, 30. april 2004 v Novi Gorici; Rop, 2004).

»Dokler bodo meje v glavah ljudi, se lahko user...mo za povezavo Goric. Dolgoletno pranje možganov na obeh straneh pusti posledice. Predvsem ker za Italijane smo in še dolgo bomo »zlavi« in ti to dobro veš, kaj pomeni« (komentar na spletnem forumu RTV SLO. Komentator Galaxi na članek »Nova Gorica je zgodba o uspehu.« Intervju z županom Nove Gorice Mirkom Brulcem, 13. junij 2008. Brulc trdi, da je Nova Gorica »povezana z Gorico na italijanski strani, in to v več pogledih,« ter da je »ta povezanost praktično delovala enako pred padcem schengenske meje kot zdaj;« RTV SLO, 2008).

Večkrat opevane sprave, ki jo je neumestnim primerjavam navkljub prebivalstvo Berlina le doživelo, na Goriškem ni bilo. Zgoraj navedene interpretacije preteklosti le stopnjujejo in ustvarjajo občutek, da bo to območje šele sedaj lahko dokončno zaživelo v sožitju in *spravi*. Tako mediji kot politiki nam jasno izražajo, da smo priča dobi velikih sprememb, padcu meje in prihodnjemu življenju v enem, multikulturnem mestu. Ob različnih priložnostih tako mestni veljaki kot politiki ponujajo besede sprave in vabijo ljudi, naj končno presežejo »meje v glavah«. Zdi se, da sta obe mesti pripravljene na ponovno združitev v eno mesto, medtem ko so ljudje v njih edini problem, ki takšno združitev ovirajo. Zadnji izmed predstavljenih komentarjev ponavlja to, kar prebivalci obeh mest že vedo: *»Dolgoletno pranje možganov na obeh straneh pusti posledice.«* Da takšno mišljenje ni značilnost zgolj mlajše populacije, lahko razberemo iz misli urednika čezmejnne revije *Isonzo – Soča*, ki izhaja v italijanščini in slovenščini (*Isonzo: giornale di frontiera / Soča: časopis na meji*). Novinar Dario Stasi namreč kot glavno oviro za krepitev sodelovanja med mestoma in njenega zbliževanja vidi jezikovno pregrado, saj

»Novogoričani večinoma bolj ali manj dobro govorijo italijanščino, mi pa smo živeli v kulturnem okolju, ki je bilo sovražno razpoloženo do Jugoslavije. Odpravljanje tega 'zidu v glavah' je zato zelo težko in počasno. Predvsem pri starejši generaciji. Se pa stvari premikajo. Tudi italijanski starši vpisujejo otroke v slovenske vrtce in obiskujejo tečaje slovenskega jezika. Mlajši Goričani nimajo težav s prehajanjem meje, saj nimajo izkušnje strahu, ki so ga ljudje včasih občutili« (Dugorepec, 2008).

Na slovenski strani je pregrada razvidna in tolmačena iz večne stigmatizacije slovensko govorečega prebivalstva kot kulturno manjvrednih *zlavov* (tudi ščavov, slavov). Na italijanski je kot ovira za sodelovanje navedeno neznanje slovenskega jezika, kar v novinarjevi interpretaciji izhaja iz strahu pred Jugoslavijo, ki so ga ljudje ob meji včasih poznali in občutili. Da imajo te interpretacije in percepcije o

drugem svoje korenine v gradnji spominov posamezne skupnosti, je razvidno iz odnosa, ki ga v prostoru gojijo do drugega. Pred stoletjem bi namreč težko našli italijansko ali furlansko govorečega prebivalca tako Gorice kot njenega predmestja, ki bi neznanje slovenskega idioma opravičeval s strahom pred svojim sosedom. Nekoč so se prebivalci območja, v kolikor so bili v vsakdanjem življenju v stiku z drugim prebivalstvom, sporazumevali v vseh jezikih območja: nemškem, italijanskem, furlanskem, slovenskem.⁷ Če se opremo na pripovedi pričevalcev, rojenih v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, ter se preko teh diskurzov ozremo v prejšnje stoletje, opazimo poudarjanje pomena življenja v multietničnem (in večjezičnem) mestu, navad in zavedanja kulturnih posebnosti, ki so se do danes skupaj z zgodbami o prednikih prenašale iz roda v rod. Poudarek je na značaju mesta pred sto leti, na njegovi multikulturalnosti, na katero v opisu lokalnih turističnih vodnikov danes spominjajo stare palače, zgrajene pred prvo svetovno vojno, in bogata kulinarčna pestrost. Dediščino habsburških časov lahko odkrijemo v (nostalgičnih) portretih Franca Jožefa na stenah zasebnih stanovanj, v društvih, ki obujajo spomin na prvo svetovno vojno, na festivalih in ustanovah, ki poudarjajo srednjeevropski značaj pokrajine.⁸ Pričevalci se v svojih pripovedih označujejo kot del »*tipičnih zgodb tega območja*« (Culot, 2007), ki vključujejo mešane zakone, študij na univerzi v Gradcu ali na Dunaju, begunske izkušnje iz prve svetovne vojne, sposobnost prebivalcev Gorice, da med seboj lahko komunicirajo v vseh jezikih območja.

»Mio padre, ripeto, conosceva perfettamente il tedesco, dalla prima elementare alla laurea, e conosceva anche il friulano, che era la lingua di casa, che parlava a casa. Durante le scuole elementari e medie aveva studiato l'Italiano come lingua facoltativa perché non conosceva l'italiano 'lingua'. E poi conosceva, come tutti i goriziani, lo sloveno, ma il dialetto locale« (Culot, 2007).⁹

»Moj oče je znal nemško, furlansko, italijansko, razumljivo slovensko in hrvaško. Skratka moja nona, k je bila ošterica, je govorila pet jezikov: furlansko obvezno, italijansko obvezno, obvezno ne, ker je bila to Avstrija, za silo si je pomagala z madžarščino, k so hodili tudi Madžari sem čez, potem hrvaščino. Ma ne hrvaščino, temveč istrske dialekte [...] tako da ljudje so znali jezike, dosti« (Marušič, 2007).

7 V leta 1848 objavljenem delu *Risposta* Giuseppe Persa javno polemizira o tem, da je Gorica mejno mesto, v katerem se govori tako nemško kot italijansko in slovensko. Avtor nam v delu prikaže narodnostno mešano strukturo mesta in politike moči v mestu (Persa, 2002, 121–122).

8 Npr. Istituto Per Gli Incontri Culturali Mitteleuropei; Fondazione Studi Ebraici Mittel-Europa; Festival Gusti di frontiera. I sapori della Mitteleuropa.

9 *»Moj oče, ponavljam, je govoril perfektno nemško, od prvega razreda osnovne šole do diplome, dobro je znal furlansko, ki je bila domača govorica. Ko je obiskoval osnovno in srednjo šolo, se je fakultativno učil italijanski jezik, saj ni znal italijanskega 'jezika'. Potem je znal, kot vsi Goričani, tudi slovensko, ampak v dialektalni različici.«*

Sto let pozneje je jezikovna prednost multikulturnega mesta povsem izginila. Italijanski jezik so se povojne slovenske generacije učile ob programih italijanske televizije, rednih obiskih italijanskih kinematografov in poslušanju italijanske glasbe. Povojni kulturni razcvet italijanskega filma in televizije s programi, kot sta *Lascia o raddoppia* ali *Carosello*, sanremski festival ipd., je imel privrženca tudi čez mejo, kjer so se mladi zabavali in plesali ob zvokih italijanskih glasbenih uspešnic in sledili italijanskim trendom. Novinar Ervin Hladnik Milharčič, ki je v Novi Gorici odrasčal, je v članku »Pravica do popravka – Čez mejo, ki je ni,« življenje ob meji opisal takole:

»Na eni strani so živeli Italijani, ki so se pisali Kützmler, na drugi Slovenci, ki so med seboj govorili italijansko. Lahko si srečal Jude, ki so ob nemščini govorili oba jezika, Srbe, ki so bili pripadniki slovenske manjšine, in Furlane, ki so se z enako lahkotnostjo predstavili kot Italijani ali Jugoslovani. Na mizo se je dalo italijanske jedi s slovenskimi imeni in slovenske jedi z italijanskimi ali nemškimi imeni« (Hladnik Milharčič, 2007).

Po drugi svetovni vojni, predvsem pa po nastanku nove razmejitvene linije, je življenje na obmejnem območju potekalo v dveh sistemih, iz katerih ljudje še danes črpajo navdih za različne simbolne interpretacije o (raz)deljenem mestu. Med njimi je tudi predstavljeni konstrukt našega malega Berlina / *La piccola Berlino di casa nostra* (Rumiz, 2004). Pozablja se, da je za obmejne prebivalce omenjena meja v naslednjih desetletjih postala središče menjave in trgovine, kontrabanda in priložnostnih zaslužkov. Ljudje na obeh straneh so znali spretno izkoristiti dane možnosti – bodisi s preprodajo mesa in jajc, ob nakupu novih čevljev, poceni kosilu ali nabavi surovin, ki jih druga stran ni imela.¹⁰ Stvarnost obmejne izmenjave je predstavljala prepustnica, kartonast zvezčič z vpisanimi tedni v letu, ki je prebivalce obmejne cone ločeval od drugih državljanov. Prepustnica je imela poseben pomen in ugodnosti – omogočala je prehajanje meje na posebnih obmejnih prehodih in vnos dobrin v državo; z družbenega vidika je med mladimi določala mejo prvega vstopa v svet odraslih. Pridobitev prepustnice je bila posebna obmejna iniciacija, prvi samostojni prehod meje, ki je daleč od Berlina in njegove realnosti dvanajstletnikom omogočal, da se po »drugem mestu« sprehajajo sami.

Poleg predstavljenega diskurza o drugem Berlinu historično naracijo o Gorici dopolnjujeta še dva, spominskima skupnostima¹¹ pripadajoča diskurza o zgodovini

10 O omenjeni tematiki velja opozoriti na dokumentarni film *Moja meja – Il mio confine* v režiji Nadje Velušček in Anje Medved (Velušček, Medved, 2003).

11 V pričujoči študiji spomske skupnosti razumem kot kolektivne subjekte, v/iz katerih posameznik sprejema predstave o skupni preteklosti, torej interpretacije, ki jih skupnost podeljuje (preteklim) dogodkom – kaj obeležuje in kaj prepušča pozabi. S spoznavanjem, pomnjenjem ter z vrednotenjem pomena posameznih dogodkov tako posameznik pridobiva in ponotranja spominsko zavest skupnosti.

kraja. Prvi konstrukt, ki gradi italijansko historično naracijo, je diskurz svetega mesta Gorice, oblikovan kot spomin na »osvoboditev« Gorice dne 9. avgusta 1916. *Gorizia* je sveto mesto, la *Città Santa*, kot jo je v prvi svetovni vojni opeval pesnik Vittorio Locchi (Locchi, 1982),¹² je mučeniško odrešeno mesto, tudi *Martire Redenta*, mesto, osvobojeno izpod habsburške monarhije, za osvoboditev katerega je »*Italia* žrtvovala veliko svojih sinov.« Z omenjenim diskurzom se poudarja veličastni simbol Gorice, njeno poslanstvo narodnega mučenika in svetnika, ki kot branik italijanske civilizacije kljubuje vdorom Slovanov in njihovem pohlepu po mestu. »*La redenzione di Gorizia*«, združitev mesta s svojo matično državo, že v svojem imenu poudarja *odrešitev*, *osvoboditev* Gorice in nakazuje skoraj religiozno simboliko tega dejanja.

Diskurz o svetosti kraja ima svoje korenine v položaju Gorice po prvi svetovni vojni, ko je konec oktobra 1922 Italija območje hribov Sv. Mihaela in Sabotina razglasila za *Zona Sacra*, Sveto območje – v spomin na vse padle italijanske vojake, ki so žrtvovali svoje življenje zato, da se je Gorica, *odrešeno* mesto, združila z matično domovino.¹³ Izpeljani diskurz se je v naslednjih desetletjih, med vojno in nasiljem, ki je zaznamovalo Gorico med letoma 1943 in 1947 (s posebnim poudarkom na maju 1945), stopnjeval in med italijanskim prebivalstvom dodatno utrdil. Med današnjimi vnetimi razpravljalci o prihodnosti mesta ni malo (predvsem desničarskih) nostalgikov, ki poudarjajo, koliko prebivalcev je mesto žrtvovalo za to, da je danes to območje lahko del Italije.

»*Chiedo che il nostro Tricolore sia acceso nuovamente (costi quello che costi, si spendono tanti soldi per altre cose invano) visto che non a caso è stato posto su un monte dove morirono tantissimi soldati italiani per la conquista della nostra 'Santa Gorizia'. La nostra regione ha già subito tante sofferenze nel passato e ora si continua a infierire contro le nostre terre*« (podpisani bralec B. G.; *Il Piccolo. Giornale di Gorizia*, 28. 12. 2007, 22).¹⁴

Drugi konstrukt slovenske historične naracije o obmejnem prostoru je diskurz *izgubljenega* mesta Gorice. Slovenci v Gorici so 1. maj 1945, ko so v mesto prispeli

12 Pesem *La Sagra di Santa Gorizia* je Locchi napisal l. 1916 po *osvoboditvi* omenjenega mesta.

13 Sabotin je 609 metrov visok hrib nad Gorico. Od leta 1947 po hribu teče državna meja. Sakralizacija tega kraja je povezana z dejstvom, da je s prodorom italijanske vojske in osvojitvijo Sabotina, ki je predstavljal v šesti soški fronti ključno točko avstrijskega obrambnega sistema, Gorica postala italijanska.

14 »*Zahtevam, da naša Trikolora ponovno zasije (naj stane kar stane, toliko denarja se porabi zaman za druge zadeve), zakaj ni naključje, da je bila postavljena na hrib, kjer je toliko italijanskih vojakov umrlo za osvojitve naše 'Svete Gorice'. Naša regija je že v preteklosti doživela toliko gorja in sedaj se to kruto znašanje nad našo zemljo še vedno nadaljuje.*«

partizani, doživeli kot *dvojno osvoboditev*,¹⁵ rešili so se nemške okupacije ter predhodne italijanske oblasti. Po podpisnem beograjskem sporazumu¹⁶ 12. junija 1945 je osvobojeno mesto prešlo pod zavezniško vojaško upravo (ZVU) in jugoslovanska vojska se je iz njega morala umakniti.

V omenjeni interpretaciji je slovensko prebivalstvo mesto po vojni izgubilo na račun političnih spletk in kapitalističnih interesov. S tem je bilo opeharjeno že drugič – prvič po prvi svetovni vojni, ko je kraj postal del Kraljevine Italije. V tej optiki si je Italija ozemlje prisvojila na račun diplomatskih špekulacij, slovensko prebivalstvo, ki je dolga leta ključevalo raznarodovalnim pritiskom in se borilo za obstoj, pa je moralo zaradi povojnega poteka dogodkov osvobojeno mesto zapustiti. Mesto Gorica se v zgodovinskih besedilih ne glede na njihovo politično naravnost do prejšnjega režima pojavlja skupaj z glagolom *izgubiti*. Kakršnakoli je torej interpretacija dogodkov o Gorici po drugi svetovni vojni,¹⁷ v vseh naracijah smo Slovenci mesto *izgubili*. Na novo zgrajena Nova Gorica se v istem diskurzu prikazuje kot branik slovenstva (tudi jugoslovanstva) ter priča o moči in naporih pripadnikov tega naroda, da danes tu lahko svobodno govorijo svoj jezik.

»Bil pa je tudi grenak priokus, ker smo izgubili Gorico in dostop do morja« (LDS, 2008).¹⁸

»[Ko] je Goriška tostran meje s podpisom pariške mirovne pogodbe izgubila Gorico in ostala brez središča« (Koron, 2008).

»Glede povojne usode Trsta in Gorice zgodovinar in direktor Muzeja novejše zgodovine Slovenije Jože Dežman meni, da je za izgubo Gorice kriva kar takratna Jugoslavija sama. Trohova pa meni, da je domneva o jugoslovanski krivdi za izgubo Gorice težko dokazljiva« (Dnevnik, 2008).

15 Izraz povzemam po Poročilu slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, kjer so dogodki maja 1945 zapisani kot »*dvojna osvoboditev: izpod nemške okupacije in izpod italijanske države*« (Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, 2001).

16 Beograjski sporazum je bil pozneje dopolnjen z devinskim sporazumom (Morgan-Jovanović), podpisanim 20. 6. 1945. O interpretacijah omenjene tematike glej Francesconi, 1990, 203; Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000, 112; Spangher, 1995, 171.

17 Najpogostejše tolmačenje poteka dogodkov ob pariških mirovnih pogajanjih je, da so na vprašanje lastništva Gorice na pogajanjih pozabili, ker ni bila ključna v reševanju tržaškega vprašanja. Glej: Šušmelj, 2000, 9. O tem pišeta tako Edvard Kardelj v svojih *Spominih* (Kardelj, 1980, 89), kot tudi Aleš Bebler, *Čez drn in strn: »Kardelj nam je povedal vso grenko resnico: Molotov mu je rekel, da je prejel telegram od Stalina, v katerem mu ukazuje, naj preneha s sporom o meji in sprejme francosko linijo v celoti. Skratka naj žrtvuje nekaj, kar ni njihovo, naj žrtvuje Gorico«* (Bebler, 1981, 162).

18 Izjava primorskih kandidat in kandidatov za poslanke in poslance ob državnem prazniku priključitve Primorske matični domovini.

»Šesta pariška mirovna konferenca nam je leta 1947 žal vzela naše tisočletno obmejno mesto Gorico. Tako smo Slovenci izgubili svoje zahodno središče in bili prisiljeni graditi novo« (Radio Kranj, 2003).

Jasno je, da obe vpleteni spominski skupnosti ob interpretaciji preteklih dogodkov oblikujeta številne diskurze, da bi zgradili in razširili tisto »izumljeno tradicijo«, ki legitimizira obstoj skupine v tem prostoru. Oblikovani diskurzi tudi nakazujejo, da se polje ločevanja strukturira predvsem na etnični/nacionalni identifikaciji obeh skupin, ta pa je nastajala v zapletenem odnosu medsebojnih stikov in konfliktov, ki so vplivali na omenjene diskurze. Vendar vpeljane tematike nakazujejo, da se spomini, iz katerih obe skupnosti črpata temelje svoje identitete, opirajo na dogodke, ki so se zgodili pred manj kot stoletjem. Sklicujeta se na obdobje tako prve kot druge svetovne vojne, obdobja med njima in na prva leta po drugi svetovni vojni.

Že samo kratek sprehod po ulicah obeh mest nam pove veliko o preteklosti kraja ter o dogodkih, ki utrjujejo kolektivni spomin prebivalcev obeh mest. Kjer na eni strani domujejo Via Oberdan, Via 9. agosto, Via D' Annunzio, Corso Italia ..., so na drugi strani meje Kidričeva ulica, Delpinova ulica, Ulica Gradnikove brigade... Kar pri tem preseneča, ni poimenovanje mestnih ulic z dogodki in osebami, ki so krojili nacionalno zgodovino, temveč obdobja, v katera obe mesti locirata svojo zgodovino. Medtem ko je za Novo Gorico vir kolektivnega spomina druga svetovna vojna, Gorica svoje spomine ohranja ob dogodkih prve vojne. Poimenovane ulice v tem primeru ne nosijo zgolj simbolne vrednosti, temveč se vpenjajo v širši konstrukt zgodovine spomina območja in v okvire oblikovanja identitete prostora.¹⁹ Ta pa je, kot dokazujeta oba primera, povezana z vojno, iz katere obe državi izhajata kot zmagovalki.²⁰ Tak spomin ohranja v prostoru kontinuiteto narodove prisotnosti in narodovih podvigov, saj opominja na narodnoosvobodilni boj zmagovalca, na požrtvovalnost tistih, ki so se borili za svobodo naroda in zanjo umrli, ter kot tak konsolidira kolektivno identiteto nacionalno zamišljene skupnosti.

Izhajajoč iz predpostavke, da sedanjost oblikuje preteklost (Olick, 2007, 55), trdim, da so interpretacije preteklosti prilagodljive dominantnim naracijam.²¹ Te razumejo preteklost kot bojišče, na katerem nasprotujoče si skupine tekmujejo v ob-

19 Pierre Nora jih označuje kot *lieux de memorie*, »kraji spomina«, okoli katerih se diskurzi o spominu gradijo in spodbijajo. Za podrobnejšo sliko o krajih spomina v slovensko-italijanskem obmejnem prostoru glej Ballinger, 2003, 129.

20 Na isti substrat lokalnega kolektivnega spomina opozarja tudi Pamela Ballinger, ko pojasnjuje nujno esulov, da se spominjajo in opominjajo na vojno, v kateri so zmagali: »We need to remember the war that Italy won« (Ballinger, 2003, 51).

21 *Dominant narrative*, tudi »uradni spomin« (*official memory*) Barbara Misztal opredeljuje kot spomin v rabi političnih elit, popravljena ter dopolnjena nacionalna zgodovina, s katero elita oblikuje (in ohranja) željeno podobo preteklosti. Ta se izraža s spomeniki, z učbeniki, javnimi komemoracijami dogodkov (Misztal, 2003, 160).

vladovanju položaja (v prostoru). Iz tega sledi, da prostor kot objekt študije spomina ponuja možnost razumevanja, kako skupine oblikujejo in interpretirajo preteklost ter tega, katere podobe oz. predstave o preteklosti²² posamezna skupnost ohranja in proslavlja ter katere prepušča pozabi. Zanima nas tako proces oblikovanja spomina kot tudi njenega prilagajanja potrebam sedanjosti ob sprejemanju tistih podob preteklosti, ki potrjujejo dominantno naracijo. Temelj vseh naracij in simbolnih interpretacij teh hraniteljev spomina pa je, v izpeljavi Ricoeurjevih *ranjenih spominov*, nasilje.

Paul Ricoeur namreč identitete, ki se razvijajo iz nasprotujočih si spominov, tolmači kot krhke tako na osebni kot na kolektivni ravni. Predvsem, kot pravi avtor, čezmerna raba ali zloraba določenih spominov kažeta na to, da imajo prebivalci probleme z identiteto. Ricoeur iz analize identitete izpelje tri trditve: »predvsem se tiče odnosa s časom, natančneje, ohranjanja sebe skozi čas. Drugi vir zlorabe se nanaša na tekmovanje z drugimi, na realne ali imaginarne grožnje za identiteto, od trenutka, ko se ta sooča z drugim, drugačnim. Tem, v veliki meri simboličnim ranam, se pridružuje tretji vir ranljivosti, to je vloga nasilja v utemeljitvi identitet, predvsem kolektivnih. V ozadju patologij spomina namreč kot temelj odnosa med spominom in zgodovino vedno najdemo nasilje« (Ricoeur, 2004, 72). V analizi t. i. *mémoire blessée*, »ranjenih spominov«, trdi, da ne obstaja nobena zgodovinska skupnost (država), ki ne bi nastala iz odnosa, povezanega z vojno. Kar neka skupnost praznuje kot temelje svojega nastanka, so v bistvu legitimirana dejanja nasilja. Tisto, kar nek narod slavi, je za drugega sramota, praznovanja ene strani so vir prezira druge. Tako se rane, ki niso zgolj simbolične, ohranjajo v arhivih kolektivnega spomina (Ricoeur, 2004, 72).

Kako se te »rane spomina« izkazujejo v realnosti, nam potrjujeta omenjena 9. avgust 1916, datum *odrešitve* Gorice, in 1. maj 1945, datum *osvoboditve* Gorice. V pripadajoči spominski skupnosti datuma predstavljata odločilna pojasnjevalca poteka zgodovinskih dogodkov v istem prostoru, saj odgovarjata na ključno vprašanje o identiteti mesta: je bila Gorica tistega dne osvobojena ali okupirana?

Zastavljeno vprašanje seveda ponuja več pravih odgovorov. Ti so odvisni od umevanja dediščine prostora in tolmačenja njenih spomenikov, so del skrbno izbranih naracij, ki se navezujejo na vojne, nasilje in komemoracijo padlih za svobodo.

Rumizovo *stoletje skrajnosti* se na Goriškem oz. na širšem območju celotne Julijske krajine zrcali kot prostor spopadov, nasilja in pobojev, kjer sta v nasprotujočih si taborih nastopali obe etnični skupini in kjer sta se obe svetovni vojni (ter obdobje med in po njima) manifestirali kot totalni. Po prvi svetovni vojni na Goriškem ni bilo družine, ki ne bi trpela za njenimi posledicami, tako materialno kot psihološko (Širok, 2006, 422). Podobno izkušnjo so prebivalci doživeli manj kot po

22 Kot podobe (predstave o) preteklosti razumem tako *images of the past* kot *acts of remembrance*; oba termina namreč opredeljujeta grajene in (ponovno) zgrajene dogodke, ki se jih pripadniki določenih skupnosti *spominjajo*.

Sl. 3: Italijanski spomenik v čast padlim junakom iz prve svetovne vojne. V ospredju je viden datum osvoboditve Gorice (foto: Kaja Širok).

Fig. 3: An Italian statue commemorating those fallen in World War I. In the front, the date of liberation of Gorizia can be read (photo: Kaja Širok).

tridesetih letih v spopadih in bombardiranjih druge svetovne vojne. Omenjena travma pa v obravnavanem prostoru, kot sem že poudarila, ni odsevala enako. Danes je to območje prepredeno z ostanki bojišč, strelskih jarkov, brezen, grobov, kjer se v graditvi kolektivnih naracij pripadniki skupin trudijo »pripovedovati skrbno izbrano zgodbo, ki se osredotoča na to, kaj je temeljno za skupnost ter posledično ostale zavračajo« (Ballinger, 2003, 23). Vojaški spomeniki, kostnice in pokopališča navidezno nemo pričajo o krvavem dvajsetem stoletju. V resnici so ti spomeniki ujeti v širše zgodovinske kontekste in so interpretirani v okviru oblikovanega nacionalnega spomina, ki ima v obmejnem prostoru, v lokalno oblikovanem kolektivnem spominu, še izrazitejšo simbolno moč.²³

V interpretaciji Reinharta Kosellecka vojni spomeniki ne skrbijo samo za to, da se ohranja spomin na mrtve, temveč je njihova funkcija v konstantnem preoblikovanju in pridobivanju drugih pomenov, ki niso povezani s prvotno funkcijo njihovega nastanka. Ti spomeniki obeležujejo nasilno smrt tistih, ki so se borili in umrli za narod, torej junakov, mučenikov, zmagovalcev. Poistoveteni so z vlogo varuhov in braniteljev domovine, svobodo naroda in pravic. Ne samo, da komemorirajo spomin na mrtve, prihodnjim rodovom nudijo identiteto, na katero morajo reagirati. Obujanje spomina nanje odtehta izgubo življenja, ker tako ti junaki niso umrli zaman. Postavljeni spomeniki tako nosijo sporočila identitete, ki pa so, kot poudarja avtor, v trajnem preoblikovanju (Koselleck, 2002, 286–289). »Vojni spomeniki se nanašajo na izginjajočo točko v prihodnosti določene skupnosti, ki z obujanjem mrtvih ohranjajo lastno identiteto« (Koselleck, 2002, 294).

Tako je del spominov umeščen v določene kraje in na ozemlja, ki so simbolno pomembna za izgradnjo kolektivnega spomina in obstoja skupnosti. Ob preučevanju prve svetovne vojne na Goriškem zgodovinar Franco Ceccotti pojasnjuje, da so na obmejnih teritorijih ti procesi graditve spomina še intenzivnejši, saj, kot ugotavlja: »bolj kot so spomeniki v prostoru vpadljivi, bolj se kaže nejasna nacionalna identiteta kraja, predvsem na jezikovno mešanih območjih. Takšni konstrukti so znak globokih bolečin, trdovratnih nasprotij, nastalih iz konflikta ali kot posledica njegovih zaostritev« (Ceccotti, 2001, 11). Italijanski goriški prostor hrani spomin na prvo svetovno vojno kot dediščino prednikov, (iredentistično) osvoboditev lastnega naroda in posledično konstruiran vizualni spomin nosi to identiteto. Ta t. i. *historical landscape of war*,²⁴ zgodovinska pokrajina spomina na vojno je orisana kot »prostor strelskih jarkov, krvi, junaštva in strahu; teritorij, zaradi katerega je bila vojna

23 »Spomeniki tako izražajo kot ohranjajo napetosti med individualnim in kolektivnim spominom, kot tudi med spomini, ki med seboj tekmujejo [...] z namenom, da pripovedujejo 'izbrano' zgodbo, ki se fokusira na to, kaj je ključnega za skupnosti in se odvrta od drugih [tem]« (Ballinger, 2003, 23).

24 Zgodovinska pokrajina spomina na vojno združuje prostor, kjer se gradi spominska naracija, in simbole, ki to naracijo sestavljajo. Predstavljajo vizualni del nacionalne naracije o zgodovini države in imajo obenem komemorativno funkcijo (Raivo, 2000, 145–164).

napovedana, vsaj njen najjasnejši povod: prostor bojevanj, cilj nacionalnih aspiracij in, po konfliktu, jedro nacionalnega žalovanja in kolektivnega spomina vseh Italijanov, cilj vsakoletnih romanj. Torej simbol enotnosti, identitete, nacionalnega ponosa, ki se izraža v monumentalnosti» (Ceccotti, 2001, 11).

Da slava padlih ne bi utonila v pozabo, so že leta 1923 v Gorici postavili park spomina, *Parco della Rimembranza*, »v spomin na odrešitev in priznanje tistim, ki so umrli za osvoboditev teh krajev in se žrtvovali za veličino domovine Italije« (Ferenc, 1975, 150). Kot pomembna opora spominu na italijansko identiteto mesta je bil spomenik v domobranski povračilni akciji razstreljen leta 1944, le dve leti pozneje, med praznovanjem tridesetletnice odrešitve Gorice, sta v parku odjeknili še dve eksploziji (Fabi, 1991, 151). Kljub uničenju osrednjega spomenika padlim vojakom je park do danes ohranil svojo prvotno komemorativno funkcijo. Med italijanskim prebivalstvom je svoje poslanstvo še okrepil, saj je postal simbol mučeniškega mesta. Starim obeležjem v parku so sčasoma dodali nove spomenike, med katerimi zaseda

Sl. 4: Spomenik padlim iz prve svetovne vojne v goriškem parku spomina, Parco della Rimembranza (foto: Kaja Širok).

Fig. 4: A monument in honour of the soldiers fallen in World War I, in the Park of Remembrance, Parco della Rimembranza (photo: Kaja Širok).

pomembno mesto lapidarij, postavljen leta 1985 v spomin na 665 deportiranih med jugoslovansko upravo mesta, ki se nikoli več niso vrnili. Poleg razrušenega spomenika, kjer vsako leto potekajo uradne državne komemoracije, predstavlja lapidarij drugi opomnik identitete (italijanske) Gorice. Medtem ko prvi slavi junaško zmago in osvojitve *svetega* mesta, drugi opominja na žrtve krvavega nasilja partizanskih enot v maju 1945. Skupna obema spomenikoma je podlaga nasilja, na katerem se oblikuje spomin in enotno sporočilo *Ne pozabi*, ki ga podajata skupnosti.

Spomenike razumemo kot *javni jezik*, politični diskurz, ki prispeva k (re)interpretaciji zgodovinskega dogajanja in h konstrukciji zgodovinske travme (Luthar B., Luthar O., 2003), so prostori vzajemnih odnosov in kot taki ponujajo vpogled v otipljive manifestacije delovanja »spomina« na preteklost. Posamezniki in skupine bodo spomenikom in kontekstom komemoracije slednjih pripisovali različne, pogosto izključujoče interpretacije. Njihovi pomeni so namreč, kot sem že večkrat pokazala, spremenljivi in pogojeni: kar je simbol skrbno izbranih naracij v nekem določenem časovnem obdobju (recimo ob letnih obeležitvah določenega dogodka), lahko postane nem, neviden monument za vse druge dni v letu. Ignoriran spomenik je enako pomenljiv kot tisti, ki je vir rednih obeležitev (Burch, Smith, 2007, 913–936). Sedanje politične spremembe lahko brez kakršnekoli fizične spremembe radikalno spremenijo pomen spomenika. Monumenti so pomensko variabilni mediatorji preteklosti, ki jim okolica podeljuje družbeno pomembno vidljivost in prepoznavnost. Ob političnih spremembah ni nujno, da se njihov pomen preoblikuje v skladu z novimi politikami prostora.

V pričujočem članku sem želela pokazati, katere predstave o preteklosti utrjujejo spomin skupnosti in kako se slednje prilagajajo potrebam, ki jih diktira sedanjost. V primerih, kot je Goriška, kjer si (obmejni) prostor lasti več nacionalnih skupnosti, je spominski prostor posledično nosilec različnih simbolov preteklosti ter njihovih sporočilnih vrednosti. Spremembe v interpretaciji preteklosti so podvržene tako pomenu dogodka kot potrebam, ki jih interpretaciji diktira sedanjost. S tega vidika so predstave o preteklosti v nenehnem (pre)oblikovanju in reviziji. Primer predstavljenega *našega malega Berlina* potrjuje prilagodljivo naravo podob preteklosti in simbolnih interpretacij o (raz)deljenem mestu. Meja, ki se je še pred tridesetimi leti tolmačila kot »najbolj odprta meja v Evropi«, prostor izmenjave in medbratskih odnosov, je v obdobju po osamosvojitvi Slovenije in njenem približevanju EU postala zgodba o »dveh zaprtih svetovih« (Boria, 2007), železni zavesi in drugem Berlinu. Glede na tendence, ki jih je diktiralo trenutno politično stanje in z njim povezan val revizij tako slovenske kot italijanske historiografije, je mejo in spomin nanjo (na)gradila takšna podoba preteklosti, ki se je skladala z utečenimi dominantnimi naracijami.

Procesi »javne amnezije« (Passerini, 2009, 241; Wertsch, 2002, 35) potekajo paralelno s procesi obujanja in povzdigovanja dogodkov na Olimp spomina. Tisti, ki določajo, kaj je kolektivno obujeno, ohranjeno in čaščno, so isti, ki navidezno prezrejo druge dogodke in jih potisnejo v pozabo. Oba procesa potekata znotraj oblikovanja identitete posamezne skupnosti, v utemeljitvi in predstavi, ki jo slednja oblikuje o svoji preteklosti. Česar se en narod spominja, kar obuja in praznuje, postane drugemu vir ponižanja, in posledično je kakršnokoli praznovanje spomina enega lahko vir prezira do drugega, kar pušča v kolektivnem spominu rane, ki niso vse zgolj simbolične (Ricoeur, 2004, 72). In prav politika narodnega »spominjanja«, torej komemoracije, bodisi v obliki praznika ali obeležja, kaže na zlorabo določenih spominov in pozabo drugih, ki za kolektivni spomin naroda niso pomembni ali pa nosijo težo neljube preteklosti in so zato nadležni (Jedlowsky, 2005, 33). Današnja družbena obsedenost s spominom in z vzdrževanjem interpretacij preteklih dogodkov ni toliko odvisna od izkušenj tistih, ki so te dogodke doživeli, kot od političnega diskurza, ki spominske skupnosti vzdržuje in ohranja. Proces spominjanja je vedno oblikovan tako glede na pomen, ki ga skupnost podeljuje dogodku, kot potrebam, ki jih interpretaciji diktira sedanjost. Različne okoliščine kličejo po zavzemanju različnih stališč, a vedno z ozirom na ohranjanje meja, ločevanje in izključevanje tistih, ki niso pripadniki iste skupnosti. S tega vidika *preteklost ni tuja dežela* in dejanja izpred šestdesetih let niso tako pretekla, kot nam daje misliti zgodovina.

NARRATING THE PAST IN BORDER REGIONS: THE CASE STUDY OF GORIZIA/NOVA GORICA

Kaja ŠIROK

Academy of Design, SI-1000 Ljubljana, Gerbičeva 51

e-mail: kaja.sirok@vsd.si

SUMMARY

The article focuses on the consequences of tensions and conflicts between the individual and collective memory of the population in the region of Gorizia/Nova Gorica. In particular, it attempts to understand and analyze differences in the construction and narration of memory.

It shows how, especially on important present-day occasions, such as the entry of Slovenia into the EU or into the Schengen area, the media on both sides emphasized the reunion of one city. Articles mainly focussed on the idea of a »divided« city, striving to be reunited after the Cold War frost. As elaborated upon by various journalists, the borderline between the two cities was the last »Iron Curtain in the

EU,« the final barrier separating the West from the East. What made these narratives even more interesting was the fact that thirty years before, public opinion regarding the same border was that it was one of the most liberal borders in Europe. Analyzing the media discourse, I focus on invented traditions, interpretations which suit ideological and national discourse constructions in the function of shaping the »new story« of re-opened, liberal European borders. Such types of narration about the border and city's past strive to establish a memory of »the last divided city in Europe« identifying Gorizia as the second Berlin, an ideologically separated (but once united) town. From the media, as I show, these types of explanations of the past are mutually adopted in political and public discussions about the exclusiveness of the locality, about the relations between the inhabitants of the two towns and the Iron Curtain in between, the symbolic significance of the area within the EU, reinforcing a fairy tale of a divided city waiting for reconciliation. This well constructed myth about the two ideological systems and a wall through the city, dividing the free population from the ideologically blind ones, not only shows the geographical division, but also separate interpretations of the past, different constructions and meanings of the duty to remember as well as ways of identity building in the border region.

Key words: Goriska, collective memory, 1918–1947, borders, Gorizia

VIRI IN LITERATURA

- Bebler, A. (1981):** Čez drn in strn. Spomini. Koper, Lipa.
- Boria, A. (2007):** »Noi, soldati messi in guardia sulla linea di due mondi che non dovevano parlarsi«. Il Piccolo, 21. 12. 2007. Triste, 8.
- Cerar, G. (2004):** Nenadna meja med Goricama. Mladina. http://www.mladina.si/tehdnik/200422/clanek/uvo-manipulator--gregor_cerar-2/ (17. 3. 2008).
- Cerno, T. (2007):** Gorizia come Berlino diciotto anni dopo. Messaggero Veneto. <http://messaggeroveneto.repubblica.it/dettaglio/Gorizia-come-Berlino-diciotto-anni-dopo/1408281?edizione=EdRegionale> (14. 4. 2008).
- Culot, D. (2007):** Culot Dario, r. 1930. Ustno pričevanje. Video posnetek hrani avtorica članka.
- Dnevnik (2008):** Slovenci praznujemo vrnitev Primorske k matični domovini. Dnevnik. <http://www.dnevnik.si/novice/slovenija/1042206806> (2. 10. 2008).
- Dugorepec, T. (2008):** Jez se je podrl, voda pa se ni razlila. Nova Gorica in Gorica pol leta po padcu meje. Mladina. http://www.mladina.si/tehdnik/200827/jez_se_je_podrl_voda_pa_se_ni_razlila (17. 3. 2008).

- Hladnik Milharčič, E. (2007):** Pravica do popravka. Čez mejo, ki je ni. Dnevnik. [Http://www.dnevnik.si/debate/kolumne/223502](http://www.dnevnik.si/debate/kolumne/223502) (1. 2. 2009).
- Il Piccolo (2007):** Lettere. Luci sul Sabotino/1: è un nostro diritto, 28. 12. 2007, 22.
- Kardelj, E. (1980):** Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije. 1944–1957. Ljubljana, DZS.
- Koron, D. (2008):** Zgradite nekaj velikega, lepega, ponosnega. Primorske novice. [Http://www.primorske.si/PN/article_wide.aspx?pDesc=15384,1,42](http://www.primorske.si/PN/article_wide.aspx?pDesc=15384,1,42) (1. 2. 2009).
- LDS (2008):** Izjava primorskih kandidat in kandidatov za poslanke in poslance ob državnem prazniku priključitve Primorske matični domovini. Liberalna demokracija Slovenije. LDS Izola. [Http://www.lds.si/si/stranka/lds_lokalno/juzna_primorska/izola/staliska_pobude/2990/detail.html](http://www.lds.si/si/stranka/lds_lokalno/juzna_primorska/izola/staliska_pobude/2990/detail.html)
- Locchi, V. (1982):** Sagra di Santa Gorizia. Gorizia, Editrice cartolibreria centrale. (25. 1. 2009).
- Marušič, T. (2007):** Marušič Tomaž, r. 1932. Ustno pričevanje. Video posnetek hrani avtorica članka.
- Persa, G. (2002):** »Gorica je mejno mesto«. V: Tavano, S., Marušič, B. (ur.): Gorica in njena grofija. Gorica, Goriška Pokrajina, 121–123.
- Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije (2001):** Vlada Republike Slovenije Ministrstvo za zunanje zadeve. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. Koper, 25. julij 2000. Obdobje 1941–1945. [Http://www.mzz.gov.si/si/porocilo_slovensko_italijanske_zgodovinsko_kulturne_komisije_koper_25_julij_2000/obdobje_1941_1945/](http://www.mzz.gov.si/si/porocilo_slovensko_italijanske_zgodovinsko_kulturne_komisije_koper_25_julij_2000/obdobje_1941_1945/) (27. 1. 2010).
- Radio Kranj (2003):** Gremo na potep. [Http://www.radio-kranj.si/Vsebina.php?Naslov=Gremo%20na%20potep&offset=98](http://www.radio-kranj.si/Vsebina.php?Naslov=Gremo%20na%20potep&offset=98) (1. 2. 2009).
- Rop, A. (2004):** Govor premiera mag. Antona Ropa v Novi Gorici. Urad predsednika vlade. Predsednik vlade RS mag. Anton Rop. Arhivska stran. [Http://www.nekdanji-pv.gov.si/2002-2004/index.php?vsebina=govor-30-04-04](http://www.nekdanji-pv.gov.si/2002-2004/index.php?vsebina=govor-30-04-04) (18. 9. 2008).
- Rumiz, P. (2004):** Gorizia, cade l'ultimo muro d'Europa. Repubblica, 28. 4. 2004, 1.
- Rumiz, P. (2007):** La fine del grande freddo. Repubblica. [Http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2007/12/09/la-fine-del-grande-freddo.html](http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2007/12/09/la-fine-del-grande-freddo.html) (14. 4. 2008).
- RTV SLO (2008):** »Nova Gorica je zgodba o uspehu.« Radiotelevizija Slovenije. Multimedijški center. [Http://www.rtv slo.si/modload.php?&c_mod=rnews&op=sections&func=read&c_menu=1&c_id=175984](http://www.rtv slo.si/modload.php?&c_mod=rnews&op=sections&func=read&c_menu=1&c_id=175984) (14. 1. 2009).
- Velušček, N., Medved, A. (2003):** Moja meja – Il mio confine. Dokumentarni film. Gorica, Kinoateljce.
- Ballinger, P. (2003):** History in Exile. Memory and Identity in the borders of the Balkans. Princeton, Princeton University Press.

- Burch, S., Smith, D. (2007):** Empty spaces and the value of symbols: Estonia's 'war of monuments' from another angle. *Europe-Asia Studies*, 59, 6. Glasgow, 913–936.
- Cecotti, F. (2001):** Un esilio che non ha pari. V: Cecotti, F. (ur.): 1914–1918 Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isonzo e dell'Istria. Gorizia, LEG.
- Connerton, P. (1999):** Come le società ricordano. Roma, Armando editore.
- Fabi, L. (1991):** Storia di Gorizia. Padova, Il Poligrafo.
- Ferenc, T. (1975):** Kdo je razstrelil spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Gorici?. *Goriški letnik*, 2. Nova Gorica, 143–154.
- Francesconi, T. (1990):** Gorizia 1940–1947. Milano, Edizioni dell' Uomo Libero.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (2002):** L'invenzione della tradizione. Torino, Einaudi.
- Jedlowsky, P. (2005):** Media e memoria: Costruzione sociale del passato e mezzi di comunicazione di massa. V: Rampazzi, M., Tota, A. (ur.): Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico. Roma, Carocci editore, 31–43.
- Kacin-Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji. 1866–2000. Ljubljana, Nova Revija.
- Koselleck, R. (2002):** The Practice of Conceptual History spacing concepts. Stanford, Stanford University Press.
- Luthar, B., Luthar, O. (2003):** Kolonizacija spomina. Politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991. V: Luthar, O., Perovšek, J. (ur.): Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana, ZRC SAZU, 647–662.
- Mistral, A. B. (2003):** Theories of Social Remembering. Maidenhead, Open University Press.
- Olick, K. J. (2007):** The politics of regret: Collective memory in the age of atrocity. London - New York, Routledge.
- Passerini, L. (2008):** Ustna zgodovina, spol in utopija. Izbrani spisi. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Raivo, J. P. (2000):** »This is where they fought«. Finnish war landscapes as a national heritage. V: Ashplant, T. G., Dawson, G., Roper, M. (ur.): The politics of War Memory and Commemoration. London - New York, Routledge, 145–164.
- Ricoeur, P. (2004):** Ricordare, Dimenticare, Perdonare. L'enigma del passato. Bologna, Il Mulino.
- Spangher, L. (1995):** Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione germanica e quarantatré jugoslava. Gorizia, Edizione »Friul C«.
- Širok, K. (2006):** »Z eno nogo na poti v krtovo deželo«. Umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916. *Kronika*, 54, 3. Ljubljana, 421–434.
- Šušmelj, J. (2000):** Gorica na pariških mirovnih pogajanjih 1946. *Primorska srečanja*, 24, 225. Nova Gorica - Koper - Idrija, 9–13.

- Van Dijck, J. (2007):** Mediated memory in digital age. Stanford, Stanford University Press.
- Wertsch, J. (2002):** Voices of collective remembering. Cambridge, Cambridge University Press.
- Zamponi Falasca, S. (2003):** Of Storytellers and Master Narratives: Modernity, Memory and History in Fascist Italy. V: Olick, J. K. (ur.): States of Memory. Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection. Durham - London, Duke University Press, 43–71.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Sebastian Schmidt (ur.): ARME UND IHRE LEBENSPERSPEKTIVEN IN DER FRÜHEN NEUZEIT. Bern - Frankfurt a.M., Peter Lang, 2008, 339 str.

Preučevanje revščine kot posebnega socialnega fenomena se je v zadnji tretjini 20. stoletja pod vplivom socialne zgodovine zelo razmahnilo. Trenutno sta aktualni zlasti dve polji raziskovanj. Na eni strani se raziskovalci pod vplivom nove socialne zgodovine ukvarjajo z zgodovino ubožnih ustanov kot totalnega socialnega fenomena, ki v sebi združuje tako socialne in gospodarske, a tudi verske, geografske, mentalitetne in materialne elemente (Michel Pauly: *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum*). Na drugi strani pa se vsi zavedajo, da lahko določene odgovore na vprašanja, povezana s fenomenom, dobijo samo s premikom na mikroraven, torej na raven izjemnega in na raven posameznika. V zborniku pod uredništvom S. Schmidta se avtorji ukvarjajo zlasti z načini ravnanja in obvladovanja revščine v različnih družbah in v različnih zgodovinskih obdobjih. Pomembno vprašanje namreč predstavljajo strategije posameznikov pri obvladovanju revščine v različnih življenjskih obdobjih, četudi se s samim pojmovanjem strategije kot koncepta na teoretični ravni ne ukvarjajo. V ospredju pristopa k raziskovalnemu problemu sta izpostavljena tudi pojma tujosti in revščine ali drugače: izključenosti iz družbe in vključenosti vanjo. Oba je historiografija prevzela iz sociologije revščine. Prispevki predstavljene knjige so časovno osredotočeni na zgodnji novi vek, kar ni nič nenavadnega, saj monografija predstavlja samo enega od zvezkov v sicer obsežni zbirki z naslovom *Procesi vključevanja in izključevanja – Inklusion/Exklusion*. Predstavljenemu zvezku kronološko sledi ravno knjiga, v kateri se avtorji ukvarjajo z revščino na podeželju v dolgem 19. stoletju, v nekoliko drugačnih družbenih okoliščinah, saj se v tem stoletju določene oblike državne oz. centralne socialne pomoči veliko bolj prepletajo z oblikami privatne samopomoči. Časovno namreč projekt pokriva čas od antike do moderne družbe in zato so se uredniki posameznih zbornikov odločili bodisi za omejitev na posamezna zgodovinska obdobja ali pa na določeno geografsko okolje.

Sodelavcem tega zelo obsežnega projekta je v tem, že desetem zvezku v zbirki, uspelo zbrati uveljavljene strokovnjake in v različne študije zajeti področje Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, vključno z deželami španske krone in območjem Nizozemske. Edina izjema, ki je izjema tudi v teritorialnem smislu, je prispevek T. Sokolla, ki se ukvarja zlasti z začetkom 19. stoletja, a z zvrstjo vira, ki je podoben vrstnem virov, ki jih za čas 18. stoletja uporablja M. Scheutz. V splošnem lahko prispevke razdelimo na dva dela, v prvem se trije avtorji ukvarjajo z definicijo in percepcijo revščine in s pomenom, ki ga je imela revščina za (nadaljnje) življenje posameznika, v drugem delu pa se avtorji primarno posvečajo bodisi ozemeljskim bodisi pravnim ali institucionalnim okvirom oskrbe revnih, ki na nek način spodbujajo ali omejujejo možnosti preživetja revnih. Avtorji projekta so si v prispevkih zastavljali vprašanja, kot so bila: koliko so na revščino vplivali antropološko-biološki dejavniki, kot sta spol in starost. Drugo pomembno polje analize je predstavljalo vprašanje, kako so na načine vključevanja ali izključevanja iz družbe vplivala družbena polja, kot so družina, gospodarstvo, pravo, izobraževanje oziroma priučitev določenih spretnosti in religija. Načine vključevanja in izključevanja revnih avtorji iščejo med tipičnimi skupinami, ki jih je v posameznih obdobjih življenjskega cikla najprej prizadela revščina. S tega stališča so prispevki treh avtorjev med skupaj desetimi pričakovani. V ospredju njihovih raziskav so namreč načini življenja v revščini zapuščenih otrok (Bräuer), mater z nezakonskimi otroci (Bräuer, Schmidt) in brezposelnih ljudi. V svojih raziskavah uporabijo klasična socialnozgodovinska polja analize: vzroke revščine, institucionalne in deklarativne možnosti za bolj integrirano življenje v skupnosti in praktično udejanjanje deklarativnih možnosti oskrbe. Dva avtorja (T. Sokoll in M. Scheutz) se ukvarjata z dvema načinoma institucionalne oskrbe revnih in individualnih načinov dostopa do njih. Če je novi angleški zakon za reveže omogočal revnim, da so razvijali različne individualne strategije obvladovanja revščine, je za zgodnejše obdobje M. Scheutz ugotovil, da je bilo polje možnosti, v katerem so se gibal posamezniki, veliko bolj ozko. Z institucionalno oskrbo revnih v špansko-nizozemskem in od leta 1714 habsburškem Luksemburgu se ukvarja N. Franz. Ugotavlja, da se do srede 19. stoletja centralne oblasti niso ukvarjale s socialno pomočjo in da je bila ta prepuščena cehom, bratovščinam in privatnim fondom in opozori, da se tako kot v drugih okoljih socialna oskrba ni ravnala po socialnih potrebah, ampak zgolj po finančni vzdržnosti fonda, ki jim je bil na voljo. Ugotovitev je seveda nadčasovna, a pomembna za razumevanje nekega splošnega razumevanja zgodovine revščine.

Zadnji sklop prispevkov se sicer ukvarja s klasično analizo načinov izključevanja, ki ga proizvaja pravo in ki sodi delno na polje teorije socialnega discipliniranja. Tudi avtorji omenjenih prispevkov, za katere je treba poudariti, da gre za same uveljavljene zgodovinarje zgodnjega novega veka, ugotavljajo, da je za zgodnji novi vek značilna naraščajoča kriminalizacija ravnanj in dejanj, ki so bili posledica revščine,

ali jih je ta spodbujala. V ta okvir sodijo prispevki o detomorilkah in nenavadnih, misterioznih rojstvih. Na polje nemške pravne zgodovine posegata prispevka G. Ammererja o kriminalizaciji in kaznovanju revežev na podlagi preučevanja izgonov in odgonov, javnih kazni (sramotilnih kazni javnega izpostavljanja in kazni vžiganja znamenj) in prispevek F. Dorna, ki nosi v naslovu zgodnjenovoveški pregovor, da stiska ne pozna nobene zapovedi. Ammerer sicer pričakovano dokaže, da kriminalizacija revežev s pomočjo novih pravnih sredstev ni prinesla želene rešitve perečih socialnih problemov pozne absolutistične države. Takšno trditev sicer dokazujejo tudi redki pregledi zgodovine dolgega trajanja tovrstnih pravnih institutov in so poznani vsakemu boljšemu poznavalcu zgodovine revščine, a so vendarle takšne študije posameznih pravnih sredstev v določenih časovnih okvirih dobrodošle.

Četudi so hipoteze o neučinkovitosti zgodnjenovoveške države pri discipliniranju in vzgoji revnih že splošno uveljavljene, tako kot je splošno razširjena teza o kriminalizaciji revežev, ta ni vedno pomenila drastične spremembe položaja posameznika. Čeprav bi lahko ravno s preučevanjem prakse izrekanja sodb nekoliko omilili ali dodali nove nianse v teorijo kriminalizacije revnih, kar se je v omenjenem zborniku konceptualno ponudilo s prispevkom F. Dorna, ta ponujene priložnosti ni izkoristil. Večina njegovega prispevka je namreč namenjena predstavitvi pravnih priročnikov, sicer zelo pomembnega pomagala pri izrekanju kazni po najbolj uveljavljenem kazenskem zakoniku *Constitutio criminalis Carolina*. Pogled v prakso pa je zgolj obrobni in ne potrjuje stališč, ki so jih zastopali pisci najbolj vplivnih pravniških priročnikov. Avtor na žalost že v uvodu zapiše, da gre domnevati, da bi storilec težko ostal brez kazni samo zaradi tega, ker je tatvino storil iz stiske (Dorn, 2008, 225), kot vir za iskanje primerov služi zgolj pravniški priročnik iz 80. let 18. stoletja, ko je v nemških deželah in mestih Karolina še vedno ohranjala nekdanjo pravno veljavo. Četudi res ne najde primera, v katerem bi posameznika popolnoma oprostili, pa vendarle opozori, da so skladno s kameralistično doktrino sodniki izrekli nižje kazni in zlasti kazni javnega dela, prakso, ki jo v 18. stoletju zaznavajo vsi avtorji prispevkov. Čeprav prispevek napoveduje avtorjevo intenzivno ukvarjanje z omenjeno tematiko, vendarle ni moč spregledati dejstva, da je pozabil tudi na intenzivno ukvarjanje s spremembami kaznivalne politike v 18. stoletju, ki sta predmet analize dveh avtorjev v omenjenem zborniku (Ammerer, Schnabel-Schule). Slednja se ukvarja s fenomenom detomora v 18. stoletju, zločinom, ki se ga pogosto interpretira kot dejanje stiske in revščine. Med boljše metodološke prispevke njenega članka, ki se primarno ukvarja z razsvetlenskimi diskurzi o detomoru, sodi avtoričino opozorilo, da pojma »ubog« ne moremo enačiti s pojmom »pauper«. Nekateri avtorji v zborniku odpirajo še posebej aktualna polja raziskav revščine, med njimi zlasti Rita Voltmer, ki se sprašuje o mentaliteti revnih, tematiki, ki je v zadnjih nekaj letih zelo popularna in predmet obsežnih monografij.

Na splošno lahko zapišemo, da prispevki ovrednotijo stanje raziskav, a na metodološki ravni praviloma uporabljajo pričakovan nabor virov, skozi katere lahko sledimo revščini. Četudi so mnogi zaključki prispevkov pričakovani, pa so podkrepjeni z novimi kvantitativnimi podatki, temelječimi zlasti na analitičnih kategorijah socialne zgodovine (starost, spol, število otrok). Na splošno vsi avtorji ugotavljajo, da so bile življenjske perspektive revnih slabe in da jim institucionalne možnosti oskrbe, do katerih so sicer najprej prišli otroci, niso ponudile bistveno izboljšanih možnosti za integracijo v družbo, še manj pa so jim ponudile možnost družbenega vzpona. Kljub zapisanemu omenjene študije vendarle preišlje in tudi inovativno združuje dve klasični polji v raziskovanju revščine: na eni strani zgodovino socialnih institucij in načinov socialne oskrbe ter drugih dejavnikov revščine, ki jih smiselno dopolnjujejo s perspektivo posameznika, četudi ob številnih metodoloških zadržkih (stereotipizacija oziroma kolektivna pripisovanja družbenih imaginarijev, oblastna tipizacija, celo laična astrologija, povezana z rojstvom saturnovih otrok, družbenimi pritiski in pritiski skupnosti, »socialno discipliniranje«). Kljub temu je potrebno dodati, da je v večini prispevkov izbira mikroperspektive in posameznega zgolj posredno dokazovanja osnovnih ciljev raziskave, torej dokazovanja učinkovitosti oziroma neučinkovitosti določenih družbenih struktur ali ustanov v procesih vključevanja ali izključevanja revnega dela prebivalstva v družbo.

Dragica Čec

*Andrej Rahten: IZIDOR CANKAR. DIPLOMAT DVEH JUGOSLAVIJ /
A DIPLOMAT OF TWO YUGOSLAVIAS. Mengeš - Ljubljana,
CEP - ZRC SAZU, 2009, 420 str.*

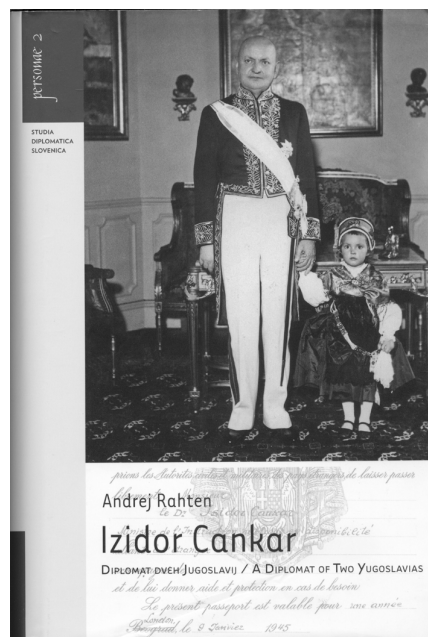
Biografija Izidorja Cankarja, dvojezično delo zbirke *Studia diplomatica Slovenica*, je prva knjiga, ki je nastala kot rezultat sodelovanja Centra za evropsko prihodnost in Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Z opaznim povečanjem zanimanja za biografski žanr tudi v slovenskem prostoru se priznava večja teža izkušnjam posameznikov. Bogata korespondenca, v kateri nastopa Izidor Cankar kot soprog, prijatelj, učenec, profesor, sodelavec in svetovalec Slovenske ljudske stranke, nam odstira mnoge prezrte aspekte njegovega značaja, razmišljanj in delovanj. Rahten v študiji črpa iz širokega spektra arhivskih in biografskih virov, leti vključujejo zbrana gradiva iz Argentine, Kanade in Grčije, kjer je Cankar služboval kot diplomat, glavnino Cankarjeve zapuščine, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije,

zapuščine politikov SLS, ki jo hrani Studia Slovenica, gotovo pa so najbolj izvirni spomini Franka Starmana, Cankarjevega sodelavca na kanadskem poslaništvu. Ti viri nam v precejšnji meri dajejo vpogled v širše zgodovinsko in družbeno ozadje, ki omogoča razumevanje individualnih izkušenj.

Življenjsko pot Izidorja Cankarja, kot nam jo predstavi Rahten, je pomembno zaznamovala podpora Andreja Kalana in nekaterih drugih cerkvenih dostojanstvenikov, ki so v mladem Cankarju prepoznali kandidata za voditelja slovenskega katoliškega gibanja. Svojo »samosvojost« in neposrednost izražanja mnenja je Cankar začel izkazovati že zelo zgodaj, kar ga je pripeljalo do sporov tudi z velikimi avtoritetami takšnega kova, kot je bil Aleš Ušeničnik. Pri izbiri poklica je precej okleval, a se nato odločil za duhovniški stan, ki pa ga je leta 1926 zapustil in se poročil z Ano (Ničo), hčerjo Dragotina Hribarja.

Ob zatonu Habsburške monarhije se je Cankar vključil v aktivno politiko, kjer je v spopadu med Korošcem in Šušteršičem odločno podprl Korošca ter tako zagovarjal Majniško deklaracijo kot minimum slovenskih narodnopolitičnih zahtev. Leta 1917 je Izidor Cankar za nekaj časa prevzel tudi mesto urednika *Slovenca*, nato pa časopisa *Dom in svet*. Kljub temu, da je Cankarju ob Koroščevi podpori kazalo, da ga čaka obetavna politična prihodnost, je Cankar izbral službo na novoustanovljeni ljubljanski univerzi, kjer je leta 1920 postal docent za zgodovino zahodnoevropske umetnosti. Profesuro je obdržal vse do odhoda v diplomacijo leta 1936. V obdobju med obema vojnama je Cankar deloval zunaj politike. Tesna prijatelja sta mu ostajala Fran Saleški Finžgar in Anton Korošec, ki se je obračal nanj tudi po politične nasvete, o čemer priča številna korespondenca.

Cankar je bil imenovan za poslanika v času Stojadinovićeve vlade, ko je bil Korošec na višku svoje politične moči. Odločitev za diplomatsko službo ni bila posledica dolgotrajnejšega načrtovanja, ampak prej spontano sprejeta ponujena priložnost, za katero so se verjetno skrivale strasti po novih izzivih in intelektualna radovednost. Cankar je bil 13. julija 1936 imenovan za pooblaščenega ministra in izrednega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Argentini, četudi si je bolj želel diplo-

matske službe na Norveškem, ki je bila prav tako v igri. Na poslaništvu so ga pričakale neurejene razmere, s katerimi se je takoj uspešno spoprijel. Posledica tega je bila, da si je nakopal nasprotovanje večine uradnikov. Izjema je bil dr. Viktor Kjuder, o čemer priča tudi njuna obsežna korespondenca. Cankarjeva zasluga je med drugim bila, da je bil leta 1937 ustanovljen koordinacijski odbor za jugoslovansko šolstvo. Vzpostavil je tudi precej bolj korekten odnos do primorskih Slovencev kot njegovi predhodniki, ki so jih obravnavali striktno kot italijanske državljane. Diplomatsko življenje je Cankarja, kot je zaupal prijatelju, utrujalo in dolgočasilo, kljub temu pa se je v novi službi dobro znašel.

Po treh letih v Argentini si je Cankar zaželel premestitve v drugo (po možnosti evropsko) državo, kjer bi lahko bolj aktivno sodeloval v zunanji politiki, k čemur ga je spodbudila ponovna vojna. Leta 1942 je bil premeščen v Kanado, ki se je kazala kot vse pomembnejša članica antante. Zato se je tudi jugoslovanska vlada v izgnanstvu odločila, da v Ottawi odpre diplomatsko predstavništvo. Cankarjeva prva naloga je tako bila, da sploh najde prostore in sestavi ekipo. Posebno zaupanje si je pri njem pridobil Frank Starman, ki je na poslaništvu delal kot njegov tajnik. V odličnih odnosih je bil Cankar tudi s kanadskim premierjem Mackenzijem Kingom. Jezila ga je pasivnost jugoslovanskih oficirjev v Kanadi, saj naj bi tam »prav vse združene nacije trenirale svoje letalce, le Jugoslavija ne«. Velik trn v peti je bil Izidorju Cankarju Konstantin Fotić, poslanik in kasneje veleposlanik v ZDA. Ta je po različnih kanalih (na primer prek glasila *Srbobran*), bolj ali manj neposredno, izražal svoje velikosrbske težnje, ki so kalile odnose med jugoslovanskimi narodi, svetu pa kazale podobo politično in narodnostno razcepljene države. Cankar je v tem videl velik izhodiščni primanjkljaj za bodoča pogajanja na mirovni konferenci ter s tem nevarnost ponovne izgube Primorske in Koroške. Kreku je svetoval, da naj vladi predlaga sprejem deklaracije, ki bi združila Srbe, Hrvate in Slovence. Cankar je obsojal sodelovanje »bele garde« z okupatorjem, ki po njegovem mnenju ni bilo upravičeno ne glede na nasilje komunistov. Prav tako je kmalu predvidel, da se bodo zavezniki pri takšnem delovanju jugoslovanske vlade v emigraciji prej ali slej obrnili na Tita in partizane. Svoja opažanja, kot lahko beremo v knjigi, je Cankar posredoval Kreku, diplomatskim kolegom in še nekaterim drugim bližnjim prijateljem, a kljub spoštovanju, ki ga je sicer nedvomno užival, ni pritegnil pozornosti vodstva njegove nekdanje stranke, še manj pa širše jugoslovanske politike. Večkrat se mu je namreč očitalo, da v tujini pač ne more razumeti, kaj se dogaja doma. Kraljevina Jugoslavija pa je »životarila samo še v korespondenci njenih ministrov in diplomatov.« Vse bolj se je tako pri Cankarju pričela poglobljati dilema, »za katero državo naj kot diplomat sploh deluje.«

Dne 22. februarja 1944 je Cankar odstopil z mesta poslanika v Ottawi, z obrazložitvijo, da se ne strinja s politiko predsednika vlade. Vse bolj je bil prepričan, da je narodne pravice Slovencev na Primorskem moč uveljaviti samo s pomočjo Rusije,

zlasti ker Britanija zaradi miru v Sredozemlju ne bo želela kvariti svojih odnosov z Italijo. Britanski pritisk na kralja Petra II., da se naj sporazume s Titom in Narodnim komitejem, se je stopnjeval. Šubašičevo iskanje sporazuma s Titom je Cankar pozdravil in sprejel vabilo v vlado. Za ministra prosvete in ministra pošte, telegrafa in telefona je bil imenovan 7. julija 1944 in temu je sledila tudi selitev v London. Vendar nad novim premierjem in vladno politiko ni bil navdušen. Slabe tri mesece kasneje je iz vlade tudi izstopil, predvsem zato, ker naj bi želel prispevati k hitrejšemu oblikovanju enotne vlade.

Cankar odnosa svoje nekdanje stranke do domobrancev, v katerih vrstah je imela prevladujoč vpliv, ni razumel in se ga je bil pripravljen tudi javno odreči. V to je prepričal tudi Kuharja in Snoja, medtem ko je Krek ostajal zagovornik protikomunistične usmeritve. Posledica razočaranja nad vodstvom SLS je bilo verjetno tudi njegovo (začasno) navdušenje nad Titom, ki ga je uspel celo prepričati, da ne on ne Rusi v Jugoslaviji nočejo uvesti komunizma. Zato je poslal pismo škofu Rožmanu, naj s svojo avtoriteto doseže vključitev domobranskih enot v partizanske. Rožman pa mu je odgovoril, »da je naiven in da ne pozna pravega značaja komunizma.«

Tito je 7. marca 1945 sestavil vlado Demokratične federativne Jugoslavije. Medtem ko je Cankar v Beogradu čakal, da ga napotijo v novo diplomatsko službo, se je povezal s Kocbekovim krogom. Najprej mu je bilo ponujeno mesto poslanika v Bruslju, a nato je 9. maja 1945 pristal v Atenah, ki mu niso bile po godu. Cankarjeva diplomatska naloga je bila zaradi zaostrenih razmer med državama precej zahtevna. Njegov položaj je oteževalo dejstvo, da mu je Tito zameril, ker ni upošteval njegove sugestije, da naj ostane v Šubašičevi vladi. Še toliko bolj pa je k osebnemu razočaranju nad Titom prispeval umik jugoslovanskih čet iz Trsta ter vse bolj represivni ukrepi novih oblasti, med drugim tudi neregularne volitve. Konec avgusta 1946 je vlada kot znak protesta do grške politike Cankarja odpoklicala iz Grčije.

Kmalu po vrnitvi so Cankarja upokojili in mu onemogočili javno delovanje, kar pa ga ni odvrnilo od prevajanja in pisanja umetnostnozgodovinskih študij. Nove razmere, ki jih je ustvarila totalitarna oblast, smrt njegovih dobrih prijateljev Rybářja in Snoja ter naposled tudi ločitev od soproge so Cankarja vse bolj vodile v zagrenjenost in osamo, tako v javnem kakor tudi zasebnem življenju. Naposled se je malo pred smrtjo s Finžgarjevo pomočjo znova »vrnil med vernike.«

Za razliko od biografij, kjer je analiza usmerjena v razbiranje socialnega, političnega in kulturnega konteksta (na primer biografija o Hitlerju Iana Kershawa), gre pri Rahtnu bolj za »tradicionalno« biografsko delo, kjer njegova družbena mreža večkrat nastopa kot anekdotični dodatek. Že s samo izbiro dr. Izidorja Cankarja, ki ga predstavi prvenstveno kot diplomata (druga področja njegovega ustvarjanja, kakor so literarna kritika, politika in umetnostna zgodovina, so že obdelana dokaj izčrpno) ter se posveti zlasti dvema poljema njegovega delovanja – političnemu in diplomatskemu, ne sledi sicer bolj aktualni zvrsti »socialnih« biografij. Kljub temu smo dobili

kvalitetno delo, ki pomembno osvetljuje lik Cankarja, moža »nemirnega duha«, in ključne prelomnice slovenske polpretekle zgodovine.

Gašper Mithans

Francesco Leoncini (a cura di): ALEXANDER DUBČEK E JAN PALACH. PROTAGONISTI DELLA STORIA EUROPEA. Soveria Mannelli (Catanzaro), Rubbettino, 2009, pp. 409

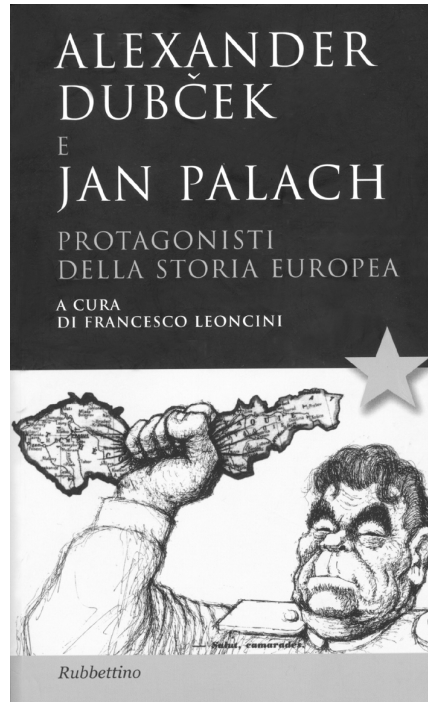
Perno attorno a cui ruota il volume è la Primavera di Praga, l'esperimento di nuovo corso del socialismo tentato dal partito comunista in Cecoslovacchia, iniziato a partire dal 5 gennaio 1968 e durato fino al 20 agosto dello stesso anno, quando un corpo di spedizione dell'Unione Sovietica e dei suoi alleati del patto di Varsavia (ad eccezione della Romania) invase il Paese. Francesco Leoncini, uno tra i più autorevoli interpreti in ambito internazionale della storia ceca, slovacca e dell'Europa centrale, vi raccoglie gli esiti scientifici di due tavole rotonde organizzate all'Università Ca' Foscari di Venezia nel 2002 («Jan Palach e il sogno della libertà;» »1992: l'autunno di Praga e la scomparsa di Alexander Dubček»). In tre differenti parti («Presentazione»; »L'esperienza umana e civile di Jan Palach;» »Appendice») sono raggruppati venti saggi di carattere filosofico, sociologico e storico-culturale firmati da autori cechi, italiani, sloveni e tedeschi. Nella tormentata vicenda del comunismo internazionale, la cosiddetta Primavera cecoslovacca del 1968 ha fatto segnare un punto di svolta decisivo. Per questa ragione, come rileva Leoncini nelle pagine introduttive, fissando l'asse attorno a cui ruota questa ben documentata pubblicazione, »Alexander Dubček e Jan Palach non sono espressione di un Paese e di un sistema di governo ormai scomparsi ma protagonisti di una stagione che pone innumerevoli interrogativi alla coscienza e alla storiografia europee« (Leoncini, 2009, 7).

Ed è proprio nell'attualità della loro lezione, negli spunti offerti dalla rivolta cecoslovacca, che fu una lezione di libertà e un momento di frattura in seno alla costellazione comunista, offrendo nel contempo per chi la seppe cogliere un'importante occasione di riflessione sulla necessità di un ritorno ai valori primigeni dell'idea socialista, che va ricercato uno dei motivi di maggior interesse di questo volume. Gli strascichi e i stravolgimenti che il progetto di costruire un »socialismo dal volto umano« lasciarono sono di varia natura, e non è certo questa la sede per elencarli tutti. A titolo esemplificativo, valgano i dibattiti che la parentesi cecoslovacca innescò in Europa (il caso del PCI viene approfondito dal contributo di

Valerie Lomellini, 2009, 187-206; quello tedesco da Manfred Alexander, 2009, 127-142; quello inglese da Angela Melito, 2009, 143-158; quello rumeno da Davide Zaffi, 2009, 159-186), oppure socialisti che, come nel caso di quello italiano, forse meglio di altri compresero la situazione dei dissidenti e del dissenso nei paesi del blocco sovietico. In Jugoslavia, la politica di Dubček (che prevedeva anche elementi di autogestione tratti dal modello jugoslavo) era vista con favore, facendo di lui un potenziale alleato. Del resto, la Jugoslavia, l'Albania, la Romania e la Cina avevano iniziato anni prima a percorrere le loro »vie nazionali al socialismo.«

Come spiega Leoncini, il concetto di visione »realistica« della politica, non di carattere partitico ma di impegno diretto nella società, era ben presente tra i promotori della rivolta cecoslovacca. Per rispondere alle contraddizioni del contesto politico e sociale ad essi coevo costoro attinsero a piene mani alla tradizione politica di T. G. Masaryk risalente alla seconda metà del XIX secolo (Leoncini, 2009, 9-36). Ma non solo: come riferisce Borut Klabjan, l'esempio di Masaryk (critica al dogmatismo conservatore, difesa dell'ideale hussita di razionalismo democratico e di umanesimo proprio della Riforma ceca ed europea) rappresentò molto di più, la riscoperta delle tradizioni nazionali atte a raggiungere una propria via verso la piena realizzazione del socialismo (Klabjan, 2009, 121-126).

Alla tradizione del pensiero marxista occidentale e all'invito a comprenderne a fondo la lezione teorica partendo dai suoi postulati originari, soprattutto alla luce della profonda crisi attuale del modello neoliberista, è dedicato il saggio firmato da Giuseppe Goisis (Goisis, 2009, 37-58). Attraverso un'illuminante rassegna critica, l'autore mette bene in luce la parabola percorsa dal marxismo occidentale tra gli anni Venti (quando assunse la forma prevaricatrice del marxismo-leninismo) e gli anni Settanta del XX secolo, quando, come una sorta di »linea rossa, in corsa verso il nulla« (Goisis, 2009, 37), metafora efficacissima, finì per essere coinvolto nella sua crisi e nella sua disfatta finale, non da ultimo per non aver saputo »aderire [al contrario di Marx ed Engels] alle

novità e alla complessificazione crescente della società capitalista; ma via via, il marxismo ha perso la sfida della complessità, e questa è la principale concausa della sua involuzione burocratica e della sua disfatta finale» (Goisis, 2009, 44). Una premessa, quest'ultima, indispensabile per poter capire la vicenda del movimento riformatore ceco-slovacco degli anni Sessanta, illustrata dal contributo di Trinidad Noguera Gracia (Noguera Gracia, 2009, 59-102). Mentre cresceva la protesta nazionalista degli slovacchi, alimentata anche dalla grave crisi economica, il regime conobbe un periodo di progressiva crisi, che si manifestò sin dai primi anni Sessanta spingendo la classe politica più aperta a proporre un rinnovamento della struttura statale. La scelta di porre lo slovacco Alexander Dubček alla guida del partito inaugurò una fase di rapida liberalizzazione interna. Parteciparono al governo politici ed economisti che premevano per un'apertura verso il mercato, fu abolita la censura e riconosciuta la libertà di espressione. La Primavera di Praga purtroppo non tardò a suscitare i timori sovietici e fu schiacciata dall'intervento armato voluto da Breznev: le truppe del patto di Varsavia, dopo aver invaso il territorio cecoslovacco, costrinsero il regime all'espulsione di Dubček dal partito e a un processo di normalizzazione forzata sotto la guida di Gustav Husák. Al di là della ricostruzione evenemenziale dell'esperienza cecoslovacca e della struttura politico-ideologica che le dava sostanza, il lettore rimane particolarmente colpito dall'esperienza umana e civile di Jan Palach, qui ricostruita attraverso una serie di preziose testimonianze. Lo studente della Facoltà di Filosofia dell'Università Carlo, datosi fuoco il 16 gennaio 1969 e deceduto poco dopo, per incitare il popolo con il suo gesto ad una resistenza attiva di fronte al processo di «normalizzazione» imposto da Mosca e avallato dalla nuova dirigenza cecoslovacca. Un gesto estremo, di un idealismo estremo che, come ebbe a commentare Pier Paolo Pasolini in un articolo del 1969: «Dimostra [...] a quale grado di idealismo possa giungere un giovane comunista, nato e cresciuto in un mondo comunista» (Dierna, 2009, 302). Le parole di Pasolini trovano piena conferma nella testimonianza di Jaroslava Moserová, il medico che assistette Palach, al reparto Ustionati della Clinica Universitaria di Praga: «Quando venne ricoverato al Reparto Ustionati di Praga riusciva ancora a parlare. Sapeva che stava per morire e tutto ciò che voleva era che la gente capisse il motivo di quel gesto» (Moserová, 2009, 352). In realtà, l'opinione pubblica raccolse il suo messaggio, ma ciononostante il ricordo di Palach dopo un'iniziale risposta entusiastica precipitò in una lenta ed inesorabile rimozione dall'immaginario collettivo: Giuseppe Diurna esamina ad esempio i testi letterari e paraletterari, tutta una serie di poesie dilettantesche, che uscirono nei giorni immediatamente successivi al suicidio, giungendo a conclusioni particolarmente interessanti su quella che egli chiama l'«(im)persistenza del ricordo». Con questo termine, volutamente ambiguo, Diurna esamina il rapido processo di mitizzazione e l'altrettanto repentina rimozione cui andarono incontro i due principali protagonisti della Primavera di Praga. Egli osserva come a distanza di ormai

quarant'anni le due importanti figure di Dubček e Palach, a loro modo scomparse completamente dalla vita attuale della Cecoslovacchia, della Repubblica ceca, poi postcomunista, siano diventate simboli svuotati della loro realtà effettiva (Dierna, 2009, 281-330). Conseguenza, potremmo credere, del fraintendimento che è stato operato tra i loro percorsi politico-esistenziali e il messaggio politico di cui i due furono portatori, che ha finito con l'assorbirne del tutto l'individualità in una dimensione atemporale e mitica. L'accostamento allegorico ad Alexander Dubček del personaggio di Pinocchio, protagonista del capolavoro letterario per l'infanzia dello scrittore italiano Carlo Collodi (tradotto e in lingua ceca e slovacca in ben sei edizioni nel 1929, 1940, 1941, 1948, 1962, 1966) è forse una delle metafore più eloquenti usate per descrivere il destino del politico slovacco. Come spiega Giuliana Limiti, in uno dei contributi che compongono l'Appendice, «così come un pezzo di legno modellato da Geppetto si trasforma da burattino in bambino, il personaggio allegorico è il burocrate, modellato dal Partito, che, con il commercio della vita, comincia a sciogliersi, a umanizzarsi, ad avere sentimenti e pensieri autonomi. Da burocrate di legno ad uomo» (Limiti, 2009, 392).

In conclusione, il volume rappresenta numerosi spunti di lettura, ne abbiamo proposti solo alcuni. Segnaliamo come particolarmente degno di nota l'approccio biografico di cui si sono ampiamente serviti gli autori nel tratteggiare le figure dei principali attori della Primavera di Praga. Forse proprio iniziando a guardare in profondità dentro il passato (comunista), attraverso le esperienze individuali degli attori che lo hanno animato, ma anche di quanti dal basso lo hanno supportato e legittimato, che la storiografia europea potrebbe intraprendere nuovi e ancor più proficui percorsi di ricerca.

Monica Rebeschini